T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Doktora Tezi

DÖRT HALİFE DÖNEMİ'NDE BEYTÜLMAL

Abdulkerim ÖNER
15936302

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Doktora Tezi

DÖRT HALİFE DÖNEMİ'NDE BEYTÜLMAL

Abdulkerim ÖNER
15936302

Danışman
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

19/11/2018

Abdulkerim ÖNER

KABUL VE ONAY

Abdulkerim ÖNERtarafından hazırlanan "Dört Halife Dönemi'nde Beytülmal" adındaki çalışma, 19/11/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

Prof. Dr. Kasım ŞULUL (Başkan)

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Danışman)

Prof. Dr. Mehmet AKBAŞ

Doç. Dr. Hatip YILDIZ

Doç. Dr. Oktay BOZAN

ÖNSÖZ

Devletlerin ayakta kalabilmeleri için güçlü bir maliye teşkilatına sahip olmaları gerekirr. Zira gelir ve giderlerini iyi hesaplayamayan ve bütçesini sağlam temeller üzerine bina edemeyen bir devlet uzun ömürlü olamaz.

Beytülmal, Hz. Peygamber tarafından 622 senesinde Medine'de kurulan İslam devletinin hazinesine verilen ad olup Hz. Ömer zamanında teşkilatlanmasını tamamlandı. Artan fetih hareketleri neticesinde geniş toprakların Müslümanların eline geçmesi ve bu sayede büyük miktarda ganimetlerin elde edilmesiyle beytülmal, daha da güçlendi. Bu nedenle devletin gelir ve giderlerinin yeniden düzenlenmesine ihtiyaç duyuldu. Bu maksatla Hz. Ömer zamanında divan teşkilatı kuruldu. Divan teşkilatının kurulması beytülmalin gelişmesinde önemli rol oynadı.

Beytülmal konusunda ülkemizde müstakil bilimsel bir çalışmaya rastlanılmadı. Bununla birlikte beytülmal ile yakından ilgili olan divan teşkilatı, vergi sistemi, arazi sistemi ve bütçe konularında ülkemizde ayrı ayrı bazı bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Mustafa Fayda'nın Divan Teşkilatı (Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. 2, s. 106-187) ile Celal Yenieri'nin İslam'da Devlet Bütçesi isimli kitaplarını anmamız gerekir. Biz bu çalışmamızda İslam devletinin hazinesi olan beytülmal ile ilgili konuları bir bütün halinde ele aldık. Her ne kadar çalışmamızı Dört Halife Dönemi'yle sınırlandırmışsak da ulaştığımız bilgiler, ağırlıklı olarak Hz. Ömer'in hilafeti dönemine aittir (634-644). Çünkü beytülmalin teşkilatlanması bu döneme denk gelmektedir.

Araştırmamız, giriş ile üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmamızın önemi, amacı ve yöntemini belirttikten sonra çalışmamızda en çok yararlandığımız klasik ve çağdaş eserleri tanıttık. Daha sonra Hz. Peygamber döneminde beytülmalin

işlevleri üzerinde durduk. İslam devletinin gelirlerinin neler olduğu, nerede muhafaza edildiği ve nerelere harcandığını izah ettik.

Birinci bölümde Dört Halife Dönemi'nde beytülmalin kuruluşu, gelişimi ve teşkilat yapısını ele aldık. Ayrıca beytülmalin gelişiminde divan teşkilatının önemi üzerinde durduk.

İkinci bölümde beytülmalin gelirlerini inceledik. Müslümanlardan alınan zekât ile gayrimüslimlerden alınan fey gelirlerini detaylı olarak ele aldık. Ardından bu vergiler belirlenirken hangi kriterlerin esas alındığını, toplama zamanını, vergi alınan bölgeler arasında fark olup olmadığını detaylı bir şekilde açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde ise beytülmalin giderlerini inceledik. Bu bağlamda Fey gelirleriyle yapılan kamu harcamaları ile halka verilen atiyyeleri ele aldık.

Çalışmamızın başından itibaren bize destek olan, fikirleriyle yol gösteren, gerekli katkıları sunarak tezimizin son şeklini almasını sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Abdurrahman ACAR'a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı şekilde gerkli desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Karataş'a ve tez konusunun belirleme sürecinde bize katkı sunan Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN'a teşekkür ederim. Ayrıca tezimizi proje kapsamında destekleyen ve gerekli araştırmaları yapmamız için maddi destek sağlayan Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü'ne (DÜBAP) ayrıca teşekkür ederim.

Abdulkerim ÖNER
Diyarbakır 2018

ÖZET

İslam tarihinde devletin gelirlerinin toplandığı mekân olan beytülmal, günümüzdeki devlet hazinesine tekabül eder. Beytülmal kurumunun mazisi Hz. Peygamber zamanına kadar gitmekle birlikte o dönemde sadece bu amaç için ayrılan bir yerden bahsedilemez. Hz. Ebû Bekir zamanında halifenin evinin bir odası devlet hazinesi için tahsis edilmiştir. Beytülmalin kurumsallaşması ve müstakil binalara kavuşması ise Hz. Ömer zamanına denk gelmektedir.

Hz. Ömer döneminde sınırların genişlemesi ve devlet gelirlerinin artmasıyla birlikte divan teşkilatı kuruldu. Halk kabile mensubiyetlerine göre defterlere kaydedildi. Fethedilen bölgelerdeki araziler, daha önce yapılanların aksine mücahitlere dağıtılmayıp hazineye devredildi. Bunun ardından bu arazilerin ne kadar olduğu ve buralardan ne kadar vergi geleceği tespit edildi.

Hz. Ömer zamanında hazine gelirleri arasında kabul edilen, Müslümanlardan alınan zekât ile gayrimüslimlerden tahsil edilen cizye, harac, humus, uşûr vb. gibi fey gelirlerinin tutarı belirlendi. Böylece belirli bir bütçe oluşmaya başladı.

Beytülmalde biriken malların bir kısmı kamu yararına harcanırken geri kalan kısmı ise atiyye olarak vatandaşlara dağıtılmıştır.

Anahtar Sözcükler

Beytülmal, Hazine, Hz. Ömer, Zekât, Cizye, Atiyye.

ABSTRACT

The Beytulmal where the revenues of the state are collected in Islamic history corresponds to the state treasury of today. Although the history of the Beytulmal organization dates back to the time of the Prophet, it is not possible to mention a place reserved for that purpose at that time. One room of the caliph's house was allocated for the state treasury at the time of Abu Bakr. The institutionalization of the Beytulmal and its rebuilding of detached buildings coincide with the time of Omar. With the expansion of the borders and the increase in the state revenues in the period of Omar, a divan organization was established. The people were recorded in the books according to their tribal affiliations. The lands in the conquered regions were not distributed to jihadists and transferred to the treasury, unlike the earlier ones. After that, it was determined how much these lands were and how much tax would come from them. The number of fey incomes was determined at the time of Ömer as accepted among the treasury revenues and these were zakat received from the Muslims and jizya, harac, humus, uşû, etc received from the non-Muslims. Thus, a certain budget began to form. While some of the goods collected in the beytulmal has been spent for the public good, the remaining part has been distributed to the citizens.

Keywords

Beytulmal, Treasury, Omar, Zakat, Cizye, Atiyye

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**
ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
TABLO LİSTESİ ..... **XIII**
KISALTMALAR ..... **XIV**
GİRİŞ **1**

I. İÇERİK VE YÖNTEM **1**
A. Araştırmanın Önemi 1
B. Araştırmanın Amacı 1
C. Araştırmanın Yöntemi 3
D. Araştırmanın Kaynakları 4

II. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE BEYTÜLMAL **10**
A. Devletin Gelirleri 16
1. Müslümanlardan Alınan Gelirler 17
2. Gayrimüslimlerden Alınan Gelirler 24
B. Devletin Giderleri 32

BİRİNCİ BÖLÜM

BEYTÜLMALİN KURULUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. BEYTÜLMALİN KURULUŞU, TEŞKİLATI VE İŞLEYİŞİ 35
1.1.1. Beytülmalin Kuruluş Tarihi 37
1.1.2. Beytülmalin Kısımları 42
1.1.2.1. Merkez ve Taşra Teşkilatı 43
1.1.2.2. İç Yapısı 45
1.1.3. Raşid Halifeler ve Beytülmal İdaresi 49
1.1.4. Beytülmalin Sorumluları ve Memurları 57
1.1.5. Beytülmal Gelir ve Giderlerinin Kaydedilmesi 64
1.1.6. Beytülmalin Fonksiyonları/Yerine Getirdiği Hizmetler 66
1.1.6.1. Erzak Dağıtımı 67
1.1.6.2. İhtiyaç Sahiplerine Hizmetçi Tahsis Etme 69
1.1.7. Beytülmalin Denetimi 69
1.1.8. Beytülmal'in Güvenliği 72

1.2. BEYTÜLMALİN GELİŞMESİNDE DİVAN TEŞKİLATININ ROLÜ 73
1.2.1. Divan Teşkilatının Gelişim Süreci 74
1.2.2. Divanın Kuruluş Tarihi 83
1.2.3. Divanlara Kayıtların Başlaması 84
1.2.3.1. Halkın Kaydedilmesi 85
1.2.3.2. Arazi Kayıtları 88
1.2.3.2.1. Arazilerin Çeşitleri 89
1.2.3.2.2 Arazi Ölçümünün Yapılması 90
1.2.3.3. Askerlerin Kayıt İşlemleri 91
1.2.4. Hz. Ömer Döneminde Yapılan Mali Reformlar 93

İKİNCİ BÖLÜM

BEYTÜLMALİN GELİRLERİ

2.1. MÜSLÜMANLARDAN ALINAN VERGİLER.....98
2.1.1. Zekât.....99
2.1.1.1. Zekâtın Toplanması ve Muhafaza Edilmesi.....101
2.1.1.1.1. Zekât Toplamada Hassasiyet.....102
2.1.1.1.2. Zekâtın Toplanma Zamanı.....105
2.1.1.1.3. Zekâtın Vaktinden Önce Verilmesi ve Tehiri.....107
2.1.1.1.4. Zekâtın Emirlere Teslim Edilmesi.....108
2.1.1.2. Zekât Vermeyi Reddedenlerle Savaşmak.....110
2.1.1.3. Zekât Malını Gizleyene Ceza Verilmesi.....112
2.1.1.4. Emval-i Zahire ve Emval-i Bâtıne (Görünen ve Görünmeyen) Malların Zekâtı.....113
2.1.1.5. Hayvanların Zekâtı.....115
2.1.1.5.1. Koyun veya Keçinin Zekâtı.....116
2.1.1.5.2. Devenin Zekâtı.....118
2.1.1.5.3. Sığırın Zekâtı.....120
2.1.1.5.4. Atların Zekâtı.....120
2.1.1.6. Altın ve Gümüşün Zekâtı.....124
2.1.1.7. Ticaret Mallarının Zekâtı.....126
2.1.1.8. Yetim Malının Zekâtı.....127
2.1.2. Öşür.....129
2.1.2.1. Öşür Arazisi.....131
2.1.2.2. Toprak Mahsullerinden ve Hayvansal Ürünlerden Zekâta Tabi Olanlar.....134
2.1.2.2.1. Balın Zekâtı.....135
2.1.2.2.2. Zeytinin Zekâtı.....136
2.1.3. Cu'l Vergisi.....137

2.1.4. Müsadere Usulüyle Elde Edilen Gelirler 138
2.1.5. Sahipsiz Kalan Mallar 143

2.2. GAYRİMÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİLER/FEY 143
2.2.1. Feyin Tanımı ve Kapsamı 143
2.2.2. Cizye 145
2.2.2.1. Cizyenin Hukuki Dayanağı 147
2.2.2.2. Cizye Miktarı 148
2.2.2.3. Cizyenin Ödeme Vakti 154
2.2.2.4. Cizye ve Harac İçin Görevlendirilen Amillerin Halka Davranışı 155
2.2.2.5. Cizyesini Ödeyemeden Müslüman Olan veya Ölen Kişilerin Durumu 159
2.2.2.6. Cizyeden Muaf Olanlar 160
2.2.2.7. Cizye Gelirleri 162
2.2.2.7.1. Mecusilerden Alınan Cizye 163
2.2.2.7.2. Ehli Kitap Araplardan Cizye Almak 164
2.2.2.7.3. Necran Halkından Alınan Cizye 166
2.2.2.7.4. Beni Tağlıb Hıristiyanlarından Alınan Vergiler 168
2.2.2.7.5. Suriye/Şam Cizyesi 170
2.2.2.7.5.1. Busra Cizyesi 172
2.2.2.7.5.2. Fihl/Ürdün Cizyesi 172
2.2.2.7.5.3. Dımeşk Cizyesi 173
2.2.2.7.5.4. Kınnesrin Cizyesi 173
2.2.2.7.5.5. Antakya Cizyesi 174
2.2.2.7.5.6. Ba'lebek Cizyesi 174
2.2.2.7.5.7. Humus/Hıms Cizyesi 174
2.2.2.7.5.8. Hama Cizyesi 176
2.2.2.7.5.9. Haleb Cizyesi 177
2.2.2.7.5.10. Lazkiyye Cizyesi 177
2.2.2.7.5.11. Kudüs (Beytü'l-Makdîs) ve Çevresinin Cizyesi 177

2.2.2.7.6. Cezire Cizyesi 178
2.2.2.7.7. Sevad Bölgesinin Cizyesi 181
2.2.2.7.7.1. Hire Cizyesi 183
2.2.2.7.7.2. Zâre Cizyesi 186
2.2.2.7.7.3. Behnas Cizyesi 186
2.2.2.7.7.4. Destu Meysân Cizyesi 186
2.2.2.7.7.5. Musul, Tekrit ve Ninova Cizyesi 186
2.2.2.7.7.6. İsfahan, Ehvaz ve Fâris'in Cizyesi 187
2.2.2.7.7.7. Sicistan ve Kâbil Cizyesi 189
2.2.2.7.7.8. Horasan Cizyesi 189
2.2.2.7.7.9. Reyy Cizyesi 191
2.2.2.7.7.10. Azerbaycan Cizyesi 191
2.2.2.7.7.11. Cürcan ve Taberîstan Cizyesi 192
2.2.2.7.7.12. Ermeniye'nin Cizyesi 192
2.2.2.7.8. Mısır ve İskenderiye'nin Cizyesi 193
2.2.2.7.9. Kıbrıs'ın Cizyesi 197
2.2.3. Uşûr Vergisi 198
2.2.4. Harac/Harc/Task 204
2.2.4.1. Harac Arazisinin Tarifi ve Kısımları 210
2.2.4.1.1. Harac-ı Mukaseme 213
2.2.4.1.2. Harac-ı Vazife 215
2.2.4.3. Haracın Toplanma Zamanı 215
2.2.4.4. Harac Arazisinin Satılması 216
2.2.4.5. Sahibi İslam'a Giren Harac Arazisinin Durumu 217
2.2.4.2. Bazı Bölgelerin Harac Miktarı 219
2.2.4.2.1. Sevad Haracı 221
2.2.4.2.2. Suriye/Şam Haracı 226
2.2.4.2.3. Cezire'nin Haracı 229
2.2.4.2.4. Mısır Haracı 230
2.2.5. Humus 232

2.2.5.1. Bazı Bölgelerin Humus Gelirleri....233
2.2.5.1.1. Sevad Humusu....236
2.2.5.1.2. Suriye'nin Humusu....240
2.2.5.1.3. Mısır'ın Humusu....240
2.2.5.1.4. Hayber Geliri....242
2.2.5.1.5. Fedek Arazisi....243
2.2.5.2. Definelerin Humusu....246
2.2.5.3. Denizden Çıkarılan Ürünlerin vergisi....248
2.2.6. Kimsesiz/Ölü Topraklar/Savafi Geliri....248
2.2.7. Nevrûz ve Mihrican Gelirleri....251

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEYTÜLMALİN GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER

3.1. ZEKÂT GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER....255
3.1.1. Zekât Gelirlerinin Dağıtımında İzlenen Yöntem....256
3.1.2. Bir Kişiye Verilebilecek Zekât Miktarı....259
3.1.3. Hz. Osman Döneminde Zekât Mallarının Dağıtımı....262
3.1.4. Zekât Verilecek Kişiler/Kesimler....263
3.1.4.1. Fakir ve Miskinler....264
3.1.4.2. Amiller....265
3.1.4.3. Müellefe-i Kulûb....266
3.1.4.4. Borçlular....270
3.1.4.5. Yolcular....272
3.1.4.6. Köleler ve Allah Yolunda Cihad Edenler....274

3.2. FEY GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER....274
3.2.1. Fey Gelirlerinin Dağıtım Şekli....275
3.2.2. Kamu Hizmetleri İçin Yapılan Harcamalar....276
3.2.2.2. Maaşların Ödenme Devreleri....280

3.2.2.3. Halifelerin Maaşları....281
3.2.2.3.1. Hz. Ebû Bekir....281
3.2.2.3.2. Hz. Ömer....283
3.2.2.3.3. Hz. Osman....288
3.2.2.3.4. Hz. Ali....288
3.2.2.4. Valilerin Maaşları....289
3.2.2.5. Kadıların Maaşları....291
3.2.2.6. Amillerin Maaşları....293
3.2.2.7. Askeriyeye Yapılan Harcamalar....296
3.2.2.7.1. Askerlerin Maaşı....297
3.2.2.7.3. Erzak/Gıda Yardımı....301
3.2.2.8. İmar Faaliyetleri İçin Yapılan Harcamalar....303
3.2.2.8.1. Mescidler/Camilerin İnşası....303
3.2.2.8.2. Misafirhanelerin İnşası....305
3.2.2.8.3. Askeri Yapılar....306
3.2.2.8.4. Yol ve Köprülerin İnşası....307
3.2.2.8.5. Hamamlar....308
3.2.2.8.6. Su Kanallarının Açılması ve Islahı....308
3.2.2.9. Eğitim-Öğretim Giderleri....310
3.2.2.10. Haberleşme Giderleri....312
3.2.2.11. Sağlık Giderleri....313
3.2.3. Humus Gelirlerinin Harcandığı Yerler....313
3.2.4. Sosyal Yardımlar/Atâ/Atiyye....318
3.2.4.1. Atiyye Dağıtımı....320
3.2.4.2. Atiyye Dağıtımında Acele Edilmesi....324
3.2.4.3. Hz. Ömer'in Atiyye Dağıtımında Takip Ettiği Sıralama....326
3.2.4.3.1. Hz. Peygamber'e Yakınlık....328
3.2.4.3.1.1. Hz. Peygamber'in Eşleri....328
3.2.4.3.1.1.1. Hz. Aişe....329
3.2.4.3.1.1.2. Safiyye ve Cüveyriye....329

3.2.4.3.1.1.3. Zeynep b. Cahş 330
3.2.4.3.1.2. Hz. Abbas'ın Atiyyesi 331
3.2.4.3.1.3. Hz. Ali'ye Verilen Atiyye 332
3.2.4.3.1.4. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Atiyyeleri 332
3.2.4.3.2. Müslüman Olmada Önceliği Olanların Atiyyeleri 333
3.2.4.3.3. Muhacir, Ensar Verilen Atiyyeler 336
3.2.4.3.4. Çocukların Atiyyesi 338
3.2.4.3.5. Habeşistan ve Medine'ye Hicret Edenlerin Atiyyeleri 342
3.2.4.3.6. Kölelere ve Mevaliye Yapılan Yardımlar 343
3.2.4.3.7. Bekâr ve Dullara Yapılan Yardımlar 345
3.2.4.3.8. Şehit Yakınlarının Atiyyesi 346
3.2.4.3.9. Başarılı Şahsiyetlere Verilen Ödül 346
3.2.4.3.10. Zimmîlere Verilen Atiyye 347
3.2.4.3.11. Mahpuslara Verilen Atiyye 349
3.2.4.3.12. Esirlerin Kurtarılması İçin Yapılan Ödemeler 350
3.2.4.3.13. Şehir ve Kırsal Bölge Halkına Yapılan Yardım 350
3.2.4.3.14. Mekke Halkına Verilen Atiyye 351
3.2.4.3.15. Üsame b. Zeyd ve Abdullah b. Ömer'in Atiyyeleri 352
3.2.4.3.16. Asım b. Ömer'in Atiyyesi 353
3.2.4.3.17. Muhtelif Şahıslara Yapılan Yardımlar 353
3.2.4.4. Atiyyelerle İlgili Bazı Hususlar 355
3.2.4.4.1. İhtiyaç Sahiplerine Erzak Dağıtılması 355
3.2.4.4.2. Atiyye Verilen Kişilere Zekâtı Alıp Almadıklarının Sorulması 359
3.2.4.4.3. Maaşların Bizzat Halifeler Tarafından Dağıtılması 360
3.2.4.4.4. Tahsisatını Alamadan Ölenin Atiyyesi 362
3.2.4.4.5. Kıtlık Zamanlarında Yapılan Yardımlar 362
3.2.5. Toprakların İkta Olarak Verilmesi 366
SONUÇ 376
KAYNAKÇA 380
EKLER 398

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Dört Halife Dönemi Cizye Gelirleri 198
Tablo 2: Dört Halife Dönemi Harac Gelirleri 232

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	Bin
bkz.	Bakınız
böl.	Bölüm
bs.	Baskı, basım
bt.	Binti
c.	Cilt
Çev.	Çeviri
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dm.	Dirhem
Dr.	Dinar
DÜ.	Dicle Üniversitesi
H.	Hicri
HÜİFD.	Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hz.	Hazreti
İFAV.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM.	İslam Araştırmaları Merkezi.
Km.	Kilometre
KSÜ	Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
lt.	Litre
m.	Metre
md.	Madde
MÜİF.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
No.	Numara
Nşr.	Neşreden
s.	Sayfa
S.	Sayı
SÜİFD	Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı.
Thk.,	Tahkik
vd.	Ve devamı
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

I. İÇERİK VE YÖNTEM

A. Araştırmanın Önemi

İslam Tarihi alanında yapılmış olan yüksek lisans, doktora tezlerinin ve diğer bilimsel çalışmaların daha çok siyasi tarih üzerinde yoğunlaştıkları, İslam devletlerinin, özellikle Dört Halife Dönemi'nde (632-661) maliye, toplum, kültür, eğitim ve benzeri alanlardaki faaliyetlerinin ise yeterince ele alınmadığı görülmektedir.

Devletler, savaşlar veya antlaşmalarla toprak kazanabilirler ancak kazanılan bu topraklardan elde edilen gelirler, toplum katmanlarına adil bir şekilde dağıtılmazsa çeşitli siyasi ve sosyal sorunların ortaya çıkması kaçınılmaz olur. İşte biz de bu çalışmamızda Dört Halife Dönemi'nde beytülmalin tesisi ve faaliyetlerinin neler olduğu, gelirlerin halka ne şekilde dağıtıldığı ve hangi şartlarda ne kadar maaş ve erzak verdiğini ele aldık.

Bu çalışmamızın asıl amacı, Dört Halife Dönemi'nde beytülmal kurumunun tarihsel boyutu, oluşum süreci, içeriği ve işleyişinin ne şekilde olduğunu araştırmaktır. Bu kapsamda devletin bütçesine giren malların hangi kalemlerden oluştuğu ve beytülmale gelen bu malların devlet başkanları tarafından memurlara ve halka nasıl dağıtıldığı, söz konusu gelirlerle halkın ihtiyaçlarının ne oranda karşılandığı ortaya konulacaktır.

B. Araştırmanın Amacı

Sosyal bir varlık olan insan, yaşayabilmesi için çalışmaya ve rahat bir şekilde hayatını idame edebilmesi için de başkalarının yardımına ihtiyaç duymaktadır. Bu durumda bazen kişinin kendi işlerini yürütebilmesi için işçiye, bazen de kendi rızkını

temin etmek amacıyla bir işverene ihtiyacı vardır. İşte bu durumda işçi ve işveren arasında maddi anlamda bir bağ oluşur. Aynı şekilde, halkın da huzur ve emniyet içinde hayatını sürdürebilmesi için bir devlete ihtiyacı bulunmaktadır. Devlet, gerek kendi memurlarının ve gerekse çeşitli nedenlerden dolayı geçimlerini temin edemeyen vatandaşlarının sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır.

Müslümanlar, Mekke'den Medine'ye göç ettikten sonra Medine'de bir site devleti kurdu. Hz. Peygamber, bu devletin başkanı oldu. Peygamberimiz bir taraftan peygamberlik görevini yürütürken diğer taraftan da devlet başkanı sıfatıyla sosyal adaleti sağlamaya, halkın ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışıyor, kendisine ulaşan kişilere imkânlar ölçüsünde yardım elini uzatıyordu. Kendisine ulaşamayan kişileri de kendisi buluyor ve sınırlı imkânlarla ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyordu. Çünkü devletin sistemli bir geliri yoktu. Bundan dolayı da devletin bir mali kurumundan da bahsetmek mümkün değildi. Hz. Peygamber, savaşlarda elde edilen ganimetlerin beşte biri olan humus ile fey gelirlerinin bir kısmını Mescid-i Nebi'nin bir kenarında topluyor ve ihtiyaç sahiplerine dağıtıyordu.

Dört Halife Dönemi'nde, özellikle Hz. Ömer zamanında fetihler sonucunda devletin gelirleri artmaya başladı. Savaşlarda elde edilen ganimetler, fey arazilerinin gelirleri, cizye, harac, ticaret mallarının gelirleri, infak, zekât, öşür ve benzeri gelirlerin hesaplanarak bir mekânda toplanması gerekiyordu. Bu gelirleri ihtiyaç sahiplerine hemen dağıtmak pek mümkün değildi. Çünkü devletin sınırları genişlemiş ve aynı oranda ihtiyaç sahipleri de artmıştı.

Hz. Ömer döneminde devlet başkanına yardımcı olmak üzere çeşitli kademelerde çalıştırılmak üzere memurlar tayin edildi ve onlara da belli bir maaş bağlandı. Memurlara ve diğer ihtiyaç sahiplerine sistemli bir şekilde tayinat ödenebilmesi için mali bir sistemin kurulması ve faaliyetlerini yürütebilmesi için de müstakil bir mekâna ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla yapılması gereken ilk işlerden biri de gelir ve giderlerin kaydedileceği bir sistemi oluşturmaktı. Bundan dolayı divan kuruldu.

Bizi bu çalışmaya iten en önemli sebep beytülmal konusunda müstakil bir bilimsel çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Beytülmal kapsamında

değerlendirilebilecek bazı makaleler bulunmakla birlikte beytülmal konusunu ele alan müstakil herhangi bir bilimsel çalışmaya rastlayamadık.

Araştırmamızın sosyal bilimler alanında beytülmal eksenli yapılan çalışmalarının genel çerevesini görmek açısından faydalı olacağı umulmaktadır.

Sosyal bilimler alanında, özellikle tarih konusunda yeni bir şey söyleyebilmek oldukça güçtür. Çünkü olaylar daha önce yaşanmış ve bitmiştir. Olayların doğruluk derecesi de kişiden kişiye değişebilmektedir. Bundan dolayı en azından kaynaklarımızda geçen bilgileri tarafsız bir gözle ele alıp incelemek ve ideolojik etkilerden uzak çalışmalar ortaya koymak tarihi olayların daha iyi anlaşılmasına katkı sunacaktır.

C. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız giriş ve üç ana bölümden meydana gelmektedir. Giriş kısmında beytülmalin müstakil bir kurum olmadan önce devlet hazinesi fonksiyonunu ne şekilde icra ettiği üzerinde durduk. Hz. Peygamber'in Mekke döneminde Müslümanlar yönetimde olmadığı için milli bir kurumlarından da bahsetmek söz konusu değildir. Medine dönemiyle beraber, kurumları tam manasıyla oturmasa da belirli bir mali sistem ortaya çıkmıştır. Burada biz, Medine döneminde devletin mali sisteminin nasıl işlediğini açıklamaya çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde beytülmalin Dört Halife Dönemi'nde kuruluşu ve tarihsel serüveni hakkında bilgi verdikten sonra beytülmalde görev yapan memurlar, beytülmalin hangi görevleri icra ettiği ve beytülmale ait müstakil bir binanın olup olmadığı konularını ele aldık. Aynı zamanda beytülmalin bölümlerini açıklarken merkez ve taşra teşkilatı ile beytülmalin iç bölümlerini yani hangi mal nereye konulacağına dair bilgiler vermeye çalıştık.

Yine birinci bölümde Raşid Halifeler Dönemi'nde beytülmalin oluşumunda etkisi olan divanlar hakkında bilgi verdik. Divan konusu geniş ve müstakil ele alınması gereken bir konu olmakla birlikte divan konusunun beytülmalin oluşumunda ciddi manada katkısı da vardır.

Bu bölümün sonunda halifelerin beytülmal karşısındaki tutumu hakkında bilgi verdik. Özellikle Hz. Ömer döneminde insanlara atiyye verilirken belirlenen kriterler üzerinde durduk.

Çalışmamızın ikinci bölümünde devletin gelirlerini ele aldık. Raşid Halifeler Dönemi'nde Müslümanlardan alınan zekât, öşür, cu'l, ticaret ve iltizam yoluyla hazineye akan mallar üzerinde durduk. Dört Halife Dönemi'nde gayrimüslimlerden alınan ve fey olarak bilinen cizye, harac, uşûr/uşr, humus ve savafi toprakları inceledik. Hangi milletten ne kadar cizye ve harac aldığını tespit etmeye çalıştık.

Yine ikinci bölümde Raşid Halifeler Dönemi'nde uşûr vergisinin nasıl uygulandığı ve oranının ne şekilde belirlendiği, Müslümanlardan da alınıp alınmadığı konuları üzerinde durduk. Aynı şekilde ganimetlerin beşte biri olan ve beytülmale önemli bir katkısı olan humus gelirleri ile kimsesiz ölü toprakların akıbetinden bahsettik.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünü ise beytülmalin giderlerine ayırdık. Bilindiği gibi devlet hazinesindeki mallar iki kalemden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi Müslümanlardan alınan vergilerdir. Bu vergilerin nereye harcanacağına dair bilgiler bizzat Kuran'da mevcut olup ve sekiz sınıftır. Bunların dışında başka bir yere harcanamaz. Beytülmalin ikinci gelir kaynağını oluşturan gayrimüslimlerden alınan vergilerin nerelerde kullanılacağı ise devlet başkanına bırakılmıştır. Devlet başkanı da bunları halkın ihtiyaçları doğrultusunda kullanmaktadır. Bu vergilerin bir kısmı devlette görev alan kişilere maaş ve erzak olarak verilmiş, geri kalan kısmı ise halkın ihtiyaçları doğrultusunda harcanmıştır.

Raşid halifeler, özellikle Hz. Ömer döneminde sosyal devlet anlayışı gereği bütün Müslümanlar, gayrimüslimlerden alınan bu vergilerden atiyye almaya başlamıştır. Aynı şekilde ihtiyaç sahibi gayrimüslimler de bu gelirlerden nasiplenmişlerdir.

D. Araştırmanın Kaynakları

Çalışmamızda başvurduğumuz kaynakların başında Kur'an-ı Kerim gelmektedir. Çünkü Kur'an, birçok ilim alanında olduğu gibi İslam tarihinin de temel

kaynaklarının başında gelir. Zira beytülmalin en önemli gelirlerinden olan ve Müslümanlardan alınan zekât ve öşür, gayrimüslimlerden alınan fey gelirleri ile beytülmalde bulunan malların nerelere harcanması gerektiği konusundaki şeri hükümler bizzat Kur'an'da yer alır. Kur'an'daki ilgili hükümlerin nasıl anlaşılacağı kunusunda bazı tefsir kitaplarına vaşvurduk.

İslam tarihinin ikinci kaynağı olarak kabul edilen hadis kitapları, çalışma esnasında en çok başvurduğumuz kaynaklardandır. Hadis kaynaklarında beytülmalin gelir ve giderleri arasında bulunan ve Müslümanlardan alınan zekât ve öşür ile gayrimüslimlerden alınan vergiler hakkında bilgi almaya çalıştık. Hadis kaynakları arasında en çok başvurduğumuz eserler, Buhârî'nin (256/870) "Sahîhu'l-Buhârî"i, Muslim'in (261/874) "Sahîh'u-Muslim"i ve Ebû Dâvud'un (224/888) "Sünenî Ebî Dâvud"dur. Ayrıca Abdurrezzak'ın (211/826) el-Musannef'i ile İbn Ebi Şeybe'nin (235/849, el-Musannef'leridir.

Çalışmamızda ağırlıklı olarak İslam tarihinin klasik kaynaklarından "fütuhat" kitaplarından yararlandık. Söz konusu kaynakların başında el-Belâzurî'nin (279/892) "Fütûhu'l-Büldân"ı gelmektedir. Belâzurî'nin bu eserinde özellikle Hz. Ömer döneminde ve Hz. Osman döneminin ilk yıllarında Müslümanların gayrimüslimlerle yaptıkları savaşlarda elde ettikleri ganimetler ile bu ganimetlerin beşte biri olan ve beytülmalin önemli gelirlerinden biri olarak kabul edilen humus geliri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Yine bu eser, barış yoluyla ele geçirilen yerlerde bölge halkıyla yapılan anlaşmalar neticesinde hangi bölgeden ne kadar cizye alınacağı ve beytülmalin sürekli gelirlerinden biri olan harac hakkında kıymetli bilgiler içermektedir.

Çalışmamızda müracaat ettiğimiz diğer fütuhat kitapları; Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'nin (207/823), "Futuhu'ş-Şam" ve İbn A'sem el-Kûfî'nin (314/926) "el-Futûh"udur.

Tabakat kitaplarının ilki kabul edilen İbn Sa'd'ın (230/845) "Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr"i, yararlandığımız önrmli eserlerden biridir. İbn Sa'd, bu eserinde Hz. Peygamber'in hayatını geniş bir şekilde işledikten sonra sahabeden ve daha sonra da tâbiinden bahsetmiştir. İbn Sa'd, Mekke, Taif, Yemen, Bahreyn ve Kûfe'de

bulunan hatırı sayılır kişilerden bahsettikten sonra Basra, Bağdat, Şam Mısır ve diğer yerlerde bulunan önemli isimlerin biyografilerine yer vermiş, eserinin son cildini ise ün yapmış Müslüman hanımlara ayırmıştır.

İstifade ettiğimiz İslam tarihinin klasik kaynaklarının başında Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (310/922) "Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk" veya diğer ismiyle Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk adlı eseri gelmektedir. Taberî'nin yanı sıra çalışma esnasında faydalandığımız diğer bir eser ise, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr'in (630/1232) "el-Kâmil fi't-Tarih" adlı eseridir.

Yararlandığımız İslam tarihinin diğer klasik kaynakları şunlardır: Halife b. Hayyât'ın (240/855) "Târîhu Halife b. Hayyât"ı, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb bilinen ismiyle Ya'kubî'nin (292/904) "Târîh"i, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî, meşhur ismiyle İbn Asâkir'ın (571/1175) "Târîh Medîneti Dımeşk"i, Yâkût b. Abdillah el-Hamevî'nin (626/1229) "Mu'cemü'l-Buldân"ı, İbn Kesîr'in (774/1372) "el-Bidâye ve'n-Nihâye"si ve Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyutî'nin (911/1515) "Târîhu'l-Hulefâ"sıdır.

Çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz "harac" kitapları içerisinde Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim'in (182/798), "Kitabü'l-Harac" adlı eseri gelmektedir. Harun Reşid'in isteğiyle kaleme alınan bu eser, gayrimüslimlerden alınan ve fey olarak tanımlanan harac, cizye ve uşûr ile Müslümanlardan alınan sadaka/zekât konularını ihtiva eder. Bu eser, alanında ilk olması bakımından da son derece önem arz etmektedir. Müellif, eserine gayrimüslimlerden alınan ganimetleri anlatmakla başlar. Ganimetin taksimi, humus geliri ile ilgili hükümler ve diğer vergilerden bahseder. Sevad, Şam, Cezire ve Mısır ve diğer bölgelerin fetih şekliyle ilgili bilgi verdikten sonra sahipsiz kalan topraklar ve bu toprakların ikta olarak verilmesi hakkında malumat verir. Aynı şekilde gümrük vergileri ve bunlara bağlı olarak da bu vergiyi ödemekle görevli olan vatandaşların hukuki durumları hakkında bilgi verir. Ebû Yusuf, bu eserinde ikinci halife Ömer b. Hattab ve Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz ile diğer halifelerin uygulamalarına atıfta bulunarak kendi dönemine ışık tutmaya çalışır.

İstifade ettiğimiz diğer harac kitapları Yahya b. Âdem el-Kureyşî'nin (203/811) "Kitâbü'l-harac"ı ile Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer'in (337/948), "el-Harâc ve Sınâ'tu'l-Kitâbe"sidir.

Çalışmamızda İslam hukuk kaynakları arasında önemli bir yer tutan "emval" kitaplarından da yararlandık. İçeriği en zengin olan ve çalışmamız esnasında en fazla istifade ettiğimiz eser, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam'ın (771/838), "Kitabü'l-Emval"dir. Vergi hukuku konusunda İslam tarihinin ilk dönemlerine ait bilgileri ihtiva etmesi bakımında son derece faydalı olan bu eser, bize Dört Halife Dönemi'ndeki mali politikalar hakkında kıymetli bilgiler verir. Ebû Ubeyd, bu eserinde sadece tarihi olayları vermekle yetinmeyip olaylar hakkındaki fikrini söyler ve bu fikirlerini delillerle izah etmeye çalışır. Ayrıca hukukçuların görüşüne de yer verir. Abbasilerin ilk asrında yaşayan Ebû Ubeyd, eserinde fey, cizye, humus, uşûr/uşr, zekât ve öşür vergileri ile sulhen ve anveten[1] fethedilen topraklar, savafi topraklar ve bunların ikta olarak verilmesi gibi konuları ele alır. Bu alanda istifade ettiğimiz bir başka kaynak da, Humeyd b. Zenceveyh'in (251/861), "Kitâbu'l-Emval"idir.

İstifade ettiğimiz İslam hukuk kitaplarından biri de Şafiî âlimi Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî'nin (450/1058) "el-Ahkâmü's-Sultaniye" adlı eseridir. Mâverdî, bu eserinde halifelerin tayini ve hukuki durumundan başlayıp vezirlik, valilik, askeri teşkilatlanma, adli kurum ve ibadetler ile ilgili meselelerden bahseder. Bu eserde en çok zekât ve zekât idaresi, fey ve ganimetlerin taksimi, cizye, harac, arazi işlemleri, divanların tesisi gibi bölümlerinden yararlandık. Aynı şekilde Hanbelî mezhebinin önemli isimlerinden Ebû Ya'lâ Muhammed b. El-Hüseyn el-Ferra (458/1066)'nın "el-Ahkâmü's-Sultaniye"sinden de istifade ettik.

Tezimizde çok sayıda modern araştırmadan da yararlandık. Bunların da başında Muhammed Abdulhay el-Kettânî'nin (?/1962) yazdığı "et-Teratibu'l-İdâriyye" adlı eseri gelmektedir. Bu eserde, Allah Resulü'nün yönetimle ve yargı ile

[1] Barışın zıddı olark kullanılan bu kavram, bir yeri savaşarak ele geçirme, zor kullanma anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 15, s. 101.; Muhammed Muhammed b. Abdurrezzak Murteda ez-Zebidi (1205/1791), **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Hifâye, c. 4, s. 107.; Ayrıca bkz. Ebu Abdullah Yâkût b. Abdillah el-Hamevî (626/1229), **Mu'cemü'l-Buldân**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1977, "anveten" md., c. 1, s. 42.

ilgili uygulamalarının yanında ibadet, yazışmalar, cihad, vergi, hazine, sanat, meslek, sağlık, spor ve eğitim-öğretime verdiği önem ele alınmaktadır.

Coğrafi terimler konusunda başvurduğumuz eserlerin başında Ebu Abdullah Yâkût el-Hamevî'nin (626/1229), "Mu'cemü'l-Buldân"ı gelmektedir. Fıkhi terimleri bulmada ise Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mukrim b. Manzûr'in (711/1311) "Lisânu'l-Arab"ı, Mustafa Abdulkerin el-Hatîb'in "Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye"si ve Nezih Hammâd'ın "Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ" adlı eserleridir.

Hz. Ebû Bekir dönemi ile ilgili, Molla Musa el-Celali el-Beyazidi'nin "Ebu Bekr es-Sıddık"ı, Abdulaziz Sealibi'nin "Hilâfetu's-Sıddık ve'l-Fârâk"u, Sallabi'nin "Hz. Ebû Bekir"i ve Mehmet Salih Arı'nın, "Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları", adlı eserlerine müracaat ettik.

Raşid Halifeler Dönemi ile ilgili en fazla istifade ettiğimiz kaynaklar, Hz. Ömer dönemi ile ilgili eserlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır: İbnu'l-Cevzi'nin (597/1201), Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab'ı, es-Sadi'nin, Siyasetu'l-Mal Fi'l-İslâm Fi Ahdi Ömer b. El-Hattâb'ı, Muhammed Revvâs Kal'ac'ı'nın, Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. Hattâb'ı, Muhammed Baltacı'nın "Menhecu Ömeri'bni'l-Hattab fi't-Teşrî"i, Şibli Numani'nin yazdığı ve Talip Yaşar Alp tarafından Türkçeye kazandırılan "Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi" adlı eseri, Hz. Ömer dönemi ile ilgili siyasi, kültür ve medeniyeti alanında zengin bir içeriğe sahiptir. Ayrıca İrfan Mahmut Rânâ'nın "Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı" adlı eseri, Mustafa Fayda'nın "Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler", Ebubekir Sifil'in, Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet'i, Ali Muhammed Sallabi'nin "Hz. Ömer"i ve Süleyman Ateş'in "Hz. Ömer" adlı iki ciltlik eserlerinden de istifade ettik.

Hz. Osman ile ilgili başvurduğumuz eserlerden bazıları şunlardır: İbrahim Muhammed'in, "es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan"ı, Murat Akarsu'nun "Hz. Osman"ı ve Adem Apak'ın "Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti"i

Hz. Ali ile ilgili eserlere gelince Hasan Zeyyin'in, "el-İmamu Ali b. Ebi Talib ve Tecrubeti'l-Hikem"i, Kazvînî'nin, "el-İmamu Ali Minel Mehd İlel Lehd"i, Şerîf

er-Radî'nin "Nehcü'l-Belağa"sı, Beyazidi'nin "Osman Zinnureyn ve Ali Ebi's-Sebtin"i, Abdulhalık Bakır'ın "Hz. Ali ve Dönemi" ve Sallabi'nin "Hz. Ali" adlı eserleridir.

Ayrıca Muhammed Âbid el-Câbirî'nin "Arap-İslam Siyasal Aklı," Corcî Zeydân'ın "İslam Uygarlıkları Tarihi" gibi Arap dünyasında yazılmış birçok eserden de faydalandık.

Selim A. Sıddıkî'nin "İslam Devletinde Mali Yapı" adlı kitabında zekât, harac/toprak vergisi, gümrük vergileri, cizye, mali yardımlar, gelir ve giderlerin sınıflandırılması, beytülmal, maaşlar vb. konularından istifade ettik.

Çalışmamızda Muhammed Hamidullah'ın eserlerinin birçoğundan faydalandık. Bu eserler şunlardır: "İslam Peygamberi", "Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed", "İlk İslam Devleti", "İslam Genel Bir Bakış", "İslam'a Giriş", "İslam'da Devlet İdaresi", "İslam'ın Doğuşu", "İslam Müesseselerine Giriş"…

Abdulazîz Dûrî'nin "İslam İktisat Tarihine Giriş" adlı eseri, toprak sistemi, ticaret toplumu, Arap olmayan unsurların hâkimiyeti ve ikta rejimi, iktisadi duraklama ve gerileme gibi konulara ışık tutmaktadır. Ayrıca, Muhammed Âbid Câbirî'nin "Arap-İslam Siyasal Aklı" ile "İslam'da Siyasal Akıl" adlı eserlere müracaat ettik.

Cengiz Kallek'in "Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasası"ı ve "İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi", Salih Tuğ'un "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı" ve Muhammed Ebu Zehra'nın "İslâmda Sosyal Dayanışma"sı adlı eserleri de birçok noktada bize rehberlik etmiştir.

Çalışmamızda en fazla yararlandığımız modern araştırmaları arasında Celal Yeniçeri'nin "İslam'da Devlet Bütçesi" ile "İslam İktisadının Esasları" adlı eserleridir.

Türkiye'de İslam tarihi dendiğinde akla ilk gelen ilim adamlarından biri şüphesiz Mustafa Fayda'dır. Fayda'nın "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi"nin ikinci cildinde yazdığı "divan" bölümüne sık sık başvurduk. Aynı şekilde

onun "Hulefâ'yı Raşidin Devri" adlı eseri de incelediğimiz dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mustafa Zeki Terzi'nin, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat" adlı eserinde beytülmalin giderleri ile ilgili kısımlarına başvurduk.

II. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE BEYTÜLMAL

Devlet hazinesi anlamına gelen beytülmalin temellerinin Allah Resulü döneminde atıldığı bilinmektedir. 622 senesinde gerçekleşen hicretle birlikte Medine'de yeni bir devletin temelleri atılmaya başlandı. Bu devletin elbette belli bir bütçesinin olması gerekiyordu. Nitekim gelişen şartlar bu neticeyi doğurdu. Her ne kadar bazı müellifler, beytülmalin kuruluşunu Allah Resulü'nün Mekke yıllarına dayandırsalar da bu tespit gerçeği yansıtmamaktadır. Mesela Celal Yeniçeri, beytülmal kurumunun Mekke'de ortaya çıktığını ifade eder. Mekke devrinde, mecburî olmasa bile müminlere bazı malî külfetlerin getirildiğini ve Hz. Peygambere, Müslümanların getirdikleri vergileri alma salâhiyetinin verildiğini ve dolayısıyla Mekke döneminde bir beytülmalinin olabileceğini söyler. Yeniçeri, Mekke dönemine ait beytülmal hakkında bir ize rastlanmamasını, Mekke'de Müslümanların bir kısım faaliyetlerini gizli yürütmeleri ile açıklar ve bunun için en uygun yerin Müslümanların sık sık toplandıkları Darü'l-Erkam olabileceğini belirtir.[2] Kanaatimizce bu, zorlama bir yorumdur. Zira Mekke'de hâkim güç müşriklerdir. Müslümanlar, Mekke'de bırakın böyle bir kurumu oluşturmaları, maddi olarak ayakta kalmakta bile zorlanıyorlardı.[3] Bu dönemde Müslümanlar çeşitli vesilelerle dayanışma içine girmiş olabilirler ancak bundan bir kurum çıkarmak mümkün görünmüyor.

Kur'an'ın Mekkî ayetlerinin zekât, sadaka, hak ve nafaka gibi terimlerden bahsettiğini biliyoruz. Bu kavramların hepsi aynı şeyi yani bir nevi yardımlaşmanın önemini vurgulamaktadır. İlk Müslümanların bu tür yardımlarının herhangi bir otorite tarafından toplanıp toplanmadığı hususunda elimizde net bir bilgi

[2] Celal Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi,** Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 46.
[3] Hz. Peygamber ve Müslümanların gördüğü zorluklar hakkında bkz. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, (151/768), **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, Thk., Ahmed Ferid el-Mezyudî, Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s. 261 vd.

bulunmamakla birlikte, herkesin yardımlarını bireysel olarak ihtiyaç sahiplerine verdiği daha mantıklı görülmektedir.[4]

Hicretten sonra Medine'de yeni kurulan devletin yapması gereken işlerden biri de Mekke'den Medine'ye göç eden ve maişetini temin edemeyen Müslümanların durumuyla ilgilenmek olmuştur. Hz. Peygamber, bu konuda adımlar atmış ve insanları birbirlerine yardım etmeye davet etmiştir.[5] Zira yeni kurulan devletin hem demografik yapısı değişmiş hem de ihtiyaçları artmıştı. Medineli Müslümanların kendilerini savunabilmeleri için maddi olarak güçlü olmaları gerekiyordu.[6] Bir taraftan Yahudilerin elinde olan pazarlara mahkûm olmamak için alternatif pazarlar kuruluyor, öte yandan yeni kaynakların oluşması için gayret gösteriliyordu.[7] Bu amaçla meyve bahçeleri ve arazilerinden azami derecede istifade edilmeye başlandı. Var güçleriyle uğraşan Müslümanların gelirlerinde ciddi manada düzelme meydana geldi. Bunun sonucunda bazı gelirlerin düzenli bir şekilde bağışlandığı bilinmektedir.[8]

Allah Resulü, hicret etmek zorunda kalanların sayılarını tespit ediyor ve ardından Medine'nin varlıklı kişileriyle toplantılar düzenleyerek onlardan maddi destek talep ediyordu.[9] Öte yandan Müslümanları infak etmeye teşvik ediyor ve

---

[4] Muhammed Hamidullah, **İslam'a Genel Bir Bakış**, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 76.

[5] Hamidullah, **İslam'a Genel Bir Bakış**, s. 77.

[6] Muhammed Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, Murat Çiftkaya (çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 309.

[7] Hz. Peygamber Medine'de yaptığı işlerden biri de yabancıların vesayetinden kurtulmak için Müslümanlara ait bir pazar yeri kurmaktı. Zira Medine'deki pazarların büyük çoğunluğunun Yahudi tüccarların elindeydi. Müslümanların maddi olarak bağımsız olabilmeleri yollarından biri de kendilerine ait pazarların kurulmasıydı. Nitekim Allah Resulü, bu amaçla adımlar attı ve yeni pazarların kurulmasına vesile oldu. Medine pazarları hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Abdillah, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce (273/886), **Sünenu İbn Mâce** Mektebeu'l-Mârif, Riyad, Tarih yok, "Ticâret", 40.; Ebu Zeyd Ömer b. Şebbe (262/876), **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, Thk., Muhammed Şeltût, Cidde, H. 1399, c. 1, 305-306.; M. J. Kıster, **İlk Dönem İslam Tarihi üzerine Makaleler**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 87 vd.
Cengiz Kallek, **Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa,** Bilim ve Kültür Sanat Vakfı, İstanbul, 1992, s. 31.

[8] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 309.

[9] Hamidullah, **İslam'a Genel Bir Bakış**, s. 77.

"Yarım hurmayla bile olsa kendinizi ateşten koruyun." diyordu.[10] Bu hususta inen ayetler de Hz. Peygamber'i destekliyordu.[11]

Allah Resulü'nün çağrısı kısa zamanda karşılık buldu. Özellikle zengin Müslümanlar, ihtiyaç sahibi olanların imdatlarına koştular. İlk başta sadaka olarak verilen yardımlar, hicri ikinci yıldan itibaren inen ayetlerle mecburi hale gelmiş oldu.[12]

Zekâtın farz kılındığı dönemlerde Bedir Savaşı yapılmış ve Müslümanların eline ganimet malları geçmişti.[13] Aynı şekilde başka gazve ve seriyelerden de cizye, fey ve ganimet malları alınmıştı. Toplanan zekât gelirleri ve ganimet malları, zorunlu bir durum olmadığı sürece bekletilmeden ihtiyaç sahiplerine ulaştırılıyordu. Bu faaliyetten sonra zaman zaman artan malların da ayrıca muhafaza edilmesi gerekiyordu.[14] Bu durum hem devletin idare merkezi olan Medine'de hem de diğer beldelerde söz konusu malların muhafaza altına alınacağı bir kurumun inşasını zorunlu hale getiriyordu. Çünkü Allah Resulü, ileride de açıklayacağımız gibi, çeşitli vilayetlere vergi toplamak üzere amiller gönderiyordu.[15] Amiller de halktan topladıkları vergileri, yine orada bulunan ihtiyaç sahiplerine dağıtıyorlardı. Dağıtılan bu mallardan artanı ise merkeze gönderiyorlardı. Dolayısıyla söz konusu malların

---

[10] Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî, (256/870) **Sahîhu'l-Buhârî**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2003, "Zekât", 10.; Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam, (224/838), **Kitâbü'l-Emvâl**, Thk, Dr. Muhammed Ammare, Darü'ş-Şuruk, Beyrut, 1989, s. 464.

[11] Medine'de ilk yılda nazil olan ayetler infak konusunu işlemiş ve insanları birbirine yardım etme hususunda teşvik etmiştir. Mesela bunlardan birisi, "Sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: Hayır olarak ne harcarsanız o, ana-baba, akraba, yetimler, fakirler ve yolda kalmışlar içindir. Hayır olarak ne yaparsanız, gerçekten Allah onu hakkıyla bilir." Bakara, 2/215.; Bir başka ayet: "…Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: İhtiyaçtan arta kalanı." Ayrıca bkz. Bakara, 2/3, 195, 219, 239, 262, 264, 265, 266, 267, 270, 272, 273, 274.

[12] Zekâtın farziyeti hakkında bkz. Tevbe, 9/60.; Zariyat, 51/1.; Ayrıca Zekâtın farz kılındığına dair bkz. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. Hazm el-Endülisî, (456/1064), **Cevâmiu's-Sîretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2002, s. 58.; Ayrıca bkz. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah eş-Şevkânî, (1250/1834), **Neylu'l-Evtâr**, Dâru'l-Hadîs, Mısır, 1993, c. 4, s. 149.; Zekeriyya Muhammed el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", Mehmet Nuri Güler (Çev.), **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 1996, s. 232.; Kasım Şulul, **İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 906-907.

[13] Bedir'de elde edilen gelirler hakkında bkz. Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, (207/823), **Kitâbu'l-Meğâzi**, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1989, c. 1, s. 17, 18.

[14] Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, Necdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, c. 1, s. 339-340.; Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, Emir Yayınları, Bursa, 2018, c. 3, s. 196.

[15] Amiller hakkında detaylı bilgi için bkz. Şehba Yazıcı, **Hz. Peygamber ve Hulefâyi Raşidîn Dönemlerinden Âmillik**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

toplanması, ihtiyaç sahiplerine dağıtılması ve merkeze gönderilebilmesi belirli bir süreyi alıyordu. Üstelik bunların hepsi de eş zamanlı toplanmıyordu. Bu da beytülmalin hem Medine'de hem de taşrada varlığını zorunlu hale getiriyordu. Bu yerin Allah Resulü döneminde neresi olduğuyla alakalı farklı bilgiler bulunmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde devletin hazine merkezinin Mescid-i Nebi olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır. Çünkü malum olduğu üzere ilk dönemlerde Mescid-i Nebi'nin birçok fonksiyonu bulunuyordu. Bunlardan birisi de devlet hazinesi olarak kullanılmış olmasıdır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde belirtildiğine göre Hz. Peygamber, Medineli Müslüman kadınlarla bazen Mescid-i Nebevî'de özel sohbetlerde bulunuyordu. Resulüllah onlardan ellerinde bulunan altın ve gümüş gibi ziynet eşyalarının zekâtını vermelerini talep ettiğinde onlar da gönül rahatlığıyla kendilerinden isteneni yapıyorlardı. Kadınların verdiği eşyaları Bilal-ı Habeşî[16] topluyor ve mescidin belirli bir yerinde muhafaza ediyordu.[17] Toplanıp muhafaza edilen bu mallar, daha sonra ihtiyaç sahiplerine dağıtılıyordu.[18]

Muhammed Hamidullah, Allah Resulü'nün Mescid-i Nebî külliyesi içerisinde, ikinci katta bir odanın bulunduğunu, bu odanın beytülmal olarak hizmet verdiğini ve devlet başkanı olması hasebiyle beytülmalin Hz. Peygamber'e bağlı olduğunu belirtir. Yine onun verdiği bilgilere göre burada aynı zamanda içinde gıda maddelerinin de bulunduğu silah vb. eşyaların saklandığı, devlet hazinesi/beytülmal olarak da kullanılan meşhur Meşrebe, alîye (yahut ulliyye), gurfe veya hızâne olarak anılırdı.[19]

Buhârî, Mescid'de "ulliyye ve meşrebe" denilen bir odanın bulunduğunu ve Allah Resulü'nün hanımları ile arasının açıldığı zamanlarda bu odaya çekildiğini

[16] Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, (241/855) **Musned,** Thk., Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1995. c. 1, s. 332.; Ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Cev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 761.; Salih Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984. s. 103.
[17] Ahmed b. Hanbel, **Musned,** c. 1, s. 332.
[18] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 200.
[19] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 683, 882.

ifade etmiş fakat burasının hazineyle ilişkisinin olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.[20]

Kaynaklarımızın bazılarında "Hazine veya Sadaka Odası" tabiri kullanılmaktadır. Mesela Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçen bir rivayete göre Hz. Hasan,[21] küçük yaşta iken Hz. Peygamber'in onu sadaka odasına götürdüğünü, orada bulunan hurmalardan bir tanesini ağzına attığını ve Hz. Peygamber tarafında engellendiğini ifade eder.[22] Söz konusu sadaka odasının yeri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bu yerin mescidin üst katında bulunan ve "meşrebe" denilen yer olması muhtemeldir.

Kettânî, Resulüllah'ın el-Müzeni kabilesini temsilen Meine'ye gelen 400 kişilik bir heyete yol azığının verilmesi için Hz. Ömer'i görevlendirdiğini ifade eder. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, heyeti ulliyye denilen üst kattaki bir odaya çıkartmış ve onlara yolluk olarak bir şeyler vermiştir.[23]

Bazı hadislerinden anlaşıldığı göre Hz. Peygamber, zaman zaman evinin bir kısmını veya hanımlara ait odaları beytülmal olarak kullanmıştır.[24] Buhârî'nin aktardığına göre Allah Resulü, bir gün ikindi namazını kıldırdıktan sonra evine gitmiş ve zekât malı olan hurmayı getirip ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.[25] Allah Resulü'nün evinde zekât malların bulunduğuna dair Ahmed b. Hanbel'de şöyle bir

---

[20] Buhârî, **Mezâlim**, 25.; Allah Resulü yalnız kalmak istediği zaman bu odaya çekilirdi. Bir defasında Hz. Peygamber, bütün hanımları iş birliği etmişçesine, kendilerine verilen istihkakın artırılması talebinde bulununca, onların yanından ayrılmış ve bir ay boyunca bu meşrebede kalmıştır. Muhammed Hamidullah bu odanın mahiyeti hakkında da şunları söylemektedir: İster tuğladan isterse taştan yapılmış olsun, önce başları dışarı gelecek şekilde bir sıra tuğla yan yana diziliyor, bu sıranın üstüne örülecek katta ise tuğlanın yarısı alt sıradaki tuğlanın birine, diğer yarısı da diğerine basacak şekilde dizilmek suretiyle duvar tamamlanmış olurdu. Bu meşrebeye çıkmak için de hurma ağacı kütüğünden yapılmış (Hurma kütüğü oyularak açılmış basamaklı) taşınabilir bir merdiven kullanılıyordu. Yeri tam olarak bilinmemekle beraber, görünüşe bakılırsa, yeni kıblenin tam tersi istikametindeki eski kıblenin bulunduğu yerde ve Allah Resulü'nün hanımlarının oturduğu odaların arkasına bitişik bir konumda olduğu düşünülebilir. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 683, 882.; Ayrıca bkz. Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 83.

[21] Bir rivayete göre söz konusu kişinin Hz. Hüseyin olduğu rivayet edilir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 200, 201.

[22] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 200, 201.

[23] Muhammed Abdulhay Kettânî, (V. 1962), **et-Teratibu'l-İdâriyye**, Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, Tarih yok, c.1, s. 348.

[24] Buhârî, **Zekât**, 21.; Atia Adlan, "Müessesetu Beytü'l-Mal fi'n-Nizami'l-İslamiyye**''**, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt, c. 3, s. 67.

[25] Buhârî, **Zekât**, 21.

rivayet geçmektedir: "Allah Resulü, evinde olduğu bir gece bir hurma yemiş ve yediği bu hurmanın zekât malı olabileceğini düşündüğünden huzursuz olmuştur.[26]

Yukarıda geçen bilgilerden anlaşıldığına göre Hz. Peygamber, mescit dışında zaman zaman evini de beytülmal olarak kullanmıştır ancak evinin içinde ayrı bir oda anlaşılmamalıdır. Zira o dönemde Hz. Peygamber'in hanımları için mescidin bitişiğinde yapılan evlerin tek odalı olduğu bilinmektedir. İbn Sa'd'da geçen bir bilgiye göre Hz. Ömer, vefat ettiğinde Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir'in yanına defnedildi. O güne kadar kendi evinde kalan ve evinde rahat bir şekilde davranan Hz. Aişe, Hz. Ömer'in oraya defnedilmesinden sonra gece kıyafetiyle kalamamış ve günlük elbiseleriyle idare etmiştir. Daha sonra kabirlerle Hz. Aişe'nin kaldığı yer arasına duvar örülmüş ve Hz. Aişe kendi evinde gece kıyafetiyle kalmaya başlamıştır.[27] Buradan Hz. Peygamber'in evinin tek odalı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla beytülmale ait mallar için Hz. Peygamber'in evinde müstakil bir oda değil de, odanın içinde ayrı bir yer ayrılmış olması muhtemeldir. Çeşitli vesilelerle beytülmale gelen malların hemen dağıtıldığı ve evde uzun süre bekletilmediği yönündeki rivayetler de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Allah Resulü döneminde beytülmale ait hayvan sürüleri de vardı. Bunlar özel yerlerde tutuluyorlardı. Zekât gelirlerinden olan hayvanlar, hazineye ait olan diğer hayvanlardan ayrılıyor ve onlara karışmamaları için sayıldıktan sonra özel bir işaretle işaretleniyorlardı.[28] Bu hayvanlar için ayrı otlaklar da tahsis edilmişti.[29]

Netice itibariyle Allah Resulü zamanında devletin idare merkezi Medine ile vilayetlerde kamu mallarının korunması için belli yerlerin olduğu bilinmektedir. Buna göre zirai ürünler, mescidin bir köşesinde veya üst katında "ulliye" denen yerde muhafaza ediliyordu. Hayvanlar da "Naki" denen yerde bulunuyorlardı.[30]

---

[26] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 2, s. 194.
[27] Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî (230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, Thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001, c. 3, s. 337.
[28] Hz. Peygamber'in hayvanları damgaladığına dair Buhârî'de ayrı bir bab bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, **Zekât**, 69.
[29] Bkz. Buhârî, **Zekât**, 69.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 9, s. 73-74.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 339.
[30] el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", **HÜİFD**. s. 240.

Beytülmal görevlilerine gelince Hz. Peygamber döneminde beytülmalden bahsedilince ismi en fazla geçen kişi hiç şüphesiz ki Bilal-i Habeşî'dir. Allah Resulü'nün aynî ve nakdî harcamalarda Bilal'e emirler verdiğini görüyoruz. Dolayısıyla Hz. Peygamber döneminde Bilal'in devlet hazinesi/beytülmal sorumlusu olduğu bilinmektedir.[31] Resulüllah dönemde bu görevi yapanlardan biri de Ömer b. Hattab'dır.[32] Nitekim Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber'in beytülmal görevlilerini her yıl geçici olarak görevlendirdiğini ve kendilerine uygun bir maaş bağladığını ifade eder. Hz. Peygamber Hz. Ömer'i de beytülmal muhafızı olarak görevlendirmiş ve kendisine uygun bir maaş bağlamıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer Hz. Peygamber'in kendisine teklif ettiği maaşı almak istememiş ve şöyle demiştir: "Bu parayı benden daha muhtaç durumda olan birine verseydiniz!" ancak Hz. Peygamber buna rağmen maaşını alması için ısrar etmiştir.[33]

Hz. Ebû Bekir göreve geldiğinde Hz. Ömer'in aracılığıyla Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın halifeye maaş vermesi, Ebû Ubeyde'nin bu işi Allah Resulü döneminden itibaren yaptığı anlamına gelmektedir. Bunların dışında beytülmal görevlileri arasında Muaz b. Cebel'in de ismi geçmektedir.[34]

A. Devletin Gelirleri

Hz. Peygamber döneminde devletin gelirleri iki başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi Müslümanlardan tahsil edilen gelirlerdir. Bunlar da zekât, öşür, rikazın[35] humusu[36] ve sahibi bulunmayan mallardır.[37] İkincisi ise gayrimüslimlerden alınan ganimetlerin beşte biri ile cizye vergisidir. Bununla birlikte

---

[31] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 332.; Ayrıca bkz. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 761.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 103.

[32] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 348.

[33] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 761-762.; Ayrıca bkz. Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, Talip Yaşar Alp (Çev.), Mahya Yayınları, İstanbul, 2015, s. 191.

[34] Bkz. İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr (630/1232), **el-Kâmil fi't-Târih**, Thk., Ebi'l-Fida Abdullah Kadı, Darü'l Kütübü'l Alemiyye, Beyrut, 1987, c. 2, s. 268.; Abdulaziz b. İbrahim el-Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, Dâru İşbiliyâ, Riyad, 2001.; Hüseyin Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 197.

[35] Toprağın altında gizlenmiş, sahibi bilinmeyen parayı ve her türlü kıymetli eşyayı ifade etmektedir. Hamza Aktan, "Define", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 87.

[36] Buhârî, **Diyat**, 28.; Muslim b. Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, (261/874) **Sahîh'u-Muslim**, Dâr'u-Taybe, Riyad, 2006, Hudud, 11.

[37] Kazvînî, **Sünenu İbn Mâce**, "İkametu's-Sala", 18.

beytülmale/hazineye intikal eden mallar, nakdî olabileceği gibi bazen de zirai ürünler ile inek, koyun vb. hayvanlar gibi aynî de olabiliyordu.[38]

1. Müslümanlardan Alınan Gelirler

Her devletin müstakil bir bütçe ihtiyacı bulunuyordu. Vergi almanın, yapılacak harcamaların ve yatırımların bir organizasyon dâhilinde gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Allah Resulü'nün Medine'de kurmuş olduğu İslâm devletinde de, malî işlerin yürütülebilmesi için basit de olsa bir organizasyonu mevcuttu.[39] O dönem itibariyle Müslümanların düzenli herhangi bir geliri olmadığına göre yapılması gereken ilk iş, varlıklı kişilerden mallarının belirli bir oranını almaktı. İşte İslam toplumunda zekât müessesesinin oluşumu bu şekilde başlamış oldu.

İslam dininin temel beş şartından biri olan ve zengin Müslümanlardan alınan zekât, hem Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemi'nde hem de daha sonraki zamanlarda devlet hazinesinin en önemli gelirlerinden biriydi. Dolayısıyla zekâtın dini yönü yanında ekonomik ve sosyal boyutunun de olması hasebiyle toplumda önemli bir yer teşkil etmekteydi.[40]

Zekât, farz kılınmadan önce Hz. Peygamber'in zekâtı ne zamandan itibaren toplayıp dağıttığı hususunda net bir bilgi olmamakla birlikte Muhammed Hamidullah, zekâtın isteğe bağlı olarak verilmeye başladığını ve buradaki muharrik gücün de cömertlik olduğunu ifade eder. Hz. Peygamber, Müslümanları ticaret, tarım ve diğer geçim vasıtalarıyla uğraşmaya teşvik etmiş ve elde edilen gelirlerin bir kısmının da Allah yolunda infak edilmesini istemiştir.[41] Hz. Peygamber, bu uygulamayı Mekke'de başlatmış ancak o zaman bu konuda herhangi bir mecburiyet söz konusu olmamıştır.[42] Mekke'de müşriklerin de zekâta benzer bir uygulamanın

[38] el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", **HÜİFD**. s. 237-238.
[39] Ahmet Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 179.
[40] Emrullah Dumlu, **İslam'ın İlk Dönemlerindeki Uygulamalar Ekseninde Kamusal Bir Gelir Olarak Zekât**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 2010, S. 33, s. 4.
[41] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 308.
[42] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 309.

olduğu bilinmektedir. Müşriklerin yaptıkları yardımların bir kısmı putlarına diğer kısmını da Allah'a tahsis ediliyordu.[43]

Allah Resulü, Mekke dönemi ile Medine döneminin ilk yılları ve henüz zekâtın farz kılınmadığı dönemde Müslümanları yardım etmeye teşvik etmiştir. Aynı şekilde Müslümanların zor durumda kaldıkları dönemlerde Hz. Peygamber, insanları Allah yolunda infak etmeye çağırmıştı. Mesela Mekke'de Hz. Hatice servetinin hemen hemen hepsini Müslümanlar için harcamıştır. Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir'in de malının büyük çoğunluğunu Müslüman köleleri azat etmek için harcadığı bilinmektedir.[44]

Müslümanlardaki bu fedakârlık Medine'de de devam etti. Medine'de yaşayan Müslümanlar ilk dönemlerde tıpkı Mekke'de olduğu gibi mallarını gönüllü olarak veriyorlardı. Daha sonraki yıllarda ise durum değişti ve Müslümanlardan zengin olanların mallarının belirli bir kısmını vergi olarak vermeleri zorunlu hale getirildi.[45]

Hem tarihçiler hem de fakihler zekâtın hicri dokuzuncu yıldan (631) itibaren devlet eliyle toplanmaya başlandığını ifade ederler.[46] Hz. peygamber aynı yılın başlarında İslam devletinin ekonomik yapısında radikal değişiklikler yaptı. O zamana kadar ülkede vergi toplama uygulaması yoktu. İnsanlar sadaka vermeye ve Allah yolunda harcamaya teşvik ediliyordu.[47]

Hz. Peygamber, 630 senesinde büyük bir ordunun başında Tebük Seferi'ne çıktı. Yol uzun ve düşman da o dönemin en güçlü devletlerinden biri olan Bizans'tı. Böyle bir orduyla başa çıkabilmesi için ciddi manada bir hazırlık yapılması gerekiyordu fakat eldeki gelirler ordunun ihtiyacını karşılayacak türden değildi. Müslümanların yaptıkları gönüllü yardımlar da masrafları karşılamaya yetmiyordu. Bunun için Allah Resulü'nün, yeni tedbirler alması gerekiyordu. Bu amaçla sadakaların kurumsallaşmasına karar verdi. Toprak mahsulleri, ticaret malları, sahip

[43] En'am, 6/136.
[44] İbn İshâk, **Sîretu İbn İshâk**, s. 170.
[45] Zekâtın farz kılındığı hakkında bkz. Tevbe, 9/60.; Zariyat, 51/1.; Ayrıca bkz. Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 149.
[46] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 307-308.
[47] Muhammed Hamidullah, **Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed**, Ülkü Zeynep Babacan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 133.

olunan hayvanlar, madenler vb. gelirlerden zekât olarak alınacak asgari oranlar belirledi. Yıllık ödemeler için belirli bir vakit kararlaştırıldı ve ödenmesi devlet edilyle zorunlu hale getirildi. Bu şekilde sadakalar dinin bir vecibesi olmaya devam etmekle beraber devletin bir vergisi haline de gelmiş oldu.[48] Bazı görüşlere göre beytülmal/devlet hazinesi bu dönemde oluşmaya başlandı.[49]

Zekât, zorunlu hale geldikten sonra sıra hangi maldan ne kadar zekât alınacağı konusuna gelmişti. Bunun belirlenmesini bizzat Hz. Peygamber yapmıştı. Böylece Müslümanlardan altın, gümüş, ticaret malları,[50] hayvanlar,[51] toprak ürünleri[52] ve madenler[53] gibi mallardan belirli bir orada zekât aldı.[54]

O dönemde beytülmale intikal eden daimi gelir kaynaklarının yanında, yardım toplamanın başka yolları da vardı. Allah Resulü, özel bir amaçla büyük bir meblağa ihtiyaç duyduğunda, mescitteki hutbesinde Müslümanları cömertçe ihsanda bulunmaya davet ediyordu.[55] Nitekim Tebük Gazvesi için Allah Resulü, seferberlik ilan etmiş, Müslümanlar ellerinden geleni yapmışlardır.[56]

Zekât farz kılındıktan sonra, bu zekâtların toplanması gerekiyordu. Bu işi de devlet üstlendi. Allah Resulü, Medine'deki zekâtları topladığı gibi diğer beldelerde yaşayan Müslümanların zekâtlarını toplamak amacıyla da amiller görevlendirdi.[57] Amiller, sadece zekât gelirlerini değil, aynı zamanda ganimet ve cizye gibi İslâm

---

[48] Hamidullah, **Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed**, s. 133.
[49] Muinüddin Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, Ali Genceli (Çev.), Şamil Yayınları, İstanbul, 1985, c. 5, s. 349.
[50] Tevbe, 9/34,35.; Ayrıca bkz. Buhârî, **Zekât**,32.
[51] Nahl, 16/5, 7, 66, 80.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 472-475.; Buhârî, **Zekât**, 36, 38, 43.
[52] Allah Resulü'nün çağrısına en fazla destek verenler Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Abdurrahman b. Avf gibi sahabedir. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 577, 580.; Buhârî, **Zekât**, 54, 55, 57, 58.
[53] Bakara, 2/267.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 429, 430.; Buhârî, **Zekât**, 66.
[54] Buhârî, **Zekât**, 70, 71.
[55] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 220.
[56] Tebük Seferinde yapılan fedakarlıklar hakkında bkz. Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Vakid el-Vâkidî, (207/823), **Futuhu'ş-Şam**, Darü'l-Kitabü'l-İlmiye, Beyrut, 1997, c. 3. 990-991.
[57] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdulmelik İbn Hişam, (218/833) **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Kitabu'l-Arabî, Beyrut, 1990, c. 4, s. 242-243.

devletinin diğer vergilerini de topluyorlardı.[58] Amillerin sayısının otuzun üzerinde olduğu rivayet edilmektedir.[59]

Hz. Peygamber döneminde âmil, sadece bir vergi memuru değildi. Âmil, aynı zamanda İslâm devletinde görevli memurların genel adıydı. Bununla birlikte amil ifadesi, daha çok vergi memurları için kullanılan bir terimdi. Hz. Peygamber döneminde amillerin görev ve yetkileri, gönderildikleri bölgelere ve bu işle görevlendirilen şahıslara göre farklılık gösteriyordu. Genellikle Medine dışına gönderilen amillerin görev ve yetkilerinin daha geniş tutulduğu anlaşılmaktadır. İslâm tarihinin sonraki dönemlerinde ise amillerin görev ve yetkileri dönemlere ve bölgelere göre daralmış veya genişlemiştir.[60]

Hz. Peygamber, geniş yetkilerle donattığı Muaz b. Cebel'i Yemen'e,[61] Amr b. el-Âs'ı da Uman bölgesine amil olarak görevlendirmiştir.[62] Amr'ın Uman'da geniş yetkilere sahip olduğu hem valilik hem de amillik yaptığı anlaşılmaktadır.[63] Ayrıca Muhacir b. Ebi Ümeyye b. Muğire'yi Sana'ya, Ziyad b. Lebid'i Hadramut'a, Adiy b. Hatem'i Tay ve Beni Esed kabilesine, Malik b. Nüveyre'yi Beni Hanzala kabilesine, Ziberkan b. Bedr ve Kays b. Âsım'ı Beni Sa'd kabilesine, el-Âla b. el-Hadrami'yi Bahreyn'e ve Ali b. Ebi Talib'i Necran halkına zekât ve cizye gelirlerini toplamak amacıyla görevlendirdi.[64]

---

[58] Mehmet Erkal, "Amil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, c. 3, s. 60.

[59] Ebu'-Abbas Ahmed el-Kalkaşendî, **Kitabu Subhu'l-A'şâ**, Dâru'l-Kutu'l-Hîdîviyye, Kâhire, 1914, c. 1, s. 92.

[60] Erkal, "Amil", **DİA**, c. 3, s. 60.; Adem Apak, **İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 234.

[61] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100, 116, 120, 137, 137, 501-502, 529.; Buhârî, **Zekât**, 33.; Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, (279/892), **Fütûhu'l-Büldân**, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1987, s. 95-97.

[62] Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân**, s. 104.

[63] Erkal, "Amil", **DİA**, c. 3, s. 60.; Apak, **İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, s. 243.

[64] İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 4, s. 242-243.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 168-169.; Kalkaşendî, **Kitabu Subhu'l-A'şâ**, c. 1, s. 92.; Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, İsmail Şen (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan), Gündüz Yayınları, Ankara, 1996, c. 1, s. 329-330.; Muhammed Hamidullah, Resulüllah'ın valilere verdiği mektubu ve mektubun içeriği hakkında bilgi vermektedir. Bkz. **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, Vecdi Akyüz (çev.), Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 164 vd.; Ayrıca Hz. Peygamber'in zekât amili olarak görevlendirdiği kişiler hakkında bkz. Ayşe Yavuz, **Hz. Peygamber'in Zekât Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabeler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

Amillerin görevleri, gittikleri bölgelerdeki zekât mallarını toplayarak yine orada bulunan fakirlere vermekti. Nitekim Allah Resulü, Muaz b. Cebel'i Yemen'e amil olarak görevlendirdiğinde, kendisine orada bulunanları İslam'a davet etmesini şayet bunu kabul ederlerse onların zenginlerinden zekâtı alıp fakirlere vermesini istemiştir.[65] Benzer bir bilgi de İbn Sa'd'ın Tabakat'ında geçmektedir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, el-Âla b. el-Hadrami'yi Bahreyn'e zekât amili olarak görevlendirmiş, kendisine deve, sığır ve koyun gibi hayvanlar ile tarım ürünleri ve diğer malların zekâtlarını toplayarak orada bulunan ihtiyaç sahiplerine vermesini emretmiştir.[66] Âla da bunun gereğini yapmış ve orada toplanan gelirleri, fakirlere dağıtıldıktan sonra arta kalanı merkeze gönderilmiştir.[67] Aynı şekilde Allah Resulü'nün Uman bölgesine amil olarak görevlendirdiği Amr b. el-Âs, topladığı vergileri yerel halka dağıttıktan sonra artanı Medine'ye göndermiştir.[68]

Allah Resulü, zekâtları toplama usulüyle ilgili kanunname niteliğinde bir rehber hazırlamış[69] ve zekâtlar bu belgeye göre toplanmıştır. Dört Halife Dönemi'nde de zekât bu kılavuza göre toplanmıştır.[70]

Hz. Peygamber, kamu malını koruma konusunda son derece hassas davranmış ve bu durumu her fırsatta görevlilerine hatırlatmıştır. Yeri geldiğinde onları hesaba çekmeyi de ihmal etmemiştir. Nitekim Resulüllah, Ubade b. Samit'i zekât memuru olarak görevlendirirken bu konuda titiz davranması gerektiğini kendisine bildirdi.[71] Aynı şekilde İbn Lütebiyye'yi de Beni Süleym kabilesine zekât memuru olarak tayin etti. İbn Lütebiyye, orada bulunan zekâtları toplayıp Medine'ye getirerek Hz. Peygambere teslim etti ve şöyle dedi: "Bu zekâtlar size aittir bu da bana verilen hediyelerdir." diyerek bazı malların kendisine hediye verildiğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber çok kızdı ve minbere çıkarak halka şöyle seslendi:

---

[65] Buhârî, **Zekât**, 1.
[66] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 277.
[67] Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân**, s. 104.; el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", **HÜİFD**. s. 232, 234.
[68] Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân**, s. 104.
[69] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî, (279/892), **el-Câmiu'l-Kebîr**, Dâru'l-Garbu'l-İslâm, Beyrut, 1996, "Zekât", 5; Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, (303/915), **Sünen**, Beytu'l-Efkâri'l-Duveliyye, Amman, Tarih yok, "Zekat", 5,8.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 277.
[70] Buhârî, **Zekât**, 37,38.; Tirmizî, **Zekât**, 4.
[71] Ebû Yusuf Ya'kub b. İbrahim (182/798), **Kitabü'l-Harâc**, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1979, s. 81.

"Benim gönderdiğim memura ne oluyor ki, "Bu sizindir, bu da bana verilmiş hediyedir" diyor. Acaba o, ebeveyninin evinde otursaydı, ona bu mallar hediye edilir miydi? Canım kabzasında bulunan Allah'a yemin ederim ki, eğer o kimse zekât mallarından bir şey alırsa, kıyamet günü omuzlarında kükreyen bir deve yahut böğüren bir öküz yahut meleyen bir koyun taşır olduğu halde Allah huzuruna getirilir."[72] diyerek bu konudaki hassasiyetini göstermiştir.

Hz. Peygamberin bu hassasiyetini, taşraya gönderdiği amillere verdiği nasihatlerden da anlamak mümkündür. Nitekim Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderince kendisine orada bulunan ve İslamiyet'i seçen kişilerden mallarının belli bir kısmını zekât olarak almasını ancak zekât alırken mallarının en güzelini almamasını ve dolayısıyla mazlumun bedduasından korunması gerektiğini söylemiştir. Zira mazlumun bedduası ile Allah arasında perde yoktur.[73]

Öte yandan Allah Resulü, zekât memurlarını tayin ettiğinde kendilerine, hayvanlarda yaşlı ve özürlü olanlarından zekât almasını tavsiye ederdi.[74] Amillerden bazılarının zekât olarak getirdiği hayvanların çok olgun olduklarını gören Allah Resulü: "Hem siz helak oldunuz hem de mal sahiplerini helak ettiniz. Yaşlı ve yaşı ufak olan hayvanlar ile kusurlu hayvanları alın. Halkın gözünden ayırmadığı, üzerine titrediği seçkin hayvanları almayın." demiştir.[75] Şayet zekât vermekle mükellef olanlar, mallarının en güzelini zekât olarak verirlerse bu durumda Hz. Peygamber, kendilerine dua ederdi.[76]

Hz. Peygamber'in zekât memurlarından malların en iyisinden değil de yaşlı ve özürlü olanları almalarını tavsiye etmesiyle ilgili rivayetler, zekât'ın yeni alındığı ve insanların zekât müessesesini tam olarak idrak edemedikleri ilk dönemler ile ilgili olması muhtemeldir. İnsanlar zekât ibadetini iyice kavradıklarında kendilerinden mallarından kötü ve zayıf olanlar yerine, orta dereceli veya iyi malları vermeleri

[72] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 358.
[73] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 501-502.; Buhârî, **Zekât**, 33.; Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân**, s. 95-97.
[74] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 502.
[75] Geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 83.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 491.
[76] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 502.

istenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber daha sonraki zamanlarda hayvanlar arasında yaşlı ve özürlü olanları zekât olarak vermekten nehiy etmiştir.[77]

Bazı kimseler mallarının en kötüsünü seçip zekât olarak verdiklerinde şu ayetin nazil olduğu ifade edilir: "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın ve bilin ki Allah, her bakımından zengindir, övülmeye layıktır."[78] Bu tür emirlere binaen amillerin zekât mallarını topladıklarında ne çok iyi ne de çok kötü bir malı değil de ortalama bir mal almaları gerekiyordu.

Zekât memurlarının bir yerde ikamet edip hayvan sahiplerine, hayvanlarını toplayıp kendilerine getirmeleri için haber göndermeleri ve ikamet ettiği yerde zekâtlarını almaları doğru karşılanmıyordu. Belki memurların subaşına veya mal sahiplerinin evlerine gidip zekâtını buralarda tahsil etmeleri gerekiyordu. Nitekim Hz. Peygamber: "İnsanlarda zekât hayvanlarının sular başında ve evleri önündeki sahalarda alınız." diyordu. Dolayısıyla zekât memurları, subaşı veya evlere gittiklerinde davar sürüsünü iki sınıfa ayırıyorlardı. Mal sahiplerine seçme hakkı tanıyor ve daha sonra seçilen sınıfın dışındaki sınıftan zekât alıyorlardı.[79]

Zekâtı toplamakla görevli olan memurların görevlerini hakkıyla yerine getirdikleri zaman çok büyük ecirler elde edecekleri belirtilmiştir. Nitekim Allah Resulü'nün, "Zekât işleriyle görevli memur, vazifesini hakkıyla yerine getirdiği takdirde evine dönünceye kadar Allah yolunda savaşan gazi gibidir." dediği rivayet edilmektedir.[80]

Hz. Peygamber, vergileri toplayan kişi görevinden döndüğü zaman kendisini karşılar ve görevini nasıl yaptığı hakkında ondan bilgi alırdı. Gerekirse bunlardan hesap sorardı ve topladığı vergilerin miktarını, aynı zamanda zekâtın alınıp alınmadığını, alınmışsa hediye alıp almadıklarını sorup öğrenirdi.[81]

---

[77] Bununla alakalı örnekler için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 502-503.
[78] Bakara, 2/267.
[79] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 504.
[80] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 501.
[81] Buhârî, **Zekât**, 67.

2. Gayrimüslimlerden Alınan Gelirler

Allah Resulü döneminde gayrimüslimlerden alınan ve devlet hazinesine giren gelirler, ganimetlerin beşte biri olan humus ile cizye vergileridir. Bunlarla birlikte tasarrufu Allah Resulü'ne bırakılan ve savaşsız alınan fey gelirlerinin de dolaylı olarak beytülmale katkısı bulunuyordu. Hz. Peygamber, bunları kamu yararına harcadığından bu mallar, başkent Medine'de toplanıyordu.[82]

Kökleri cahiliye dönemi Araplarına kadar uzanan humus, İslam tarihinde Hz. Peygamber'in Medine hayatı ile başladığı bilinmektedir. Humus kavramı ilk olarak Abdullah b. Cahş'ın Seriyesi'nde (2/624) karşımıza çıkmaktadır. Rivayetlere göre Allah Resulü, Abdullah b. Cahş önderliğinde keşif amaçlı az sayıda bir birlik gönderir. Bu birlik, Kureyşlilere ait bir ticaret kervanına saldırarak mallarına el koyar. Daha sonra ganimetlerin beşte birini yani Allah Resulü'nün payını ayırdıktan sonra elde edilen malları aralarında pay ederler.[83] Bu hadise Allah Teâlâ'nın ganimetleri helal kılmadan önceki döneme denk geldiğine göre[84] bu uygulamanın İslam öncesi cahiliye döneminde cari olan bir adet olduğu ve Müslümanların bu uygulamayı devam ettirdiği anlaşılmaktadır.[85] Söz konusu seriyenin bir başka kazancı da ganimetlere ek olarak esir aldıkları kişilerden alınan fidyelerdir.[86]

Abdullah b. Cahş Seriyesi'ndeki ganimet uygulamalarının, hem Allah Resulü zamanında hem de daha sonraki dönemlerde elde edilen ganimetlere örneklik teşkil ettiği görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'den sonra gayrimüslimlerden herhangi bir ganimet alındığı zaman, önce beytülmalin hissesi olan beşte birlik pay çıkarılır, daha sonra kalan mallar mücahitler arasında bölüştürülürdü.[87]

---

[82] Kasım Şulul, "Hz. Peygamber'in Aile Reisi Olarak Geçim Vasıtaları", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 2009, S. 22, s. 23.; el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", **HÜİFD**. s. 234.

[83] Abdullah b. Cahş seriyesi hakkında geniş bilgi için bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 410-415.; Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/922), **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, Thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kâhire, Tarih, c. 2, s. 412.

[84] İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 2, s. 472.;, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 412

[85] H. Yunus Apaydın, "Humus", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, c. 18, s. 365.

[86] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 410-415.

[87] Malik b. Enes, **el-Muvatta**, Dâru Ahyâu't-Turâsu'l-Arabî, Beyrut, 1985, Cihad, 9.; Habibur Rahman, "Bayt al-Maland Its Role In Economıc Development: A Contemporary Study" **Turkish Journal of Islamic Economics**, 2015, Vol. 2, p. 23.

Müslümanların müşriklerden aldıkları ilk ciddi ganimet ise Ramazanın on yedisinde gerçekleşen ve Müslümanların zaferiyle sonuçlanan Bedir Savaşı'nda (2/624) elde ettikleri ganimetlerdir.[88] Bu savaşta Müslümanlar, müşriklerin savaş araç ve gereçlerini ganimet olarak aldılar. Aynı şekilde bu savaştan 70 müşrik esir edildi ve bunların bir kısmı fidye karşılığında serbest bırakıldı.[89] Bir taraftan savaşta alınan ganimetler diğer taraftan da müşriklerden alınan fidyeler, Müslümanlara iyi bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Bedir Savaşı'ndan bir ay sonra[90] Allah Resulü, Beni Kaynuka Yahudilerini Medine'den Şam'a sürdü. Allah Resulü Medine'ye geldiğinde diğer Yahudi kabilelerinde olduğu gibi Beni Kaynuka Yahudileriyle de bir anlaşma yaptı. Arazileri olmayıp kuyumcu olan Kaynukalılar, Hz. Peygamber'le olan anlaşmayı bozdular. Allah Resulü de onları Medine'den sürdü. Kaynukalılar, götürebildikleri kadar mallarını götürdüler. Götüremedikleri ise Müslümanlara ganimet olarak kaldı.[91] Kabul edilen görüşe göre Allah Resulü'nün uyguladığı ilk tahmis (beşte birlik)[92] ganimet uygulaması örneği Beni Kaynuka mallarıdır.[93]

Hicretin 5. yılında gerçekleşen Müreysi/Ben-i Müstalik Gazvesi, o güne kadar Müslümanların eline en fazla ganimetin geçtiği gazvedir. Rivayetlere göre Müstalikoğulları, Müslümanlara saldırmak üzere hazırlık yaptıkları bir esnada Allah Resulü olaydan haberdar olmuştur. Olayın doğruluğunu iyice tetkik eden Hz. Peygamber, ansızın onların üzerine yürümüş ve Müreysi suyu çevresinde Ben-i Müstalik Kabilesini etkisiz hale getirmiştir. Bu savaşta Müslümanların eline yüklü miktarda ganimet geçmiştir. Allah Resulü ve sahabe esirleri geri vermiş ancak

---

[88] Ebu Bekir b. Ebi Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahin b. Osmân (235/849, **el-Musannef**, Dâru't-Tâc, Riyad, 1989, c. 7, s. 52.

[89] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 478.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 475.

[90] Muhammed b. Ebi Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin b. Kayyim el-Cevziyye (751/1350), **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1994, c. 5, s. 63

[91] Kaynuka Yahudileri hakkında geniş bilgi için bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 176-180.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 479-482.; Humeyd b. Zenceveyh, (251/861), **Kitâbu'l-Emval** Thk., Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, 1986, s. 466.

[92] Humus hakkında geniş bilgi verilecektir.

[93] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1029.; İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 5, s. 63

ganimetler, beytülmalin hissesi ayrıldıktan sonra mücahitler arasında pay edilmiştir.[94]

Hicretin beşinci yılında Beni Kureyza Yahudilerinin müşriklere destek vermesi ve Hz. Peygamberle olan anlaşmaya ihanet etmeleri üzerine Allah Resulü, Kureyza Yahudilerinin bulunduğu yerleşim alanını on beş gün kuşatınca direnemeyeceklerini anlayan Kureyza Yahudileri, Sa'd b. Muaz'ın kendileri hakkında vereceği hükme razı olmuşlardı. Verilen hüküm gereği Kureyza Yahudilerinin erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocukları esir edilmiş, mallarına da el konulmuştur. Ganimetlerin beşte biri ayrıldıktan sonra gerisi mücahitler arasında pay edilmiştir.[95] Ayrıca bu gazveden alınan humus gelirleri satılmış ve bu parayla cihat amacıyla at ve silah alınmıştır.[96] Kur'an-ı Kerim de bu durumu, "Allah, sizi onların topraklarına, yurtlarına mallarına ve henüz ayak basmadığınız topraklara varis kıldı…"[97] ayetiyle teyit etmiştir.

Allah Resulü, 630 senesinde Mekke fethedildikten sonra Mekke halkına dokunmadı ve mallarını ganimet olarak almadı. Onları affettikten sonra Attâb b. Esid'i onlara vali, Muaz b. Cebel'i de onlara sünnet ve fıkhı öğretmek için görevlendirdikten sonra oradan ayrıldı.[98]

Mekke fethedildikten sonra Müslümanlar, 630 tarihinde Havazin ve Sakif kabileleriyle Huneyn Savaşı'nı yaptılar ve onlara galebe çaldılar. Bu savaşta Müslümanların eline yüklü miktarda ganimet geçmiş oldu. Allah Resulü, Huneynlilerin esir ve ganimetlerini taksim etmek üzere Ci'râne mevkiine geldi. Hz. Peygamber'in gelişinin ardından esir ve ganimetler, beytülmal hissesi olan beşte

[94] Müreysi Gazvesi'nde elde edilen ganimetler hakkında geniş bilgi için bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 1, s. 404 vd.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 2, s. 60.; Mahmud Şakir, **Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi**, Ferit Aydın (Çev.), Kahraman Yayınları, İstanbul, 2004, c. 2, s. 90.; Mehmet Nadir Özdemir, **Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları**, Otto Yayınları, Ankara 2016, s. 76-77.

[95] Kureyza ganimetleri hakkında bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 2, s. 71.; Ayrıca bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 32-33.; İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 7, s. 379-380.; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emval**, s. 299.; Mahmud Şakir, **Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi**, c. 2, s. 130-131.; Eyup Baş, **İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2004, s. 62.; Özdemir, **Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları**, s. 81-85.

[96] Casim Avcı, "Kureyza", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2002, c. 26, s. 432.

[97] Ahzab, 33/27.

[98] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 889.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 73.

birlik pay ayrıldıktan sonra gerisi ashap arasında pay edildi.[99] Sakifliler, Hz. Peygamber'in tekrar üzerlerine gelmesinden korktukları için anlaşmak için elçiler göndererek zor durumda olduklarını ve Müslüman olmayı kabul ettiklerini söylediler. Bunun akabinde Allah Resulü, onlarla anlaştı ve esirlerini geri verdi.[100]

Allah Resulü döneminde beytülmalin en önemli gelirlerinden biri olan cizye vergisi, İslam diyarında yaşayan ve Müslümanların zimmetinde bulunan ehli kitap olan Yemen halkı gibi milletlerden alınıyordu.[101]

Hz. Peygamber'in 630 senesinde otuz bin kişilik bir kuvvetle Bizans'a karşı giriştiği Tebük Seferi'nin[102] cizye vergisinin konulması hususunda bir milat olduğu anlaşılmaktadır.[103] Bu seferde civar bölgelerden olan Eyle,[104] Ezruh,[105] Cerbâ[106] ve Dûmetülcendel,[107] ertesi yıl Necran,[108] Yemen,[109] Bahreyn,[110] Hecer[111] ve Makna[112]

---

[99] Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davud el-Belâzurî, (279/892), **Ensâbu'l-Eşrâf**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, c. 9, s. 351.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 86, 90, 95.; Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb, (245/859), **Kitâbu'l-Muhabber**, Dâru'l-A'fâku'l-Cedide, Beyrut, 2009, s. 473.; Muhammed Hamidullah, "Huneyn Fazvesi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 377.; Bu savaşta ganimet olarak alınan kadın ve çocuk sayısı 6 bin civarındaydı. Aynı şekilde 14 bin deve, 40 bin koyun ve 40 okka da nakit para alınmıştır. Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 415.; Abdullah Reşid, **İslam'da Ordu ve Komutan**, Enver Günenç-Seraceddin Emre (Çev.), Şule Yayınları, Ekim, 1992, s. 250.; Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 1, s. 144.; Mahmud Şakir, **Hz. Adem'den Bugüne İslam Tarihi**, c. 2, s. 224.

[100] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 75.; Hamidullah, "Huneyn Gazvesi", **DİA**, c. 18, s. 377.; Ahmet Cevdet Paşa, Hz. Peygamber'in savaş esirlerini geri vermesinden etkilenen Hevazinlilerin Müslüman olduğunu dile getirmektedir. Bkz. **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 1, s. 270.

[101] Cizye, hem para hem de onun müradifi olun Müslümanların işine yarayacak eşyalardan da alınabiliyordu. İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 562.

[102] Tebük seferi hakkında bkz. İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, s. 155 vd.; Ayrıca bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 79-80.

[103] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 285.; Fayda Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, c. 2, s. 124-125.

[104] Vâkidî'nin rivayetine göre Eyle halkı, Müslümanlara her yıl üç yüz dinar cizye vergisi vereceklerdi. Buna göre onlar da Müslümanların zimmetinde olacaklardı. Bkz. **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1031.; Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 130-131.

[105] Ezruh halkı Müslümanlara yüz dinar cizye vergisi verecekti. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Ezruh" c. 1, s. 130.; Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 132-133.

[106] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1031.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 79-80.; Muhammed Hamidullah, Cerbâ halkının her receb ayında yüz dinar cizye ödeyeceğini ifade eder. Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 133.

[107] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1031.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 83.

[108] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 85.; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emval**, s. 172.; Necran halkından kişi başına cizye alınmıştır. Bkz. İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 562.

[109] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 103.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 142.; Yemende kişi başına bir dinar veya Müslümanların işini görecek ona denk başka bir eşya alınmıştır. Bkz. İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 562.

gibi bölge halkları inançlarında kalmak istemeleri üzerine kendilerinden cizye vergisi alınmıştır.[113] Bildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber döneminde ehli kitaptan alınan ilk cizye, Müslümanlarla sulh halinde bulunan[114] Hıristiyan Necran halkıdır.[115] Daha sonra Bahreyn halkından cizye alındı ki bunlar da Mecusi idiler.[116] Aynı şekilde Yemen ve Umman bölgesinde yaşayan Mecusilerden de cizye alınmıştır.[117]

Cizye alınan bir başka topluluk ise Teymalılardır. Teyma halkı, Allah Resulü'nün Vadi'l-Kura halkını mağlup ettiğini öğrenince bir elçi aracılığıyla Hz. Peygamber'e cizye ödemek karşılığında sulh teklifinde bulundular. Allah Resulü de onların isteklerini kabul etti. Böylece Teymalılar, topraklarında kaldılar.[118]

Öte yandan Hz. Peygamber, kral ve hükümdarlara mektuplar göndererek onları İslam'a davet ettiğinde bunu kabul etmeyenlerden cizye talep etmiştir.[119] Mesela "Allah'ın elçisi Muhammed'den Yemen halkına!" diye başlayan mektupta şunlar yazılmıştır: "Kim ki Hıristiyan veya Yahudi olup da İslam'ı kabul ederse o müminlerden sayılacak, onlarla aynı haklara sahip ve aynı vazifelerle yükümlü olacaktır. Kim de Hıristiyan ve Yahudi olarak kendi dinine bağlı kalmak isterse o dininden saptırılmayacak ancak cizye ile mükellef olacaktır."[120] Hz. Peygamber, aynı

---

[110] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 334.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 106.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Bahreyn", c. 1, s. 348.

[111] Buhârî, **Cizye**, 1.; Safiî, **el-Müsned**, s. 170.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 334

[112] Makna halkı hurmalarının, küçük sandallarla tutulan balıkların ve kadınların yaptığı dokumaların çeyreğini Müslümanlara verecekler, bunun karşılığında ise cizyeden muaf olacaklardır. Bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 134.; Ayrıca Makna Yahudileri hakkında geniş bilgi için bkz. Baş, **İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri**, s. 72-73.

[113] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 79-80.; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 317.; Geniş bilgi için bkz. Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 124 vd.

[114] İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 562.

[115] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100, 107.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 87.

[116] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 106.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 311.

[117] Adnan Demircan (Ed.), **Asr-ı Saadet Dünyasında Diğer İnanç Mensuplarıyla İlişkiler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2016, s. 220.

[118] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 48.; Teyma halkıyla yapılan antlaşmamanın içeriği hakkında bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1031.; Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 111.

[119] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 92-93

[120] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 92.; Yemen cizyesi hakkında ayrıca bkz. Buhârî, **Zekât**, 33.; Muhammed b. Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin b. Kayyim el-Cevzi, (751/1350), **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, Rimâdî li'n-Neşr, Demam, 1997, c. 1, s. 132.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.

zamanda ordu ve seriye komutanlarına da aynı metodu uygulamalarını tavsiye etmiştir.[121]

Dolayısıyla cizye vergisinin Hz. Peygamber'in Medine döneminin son yıllarında alınmaya başladığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğine göre Ehli Kitap olan Yahudi ve Hıristiyanların tabi olduğu cizye vergisi, hicri sekizinci yılda Berae Suresi indikten sonra alınmaya başlamıştır.[122]

Gayrimüslimlerden alınan bir başka vergi çeşidi de fey gelirleridir. Bu gelirlerin büyük çoğunluğunu da arazilerden elde edilen ürünler teşkil etmekteydi. Hz. Peygamber'in fey kapsamında aldığı ilk arazi parçası, Beni Nadîr kabilesinden Müslüman olmuş ve Uhud Savaşı'nda hayatını kaybetmiş Muhayrik adında bir Yahudi âlimine ait arazilerdir. Muhayrik'in vasiyeti gereği bu araziler Müslümanların eline geçmiştir.[123] Allah Resulü, bu malları sadaka olarak hayır işlerine harcadı.[124]

Fetih yoluyla Müslümanların eline geçen ilk araziler ise Beni Nadîr Yahudilerinin arazileridir.[125] Beni Nadîr de Kaynuka Yahudileri gibi daha önce Allah Resulü ile anlaşma yapmışlardı. Uhud Savaşı'nın neticesinden sonra Müslümanlarla olan ahitlerini bozdular. Müslümanların düşmanı olan Kureyşlileri Müslümanlara karşı kışkırttılar. Buna ek olarak bir de Allah Resulü'ne suikast düzenlemeye kalkışınca Hz. Peygamber de onları kalelerinde kuşattı. Direnme konusunda bir netice alamayacaklarını anlayan Nadîroğolları, Allah Resulü'yle sulh yaptılar. Buna göre Nadîr Yahudileri, götürebildikleri kadar eşyayla yurtlarını terk ettiler. Onlardan geriye kalan mal ve araziler ise Müslümanlara ganimet olarak kaldı.[126] Böylece Beni Nadîr Yahudilerine ait araziler, Müslümanların eline geçti.[127] Bu araziler

---

[121] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 91.
[122] İbn Kayyim el-Cevzi, **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, c. 3, s. 137.
[123] İbn Şebbe, bu arazinin yedi parçadan müteşekkil olduğunu ifade eder. Bkz. **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 1, s. 175.; Ayrıca bkz. Celal Yeniçeri, **Peygamber, Devlet Başkanı ve Aile Reisi Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 352.
[124] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 28.
[125] Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 1, s. 363.; Muhammed Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, Ethem Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu (Çev.), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1976, s. 71.
[126] Beni Nadîr Yahudileri hakkında bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 1, s. 363 vd.; Ayrıca bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 550-554.; Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 78-79.; Baş, **İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri**, 52-58.
[127] Yeniçeri, **Peygamber, Devlet Başkanı ve Aile Reisi Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat**, s. 353.

savaşılmadan alındığı için fey olarak kabul edilmiştir. Bunun akabinde Haşr Suresinin 6. ayeti nazil olarak feyin hükmü açıklanmış oldu.[128] Ayetten de anlaşıldığı gibi bu araziler savaşsız alındığından bunlar hakkındaki tasarruf yetkisi Hz. Peygamber'e aittir. Diğer insanların bunda herhangi bir hakkı yoktu. Buna rağmen Allah Resulü, bu arazileri muhacirler arasında taksim etti. Ayrıca Ensardan fakir olan bir iki kişiye de arazi verdi.[129]

Hudeybiye Barış Antlaşması'ndan sonra hicretin 7. yılında Müslümanlara hainlik yapan ve birçok problemin kaynağı olan Hayber Yahudileri,[130] Müslümanlar tarafından kuşatıldı. Hayber halkı, Müslümanlara karşı direnince kuşatma bir ay sürdü. Sonunda Hayberliler, hayatlarının korunması, çoluk çocuklarının bırakılması şartıyla Hayber'den çekip gitmeyi ve topraklarını, altın ve gümüşlerini, üzerlerindekiler hariç, elbise ve silahlarını Müslümanlara bırakmayı ve hiçbir şeyi saklamayacaklarını kabul etmek şartıyla Allah Resulü'yle sulh yaptılar (6/628). Daha sonra Hayberliler, Hz. Peygambere gelerek: "Biz toprağı işlemeyi ve hurma yetiştirmeyi biliriz. Toprağı ekelim ve mahsulün yarısını size verelim. Bundan dolayı bizi yurdumuzda bırak." dediler. Allah Resulü de dileklerini kabul etti. Böylece Hayberlilerden bol kazanç elde edilmiş oldu.[131]

Hayberlilerin mahsullerinin yarısını Müslümanlara vermek şartıyla yaptıkları ortaklığı işiten Fedekliler, Allah Resulü'ne bir elçi gönderdiler. Kendilerinin korunması, can ve mal emniyetlerinin garanti edilmesi şartıyla, Hayberliler gibi, yarı yarıya ortaklığa rıza gösterebileceklerini ve kendilerine de öyle muamele edilmesini kabul ettiler.[132]

---

[128] "... Bu mallar için siz ne at ne de deve sürdünüz fakat Allah, peygamberlerine dilediği kimselere karşı üstünlük verir. Haşir, 59/6.

[129] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 28.; Ebu Abdullah Muhammed b. İdrîs eş-Şafii (204/820), **el-Müsned**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1400, s. 322.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 72-73.; Algül, **İslam Tarihi**, c. 2, s. 34.

[130] Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 73.

[131] Hayber Gazvesi hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 33-34.; Vâkidî, Hayberlilerden alınan ganimetleri ve bu ganimetlerin kimlere verildiğini detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Bkz. **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 1, s. 633 vd.; İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 7, s. 393.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 9 vd.; Hayberde elde edilen gelirlerin dağıtımı için bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 108-110.; Algül, **İslam Tarihi**, c. 2, s. 98-99.

[132] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 51.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 41.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 112.

Hayber fethinden sonra Hz. Peygamber, Vadi'l-Kurâ'ya kuşatmış, halkını İslam'a davet etmişti. Onlar bu daveti kabul etmeyip Müslümanlarla savaşmayı tercih etmişler ve neticede yenilmişlerdi. Böylece Müslümanlar burayı savaşla aldıktan sonra pek çok ticaret malı ve eşya elde etmişlerdi. Allah Resulü, bunları beş parçaya taksim ettikten sonra hurmalıklar ve arazileri Yahudilere geri vermişti. Hayber Yahudilerinde olduğu gibi buranın halkı da arazileri ekip mahsulünün yarısını Müslümanlara vermişlerdi.[133] Dolayısıyla arazilerin gelirleri beytülmale kaydolunarak hazine malı olmuştu.[134] Böylece Yahudilerden alınan ganimetlerle Müslümanlar önemli gelirlere kavuşmuş oldu.[135]

Fey gelirlerinin tasarruf hakkı Allah Resulü'ne aitti. Zira Müslümanlar orayı savaşarak elde etmemişlerdi.[136] Bununla birlikte fey gelirleri, hazinenin gelir kaynaklarından sayılmıştır. Çünkü Hz. Peygamber, bunları sadece ailesi için harcamamıştır. Devlet başkanı olması hasebiyle Hz. Peygamber, bu gelirleri misafirler ve ihtiyaç sahiplerine dağıttığı gibi bazen de savaş araç gereçlerinin alımı için kullanmıştır. Mesela Hz. Peygamber, genel olarak Beni Nadîr mallarının bir kısmını ani ihtiyaçları için ayırmıştır. Hayber topraklarını üç ayrı parçaya ayırmış, bunlardan ikisini Müslümanlar arasında taksim etmiş, geri kalan bir parçasını da ailesinin ihtiyaçlarına ve Medine'deki fakirlere harcamıştır.[137] Fedek arazisinin gelirlerini ise misafir ve yolculara tahsis etmiştir.[138]

Netice itibariyle beytülmale konulan fey gelirleri, savaşmaksızın ve herhangi bir çaba sarf etmeksizin müşriklerden alınan her tür mal ve eşyayı kapsamaktadır.[139] Fey hakkında yapılan bu tanım, Hz. Peygamber dönemi için geçerli olup Raşid Halifeler Dönemi'nde feyin anlam ve kapsamı genişlemiştir. Bununla ilgili bilgi ileride verilecektir.

---

[133] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 47.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 16.
[134] Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 1, s. 123.
[135] İsmail Hakkı Atçeken, "Asr-ı Daâdet'te Yahudilerle İlişkilere Genel bir bakış**", Peygamberimiz Hz. Muhammed**, Diyanet İlmi Dergi, Ankara, 2003, s. 448-449.
[136] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 51.; Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 706.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 41.; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 1, s. 193-195.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 20.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 74.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 347.
[137] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 30.
[138] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 30, 41,42.
[139] Yahya b. Âdem el-Kureyşî, (203/811) **Kitâbü'l-Harâc**, Darü'l-Şuruk, Kâhire, 1987, s. 58.; Şulul, "Hz. Peygamber'in Aile Reisi Olarak Geçim Vasıtaları", **HÜİFD.**, S. 22, s. 23.

B. Devletin Giderleri

Allah Resulü döneminde devletin belirli birtakım gelirleri olduğu gibi giderleri de bulunuyordu. Devletin giderleri, zekât harcamaları, amil ve valilerin giderleri ile diğer kamu harcamalarından oluşmaktaydı. Malum olduğu üzere Hz. Peygamber zamanında zekâtlar devlet eliyle toplanıp dağıtılıyordu. Dolayısıyla hazinede ayrı bir yerde muhafaza edilen zekât gelirleri, Kur'an'da ilgili ayetin belirlediği yerlere harcanıyordu.[140] Zekâtları toplayan ve bunları ihtiyaç sahiplerine ulaştıran amillerin de giderleri yine zekât gelirlerinden karşılanıyordu.[141] Bu sistemle devlet bütçesinden zekât müessesesi için başka herhangi bir ödenek ayrılmamış oluyordu.

Devlet hazinesinden ödenek ayrılan bir diğer harcama çeşidi ise kamu giderleriydi. Kamu giderleri, zekât mallarından değil de gayrimüslimlerden alınan ganimet ve cizye gelirlerinden karşılanıyordu. Bilindiği gibi Allah Resulü çeşitli yerlere valiler tayin ediyordu. Bu valilerin maişetleri devlet hazinesinden karşılanıyordu. Mesela Mekke fethedildikten sonra Hz. Peygamber, Ümeyyeoğullarından olup yirmili yaşlarda bulunan Attâb b. Esid'i Mekke'ye vali olarak tayin etmiş ve kendisine belirli bir miktar maaş tahsis etmiştir.[142] Rivayet edildiğine göre, Allah Resulü'nün Attâb 'a her gün bir[143] veya iki[144] dirhem maaş verdiğini aktarır.

Hz. Peygamber döneminde memurlara ödenen maaşlar, onların ihtiyaçlarını giderecek ve onları bir başkasına muhtaç etmeyecek bir miktarda idi. Bununla birlikte şartlara göre, maaş dışında başka ihtiyaçları varsa bunlar da hazine tarafından

---

[140] Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. Tevbe, 9/60.

[141] Tevbe, 9/60.

[142] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361-362.; Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 889, 959.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 35.; Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir Muhammed el-Makrizî (845/1444), **İmtâu'l-Esmâ'**, Thk, Muhammed Abdulhamid en-Numeysî, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, c. 2, s. 10, 36.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 94.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 105.

[143] Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr (774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1990, c. 4, s. 348.

[144] Attâb, Allah Resulü'nün kendisine verdiği gündelik iki dirhemin karnını doyurmadığını açıklamaktadır. Detaylar için bkz. İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1232), **Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru İnb Hazm, Beyrut, 2012, s. 812.

karşılanıyordu. Nitekim Hz. Peygamber, valilik görevini yapanların bekâr ise evlenebilecekleri, evleri bulunmuyorsa ev alabilecekleri, binekleri ve hizmetçileri yoksa bunların tedarik edebilecekleri bir miktar ödenek verilmesini buyurmuştur.[145] Bu bağlamda valilerin aldıkları maaşların dışında, yukarıda anlatılan eksiklerini giderme yetkisinin verildiği ve bu giderlerin beytülmale ait gelirlerden karşılandığı anlaşılmaktadır.[146]

Bunların dışında kamu mallarının harcandığı başka yerler de bulunmaktaydı. Bilindiği gibi Allah Resulü döneminde savaş araç ve gereçlerinin karşılanması bireylere yani mücahitlere bırakılmıştı. Zira henüz devlet tarafından bu konudaki ihtiyaçları tedarik eden bir sistem kurulmamıştı. Bununla birlikte zaman zaman sahabelerin savaş masraflarını Allah Resulü'nün karşıladığı bilinmektedir. Bunu da genellikle tasarruf yetkisi kendisine verilen fey giderlerinden karşılamıştır. Nitekim Ömer b. el-Hattab'tan gelen bir rivayete göre Beni Nadîr malları, Hz. Peygamber'in ailesinin bir senelik geçim masrafları karşılandıktan sonra geri kalanını da Allah yolunda savaş hazırlığı olarak atlara ve silahlara sarf etmiştir.[147]

Hz. Peygamber, insanların kalplerini İslam'a ısındırmak veya onların tuzaklarını bertaraf etmek amacıyla ganimet mallarından pay vermiştir. Örneğin Allah Resulü, Taif kuşatmasından sonra Ci'râne mevkiine geldiğinde Hevâzin kabilesine mensup bir grup Hz. Peygamber'in yanına gelerek kendilerine yardımcı olmasını talep ettiler. Allah Resulü, Huneyn Savaşı'ında elde edilen ganimetlerden gönüllerini kazanmak amacıyla onlara maddi destekte bulunmuştur.[148] Aynı şekilde Allah Resulü, Ebû Süfyân b. Harb, Safvân b. Ümeyye, Akra b. Hâbis gibi Kureyş'in asilzadelerinden kabul edilen bazı kişilere de zekât mallarından pay vermiştir.[149]

Hz. Peygamber'in Medine'de kurmuş olduğu bu yeni devletin harcamalarını yapabilmesi için birtakım görevlilere ihtiyaç duyuldu. Allah Resulü, beytülmalin oluşum sürecinde vergileri tahsil ettikten ve muhafaza altına aldıktan sonra ilgili

---

[145] Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistâni el-Ezdî (224/888), **Sunenu'u Ebî Dâvud** Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2009, **Harac**, 10.; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 4, s. 229.
[146] el-Kudât, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", **HÜİFD**. s. 236.
[147] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 29.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 75.
[148] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 86.; Algül, **İslam Tarihi**, c. 2, s. 175.
[149] Kureyşin asilzedesi olarak kabul edilen kişiler hakkında bkz. Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 9, s. 351.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 90.; İbn Habîb, **Kitâbu'l-Muhabber**, s. 473.

yerlere harcanması için memurlar tayin etti. Ganimetlerin humusu Medine'ye geldiği zaman Hz. Peygamber bu vergiyle ilgilenmesi için Esed kabilesine mensup Mahmiye b. Cez'i göreve getirdi.[150] Bununla birlikte altın-gümüş maden ve paralar için Bilâl-i Habeşî'yi,[151] genel olarak zekât gelirleri konusunda Zübeyr b. Avvâm ve Cehm b. Salt'ı, hurma ağaçlarının tespiti için Huzeyfe b. Yeman'ı, borç ve muamelatın yazımı için de Muğire b. Şu'be ile Husayn b. Numayr'ı görevlendirdi.[152]

[150] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 425.; Muslim, **Zekat**, 51.
[151] Ahmed b. Hanbel, **Musned,** C. 1, s. 332.; Ayrıca bkz. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 761.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 103.; Erkal, "Amil", **DİA**, c. 3, s. 60.
[152] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 201-202.; Erkal, "Amil", **DİA**, c. 3, s. 60.

BİRİNCİ BÖLÜM

BEYTÜLMALİN KURULUŞU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. BEYTÜLMALİN KURULUŞU, TEŞKİLATI VE İŞLEYİŞİ

Arapça bir kelime olan beytülmal, sözlükte "mal evi[153] veya para evi"[154] anlamına gelmektedir. Aynı şekilde kişi veya kamuya ait bir malı korumak amacıyla hazırlanan yere verilen addır.[155] Terim olarak ise beytülmal, devlet gelirlerinin bırakıldığı,[156] muhafaza edildiği fiziki mekânı ifade eder. Başka bir ifadeyle beytülmal, devlete ait taşınır veya taşınmaz malların tümünü ve bunların idaresiyle ilgili hukuki kurumu ifade etmektedir. Bu geniş anlamıyla beytülmal, devlete ait her türlü mal varlığının ve gelirlerin toplandığı, harcamaların yapıldığı, haklara ve borçlara ehil, bağımsız bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.[157] Dolayısıyla

---

[153] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2008, s. 97.; Mehmet Erkal, "Beytülmal", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 6, s. 90.; Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s.152. Ömer Sabuncu, "Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleti", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Haziran 2018, S. 39, s. 136.

[154] Mahmood Namazi, "Bayt al-Mal and the Distribution of Zakat", **Messageof Thaqalayn A Quarterly Journal of Islamic Studies**, 2010, Vol, 11, p. 75.

[155] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 97.; Mahmood Namazi, "Bayt al-Mal and the Distribution of Zakat", **Messageof Thaqalayn AQuarterly Journal of Islamic Studies**, p. 75.

[156] Abdullah Cem'an Said es-Sadi, **Siyasetu'l-Mal fi'l-İslâm fi Ahdi Ömer b. el-Hattâb**, Mektebetü'l-Medâris, Doha, 1983, s. 155.

[157] Muhammed Revvâs Kal'ac'ı, **Mu'cemu Lugati'l-Fukahâ**, Dâru'n-Nefâis, 1988, s. 112.; Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muâsıra**, Alemu'l-Kutub, 2008, c. 1, s. 267, 369, 639, 640.; İsmet Kayaoğlu, **İslam Kurumlar Tarihi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985, s. 76.; Mehmet Erkal, "Beytülmal", **DİA**, c. 6, s. 90.; Ali Muhammed Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, Ravza Yayınları, Mehmet Akbaş (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2008, s. 334.; Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 196.; Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2**, s.152.; Servet Bayındır, "Sermaye ve Tarihsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 2002, S. 4, s. 181.

beytülmal, bütün Müslümanların mülkü olup halifeler sadece Müslümanların vekili sıfatıyla onda tasarruf etme yetkisine sahiptir.[158]

Beytülmal, bütün mali divanların üstünde ve devletin tüm maliyesini temsil eden bir müessese olduğu gibi[159] aynı zamanda zekât, öşür, cizye, harac, uşûr gibi kamu gelirlerinin toplandığı, korunduğu ve ihtiyaç duyulması halinde, ilgili alanlara harcandığı bir mekân olarak da anlaşılmıştır.[160] Halifelerin maaşları, asker, kadı, vali, amil, genel ve özel işlerde çalıştırılan memurların maaşları hep buradan tedarik edilmiştir.[161] Bu nedenle beytülmalin, devlet gelirlerinin toplandığı ve harcandığı bir hazine[162] olmasının yanında toplanan gelirlerin taşradan merkeze veya merkezden taşraya aktarılması olarak da ifade edilmiştir.[163]

Devletin bütün gelirleri, (ister nakdî olsun ister aynî olsun) hepsi hazinede toplandığı gibi bütün giderler de yine hazineden karşılanmıştır. Hazineye gelir kaydedilirken veya hazineden masraf yapılırken belli usullere uyulmuş ve işlemler yazılı belgelere istinat ettirilmiştir. Devlet gelir ve giderleri arasındaki ahenk ve denge beytülmal aracılığı ile sağlanmıştır. Hazine, devletin hem kasasıdır hem de bütçeyi tatbikat sahasına koyan bir kuruluştur. Devletin kasası olan hazinede para kalmamışsa ve ihtiyaç da varsa devlet başkanı olağanüstü vergiler koyma ve borç para temin etme yetkisine de sahipti.[164]

Beytülmal, toplumun bütün ihtiyaçlarını karşılaması açısından günümüzdeki Merkez Bankasına;[165] gelirlerin korunması, Müslümanların genel menfaatleri için harcanması açısından da günümüzdeki Maliye Bakanlığına[166] benzetilebilir.

---

[158] Adlan, "Müessesetu Beytü'l-Mal fi'n-Nizami'l-İslamiyye**''**, **SÜİFD**, s. 75.
[159] Celal Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984, s. 109, 136.
[160] İrfan Mahmut Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985, s. 123.
[161] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 334.
[162] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 123.
[163] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 142.
[164] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 142.
[165] Mustafa Abdulkerin el-Hatîb, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 93.; M. A. Mannan, **İslâm Ekonomisi**, Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu (Çev.), Fikir Yayınları, İstanbul, 1980, s. 334, 335.; Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 175.
[166] el-Hatîb, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, s. 93.; Ömer Ferrûh, **Târihu Sadr'l-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye**, Dârü'l-İlm lilmelâyin, Beyrut, 1970, s. 107.; Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 176.

1.1.1. Beytülmalin Kuruluş Tarihi

Beytülmalin ortaya çıkışı hakkında kaynaklarımızda muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmı, beytülmalin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını ifade ederken az sayıdaki rivayet de onun Hz. Ebû Bekir döneminde (632-634) ortaya çıktığını dile getirirler. Bununla birlikte bu konudaki rivayetlerin çoğuna göre bu kurum, Hz. Ömer döneminde (634-644) teşekkül etmiştir.

Hz. Peygamber döneminde devletin gelirleri çok fazla olmadığından beytülmal için bir yapı inşa edilmemişti. Hz. Peygamber, kendisine gelen malları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak amacıyla geçici olarak Mescid-i Nebi'nin üst katı[167] veya evinin bir köşesine koymuş ve vakit kaybetmeden dağıtmıştı.[168] Hadis kaynaklarında "Sadaka Odası" denen bir yerin bulunduğu naklediliyorsa da, buranın tam olarak neresi olduğu anlaşılmamaktadır.[169]

Beytülmalin Hz. Peygamber dönemindeki işleyişi, Hz. Ebû Bekir döneminde devam etmiştir. Zira Hz. Ebû Bekir döneminde gelirler çok fazla artmadığından beytülmal için ayrı bir binanın inşa edilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Dolayısıyla beytülmale ait olan gelirlerin, kısa süreliğine halifenin evinde, ayrı bir odada muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Beytülmaldeki bu mallar çok fazla bekletilmeyip ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmıştır. Hz. Ebû Bekir, toplanan malları insanlara dağıtırken sadece hazır bulunanlara değil, orada bulunmayanları da hesaba katmıştır.[170] Bu durumda beytülmal için ayrı müstakil bir mekâna ihtiyaç duyulmamıştır.

Hz. Ebû Bekir, Sunh[171] adı verilen mevkide ikamet ederken kendisine ait bir yerde, sadaka olarak dağıtacağı malları toplamış ve hiç kimse önünde nöbet

---

[167] Buhârî, Mezâlim, 25.; **Kettânî, et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 348.

[168] Buhârî, Zekât, 21.; Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 2, s. 194.; Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî, (230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, Thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire, 2001, c. 3, s. 337.

[169] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 200, 201.

[170] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 195.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 123.

[171] Sunh, Hz. Peygamber'in evinden yaklaşık bir buçuk kilometre kadar bir mesafede bulunan Medine'nin kenar mahallesinde bulunan bir yerdir. Hz. Ebû Bekir halife seçildikten sonra altı ay kadar daha burada oturmuş, sonra Medine'nin merkezine taşınmıştır. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 195.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, c. 3, s. 265.

tutmamıştır. Bu yüzden Ebû Bekir'e, "Bu malların başına nöbetçi koymayacak mısınız?" diyenlere: "o mallar üzerinde kilit var." demiştir. Sunh'tan Medine içine taşındıktan sonra evinde aynı özellikte bir oda ayırmış ve burada topladığı malları, ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.[172] Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde beytülmal ismi ilk defa bu mekânda anılmaya başlanmıştır.[173] Bununla birlikte Hz. Ebû Bekir döneminde sadece devletin idare merkezi Medine'de beytülmal bulunuyordu. Taşrada beytülmalin varlığından söz edilmemektedir.[174]

İbn Sa'd'a göre Hz. Ebû Bekir, hazine için kullanmak üzere bir yer tahsis etmiş fakat merkeze gelen para hemen dağıtıldığından buraya konulacak para genellikle birikmemiştir. Hz. Ebû Bekir öldüğünde, hazinede sadece bir tek dirhem bulunmuştur.[175] Salih Tuğ, Ebû Bekir'in sahip olduğu Sunh mevkiindeki hazinenin şahsî olmayıp genel olabileceğini ve burada, Müslümanların sadaka olarak verdikleri malların toplanıp tek elden muhtaç olanlara devlet eliyle tahsis edilmiş olabileceğini ifade etmiştir.[176]

Hz. Ebû Bekir'in vefatını müteakip halifelik makamına oturan Hz. Ömer, aralarında Abdurrahman b. Avf ve Osman b. Affan'ın da bulunduğu güvenilir bir heyeti çağırtmış ve kimine göre beytülmal olarak kullanıldığı ifade edilen odaya baktığında gelir olarak herhangi bir şey bulamamış.[177] Söz konusu yerin Ebû Bekir'in

---

[172] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 195.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 270.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 165.; Muhammed Rıza, **Ebû Bekir**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2004, s. 95.; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, Ömer Rıza Doğrul (Çev.), Eser Neşriyat, İstanbul, 1978, c. 4, s. 158.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 104.; Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 177.; Hz. Ebû Bekir, Sunh denen yerden şehrin içine taşındığında, beytülmali de yanında getirdi ve evinin içine kurdu. Böylece hazineye gelen malları, eşit bir şekilde fakirlere dağıtıyordu. Ayrıca atlar, develer ve silahlar da satın alıp Allah yolunda kullanılmaları için bunları da dağıtıyordu. Bedevilerden elbiseler satın alır ve bunları Medine'nin dullarına dağıtırdı. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 195.; Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 165.

[173] Murat Sarıcık, **Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi**, Nesil Yayınları, İstanbul 2013, s. 146-147.

[174] Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 440.

[175] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 195.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 270.; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), **Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim**, Thk. Salih b. Muhammed el-Akil, Dâru'l-Buhârî, Medine,1997, s. 159.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 223.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 124.

[176] Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 34.

[177] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 270.; Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 165.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 200.; Molla Musa el-Celali el-Beyazidi, **Ebu Bekr es-Sıddık ve Ömer el-Faruk**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009, s. 106.; Mustafa Fayda, "Ebu Bekir", **Türkiye**

şahsına mı yoksa devlete mi ait olduğu hususunda bir açıklık yoktur. Hz. Ebû Bekir'in burada devlet namına toplanan sadakaları muhafaza etmiş olması muhtemeldir. Çünkü burada toplanıp muhafaza edilen mallar tamamen Hz. Ebû Bekir'in şahsî mallarından ibaret olsaydı Hz. Ömer, böyle bir teşebbüste bulunmazdı kanaatindeyiz.[178]

Bu bilgilerden yola çıkarak, Hz. Ebû Bekir döneminde beytülmal için ayrı bir yerin tahsis edildiği kanaatindeyiz. Çünkü yukarıda İbn Sa'd'dan aktardığımız bilgiye göre beytülmale ait bir oda mevcuttu ve kilitli tutuluyordu. Beytülmal için ayrılan yer, ya Hz. Ebû Bekir'in evine bitişik bir oda ya da evin yakınında mütevazı bir bina olabilir. Bu yerin Hz. Ebû Bekir'in evine bitişik bir oda olması akla daha yatkındır. Şayet söz konusu yapının Hz. Ebû Bekir'in evinden ayrı olduğunu kabul edersek (Hz. Ebû Bekir döneminin şartlarını düşündüğümüzde bu binanın çok büyük olmadığı ve sade bir yapıda olduğu sonucuna varabiliriz. Zira Hz. Ebû Bekir döneminde hem gelirlerin çok fazla olmaması hem de yukarıda ifade edildiği gibi beytülmale gelen malların bekletilmeden ihtiyaç sahiplerine dağıtılması durumu, bu anlamda büyük bir binaya ihtiyaç bırakmamıştır.

Hz. Ebû Bekir döneminin Hz. Peygamber döneminden farkı, Hz. Peygamber döneminde devlet hazinesi için müstakil bir odanın tahsis edilmiş olmasıdır. Onun zamanında beytülmal için ayrılan yerlerin başka amaçlar için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekir'in bir oda bile olsa sadece beytülmal için bir mekân tahsis etmesi beytülmal tabirinin ilk defa Hz. Ebû Bekir döneminde ortaya çıktığı anlamına gelmektedir.

Hz. Ebû Bekir'den sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hz. Ömer, halifeliğinin ilk dönemlerinde seleflerinin yolunu takip etmiş, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde olduğu gibi Mescid-i Nebevi'yi zaman zaman beytülmal olarak kullanmıştır. Hz. Ömer'in bu uygulaması hazineye konulacak kadar malın bulunmadığı halifeliğinin ilk dönemlerine tekabül ediyordu. Haliyle az olan bu miktarın halka hemen dağıtılması gerekiyordu. Bunun ilk örneklerini Celûlâ

Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, c.10, s. 106.

[178] Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 104.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 50.

Savaşı'nın (16/637) ganimetinde görüyoruz. Zira Celûlâ Savaşı'nda elde edilen ganimetlerin humusu Medine'ye getirildiğinde mescide konulmuş ve vakit kaybedilmeksizin ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır.[179]

İlk dönemlerde Müslümanların eline geçen mallar genellikle sadaka ve savaşlarda elde edilen ganimetlerden ibaretti. Nakit para ise çok az bulunuyordu. Daha sonra Suriye, Irak ve Mısır fethedilince gelirler arasına altın ve gümüş de eklendi. Bu şekilde gelen altın ve gümüş paralar, ilk başta Müslümanlar arasında şaşkınlığa yol açtı.[180] Dolayısıyla Medine'ye gelen bu malların ne şekilde değerlendirileceği ile ilgili hususu, Müslümanları farklı arayışlara sevk etti.

Kettanî, Huzâî'nin bu konu ile ilgili bir fasıl açtığını ve şöyle dediğini nakleder: "Allah Resulü zamanında halkın divanlara kaydedilmesi ancak özel zamanlardaydı. Allah Resulü zamanında atiyye için ne belli bir vakit ne de belli bir miktar tayin edilmişti. Hz. Ömer döneminde İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte vergiler arttı. Halka adaletli bir şekilde atiyyelerin dağıtılabilmesi için kayıtların tutulması gerekiyordu. Bunun üzerine Hz. Ömer, ashap ile istişarede bulunduktan sonra nesepte öncelik sırasına göre divanlar düzenledi."[181] Divanların kurulması, beytülmalin oluşumuna önemli katkısı oldu.

Hz. Ömer döneminde fetihlerin artması ve ganimet mallarının çoğalması sonucu bu malların korunması için belirli bir binaya ihtiyaç duyuldu. Bunun için devletin merkezi Medine'de ve diğer bazı şehirlerde binalar inşa edilmeye başlandı. Hz. Ömer'in, ümmetin menfaati için ve gelen malların zarar görmemesi için o dönemin şartlarına göre binalar inşa ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Taberî'de geçen bir rivayete göre Hz. Ömer'in emriyle, Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından Kufe'de bir bina yapıldığı bildirilmektedir. Bu binanın planı meşhur bir Zerdüşt mimar olan Ruzbih tarafından çizilmiştir. Kûfe hazinesi için inşa edilen bu binanın yapı malzemeleri, İran kisralarının binalarından gelmişti. Burada hırsızlık olunca Hz. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkas'a hazine binasının camiye bitiştirilmesine dair talimat verdi. Çünkü cami daima insanlarla dolu olacağından, hazinenin güvenliği sağlanmış oluyordu. Bunun

[179] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 366.
[180] Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (İbn Tiktaka), **el-Fahrî fi'l-Âdâb el-Sultâniyye ve'l-Duvel el-İslamiyye**, Dâru Sâdr, Beyrut, Tarih yok, s. 83.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 341.
[181] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.

üzerine, Ruzbih hazine binasını Sa'd b. Ebî Vakkas'ın emri ile genişleterek camiye bitiştirdi ve hazine güvenli hale geldi.[182]

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi beytülmal müessesesinin sistemli olarak ilk defa Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Zira İbnü'l Cevzî, böyle bir kurumun Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde olmadığını, bu kurumun banisinin Hz. Ömer olduğunu dile getirir.[183] İbnü'l-Esîr[184] ve Suyûtî'de yer alan rivayetler de, bu tezi destekler mahiyettedirler.[185]

Beytülmalin ne zaman ortaya çıktığına dair tartışmalara Kettani de katılır. Ona göre Hz. Ebû Bekir, divan düzenlemeden ilk defa beytülmali kuran kimsedir. Hz. Ömer ise ilk defa divan tertip eden halifedir.[186]

İsmet Kayaoğlu, Hz. Ömer döneminde gelirlerin artması sonucu, Medine'ye gelen para ve malların korunması için bir hazine tesis edildiğini ve buna da beytülmal adının verildiğini ifade eder. Beytülmal tabirinin Hz. Ebû Bekir döneminde de var olduğunu fakat onun devrinde hazineye gelen mallar halka hemen dağıtıldığından ve geriye saklanmak için bir şey kalmadığından beytülmalin fiilen mevcut olmadığını söyler.[187]

Hz. Ömer'in geniş bir teşkilâta kavuşturduğu beytülmal müessesesi, daha sonraki zamanlarda varlığını sürdürmüş, Emevî ve Abbasî devirlerinde bir kısım tamamlayıcı ve yan kuruluşlara daha kavuşturulmuştur.[188]

Celâl Yeniçeri, beytülmalin Hz. Peygamber zamanında ortaya çıktığını ifade eder ve şunları söyler: "Pek çok kaynakta beytülmalin Hz. Ömer zamanında ortaya çıktığı kaydedilir. Allah Resulü zamanındaki tatbikata ve bir kısım hâdiselere bakacak olursak, beytülmalin Hz. Peygamber tarafından ihdas edildiğini görürüz.

---

[182] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 5, s. 518.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 45.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 224.

[183] Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali b. el-Cevzi Ebu'l-Ferec, (597/1201), **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, Dâru İbn Haldun, İskenderiye, 1996, s. 97.; Ayrıca bkz. Habibur Rahman, "Bayt al-Maland Its Role In Economıc Development: A Contemporary Study" **Turkish Journal of Islamic Economics**, p. 25.

[184] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 454.

[185] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 245.

[186] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 200.

[187] Kayaoğlu, **İslam Kurumlar Tarihi**, s. 76.

[188] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 52.

Nitekim böyle bir kurum, hukukî varlığı itibariyle vergilerle beraber ortaya çıkmıştır ki bu da bu kurumun Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığının apaçık bir delilidir. Onun birtakım binalara ve bir teşkilâta kavuşturulması elbette ki müteakip bir zamanda olmuştur ki bu da Hz. Ömer dönemini göstermektedir."[189]

Ahmet Güzel'e göre rivayetlerdeki farklılıkların sebebi Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devrindeki uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Uygulamalardaki değişiklikler de ilgili zamandaki şartların sonucudur. Neticede beytülmalin köklerinin Allah Resulü'ne dayandığını, Hz. Ebû Bekir devrinde serpildiğini, Hz. Ömer devrinde geliştiğini, Hz. Osman (644-656) ve Hz. Ali devrinde (656-661) de meyvelerini verdiğini söyler.[190]

Kanaatimize göre müstakil bir bina değil de, kurum olarak beytülmalin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Zira Hz. Peygamber döneminde devletin elinde bulunan imkânlar kısıtlı olduğundan beytülmal için müstakil bir binadan söz edilemez. Beytülmal hususunda Hz. Ebû Bekir dönemi, Allah Resulü döneminden farklı değildi. Hz. Ömer döneminde ise genişleyen İslam coğrafyasına paralel olarak devletin gelirleri de artmış ve devlete ait kurumlar oturmaya başlamıştır. Bundan dolayı beytülmale ait müstakil bir bina, Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmıştır.

Netice itibariyle devlet hazinesinin temellerinin Hz. Peygamber zamanında Medine'de atıldığı, Hz. Ebû Bekir zamanında, bir oda da olsa "beytülmal" tabirinin ilk defa kullanıldığı, Hz. Ömer döneminde ise divanların kurulması sayesinde ise teşkilatlandığını söylemek mümkündür.

1.1.2. Beytülmalin Kısımları

Beytülmal, Dört Halife Dönemi'nde, idari taksimata göre merkez ve taşra olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Yani hem devletin idari merkezi Medine'de hem de vilayetlerde beytülmal bulunuyordu. Aynı şekilde Müslümanlardan tahsil edilen gelirler ile gayrimüslimlerden alınan vergiler, devlet hazinesinde aynı yerde

[189] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 43.
[190] Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 179.

muhafaza edilmiyordu. Zira bunların sarf yerleri ayrı olduğundan birbirlerine karıştırılmaması gerekiyordu. Şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

1.1.2.1. Merkez ve Taşra Teşkilatı

Allah Resulü ve ilk üç halife döneminde devletin idari merkezi Medine iken, Hz. Ali döneminde Kufe'ye taşındı. Bu idari merkezlerin yanında vilayetlerde de idareciler bulunuyordu. Hz. Peygamber, devlet başkanı olması hasebiyle Medine'ye bağlı şehir ve kasabalara idareciler göndermişti. Gönderdiği bu idareciler, o bölgenin her şeyinden sorumluydular. Yani bölgenin valilik, kadılık, beytülmal amilliği gibi görevleri icra ediyorlardı.[191] Zira o dönemde İslam toplumları henüz genişlenemediğinden idari olarak bir görev taksimatı da söz konusu değildi. Bu durum Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etti.

Hz. Ömer dönemine geldiğimizde ise durum değişti. Zira İslam coğrafyasının genişlemesine paralel olarak iş yükü de arttı. Bir kişinin aynı anda hem valilik hem kadılık hem de beytülmal amilliği görevlerini yerine getirmesi zorlaştı. Bundan dolayı kurumlar birbirlerinden ayrıldı. Hz. Ömer, Sevad Bölgesi için Ammâr b. Yasir'i, namaz ve harp işlerine Abdullah b. Mes'ud'u, kaza ve beytülmal ile ilgili işlere Osman b. Huneyf'i arazi işlerine tayin edip gönderdi.[192] Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde Mısır'ın mutlak hâkimi Amr b. Âs iken daha sonra Hz. Osman, amillik görevini ondan alıp Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e verdi.[193]

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi devlet teşkilatının merkez, eyalet veya vilâyet olarak idarî taksimata ayrılması, beytülmalin de buna göre teşkilâtlanmasına yol açmıştır.[194] Hz. Ebû Bekir döneminde Ebû Ubeyde ve Muaykîb'ın beytülmalde görev yaptıkları daha önce belirtilmişti. Bunların Medine'deki beytülmalde görev yaptıkları anlaşılmaktadır ancak Hz. Ömer'le birlikte vilayet ve eyaletler birbirinden kesin olarak ayrıldıklarından buna bağlı olarak görev yapanların sayısı da artmıştır.

---

[191] Allah Resulü, Muhacir b. Ümeyye b. Muğire'yi Sana'ya, Ziyad b. Lebid el-Ensari'yi Hadramut'a, Adiy b. Hatem'i Tayy kabilesine, Malik b. Nüveyre'yi el-Yerbuî/Hanzalaoğullarına, Alâ b. el-Hadramî'yi Bahreyn'e, Ali b. Ebi Talib'i Necran halkına emir ve amil olarak gönderdi. Bkz. İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 4, s. 242-243.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 335.

[192] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.

[193] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303.

[194] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 81.

Halife Ömer döneminde merkezi Medine'de bulunan beytülmalin diğer bölge ve eyaletlerde şubeleri vardı.[195] Merkezî beytülmal, doğrudan halifelere bağlıydı ve denetimi de halifeler tarafından yapılıyordu.[196] Taşradaki vilayetlerde "sadaka mütevellisi" bulunuyor ve bu mütevelli heyet o şehrin zenginlerinden oluşuyordu. Bundan dolayı bu hazineler merkezden bağımsız hareket ediyorlardı.[197] Taşradaki gelirleri buraların kendi kayıtlarına göre toplanır ve yıl boyunca gerekli olan miktarlarda harcama yapılıyordu.[198] Bunlar mahallî ihtiyaçların ötesindeki fazla gelirlerini merkeze veya merkezin uygun gördüğü herhangi bir yere naklediyorlardı.[199] Bazen de zorunluluk hâsıl olduğunda yardımlaşma kaçınılmaz oluyordu. Mesela Hz. Ömer döneminde meydana gelen kıtlık zamanında çevre eyaletlerden merkeze yardım gönderiliyordu. Amr b. Âs, Mısır'dan;[200] Muaviye b. Ebi Süfyan, Dımeşk'ten;[201] Ebû Ubeyde b. Cerrah, Şam'dan;[202] Mu'az b. Cebel, Yemen'den[203] Medine'ye yardım gönderiyorlardı.

Taşradaki beytülmal teşkilatının merkezdeki gibi aktif bir biçimde çalıştığı görülmektedir. Buna örnek olarak Basra beytülmalini gösterebiliriz. Rivayet edildiğine göre Basra valisi Ebû Musa el-Eşarî, Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah ve Übeydullah'a Hz. Ömer'e götürmeleri için beytülmalden bir miktar para verir. Onlar da bu parayı alır ve onunla bir süre ticaret yaparlar. Daha sonra anapara ile kârın yarısını da Hz. Ömer'e verirler.[204] Dolayısıyla bir bölgede bulunan beytülmale ait bir sermaye, başka bir bölgeye aktarılabiliyordu.[205]

Basra Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde olduğu gibi Hz. Ali döneminde de çok önemli bir merkezdi. Zira zengin doğu vilayetlerinden gönderilen cizye, harac ve ganimet malları önce Basra'da toplanırdı. Buradaki ihtiyaçlar karşılandıktan sonra

---

[195] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.
[196] Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 335.
[197] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 275-276.
[198] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 125.
[199] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 706.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 117.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 82.
[200] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303.
[201] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 293.
[202] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.
[203] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 706.
[204] Bu konuda Hz. Ömer ile iki oğlu arasında beytülmale ait olan bu paradan elde edilen kâr hakkındaki tartışmalar için bkz. Malik b. Enes, **Kırâz**, 1.
[205] Bayındır, "Sermaye ve Tarihsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 4, s. 181.

kalan mallar Kufe'ye gönderilirdi.[206] Valilerin kendi bölgelerindeki halkın ihtiyaçlarını gidermeden Kufe'ye mal göndermeleri bazen ciddi problemlere sebebiyet verirdi. Nitekim Abdullah b. Abbas'ın Basra'daki ordu mensuplarının ihtiyacını gidermeden Kufe'ye mal göndermek istemesi çeşitli tartışmalara sebep olmuştur. Bunun üzerine İbn Abbas kararından vazgeçip maaşları ödedikten sonra merkeze mal göndermiştir.[207]

Taşradaki idareciler, bölgelerindeki hazineler üzerinde tam yetki sahibiydiler. Bu hazinelerin her birinin ayrı bir şubesi vardı. Aynı şekilde her hazinenin de bir memuru bulunuyordu.[208] Bu şekilde vergi işleriyle uğraşan memurların görev sahaları da idarî taksimata uygun bir şekilde birbirlerinden tamamen ayrılıyordu.[209]

1.1.2.2. İç Yapısı

Müslümanlardan toplanan gelirlere zekât; gayrimüslimlerden alınan cizye, harac, humus ve uşûr gibi gelirlere de fey deniliyordu. Zekât gelirleri ile fey gelirlerinin harcama yerleri bir değildi. Bundan dolayı devlet hazinesine aktarılan akdî ve nakdî gelirlerin ihtiyaç sahiplerine dağıtılabilmesi için birbirinden farklı bölümlerde muhafaza edilmesi gerekiyordu. Nitekim Hz. Peygamber döneminde Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan vergilerin aynı yere konulmadığı anlaşılmaktadır. Zekât gelirlerinin harcanması gereken yerlerin sekiz sınıf olması[210] ve bu gelirlerin başka bir yere harcanamaması, bunların bir yerde muhafaza edilmesini gerektiriyordu. Aynı şekilde az da olsa Hz. Peygamber'in bazı yerlere vali tayin edip bu valilere maaş bağlaması ve söz konusu maaşların da zekât gelirlerinden ödenememesi zekât ürünlerinin farklı bir yerde muhafaza edildiğini gösterir.[211]

Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık dönemi, beytülmalin iç kısımları hakkında herhangi bir değişikliğin olmadığı anlaşılmaktadır. Hz. Ömer dönemi ile birlikte

---

[206] Abdulhalık Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2004, s. 525.

[207] Salih Ahmed Ali, **et-Tanzîmâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-Karnil-Evvele'l-Hicrî**, Matbaatu'l-Maarif, Bağdat, 1953, s. 149.; Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 525.

[208] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 224.

[209] Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ el-Hanbelî, (458/1066) **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 247.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 82.

[210] Tevbe, 9/60.

[211] Allah Resulü'nün, Mekke'ye Attâb b. Esid'i vali tayin etmesi ve ona belli bir miktarda maaş vermesi hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361-362.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 35.; Makrizî, **İmtâu'l-Esmâ'**, c. 2, s. 10, 36.

divanlar kurulmuş çeşitli olaylardaki birçok bilgi kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Hazineye gelen malların ayrı yerlere konulmaya başlamasıyla zekât ve fey gelirleri için ayrı ayrı idari bölümler oluşmaya başladı. Hz. Ömer dönemiyle başlayan kurumların birbirlerinden ayrışma süreçleri, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de devam etmiştir. Nitekim rivayet edildiğine göre Hz. Osman zamanında beytülmalin zekâtlarından sorumlu amili Abdullah b. Erkam ile halifenin arası açılır. Bir cuma günü Abdullah, devlet hazinesi anahtarını getirir ve halkın önüne atar.[212] Bu olay zekât gelirlerinin ayrı bir yerde depolandığını göstermektedir. Ya'kûbî, bu olayı anlatırken "zekâtlardan sorumlu beytülmal görevlisi" ibaresini kullanmaktadır.[213] İbn Havkal da, Hz. Ali döneminde Bahreyn ve Yemen taraflarında fey gelirlerine ait bir beytülmalin bulunduğunu ifade eder.[214] Müellif, burada fey ifadesini kullandığına göre buraya gayrimüslimlerden alınan cizye, harac ve humus gelirlerinin konulduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Yusuf, konu hakkında şu ifadeleri kullanır: "Harac olarak alınan mallar ile zekât olarak toplanan malların bir arada olmaları doğru değildir. Çünkü harac gelirleri bütün Müslümanlara ait bir feydir. Dolayısıyla herkese atiyye olarak verilir. Zekât gelirleri ise sadece Allah'ın kitabında belirtilen yerlere harcanır."[215]

İslam hukuku kaynakları genel olarak, hazinenin dört ayrı bölümden müteşekkil olması gerektiğini ifade ederler. Nitekim İbn Nuceym de, beytülmal gelirlerinin dört çeşit olduğunu ve her bir gelirinin hazinenin ayrı bir yerine konulması, birinin diğerine karışmaması gerektiğini söyler. Zira her birinin kendine mahsus hükmü olduğunu ifade eder.[216] Aynı şekilde Ferrâ da haracın hazinenin harac

[212] Sâlim b. Zekvan, 70/689), **es-Sîre**, Harun Yıldız (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 57.; Hasan ez-Zeyyin, **el-İmamu Ali b. Ebi Talib ve Tecrubeti'l-Hikem**, Dâru'l-Fikril-Hadîs, Beyrut, 1994, s. 178.; Mehmet Azimli, **Hz. Osman**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara,2016, s. 114.

[213] Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb, (292/904) **Târîhu'l-Ya'kûbî**, Şeriketu'l-İ'lamî, Beyrut, 2010, c. 2, s. 64.

[214] Ebu'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî (367/977), **Kitâbu Sûratu'l-Ard**, Dâru Sâdr, Beyrut, 1938, c. 1, s. 35.

[215] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 80-81.

[216] Bkz. Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, (970/1563), **el-Eşbâh ve'l-Nezâir**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, s. 105.

bölümünde; öşürün de öşür bölümünde toplanması gerektiğini belirtir.[217] Hazinenin bölümlerini Serahsî şu şekilde açıklar:

1. Ganimetlerden elde edilen beşte birlik kısım olan humusun konulduğu bölüm.

2. Sadakalar/zekât ve öşürün konulduğu bölüm.

3. Harac, cizye, Beni Tağlib'den alınan zekât, zimmî ve harbilerden alınan uşûr vergisinin toplandığı bölüm.

4. Mirasçısı olmayan ve buluntu malların konulduğu bölüm.[218]

Beytülmalin iç bölümlerinden biri de hazineye ait olan hayvanlar ve bunlar için tahsis edilen meralardır. Vergi olarak alınan hayvanların barınması için hazinede ayrı bir bölüm tahsis edilmişti. Allah Resulü tarafından Beytülmale ait hayvanların hangi gelir grubuna dâhil olduklarının anlaşılması ve diğer gelir gruplarına ait hayvanlarla karışmamaları için işaretlenmiştir. Nitekim Allah Resulü'nün, "Miysen" adı verilen bir aletle zekât develerini damgaladığı rivayet edilmektedir.[219] Kettani, Abdullah b. Ebî Talha ile Enes b. Malik'in hayvanları damgalamada görevli olduklarını ifade eder.[220]

Allah Resulü'nden sonra da beytülmale ait hayvanların işaretlenmesi işleminin devam ettiğini görüyoruz. Hz. Ebû Bekir döneminde zekât hayvanlarının damgalandığına dair Belâzurî'de şöyle bir haber geçmektedir. Hz. Ebû Bekir, Ziyad b. Lebîd el-Beyâdî'ye Kinde valiliğini verdi. Ziyad, orada olduğu bir dönemde zekât olarak Kindeli birinden genç bir deve aldı. Kindeli verdiği deveyi geri isteyip onun yerine başka bir deve vermek istedi. Bunun üzerine Ziyad, daha önce aldığı deveye zekât damgasını vurduğunu söyleyerek Kindelinin isteğini geri çevirdi.[221] Hz. Ömer döneminde de hayvanların damgalandığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğine göre

[217] Ferrâ, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, s. 244.
[218] Ebu Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, (483/1090) **el-Mebsût**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989, c. 3, s. 17-18.; ayrıca bkz. Yusuf el-Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, İbrahim Sarmış (Çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1984, c. 2, s. 252.
[219] Bkz. Buhârî, **Zekât**, 69.
[220] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 9, s. 73-74.; Hz. Peygamber'in zekât hayvanlarını damgaladığı hakkında ayrıca bkz. Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 339.
[221] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 139.

Hz. Ömer, zekât hayvanlarıyla gayrimüslimlerden vergi olarak alınan hayvanları ayrı ayrı damgalamıştır.[222]

Beytülmale ait hayvanlar için otlak ayrılmasına gelince bu amaçla yapılan ilk muamelenin Hz. Peygamber döneminde olduğunu görüyoruz. Nitekim Buhari'de geçen bir rivayete göre Allah Resulü, Medine yakınlarında bir yeri beytülmal hayvanları için otlak olarak ayırmıştır.[223]

Allah Resulü'nden sonra Hz. Ebû Bekir'in de hazine hayvanları için otlak ayırdığı anlaşılmaktadır. Maverdi'nin bildirdiğine göre Hz. Ebû Bekir, Rebeze[224] köyünde sadaka hayvanları için bir otlak ayırmış ve kölesi Ebu Seleme'yi onlara bakması için görevlendirmiştir.[225]

Hz. Ömer de zekât hayvanları için otlak ayırma konusunda selefleri gibi hareket etmiş otlak arazisini daha da genişletmiştir.[226] Nitekim bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in Rebeze[227] ve Şerif[228] mevkilerinde bir yeri mera için ayırdığı ve Hüney isimli kölesini bu yere idareci tayin ettiği kaydedilmiştir.[229] Bu arazilerdeki meralar,

---

[222] Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî, (204/820) **el-Umm**, Thk., Rı'fat Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, 2001, c. 3, s. 199.; Ayrıca Hz. Ömer'in zekat develerini katranla işaret ettiğine dair bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 226.

[223] Buhârî, **Musâkât**, 12.

[224] Rebeze, Mekke yolu üzerinde bulunan ve Medine'ye üç günlük mesafede bulunan bir köydür. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Rebeze" md., c. 3, s. 24.; Ayrıca bkz. Gâlib b. Abdulkâfî el-Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk fi'l-İdâreti ve'l-Kadâ**, Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1990, s. 203.

[225] Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, (450/1058), **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, Darü'l-Hadis, Kâhire, 2006, s. 275.

[226] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk**, s. 204.

[227] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 284.

[228] Şerif veya Şeref, Mekke'ye belli bir mesafede, Rebeze'nin doğusunda yüksek bir yerdir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Şeref" md., c. 3, s. 336.

[229] Hz. Ömer, Huneyy'i Şerif mevkiine tayin edince kendisine şöyle demiştir: "Ey Huneyy! İnsanlara kanat ger. Mazlumun bedduasından kork. Çünkü onun bedduası kabul olunur. Otlağa ekin ve tarla sahiplerini de al. Osman b. Affan ve Abdurrahman b. Avf'ın sürülerini bırakma zira bu ikisinin sürüleri helak olursa onlar hurmalıklarına ve ekili arazilerine dönerler fakat şu miskinin hayvanları helak olursa o hemen bana gelir. Burası onların topraklarıdır. Cahiliye döneminde bu topraklar için savaştılar. İslam dini geldikten sonra da bu topraklar üzerinde Müslüman oldular. Allah yolunda kullandığımız hayvanlar olmasaydı, insanlara karşı memleketlerinin hiçbir yerini koruma altına almazdım." Nitekim Beni Sa'lebe'den bir zat Hz. Ömer'e gelerek kendisine şöyle dedi: "Ey Müminlerin Emiri! Cahiliye devrinde onu korumak için savaştığımız, İslam'ın zuhurundan sonra da üzerinde Müslüman olduğumuz memleketimizi bize karşı mı koruyorsun?" bu sözü birkaç kere tekrar ettiği halde, Hz. Ömer başını öne eğmiş vaziyette duruyordu. Derken Hz. Ömer başını kaldırıp adama şöyle cevap verdi: "Bu topraklar Allah'ın mülküdür. O, Allah'ın malı olan ve Allah yolunda cihatta kullanılan hayvanlar için korunmaktadır." Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 389-

beytülmale ait hayvanlara tahsis edilmekle beraber, yoksul ve az gelirli kimselerin hayvanlarının bu meralardan faydalanmasına müsaade etmiştir.[230]

Hz. Ebû Bekir, Nakî'[231] denilen yerin dışında hiçbir yeri koruluk/hima yapmadı ve Allah Resulü'nün orayı, gazaya çıkacak olan atların yayılmaları için koruluk yaptığını söyledi. Zekât develerini çelimsiz oldukları zaman, otlamaları için Rebeze'ye gönderiyor ancak herhangi bir yeri koruluk yapmıyordu. Kuyu sahiplerine de develerin su içmelerine engel olmamalarını, otlamaları için onlara izin vermelerini emrediyordu. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında nüfus artınca insanların bir kısmı Şam'a, bir kısmı Mısır'a ve diğer bir kısmı da Irak'a gönderildi. Böylece Rebeze koruluk ilan edildi.[232]

Başka bir rivayete göre Naki' otlağı, Hz. Ömer tarafından devlet malı atlara, Rebeze ve Şeref otlakları da zekât develerine ayrılmıştı. Ayrıca her sene bu otlaklarda harp için otuz bin deve hazır tutuluyordu.[233] Aynı şekilde Hz. Ömer, yolculuk yapmak zorunda olup da bineği olmayan kişilere binek tahsis ediyordu. Rivayetlere göre Hz. Ömer bazı yıllarda kırk bin deveyi insanların istifadesine sunmuştur.[234]

Hz. Ömer'den sonra yönetime gelen Hz. Osman döneminde zekât hayvanlarının sayısında artma olmuş ve bazı otlaklar koruluk haline getirilerek kamusal alana dönüştürülmüştür.[235]

1.1.3. Raşid Halifeler ve Beytülmal İdaresi

İslam'dan önce toplanan vergilerin halkın menfaati doğrultusunda değil de devlet başkanlarının istekleri doğrultusunda toplandığı anlaşılmaktadır. Hz.

390.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 275-276.; Ayrıca bkz. Selim A. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, Rasim Özdenören (Çev.), Fikir Yayınları, İstanbul, 1968. s. 99.

[230] Hasan Tanrıverdi, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", **İslamî Araştırmlar Dergisi**, 2003, C. 16, S. 4, s. 675.

[231] Hicaz vadilerinden biri olarak kabul edilip Medine'ye yaklaşık olarak yirmi fersah uzaklıkta bulunan bir yer ismi. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Nakî'" md., c. 5, s. 301.

[232] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 7, s. 12.; Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 202-203.

[233] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 284.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, c. 3, s. 336.

[234] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 282.

[235] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 137.; Bu olay da insanlar arasında eleştiri konusu olmuş ve Hz. Osman'ın katledilmesine sebep olan nedenler arasında gösterilmiştir. Bkz. Sabri Hizmetli, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)**, c. 27, s. 163.

Peygamberle birlikte durum değişti. Zira Allah Resulü'nün topladığı vergiler, ihtiyaç sahiplerine ödeniyordu. Hz. Peygamber'in akrabaları zekât gelirlerinden pay almak amacıyla geldiklerinde Allah Resulü, onlara zekât gelirlerinin hem kendisine hem de ailesine uygun olmadığını bildirmiştir. Aynı gerekçeyle torunları zekât hurmalarından istifade etmek isteyince Allah Resulü, buna izin vermemiştir. Hz. Peygamber, zekâtın kendisi ve ailesinin hakkı değil de fakirlerin hakkı olduğunu dile getirmiş,[236] kendisinin halkın hazinedarı olduğunu ifade etmiştir.[237] Aynı şekilde devletin gelirleri üzerinde herhangi bir tasarrufunun olmadığını sadece Kur'an'ın kendisine müsaade ettiği ölçüde harcama yapabileceğini ifade etmiştir.[238]

Allah Resulü'nün zekât/sadaka değil de hediye aldığına dair kaynaklarımızda bilgiler bulunmaktadır. Mesela, Hz. Peygamber Medine'ye geldiği ilk günlerde Selman-ı Farisi, Hz. Peygamberin yanına gitmiş ve kendisine bazı hediyeleri takdim etmiştir. Hz. Peygamber de bu hediyeleri kabul etmiştir.[239]

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde, halifenin akrabalarından bazıları gelerek kendisinden bazı toprakları talep etmişlerdi. Hz. Ebû Bekir, istedikleri toprakları onlara verme konusunda olumlu bir yaklaşım içerisindeydi. Bu olaydan haberdar olan Hz. Ömer, söz konusu toprakların Hz. Ebû Bekir'in kişisel malı değil bilakis ümmetin malı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır.[240]

Hz. Ömer de devlet gelirleriyle alakalı Câbiye'de[241] yaptığı toplantıda şunları söylemiştir: "Sizlerden hiçbiriniz zekât olarak verdiği bineğin sırtına atılan örtü, yük ipi ve semer gibi şeyleri de hayvanlarla birlikte vermemezlik yapmasın."[242] Allah'a yemin ederim ki bunlar, bütün Müslümanların ortak malıdır. Müslümanlardan tek bir

[236] Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Buhâri, **Zekat**, 61.; Müslim, **Zekat**, 50.; Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 200 (1724, 1727, 1728).
[237] Müslim, **Zekât**, 33.
[238] Ebû Dâvud, **Zekât**, 23.
[239] Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, (218/833) **es-Siretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-Ârabî, Beyrut, 1990. C. 1, s. 246-247.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 4, s. 72-73.
[240] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.; Hüseyin Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, Tire Kitap İstanbul, 2016, s. 110.
[241] Hz. Ömer'in Câbiye toplantısında yaptığı konuşmaının detayları hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354-355.
[242] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 360-361.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 97-98.

fert yoktur ki bunlarda hakkı olmasın.[243] Aynı şekilde Halife Ömer, zekât dışındaki gelirleri dağıttığı bir esnada: "Allah'a yemin ederim ki bu vergilerde hiç kimsenin diğerine karşı üstünlüğü yoktur. Benim de halife olarak bu mallarda tasarruf hakkım normal bir vatandaştan fazla değildir." demiştir.[244]

Hz. Ömer, beytülmalden keyfi herhangi bir harcama yapmamıştır. Nitekim bir defasında hastalanınca kendisine bal yemesi önerildi. Hazinede bol miktarda bal olmasına rağmen, halktan izin almayana kadar bu baldan yemedi.[245] Bu davranış da devlet hazinesinin halifenin keyfi tasarrufuna tabi olmadığını göstermektedir.[246]

Hz. Ömer, herhangi bir yere bir görevli atadığında onu karşısına alır ve ona nasihatte bulunurdu. Onlara amili bulundukları memleketlerde halktan cizye ve harac alırken halkın maddi durumlarını göz önünde bulundurmalarını, onlara fazla yük yüklememelerini tavsiye eder, haksızlık ve israftan sakınmalarını öğütler ve şöyle derdi: "Ben kendimi ve sizi bu mal meselesinde yetimin vasisi olarak kabul ediyorum."[247] Aynı şekilde Azerbaycan valisi olan Utbe b. Ferkad'a gönderdiği bir mektupta şunları söylüyordu: "Ey Ferkad! Yanında bulunan mal ne senin ne de babanındır. O malda herkesin hakkı vardır. Kendi evinde ne şekilde doyuyorsan elinin altında bulunan insanları da o şekilde doyur ve israftan sakın."[248]

Hz. Ömer, Dicle Nehri'nin suladığı toprakların vergi memurluğuna Huzeyfe b. Yeman'ı, Fırat Nehri'nin suladığı toprakların vergi memurluğuna da Osman b. Huneyf'i tayin etmişti. Bu sebeple Hz. Ömer: "Ümit ederim ki siz, amili bulunduğunuz yerlerin halkını güç yetiremeyecekleri bir vergi ile mükellef tutmadınız." Huzeyfe: "Ben yeteri kadar aldım, fazlasını da onlara bıraktım." şeklinde ifade verirken; Osman b. Huneyf: "Ben de bir miktar aldım, kendilerine iki katını bıraktım, eğer isteseydim, onu da alırdım." dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer'in şöyle dediği rivayet edilir: "Allah'a yemin olsun ki eğer ben bir müddet daha halife

[243] Ebu Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84.; Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 97-98.; Ekrem Ziyâ el-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 2009, s. 197.
[244] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 43. (292).
[245] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 257.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 248.
[246] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 306.
[247] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37.
[248] Muslim, **Libas**, 2.

olarak kalırsam Irak halkının muhtaçlarını ve dul kadınlarını benden sonra kimseye muhtaç olmayacak şekilde bırakırım."[249]

Halife Ömer, bir hutbesinde, beytülmalin gelir ve giderleriyle alakalı olarak şunları söylemiştir: "Beytülmale gelen mal haksız bir şekilde alınmamış olmalıdır. Beytülmalden yapılan harcamaların da hak ettiği yere gitmesi gerekir. Gerek alınışında ve gerekse harcamalarda haksızlıktan kaçınmak gerekir. Benim bu mallarınızla olan alakam, yetimin velisinin durumu gibidir…" Halife bunları dedikten sonra kendine düşen vazifeleri de şöyle sıralamıştır: "Bana düşen görev, sizden tahsil edeceğim vergileri ve arazi gelirlerinden alacağım öşürleri hak ve adalet ölçülerine göre almaktır. Mal benim elime geçtiği vakit, onu hak edene vermek, maaş ve erzakınızı çoğaltmak, Allah'ın izniyle kale ve hudutları korumaktır. "[250]

Hz. Ömer, hangi bölgeden vergi alıyorsa oranın ileri gelenlerini çağırır, durumlarını sorar, daha önce kendilerinden ne kadar vergi aldığını öğrenir, ondan sonra da arazilerinin vergilerini belirlerdi. Nitekim Ebû Yusuf'un naklettiğine göre Hz. Ömer, Sevad arazisini ölçtürmek istediğinde Huzeyfe b. Yeman ve Osman b. Huneyf'e haber göndererek kendisine bir dihkan/köy reisini veya toprak ağasını göndermelerini talep eder. Huzeyfe ve Osman da Hz. Ömer'e yanlarında Hire ahalisinden birer tercüman birer de köy ağasını gönderdiler. Köy ağaları, Medine'ye geldiklerinde Hz. Ömer onlara: "Yabancılara ne kadar vergi ödüyorsunuz?" diye sordu. Onlar da: "Yirmi yedi dirhem" dediler. Hz. Ömer: "Ben buna razı olmam" diyerek ister işlenmiş isterse işlenmemiş olsun mevcut arazilerden her bir 'cerib'[251] araziye bir 'kafiz'[252] buğday veya arpa ile bir dirhem vergi koymasını emretti. Bunun üzerine Huzeyfe ve Osman arazileri ölçerek söylenen miktarda vergi aldılar.[253]

---

[249] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 110-111.

[250] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 117-118.

[251] Cerib, Hz. Ömer zamanından itibaren İslâm dünyasında kullanılan alan ve hacim ölçüsüdür. Cerîb kelimesi "vadi" anlamında olup belirli büyüklükte bir arazi parçası için kullanılmıştır. Çoğulu ecribe ve cürbandır. İslamiyet'in ilk dönemlerinde zirai toprakların ve emlakın ölçülmesinde, bilhassa harac vergisinin tayininde resmi ölçü birimi olarak kullanılmıştır. Yer ölçülerinden birinin adıdır. Aynı zamanda dönüm, tarla ve arazi ölçüsü olarak da ifade edilmştir. Yaklaşık olarak 2025 metrekareye denk gelmektedir. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.; Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Cerîb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 1993, c. 7, s. 402.

[252] Kazif, eski bir hacim ve alan ölçüsüdür. Aynı zamanda bir ölçek olup miktarı bölgelere göre değişiklik arz eder. Aynı zamanda bir sa' buğday demektir. Burada zikredilen "kafiz"

Hz. Ömer'in vergi toplama esnasında göstermiş olduğu adaletle ilgili İbnü'l-Esir'de Abdullah b. Âmir b. Rabîa'dan şunu nakleder: "Bir gün Hz. Ömer'i gördüm; yerden bir saman çöpü almış, şöyle diyordu: 'Keşke ben bu saman çöpü olsaydım veya hiçbir şey olmasaydım. Keşke annem beni doğurmasaydı. Keşke ben unutulmuş bir kimse olsaydım.' Buna benzer bir konuşması da şöyledir: "Eğer ben hayatta kalacak olsaydım bütün İslâm ümmeti içinde dolaşır, her türlü ihtiyaçlarını öğrenirdim. Çünkü bu ümmetin valileri onların bütün ihtiyaçlarını gidermemiş olabilirler. Diğer taraftan ümmetin bu fertleri de bana ulaşamıyor olabilir. İşte ben ta Şam'a kadar gidip orada iki ay kalsam, sonra Cezire'de iki ay kalsam sonra da Mısır, Bahreyn, Basra ve Kûfe'ye gidip de her birinde ikişer ay kalsam ve oradaki Müslümanların hallerini öğrensem... Vallahi böyle bir seyahat ne kadar mükemmel olurdu."[254]

Hz. Ömer'in beytülmalden borç alma konusunda hassasiyet gösterdiğini görüyoruz. Nitekim bir defasında Hz. Ömer, Abdurrahman b. Avf'tan dört yüz dirhem ödünç para istediğinde Abdurrahman şöyle karşılık vermiştir: "Beytülmal yanı başında durduğu halde benden ödünç para mı istiyorsun, sonradan ödemek üzere beytülmalden ödünç para alsan olmaz mı?" Bunun karşısında Hz. Ömer şöyle cevap verdi: "Korkarım ki kader hükmünü icra edip de ölecek olursam sen ve arkadaşların: 'Bu parayı müminlerin emirine bırakın.' diyeceksiniz. Bu durumda da kıyamet günü bu paranın hesabı benden sorulacaktır. Bunun için senden ödünç almak istiyorum. Zira sen cimri bir insansın. Şayet ölürsem alacağını bırakmazsın."[255]

Halife Hz. Ömer, bir defasında beytülmalden, 80.000 dirhem ödünç para almıştı. Bunun üzerine Abdullah'ı çağırmış ve şunu söylemiştir: "Borcum için mallarımdan gereği kadar sat. Yeterli gelirse ne âlâ, değilse Adîyoğulları kabilesinden iste. Yine yeterli gelmezse Kureyş'ten iste. Yine de yeterli gelmezse

---

Haşimoğullarının kullandığı bir ölçektir. Sa' ise ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. Diğer bir kısım ölçüler gibi sa' da muhtelif yerlere göre değişir. Irak'ta bir sa' 1040 dirhem olduğu halde Hicaz'da ise 600 dirhemden biraz fazladır. Bir ölçü vasıtası olup hububat ölçmede kullanılır. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161. Ayrıca bkz. Cengiz Kallek, "Kafîz" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 2001, c. 24, 155.

[253] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37-38.

[254] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 451.

[255] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 360.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 258-259.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 601.

artık başkasından borç talebinde bulunma!" Orada bulunan Abdurrahman b. Avf: "Beytülmalden borç alıp sonradan ödeseniz olmaz mı?" deyince Hz. Ömer: "Benden sonra senin gibi kimselerin taziyeme gelip de, "Biz payımızı Ömer'e bırakmıştık" diyerek beni lekelemesinden, ardımdan bunun dedikodusunun yapılmasından ve içinden çıkılmaz bir duruma düşmekten Allah'a sığınırım." dedi. Sonra oğlu Abdullah'a: "Bu borcu ödemeyi sen üstlen." dedi. O da üstlendi. Hz. Ömer defnedilir edilmez İbn Ömer, şura ehlini ve Ensardan bazılarını tanık gösterdi. Ömer'in defnedilmesinin üzerinden bir Cuma geçtikten sonra İbn Ömer, ödünç alınan o malı alarak yeni halife Osman'a getirdi ve bu malı şahitlerin huzurunda teslim ederek sorumluluktan kurtuldu."[256]

Halife Ömer, vatandaşlara hep iyi örnek olmaya dikkat ederdi. O kendi aile fertlerini yanlış anlaşılmalara yol açabilecek hal ve hareketlerden uzak durmaya çağırırdı. Bu konuda hane halkına sıkı tembihte bulunurdu. Halka yapacağı tavsiyeleri önce aile fertlerine telkin eder ve uyulmadığı takdirde cezalarının halka verilen cezadan daha fazla olacağını söylerdi.[257]

Hz. Ömer, hem kendisine hem de ailesine sunulan hediyeleri, kamu malı olarak değerlendirmiş ve hemen hazineye aktarmıştır. Nitekim Bizans İmparatoru ile yaptığı yazışmalar esnasında Bizans imparatorunun eşi, Hz. Ömer'in hanımı Ümmü Gülsüm'e değerli hediyeler göndermiş ancak Hz. Ömer, bu hediyeleri kamu malı kapsamında değerlendirip hazineye aktarmıştır.[258]

Hz. Ömer Müslümanların durumuyla ilgilendiği gibi zimmîlerin durumuyla da yakından ilgilenmiştir. Nitekim Yahya b. Âdem'in aktardığına göre Hz. Ömer, zimmîler hakkında şöyle buyurmuştur: "Benden sonra gelecek halifeye zimmîlere iyi davranılmasını, onlara verilen sözün yerine getirilmesini, onların arkasındaki düşmanla savaşılması ve güçlerinin üzerinde olan şeyle zimmîlerin mükellef tutulmamasını tavsiye ederim.."[259]

---

[256] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 332.
[257] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 185.
[258] Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 179.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 306.; Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, s. 111.
[259] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 109.

Hz. Ömer'in beytülmalden yapılan harcamalar konusunda titiz davranmasına karşın kaynaklar Hz. Osman'ın aynı hassasiyeti göstermediğini ifade etmektedirler. Hz. Osman'ın ilk yıllarında Medine'ye bol miktarda harac vergisinin geldiği bildirilir. Hatta mal o kadar artar ki Hz. Osman'ın bu mallar için ayrı hazineler yaptırdığı anlatılmaktadır. Bu hazinelerde biriken mallar Hz. Osman tarafından halka dağıtılmıştır. Hz. Osman, cömertliği ile bilinen bir halifedir. Onun için o, hem kendi mallarından hem de devlet hazinesinden alabildiğine harcama yapıyordu. Onun harcama yaparken akrabalarına pozitif ayrımcılık yaptığı aktarılmaktadır. Akrabalarına yardım etmeyi de nassa dayandırdığı bildirilir.[260] Ayrıca atiyyeleri dağıtma yetkisi devlet başkanında olduğundan Hz. Osman, bu konuda tercihini akrabalarından yana kullanmıştır.[261]

Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında toplumda bazı huzursuzlukların ortaya çıktığı ve bazı olaylara kayıtsız kaldığı anlaşılmaktadır. Rivayet edildiğine göre insanlar, zekât amillerinden rahatsız olmuşlar ve meseleyi çözmek amacıyla Hz. Ali'ye gelmişlerdi. Hz. Ali de oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'yi yanına çağırmış ve Allah Resulü'nün hazırladığı "zekât belgesini" götürüp Hz. Osman'a vermesini ve bu belgeye göre hareket etmesini istemiştir. Muhammed de söz konusu belgeyi Hz. Osman'a götürüp vermiş. Hz. Osman böyle bir belgeye ihtiyacının olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Muhammed, belgeyi geri getirip Hz. Ali'ye teslim etmiştir. Bu olay bağlamında Hz. Ali'nin Hz. Osman hakkında olumsuz bir şey söylemediği ifade edilmiştir.[262] Buradan da Hz. Osman'ın, beytülmalin idaresi konusunda şikâyetleri dikkate almadığı ve memurlarına güvendiği anlaşılmaktadır.

Hz. Osman'ın beytülmal idaresi konusunda karşılaştığı bir başka problem de Kufe beytülmal sorumlusu Abdullah b. Mes'ud ile alakalıdır. Hz. Ömer döneminde de aynı görevi başarıyla yerine getiren Abdullah, Hz. Osman zamanında ciddi manada sıkıntılar yaşamış ve istifa etme konumuna gelmiştir.[263] Bu durum Hz.

[260] Akrabaya yardım hususunda bkz. Bakara, 2/177.; Nahl, 16/90; Nur, 24/22…
[261] Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, Vecdi Akyüz (Çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 236.
[262] Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hammâm es-San'ânî, (211/826) **el-Musannef**, Thk., Habibu'r-Rahman el-Azmî, Meclisu'l-İlmî, Yersiz, 1970, c. 4, s. 6.
[263] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 53.

Osman'ın beytülmal idaresi konusunda sıkıntılar yaşadığı ve bunun sonucunda devlet otoritesini kaybettiğini göstermektedir.

Hz. Ali'nin halifeliği zamanında beytülmal idaresi hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Onun zamanında Müslümanlar arasında meydana gelen iç huzursuzluklar muhtemelen diğer alanlardaki gelişmeleri gölgede bırakmıştır. Bununla birlikte rivayetlerden de anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yolunu takip etmiştir. Nitekim beytülmale gelen malları ihtiyaç sahiplerine hemen dağıtmış ve zan altında kalmamak için beytülmalde ne varsa vermiştir.[264] Aynı şekilde halifenin amcazadesi Abdullah b. Abbas, bir defasında devlet hazinesinden bir miktar para almış Hz. Ali de kendisinden hesap sormuştu. Öte yandan Hz. Ali, diğer beldelerde görev yapan memurların halka nasıl davrandıklarını öğrenmek amacıyla bazı kişileri görevlendirmiştir.[265]

Hz. Ali'nin beytülmalden kardeşine bile haksız yere para vermediği bilinmektedir. Nitekim Akil b. Ebî Talib kendisine beytülmalden borç para vermesini istemiş fakat Hz. Ali, onun bu talebine olumlu cevap vermemiştir.[266] Öte yandan Hz. Ali, halka atiyye verme konusuda son derece hassas davrandığından bazı tarihçiler tarafından cimrilikle itham edilmiştir.[267]

Netice itibariyle fey gelirlerinin tasarruf hakkı her ne kadar devlet başkanlarının yetkisinde olsa da devleti idare eden halifeler, hiçbir zaman bunları şahsi menfaatleri doğrultusunda harcamamışlardır. Hatta zaman zaman halkın menfaati için kendilerini aç bırakmayı tercih etmişlerdir. Hiçbir halife memurlarından daha fazla maaş almamış ve geçinebilecek kadar hazineden yardım almışlardır. Hatta Hz. Osman bunu bile yapmamış ve kendi imkânlarıyla hayatını idame ettirmiştir. Halifelerin hazine karşısındaki bu hassasiyeti, onlara münhasır olmayıp idarede görev yapan memurlara da sirayet etmiştir. Hz. Ömer, her fırsatta

[264] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 303.; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Muhammed b. Ömer b. Şâhenşâh b. Eyyub, (732/1331), **Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, c. 1, s. 182.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 301.; Abdulmelik b. Hüseyin b. Abdulmelik el-Mekkî, **Samtu'n-Nucumi'l-Evali fi Enbai'l-Evail ve't-Tevali**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. 2, s. 551.
[265] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 5, s. 115.
[266] Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 182.
[267] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 249.

görevlilerine: "Ben kendimi ve sizi beytülmalin gelirleri meselesinde yetimin vasisi olarak kabul ediyorum." demiştir.

1.1.4. Beytülmalin Sorumluları ve Memurları

Hz. Peygamber dönemindeki beytülmalden bahsedilince ismi en fazla geçen kişi Bilal-i Habeşî'dir.[268] Allah Resulü'nün bazı aynî ve nakdî harcamalarda Bilal'a emirler verdiğini görüyoruz. Bu açıdan Hz. Peygamber döneminde onun devlet hazinesi/beytülmal sorumlusu olduğunu söyleyebiliriz.[269] Aynı şekilde Esed kabilesine mensup Mahmiye b. Cez[270] ve Hz. Ömer'in ismi de beytülmal görevlisi olarak geçmektedir.[271]

Hz. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında da beytülmal görevlileri bulunduğu bilinmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Müslümanların idaresini üstlenince Ebû Ubeyde b. Cerrah, onun yanına gelir ve "mali işleri bana bırak." der.[272] Hz. Ebû Bekir döneminde Ebû Ubeyde'nin beytülmal sorumlusu olduğunu kanıtlayacak şöyle bir olay daha anlatılır. Hz. Ebû Bekir halife olduğunda kendi iaşesi için uğraştığı bir anda Hz. Ömer'le karşılaşır. Hz. Ömer: "Nereye gidiyorsun Ya Eba Bekr?" diye sorar. Hz. Ebû Bekir de: "Ailemin iaşesini temin etmeye" diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Haydi Ebû Ubeyde'nin yanına gidelim, sana maaş bağlasın." der.[273] Bu da bize gösteriyor ki Hz. Ebû Bekir döneminde beytülmal sorumlusu Ebû Ubeyde idi. Halife b. Hayyât da, Hz. Ebû Bekir'in, Ebû Ubeyde b. Cerrah'ı önce beytülmal sorumlusu yaptığını daha sonra ise onu Şam'a komutan olarak görevlendirdiğini ifade eder.[274]

---

[268] Bkz. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, (241/855), **Müsned,** Thk., Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1995. c.1, s. 332.

[269] Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, (Çev.), Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 761.

[270] Muslim b. Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, (261/874), **Sahîh'u-Muslim**, Dâr'u-Taybe, Riyad, 2006. Zekat, 51.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 425.

[271] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 191.; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 761-762.

[272] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 268.; el-Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 440.; Ayrıca bkz. Muhammed Rıza, **Ebû Bekir**, s. 97.; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 159.

[273] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 168.

[274] Halife b. Hayyât, (240/855), **Târîhu Halife b. Hayyât**, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985, s. 123.

Öte yandan Hz. Ebû Bekir döneminde Ebû Ubeyde'den başka beytülmal görevlilerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre Hz. Ebû Bekir, devlet hazinesinin başına Muaykîb b. Ebî Fatıma'yı getirmiştir.[275] Ebû Ubeyde Şam'a gittikten sonra Muaykîb bu göreve gelmiş olabilir.

Hz. Ebû Bekir'den sonra halife olan Hz. Ömer, birçok alanda olduğu gibi hazinenin yönetimi ve güvenliği konusunda da çok titiz davranmış ve bu konu hakkında yoğun çaba harcamıştır.[276] O, hazine yönetiminde en ufak bir düzensizliğe göz yumulduğu takdirde, bunun bir gün kontrol dışına çıkabilecek boyutlara ulaşacağı gerçeğinin farkındaydı. Bu nedenle, hazinedarların geçiminde mümkün olan bütün itinayı gösteriyordu. Bunun için başkentte merkezî bir hazine tesis etmesi gerekiyordu. Hazinenin idaresi için de dürüst ve kabiliyetli adamlara ihtiyaç vardı. Seçtiği görevlilerin yetenekli ve dürüst olmalarını istiyordu. Bu nedenle söz konusu şartlara haiz olan Abdullah b. Erkam'ı hazine memurluğuna getirdi.[277] Ona işinde yardımcı olmaları için Abdurrahman b. Karî[278] ve Hz. Peygamber'in mühürdarı[279] olması hasebiyle asaleti ve dürüstlüğü herkesçe malum olan Muaykîb b. Ebî Fatıma'yı yardımcı tayin etti.[280]

İbn Haldûn, hazine görevlilerinden bahsederken özellikle harac ve bazı vergilerle ilgili kayıtlardan sorumlu olan memurların, Müslümanlardan ziyade diğer millet ehli olanlar, zimmîler ve ferman sahipleri olan kişiler olduğunu dile getirir.[281] Benzer bir görüş de Muhammed Hamidullah'tan gelmektedir. Hamidullah'ın

---

[275] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 1, s. 201.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 3, s. 268.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 171.

[276] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 225.

[277] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 156.

[278] Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 526.; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer elAskalani (852/1449), **el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1415, c. 5, s. 34.

[279] Peygamber'in mühürdarı hakkında bkz. Ebû Dâvud, **Hâtem**, 3.

[280] Âli İsa, Muaykîb'ın Hz. Ömer döneminde bizzat beytülmal sorumlusu olduğunu ifade eder. Bkz. Abdusselam b. Muhammed Âli İsa, **Dirâsetun Nakdiyyetün fi'l-Merviyâti'l Vâride fi Şahsiyyeti Ömer b. Hattâb ve Siyâsetihi'l-İdariyye**, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine, 2002, s. 1035.; Ayrıca bkz. Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 224.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 126.; Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 179-180,200.

[281] İbn Haldun divanların dilinin de Arapça olmayıp başka dillerde hizmet verdiğini ve bu durumun Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar devam ettiğini, Abdülmelik zamanında ise divanların Arapçaya çevrildiğini söyler. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, (808/1406), **Mukaddime**, Darü'l-Fettah, Şarika, 1995, s. 342-343.

anlattığına göre Hz. Ömer, dönemin Suriye valisinden Medine'deki gelirlerin hesaplarını düzene sokmak amacıyla bir Rum uzman göndermesini talep eder.[282] Şibli Numani de bu yerlerde eskiden beri yürürlükte olan sistem ve vergi kayıtlarının olduğu gibi korunmuş olduğunu, hatta lisanlarının bile değiştirilmediğini söyler. İslam'dan önce Irak ve İran'ın kayıtları Farsça, Suriye'nin Latince Mısır'ın Kıptice tutuluyordu ve Hz. Ömer döneminde bu uygulama devam etti. Arazi işlerinde çalışan İranlı, Yunan ve Kıptiler görevlerinin başında kaldılar.[283] Nitekim Sasanilerin hâkimiyeti döneminde yerel idareciler olarak bilinen dihkânların eskiden olduğu gibi vergi toplamaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.[284]

Müslüman olmayan kişilerin bu görevlerinin kısa bir süre devam ettiği kanaatindeyiz. Çünkü söz konusu dönemde divan sistemi Müslümanlar tarafından bilinmiyordu. Dolayısıyla divan sisteminin, Müslüman olmayanlardan ve özellikle bu işi en iyi bilenlerden alınması gayet tabiiydi. Müslümanlar bu sistemi öğrendiklerinde artık yabancı memurlara ihtiyaç kalmamış ve bu görev Müslümanlara verilmeye başlanmıştır. Yani yabancılardan istifade etme işi belli bir süreyle sınırlıdır. Müslüman olmayan kişilerin bilgisinden istifade etme, yadırganacak bir durum da değildir. Nitekim Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettiği sırada müşrik olan Abdullah b. Uraykıt'ın rehberliğinden istifade etmiştir.[285]

Hz. Peygamber, yerel yönetimden bağımsız, doğrudan merkeze karşı sorumlu zekât memurları ile valilerin gözetiminde görev yapan memurlar olmak üzere, iki çeşit memur tayin ediyordu. Hz. Ebû Bekir de malî işlerden sorumlu memura "Emir'ül Harac" adını vererek, bu ayırıma kesinlik kazandırmıştır. Hz. Ömer'in bunu

---

[282] Hamidullah, Cüfeyne adında bir gayrimüslimin Medine'de gençlerine okuma yazma öğrettiğini yazar. Bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam'a Giriş**, İbrahim Arif Koytak-Veysel Uysal (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016. s. 216, 251.; **İlk İslam Devleti**, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86.; Ayrıca Hz. Ömer'in bu memurlara verdikleri hizmetler karşılığında ücret de ödediği anlatılmaktadır. Bkz. Hamidullah, **İslam'a Genel Bir Bakış**, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 82.

[283] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 202-203.; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 353.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 287.; Süleyman Ateş, **Hz. Ömer**, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul, 2017, c. 2, s. 251.

[284] Adnan Demircan, **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 112.

[285] Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in hicret esnasında Abdullah b. Uraykıt'ın rehberliğinden istifade etmesi hakkında bkz. İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 2, s. 126.

daha da geliştirerek, sınırların genişlemesi ve işlerin artması sonucu her eyalet için ayrı birer vergi ve hazine memuru tayin ettiğini görüyoruz.[286] Bunun bir istisnası Mısır'da karşımıza çıkıyor. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hz. Ömer, Mısır idaresini Arapların dört siyasi dâhisinden biri olarak kabul edilen Amr b. Âs'a vermiştir. Onun dışında orada merkezden atanan bir başka idareciye rastlamıyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer döneminde Mısır'ın mutlak hâkimi Amr b. Âs'tır. Hz. Osman döneminde ise Amr, önce mali işler idareciliğinden, ardından da valilik görevinden alınmıştır.[287]

Hz. Ömer döneminde, İslâm Devletine bağlı vilayetlerin hepsinde olmasa bile çoğunda maliyenin, mülkî idareden ayrıldığı anlaşılmaktadır. Pek çok vilayetlerin beytülmaline, zekât, öşür ve harac işlerine validen tamamen ayrı görevlilerin tayin edilmiş olması, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Meselâ, Halife Ömer zamanında Basra valiliğine Ebû Musa el-Eş'ari getirildiği halde[288] aynı vilâyetin zekât ve harac müdürlüğüne Mücâşî b. Mesûd tayin edilmiştir. Aynı şekilde Hz. Ömer zamanında bir ara Ebû Musa el-Eş'arî'nın idaresi altında olan Bahreyn'de amil olarak er-Rabî' b. Ziyâd görevlendirilmiştir.[289]

Hazinenin mükemmel şekilde işlemesini sağlamak gayesiyle Hz. Ömer'in attığı bir başka önemli adım, hazineyi yönetim kademelerinden ayrı tutmasıdır. Eyaletlerde hazine işleriyle görevli memurlar, valilerden bağımsızdı ve yetkilerini tamamen serbest bir şekilde kullanma hakkına sahiptiler.[290] Bu memurlar, vergileri tahsil edip gerekli harcamaları yaptıktan sonra arta kalan gelirleri merkez beytülmaline göndermekle görevlendirilmişlerdir.[291] Mesela Kûfe'de Ammar b. Yasir vali olduğu dönemde, Osman b. Huneyf gelirler amiri, Abdullah b. Mes'ud da hazine

---

[286] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 146.; Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân**, s. 376.; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emval** s. 211.; **Şibli Numani, Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 224.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 126.

[287] Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 482.

[288] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 388.

[289] el-Fakîh Ahmed b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endelusî, (327/939), **el-Ikdu'l-Ferîd**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, c.1, s. 15.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 67.

[290] Muhammed Süheyl Takkuş, **Tarihu'l-Hulefai'r-Râşidin**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003, s. 329.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 126.

[291] Erkal, "Beytülmal", **DİA**, c. 6, s. 91.

sorumlusuydu.[292] Aslında mali işler Hz. Peygamber hayatta iken yönetim kadrosundan ayrı tutulmuştu.[293]

Hz. Ömer, Sevad Bölgesi'nde[294] savaşla ele geçirilen yerlerin haracını toplamak üzere Mukarrin'in iki oğlu olan Nu'man ile Süveyd'i görevlendirdi. Süveyd Fırat Nehri'nin suladığı bölgenin, Nu'man ise Dicle Nehri'nin suladığı bölgenin haracını topluyordu. Daha sonra her ikisi de istifa edince Hz. Ömer'in onların yerine Huzeyfe b. Esîd ile Müzeyneli Câbir b. Avf'ı, ondan sonra da Huzeyfe b. el-Yemân ile Osman b. Huneyf'i görevlendirmiştir.[295] Yine Musul fethedildikten sonra buranın harac müdürlüğüne Arfece b. Herseme getirildi.[296]

Hz. Ömer, Ubülle'nin beytülmal ve ticaret malları vergisini toplama görevine Ebu Bekra'nın kardeşini getirmiştir. Diğer taraftan yeni kurulmuş olan Basra vilâyetinin zekât ve harac müdürlüğüne Süleym kabilesinden Mücâşî b. Mes'ûd getirilmiştir [297]

Hz. Ömer de Resulüllah'ın yaptığı gibi ordu içinde, ganimetleri toplayan, onları İslam hukukuna uygun bir şekilde dağıtan ve devletin hissesini merkeze getirecek olan memurlar tayin etmiştir. O, hicrî 21. yılda Nihâvend Savaşı sırasında oraya, devletin kâtip ve muhasebecisi olan Sâib b. el-Akra'yı göndererek ondan Nihâvend fethedildiğinde ganimetleri taksim etmesini ve devletin hissesini de alıp

---

[292] Ebû Yusuf, **Kitabü'l-Harâc**, s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), **es-Sîretü'n-Nebeviyye veAhbaru'l-Hulefâ**, Daru İbn Haldûn, İskenderiye, Tarih yok, s. 284.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.

[293] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 224.

[294] Sevad denilmesinin sebebi, ziraatçılığa elverişli ve ağaçlarla kapalı arazi oluşundandır. Bitki ve ağacın olmadığı Arap yarımadasından çıkıp orasını çeşitli bitki ve ağaçlarla kaplı olarak buldukları için Sevad dediler. Çünkü Araplar yeşil ile sevadı (siyahı) bazen aynı manada, koyu yeşil için kullanırlar. Bu sebeple yeşil Irak'a siyah Irak denilmiştir. Araziye Irak denilmesinin sebebi ise dağı ve vadileri olmaksızın, dümdüz oluşundandır. Arap dilinde Irak müsavilik, düzlük anlamına gelir. İbnu'l-Hâik, Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Dâvud el-Hemedanî, (H. 334/?), **Sıfatu Cezireti'l-Arab**, Matbaatu Brîll, Beyrut, 1884, s. 147.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 258-259.; Aynı şekilde Sevad ve Irak aynı bölgedir. Bkz. Mustafa Fayda, **Hz. Ömer Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, MÜİF. Yayınları İstanbul, 1989. s. 43.

[295] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 26, 36, 37-38.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 129.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 376, 377, 380.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 363.; 229.; İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, s. 284.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 325.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 191.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 100, 103.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 45.

[296] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 369.

[297] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 541-542.

getirmesini istemiştir.[298] Medâin'in fethinden sonra ganimetleri toplama görevine Amr b. el-Müzenî, dağıtma görevine ise Selman b. Rabî'a getirilmiştir.[299]

Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk dönemlerinde ister eski şehirler ve isterse yeni kurulan şehirler olsun zekât ve harac işlerini yürütmek amacıyla genel olarak ayrı ayrı kişiler tayin edilmemiş ve işler tek elden yürütülmeye çalışılmıştır. Daha sonraki dönemlerde iş yükünün artması sonucu birçok kurum birbirinden ayrıldığı gibi beytülmalin kendi içinde de iş bölümü ortaya çıktı. Yukarda görüldüğü gibi Arfece, Musul vilâyetinin müstakil harac müdürlüğüne getirilmiştir. Ubülle'de harac ve öşür daireleri birbirlerinden ayrıldığı halde her ikisinin başına da aynı kişi getirilmiştir. Yeni kurulmuş bir diğer şehir olan Kûfe'de de çeşitli hizmetlerin bir elde toplandığını görmekteyiz. Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ömer tarafından Kufe'ye hem adli işler hem de beytülmal görevlisi olarak tayin edilmiştir.[300]

Divanlar kurulup kabileler defterlere yazıldıktan sonra sıra atiyyelerin dağıtılmasına gelince Hz. Ömer'in burada da çeşitli görevliler tayin ettiğini anlıyoruz. Nitekim gerek Ebû Yusuf gerekse Belâzurî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre her bölge ve kabilenin maaşlarını dağıtmak için ayrı memurlar tayin edilmiştir. Meselâ Ensar'ın maaşını dağıtmak için Zeyd b. Sabit görevlendirilmiştir. Zeyd de maaşları dağıtmaya ilk önce Medine'nin yukarı kesimlerinde oturanlardan başladı ve evi en uzak olan Abduleşheloğullarından başlayarak yakına doğru geldi. Bundan sonra önce Evslilere sonra da Hazreçlilere paylarını verdi. Malik b. Neccaroğullarından olan kendi ailesi mescidin civarında olduğu için de en sona kaldı.[301] Hz. Ömer'in fakirlere öncelik tanıdığı, bilinmektedir. Arap olmayan ve kölelikten azat edilmiş topluluklara, tamamıyla ayrı maaş dağıtım memurları tayin ettiği anlaşılmaktadır.[302] Aynı şekilde Huzâ'a kabilesinin atiyyelerini bizzat Hz. Ömer'in dağıttığı bilinmektedir.[303]

---

[298] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 418-419.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 67.
[299] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 20.
[300] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146, 513-14.; Ünal Kılıç, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik**, Yediveren Yayınları, Konya 2004, s. 111-112.
[301] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 44, 46.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[302] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 94.
[303] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634.

Halife Ömer'in merkezde divanları tespit edip görevlileri tayin etmesinden sonra aynı uygulamanın taşrada da devam ettiğini görmekteyiz. Zira Hz. Ömer, Basra'yı kurduktan sonra oranın divanını oluşturmuş ve divanın başına da Abdullah b. Halef el-Huza'î'yi getirmiştir. Kufe divanından sorumlu olan kişi de Ebû Cubeyre b. ed-Dehhak el-Ensarî idi.[304]

Hz. Ömer döneminde humus gelirinin dağıtımını Hz. Ali yapıyordu. Hz. Ali'nin kendi ifadesine göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde de humus dağıtma görevinin kendisi yerine getirmiştir.[305]

Hz. Osman, Medine'de bulunan devlet hazinesinin başına Ukbe b. Âmir'i getirmiştir.[306] Aynı şekilde beytülmal amilliğinde Muaykîb b. Ebî Fatıma,[307] Zeyd b. Sâbit[308] ve Abdullah b. Erkam'ın da ismi geçmektedir.[309] Kettani, Hz. Osman'ın Abdullah b. Erkam'ı beytülmal görevlisi olarak tayin ettiği dönemlerde kendisine bir miktar ücret verdiğini ifade eder.[310]

Hz. Osman'ın merkezde olduğu gibi taşrada da beytülmal amili görevlendirdiği bilinmektedir. Merkeze en fazla gelir getiren Sevad Bölgesi'nde Semmâk el-Ensarî ve Câbir el-Müzenî'yi görevlendirirken[311] Basra divan ve beytülmal sorumlusu olarak Ziyad b. Ebî Süfyan tayin edilmiştir.[312] Mısır beytülmal sorumlusu ise Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'tir. Abdullah, Hz. Osman tarafından önce beytülmal görevine getirildi. Mısır valisi Amr b. Âs bu duruma itiraz edip görevinden ayrılınca Abdullah Mısır'ın valisi oldu.[313] Böylece Mısır, Hz. Ömer döneminde Amr b. Âs önderliğinde tek elden yönetilirken Hz. Osman döneminde ise görev taksimatına gidilmiştir.

---

[304] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 156.
[305] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 20.
[306] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 2, s. 363.
[307] Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 2, s. 482.
[308] Kettânî, *et-Teratibu'l-İdâriyye*, c.1, s. 154-155.
[309] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 179.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 155.
[310] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 155.
[311] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 363.
[312] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 498.
[313] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 303.; Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 225.

Hz. Ali döneminde beytülmalden sorumlu olan kişi, Hz. Peygamber'in kölesi Ebu Râfî'dir.[314] Belâzurî, Ziyad b. Ebih'in de Hz. Ali döneminde beytülmal görevlisi olduğunu söyler.[315] Hz. Ali'nin taşradaki amillerine gelince Mısır amilleri, Kays b. Sa'd b. Ubade, Malik Eşter en-Nehaî ve Muhammed b. Ebi Bekir'dir. Basra amili ise Abdullah b. Abbas'tır.[316]

1.1.5. Beytülmal Gelir ve Giderlerinin Kaydedilmesi

Malum olduğu gibi hem Müslümanlardan hem de gayrimüslimlerden tahsil edilen malların yazılmadan miktarları bilinemeyeceğinden gelir ve giderleri dengelemek de mümkün olmuyordu. Ayrıca bu malların, beytülmale aktarılırken hangi maldan ne kadar alındığı ve nereye harcanacağının açık bir şekilde tespit edilmiş olması gerekiyordu. Bundan dolayı gelir ve giderlerin bir kaydının tutulmasına ihtiyaç vardı. Gelir-gider dengesi açısından iyi bir bütçenin hazırlanması için bunu yapmak şarttı.[317] Öte yandan karışıklıkların çıkmaması ve tarafların birbirlerini zan altında bırakmaması için beytülmalden yapılan harcamaların kaydının tutulması gerekiyordu. Bu durum, denetim kurumunun sistemli bir şekilde çalışması açısından da elzemdi. Bu nedenlerle her türlü işlemlerin yazılı belgelere dayandırılması bir zaruret olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte yeni bir hukuk sistemiyle ortaya çıkan İslâm devletinin ilk kuruluş yıllarında bütün hazine işlemlerinin yazılı belgelere dayandırıldığını söylemek imkânsızdır fakat daha sonraki dönemlerde hazine işlemleri tam manasıyla oturmaya başladı. Böylece hem hazineye gelen mallar hem de hazineden belli kişilere yapılan harcamalar kayıt altına alındı.[318]

Gelirlerin yazımına Hz. Peygamber döneminde başlandığı bilinmektedir. Zira Zübeyr b. Avvam ile Cüheym b. Salt gelen zekât mallarını yazıyorlardı. Aynı zamanda Muğire b. Şube ile Husayn b. Numayr borç ve muamelat ile ilgili bilgileri

[314] İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emval**, s. 607.
[315] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 1, s. 495.
[316] Hz. Ali döneminde valilik yapanların aynı zamanda beytülmal amilliği de yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Malik Eşter en-Nehai, Mısır'a gönderilirken hem valilik hem de amillik görevi verilmiştir ancak Malik, Mısır'a varmadan vefat etmiştir. Bkz. Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 444.
[317] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 143.
[318] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 142-143.

yazıyorlardı. Bununla birlikte bunların sistemli olmadığı anlaşılmaktadır.[319] Hz. Ömer dönemiyle birlikte gelir ve giderler, daha sistematik olarak kaydedilmeye başlandı ve daha sonraki dönemlerde de bu durum devam etti. Nitekim Belâzurî'nin aktardığına göre Hz. Ömer'le başlayan bu uygulama Emeviler ve Abbasiler döneminde daha sistemli bir şekilde devam etmiştir.[320]

Raşid Halifeler Dönemi'nde beytülmale aktarılan gelirlerin neler olduğu ve hangi kalemden ne kadar vergi tahsil edildiği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Bu gelirler, ileride ayrı başlıklar altında değerlendirileceğinden burada detaylarına girilmeyecektir.

Hem Hz. Peygamber hem de Hz. Ebû Bekir döneminde hazineye ait bazı malların belirli kişilere verilmesi esnasında kendilerine bir belge verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Allah Resulü, Safvân b. Ümeyye, Ebu Süfyân b. Harb, Uyeyne b. Hıns ve Akra b. Hâbis gibi kişilere, kalplerini İslam'a ısındırmak amacıyla gelirlerden bazı paylar ayırmış ve bunun için de ellerine bu durumu kanıtlamak için bir belge vermişti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra söz konusu kişiler, Hz. Ebû Bekir'in yanına gelip durumu izah ettikten sonra ellerindeki belgeyi halifeye göstererek yardım talebinde bulunmuşlardı. Hz. Ebû Bekir, onları beytülmal sorumlusu Hz. Ömer'e göndermişti. Hz. Ömer, onların elinden yazıyı alıp yırtmış ve: "Allah Resulü, İslâm'a ısındırmak için size pay veriyordu, bugün Allah dinini yüce ve üstün kılmıştır." demiş ve kendilerine pay vermemiştir.[321]

Beytülmalden verilen malların kaydının tutulması ile ilgili uygulamanın Hz. Ömer'in halifeliği döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebu Sa'lebe el-Huşeni, Bizans'ın elinde bulunan ve henüz fethedilmeyen bir araziyi Resulüllah'tan istemiş, Allah Resulü de söz konusu araziyi kendisine ikta ettiğine dair bir yazı vermiştir. Aynı şekilde Temim ed-Dari, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in yanına gider, kendisine: "Suriye bölgesinde bulunan ve Temim'in memleketi olan Hz. İbrahim, İshak ve Ya'kup peygamberlerin bulunduğu arazi ile Beyt Lahim'deki araziyi bana bağışlar mısın?" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber

[319] Kalkaşendî, **Kitabu Subhu'l-A'şâ**, c. 1, s. 91.
[320] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 451-452.
[321] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.

söz konusu arazileri Temim'e verdi ve bu konuda bir not yazdırıp kendisine verdi. Daha sonra Hz. Ömer döneminde Suriye bölgesi fethedildiğinde Temim ed-Dari de Hz. Ömer'in yanına gitti ve durumu arz ettikten sonra Resulüllah'ın kendisine verdiği notu Hz. Ömer'e gösterdi. Hz. Ömer de sözü geçen araziyi Temim'e araziyi satmama koşuluyla ikta olarak verdi.[322]

Hz. Ömer zamanında bu uygulamanın çok yaygın olduğu ve yazılı bir belge olmadan, kimsenin hazineden bir şey alamadığı anlaşılmaktadır. Gerek Belâzurî'nin gerekse Kudâme b. Ca'fer'in anlattıklarına göre Hz. Ömer zamanında Ma'n b. Zâide isminde birisi, halifelik mührünü taklit ederek Kûfe Harac Dairesi'nden para çekmiş, bunu duyan halife, söz konusu kişiyi hapis cezasına çarptırmıştır.[323]

Halife Ömer döneminde valilik yapan Ziyâd b. Ebî Süfyân, Hz. Ömer'e, merkezden mühürsüz mektupların geldiğini ve bu durumda zor durumda kaldıklarını bildiren bir haber gönderir. Bunun üzerine Hz. Ömer bir mühür yaptırdı ve evrakları onunla mühürleyerek valilere gönderirdi.[324]

Hz. Ömer, kıtlık zamanında halkın daha rahat bir şekilde tayinat almalarını sağlamak amacıyla insanların adlarını ve ihtiyaçlarını gösteren bir liste hazırlaması için Zeyd b. Sabit'e emir verdi. Karşılığında buğday alabilmeleri için halka Ömer'in mührünü taşıyan karneler verilmişti.[325]

1.1.6. Beytülmalin Fonksiyonları/Yerine Getirdiği Hizmetler

Devlet hazinesinde değişik gelir ve gider grupları ayrı başlıklar halinde gösterilir ve harcamalar da buna göre yapılırdı. Belirli bir başlık altında toplanan gelir, bir başka gelirle karıştırılmazdı. Aynı şekilde, harcama yapılan yerler de belirli başlıklar altında toplanır ve özelliklerine göre bu harcamaların her biri farklı gelirden karşılanırdı. Söz gelimi, zekât geliri sadece vatandaşların fert olarak bazı

[322] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 368-369.
[323] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 647-648.; Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer,(337/948) **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, Thk.,Muhammed Zeydî, Dâru'r-Raşîd,Bağdat, 1981, s. 56-57.
[324] Kalkaşendî, **Kitabu Subhu'l-A'şâ**, c. 6, s. 355.
[325] Bkz. Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 46.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.

ihtiyaçlarının karşılanmasında harcanırken harac geliri kamu harcamaları ve diğer giderler için kullanılırdı.[326]

Mâverdî, beytülmalin/hazinenin işlevini yerine getirmesi için gerekli hususların iki suretle doğduğunu ifade eder. Bunlardan birincisi, hazinenin depo ve kasalarında mal bulunuyorsa bu malın ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması gerekir. İkincisi, hazinenin yerine getirmesi zorunlu olan hususlardır ki bu da kamu hizmetlerinde bulunanların iaşelerini temin etmektir.[327]

İbn Haldun'a göre beytülmalin işlevleri şu şekildedir: "Vergi muameleleri ve tahsili ile meşgul olmak, gelir ve gider itibariyle devletin hukukunu muhafaza etmek, askerin sayılarını ve isimlerini zapt ve tespit etmek, erzakını ve maaşlarını tayin etmek, takdir edilen ihsanları gününde ödemek, bu işlemlerle ilgili olmak üzere devlet görevlilerini ve yetkili şahısların tertip ve tanzim etmiş oldukları kanun ve esaslara başvurmaktan ibarettir.[328]

Beytülmalin yukarıda bahsedilen çok çeşitli fonksiyonlarının icra biçiminin daha iyi anlaşılması için söz konusu fonksiyonlardan ikisi hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

1.1.6.1. Erzak Dağıtımı

Beytülmal kurumunun temel görevlerinden biri, yoksul insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Bu uygulamanın ilk örneklerinin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in mescidi'nin üst katında zekât odasının bulunduğunu ve buraya insanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla hurma konduğunu daha önce ifade ettik. Bu uygulamanın Raşid Halifeler Dönemi'nde de devam ettiğini görüyoruz. Özellikle Hz. Ömer, halifeliği döneminde halka erzak dağıtma işini sistemleştirmiştir. Onun, halkın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla birçok yerde un ambarı kurduğu anlaşılmaktadır. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer "Dakîk" adında bir yer yapmış ve buraya yolda mola verenlerle, kendisine konuk olanlara un, kavut, kuru hurma, kuru üzüm ve yardım malzemesi

[326] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 127.
[327] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 252-253.
[328] İbn Haldûn, **Mukaddime**, s.341.

olacak diğer ihtiyaç maddelerini koymuştur.[329] Hz. Ömer'in aynı şekilde Mekke ve Medine arasında yolculuk yapanların su ve gıda ihtiyaçlarını gidermek amacıyla bazı ihtiyaç maddelerini de buraya bıraktığı rivayet edilmektedir.[330] Aynı şekilde Medine'de aç kalan çocuklarını avutmakta olan bir kadına denk gelen Hz. Ömer'in gidip un ambarından bir torba un getirip ve kadına teslim etmesine ilişkin rivayetler de böyle bir ambarın varlığını göstermektedir.[331]

Belâzurî, Mısır Valisi Amr b. Âs'ın Mısır halkından cizye ile birlikte Müslümanlara yiyecek yardımı olarak verilmek üzere buğday, zeytinyağı, bal ve sirke gibi gıda maddeleri aldığını ve bunları Daru'r-Rızk denilen mekânda topladıktan sonra ihtiyaç sahiplerine dağıttığını anlatır.[332] Şibli Numani de, Hz. Ömer'in ordu için her bölgede tahıl ambarları yaptırdığını ifade eder.[333]

Yukarıdaki nakillerden de anlaşıldığı üzere Hz. Ömer, insanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla birçok yerde zahire ambarları inşa etmiş ve mağdur olan insanların gıda ihtiyacını gidermiştir. Bunlarının dışında müsadere malları bölümü, yitik mallar bölümü ve varisi olmayan mallar bölümü gibi hazineler de bulunmaktadır. Hz. Ömer döneminden itibaren müsadere edilen malların beytülmale aktarıldığı ve bunlar için hazineler oluşturulduğu anlaşılmaktadır.[334] Bir başka hazine çeşidi de mirasçısı olmayan ve bulunmuş mallar hazinesidir. Lukata olarak da bilinen bu malların sarf yerlerinin farklı olması hasebiyle ayrı bir bölümde muhafaza edildiği bilinmektedir. Nitekim Serahsî el-Mebsût adlı eserinde Hz. Ömer döneminde kayıp bir testinin bulunduğuna ve götürülüp beytülmale konulduğuna yer vermektedir.[335] Serahsî, eserinin başka bir yerinde ise sahibi bulunmayan malların beytülmalin ayrı bir bölümünde muhafaza edildiğini kaydeder.[336]

[329] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263.
[330] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 285.
[331] Olayın detayını öğrenmek için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 452-453.
[332] Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301-302.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 87.
[333] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 203.
[334] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih** c. 5, s. 224.
[335] Serahsî, **Mebsût**, c. 2, s. 212.
[336] Serahsî, **Mebsût**, c. 3, s. 18.

1.1.6.2. İhtiyaç Sahiplerine Hizmetçi Tahsis Etme

Hem Hz. Peygamber'in hem de raşid halifelerin ihtiyacı olanlara beytülmalden nafaka verdiği gibi hizmetçisi olmayanlara da hizmetçi tahsis ettiği bilinmektedir. Nitekim Sahabeden Said b. Yerbu gözlerini kaybetmişti. Hz. Ömer ona cuma günleri neden camiye gelmediğini sormuş. O da kendisine yol gösterecek birinin olmadığını söyleyince Hz. Ömer de ona yardımcı olacak birini hizmetçi olarak vermiştir. Aynı şekilde bir gün Hz. Ömer, bazı adamları doyururken birinin sol eliyle yemek yediğini görmüş ve ona sağ eliyle yemesini söylemişti. Adam, sağ elini Yermük Savaşı'nda kaybettiğini söyleyince halife üzülmüştü. Adamın yanına oturup onu kaybettiği eli için teselli etmiş ve ihtiyaçlarının görülebilmesi için ona bir yardımcı tayin etmiştir.[337]

Beytülmalin işlevlerinden biri de kölelere maddi yardım sağlamaktı. Hz. Ömer döneminde Ebu Said el-Makburi, kendi başından geçen bir olayı şu şekilde anlatır: "Bir adamın kölesiydim. Adam serbest kalabilmem için benimle kırk bin dirhem ve her kurban bayramında bir koyun vermek şartıyla anlaşma yaptı. Parayı tamamlayınca adama verdim ancak o parayı taksitle alabileceğini söyleyerek almaktan vazgeçti. Ömer b. el-Hattâb'a giderek durumu anlattım. Halife de: 'Ey Yerfâ! Parayı al ve beytülmale koy sonra akşama gel senin azat edildiğini yazalım. Efendin ister parayı alsın, isterse almasın" dedi. Parayı alıp beytülmale götürdüm. Efendim bunu duyunca gelip parayı oradan aldı.[338]

1.1.7. Beytülmalin Denetimi

Beytülmale ait gelirlerin adil bir şekilde toplanabilmesi ve aynı şekilde hazineden yapılan harcamaların usulüne göre yapılabilmesi için denetim mekanizmasına ihtiyaç vardı. Haksızlıkların önüne geçmek ve suiistimallere engel olmak için bunun yapılması gerekiyordu. Devlet hazinesine aktarılan mallar ile hazineden çıkan malların hangi yollarla hazineye girip çıktığı, yapılan işlemlerin hukuki olup olmadığını tespit etmek gerekiyordu. Beytülmalin çok yünlü denetiminin sağlanması amacıyla başvurulan yöntemlerden bazısı gelir ve gider

[337] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 314.
[338] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 7, s. 87.

kayıtlarını incelemek, kontrol amaçlı olarak halk arasında dolaşarak mükelleflerden bilgi almak ve amillerin çalışma tarzlarını öğrenmek. Ayrıca birimlerde istismarın önüne geçmek amacıyla mühür ve belli işaretlerin kullanılması da bir denetim aracı olarak kullanılmıştır.[339]

Kamu bütçesinin denetiminin Allah Resulü döneminde başladığını söyleyebiliriz. Zira Hz. Peygamber, amilleri tayin ettiği zaman onlara yeterli miktarda maaş bağlamış ve işlerini en iyi şekilde yapmaları için onarı uyarmıştır. Bu bağlamda gayrimeşru bir şekilde mal yığanları da sert bir dille uyarmıştır ve: "Görev verdiğimiz bir kimse vergi olarak aldığı bir iğneyi bile bizden gizlerse o yaptığı şey bir hıyanet ve hırsızlıktır." demiştir.[340]

Hz. Peygamber, mali işler için görevlendirdiği memurlarını yalnız uyarmakla kalmamış aynı zamanda onları gerekli gördüğünde denetlemiştir. Nitekim Ubade b. Samit'i zekât memuru olarak görevlendirdiğinde ona titiz davranması gerektiğini bildirmişti.[341]

Allah Resulü'nün beytülmalin denetimi hususunda gösterdiği hassasiyeti Hz. Ömer de göstermiştir. O, görevlendirdiği amillerin halka karşı nazik olmalarını, onlara haksızlık etmemelerini ve onlara gereğinden fazla yük yüklememelerini tembihlemiştir. Nitekim Bahreyn'e vali olarak görevlendirdiği Ebû Hüreyre, yüklü miktarda para ile dönünce Hz. Ömer kendisine, bu malları helal kaynaklardan getirip getirmediğini, içinde yetim ve dulların mallarının bulunup bulunmadığını sormuş böylece bu konudaki hassasiyetini göstermiştir.[342]

Hz. Ömer, gerek mülkî ve gerekse de malî denetim işlerine çok önem vermiştir. O da valilerinin Resulüllah'ın sahabeyi uyardığı gibi bütçe gelirlerini israf

---

[339] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 410.
[340] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 358.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 403.
[341] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.; Aynı şekilde Hz. Peygamber, İbn Lütebiyye'yi de Beni Süleym kabilesine zekât memuru olarak tayin etti. İbn Lütebiyye, orada bulunan zekâtları toplayıp Medine'ye getirerek Hz. Peygambere teslim etti ve şöyle dedi: "Bu zekâtlar size aittir, bu da bana verilen hediyelerdir." diyerek bazı malların kendisine hediye verildiğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber çok kızdı ve minbere çıkarak halka şöyle seslendi: "Benim gönderdiğim memura ne oluyor ki 'Bu sizindir, bu da bana verilmiş hediyedir' diyor. Acaba o, ebeveyninin evinde otursaydı, ona bu mallar hediye edilir miydi?" Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 358.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 72.
[342] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 114.; İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.

etmeyip hukuka uygun bir şekilde harcamalarını ve kendilerinin de sade yaşamaları hususunda uyarırdı. O, Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'yi[343] ve Azerbaycan valisi Utbe b. Ferkad'in yaptıklarını onaylamamış ve onları sert bir dille uyarmıştır.[344] Aynı şekilde Mısır'a amil olarak görevlendirdiği İyad b. Ganm, halktan farklı şekilde giyinmiş ve bu durum halkın dikkatinden kaçmamıştır. Halk bu durumu Hz. Ömer'e bildirmiştir. Hz. Ömer de olayın mahiyetini öğrenmek amacıyla Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Olayın doğruluğu tespit edildikten sonra Medine'ye çağrılan amil, halifeden azar işitmiş ve ceza almıştır.[345]

Hz. Ömer, her yıl görevlendirdiği amillerin halka ne şekilde davrandıklarına dair bilgi almak için amillerin görev yaptığı bölge halkından memurların görevlerini nasıl icra ettikleri hakkında bilgi almıştır. [346] Bununla alakalı Ebû Yusuf'un Kitâbu'l-Harâc'ında şöyle bir olay anlatılmıştır: Hz. Ömer döneminde Irak vergileri bir milyon ukıyye[347] olarak toplanmıştır. Sonra Kufelilerden on, Basralılardan on kişi çağırdıktan sonra onlardan bu malların helal olup olmadığına, bir Müslüman veya zimmîden haksız bir şekilde alınıp alınmadığına dair bilgi almış ve bu hususta şehadet etmelerini istemiştir. Aksi takdirde bu malları kabul etmeyeceğini söylemiştir.[348]

Hz. Ömer'in beytülmali denetim usullerinden bir başkası da tayin ettiği vali ve amillerin mal varlığını tespit etmek olmuştur. O, memurlarını iş başına göndermeden önce onlara bir nevi mal beyannamesini hazırlamış, öyle göndermiştir. Görevleri bitip merkeze geldikleri zaman Hz. Ömer tekrar mallarını kontrol etmiş ve

---

[343] İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 44.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 215.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 405.

[344] Muslim, **Libas**, 2.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 157.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 44.

[345] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 116.; Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzi, (597/1201), **el-Muntazam fi Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, c. 4, s. 137.; Yaptığımız araştımalar neticesinde Şam ve Cezire fatihi olarak bilinen İyad b. Ganm'in Mısır'a gitmediği anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in Mısır'a amil olarak gönderdiği kişinin aynı ismi taşıyan amcası İyad b. Ganm b. Züheyr olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî İbn Asâkir, (571/1175) **Târîhu Medîneti Dımeşk**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, c. 47, s. 283.

[346] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 114.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 119.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 275-276.

[347] Eski bir ağırlık ölçüsü birimi olan ukıyye, kırk dirheme tekabül ediyordu. Bir dirhem yaklaşık olarak 3,2 grama tekabül etmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Ukıyye" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 2012, c. 42, s. 67.

[348] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 114.

varsa bir fazlalık onlara el koymuştur.[349] Bu uygulamanın görevlilerin otokontrol içinde hareket ettiğini sağlamıştır.

Vergi mükelleflerinin denetimi gerek zekât ve gerekse diğer vergileri ödemekle mükellef olan kişilerin vergilerini ödeyip ödemediklerini tespit ve takip etme işi devlet başkanlarının görevlendirdiği memurların uhdesinde olmuştur. Daha önce izah ettiğimiz gibi mükelleflerin vergilerini ödeyip ödemediklerini denetlemek ve aynı şekilde onlar için de bir delil olması amacıyla bir belge verildiği anlaşılmaktadır. Gelir ve giderler divan defterlerine kaydedildiğinden mükellef olanların vergilerini ödeyip ödemedikleri böylece bilinmiş oluyordu.

Amillerin halkın içerisine karışarak zekât vermekle yükümlü kişileri tespit etmeleri gerekiyordu. Bunun için titiz davranıyorlardı. Zira amiller bu işi kendileri için değil, ammenin menfaati için yapıyorlardı. Aynı şekilde toplanan gelirlerin Kuran'da belirtildiği yerlere ulaştırılmaları gerekirdi. Toplumda ihtiyacı olduğu halde izzet-i nefislerinden dolayı zekât alma konusunda isteksiz davranan kişilerin araştırılıp bulunması gerekirdi. Kur'an bu durumda olan kişileri şu şekilde haber vermektedir: "Zekât, kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca bir şey istemezler. Siz hayır olarak ne verirseniz, şüphesiz Allah onu bilir."[350] Aynı şekilde yüzsüzlük yapıp gelirlerden daha fazla pay almak isteyenler olursa bunların da tespit edilip ortaya çıkarılmaları gerekmektedir.[351]

1.1.8. Beytülmal'in Güvenliği

Beytülmalde bütün Müslümanların hakkı olduğundan korunması büyük önem arzeder. Beytülmal, ilk kurulduğu dönemlerde müstakil bir binası yoktu. Bu dönemde beytülmalin güvenliği hususunda da çok fazla tedbir alınmaması nedeniyle

[349] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263.; Mısır valisi Amr b. As'ın mallarının bir kısmı bu şekilde alınmıştır. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 307-308.; Bahreyn'e gönderilen Ebu Hüreyre'nin mallarına el konması hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 112-113.; İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c.1, s. 44.; Ebu Musa el-Eş'ari'nin mallarının bir kısmının elinden aldığına dair bkz. İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c.1, s. 44.; Müsadere konusunu ileride müstakil bir başlık altında ele alacağımızdan burada konunun detaylarına girmedik.

[350] Bakara, 2/273.

[351] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 414.

zaman zaman hırsızlık olayları yaşanmıştır. Nitekim Ebû Yusuf'un Kitabü'l-Harac'ında şöyle bir rivayet yer almaktadır: "Kufe'de adamın biri beytülmalden bir mal çalmıştı. Sa'd b. Ebî Vakkas, hırsız hakkında nasıl bir hüküm vereceğini öğrenmek için Halife Hz. Ömer'e bir mektup gönderdi.[352] Bunun üzerine Hz. Ömer: "Bunun eli kesilmez."[353] diye cevap verdi. Ebû Yusuf'a göre, bu kişinin elinin kesilmemesinin sebebi, kendisinin de beytülmalde hakkı olmasıdır. Şayet beytülmalde hakkı olmasaydı Hz. Ömer, onun elinin kesilmesine hükmederdi.[354] Bundan dolayı hırsızlık yapan adam sadece kırbaçlanmıştır.[355]

1.2. BEYTÜLMALİN GELİŞMESİNDE DİVAN TEŞKİLATININ ROLÜ

Farsça'dan Arapçaya geçen divan, sözlük olarak, "hesap defteri" anlamına gelmektedir. Terim olarak ise isim ve evrakların yazıldığı defterlere verilen addır.[356] Gayrimüslimlerden elde edilen bazı gelirlerin Müslümanlara dağıtılması için kurulan divan,[357] birçok anlamda kullanılmıştır. Maverdi'ye göre divan, devlet idaresine ait mallara, yapılan işlere, bu işlerde çalıştırılan asker ve diğer memurlara ait kayıtları tutmak ve saklamaktır.[358] Ayrıca devlet memurlarının maaşlarının ödenmesi için tutulan kayıtlara yani hesap defterlerine de divan denir.[359] Kettani'ye göre ise divan, kendilerine atiyye verilenlerle, askerlerin kabile ve boylara göre adlarının yazıldığı bir defterdir.[360] Zamanla bu defterlerin muhafaza edildiği yere de divan denmiştir.[361]

---

[352] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 171.; Başka bir rivayete göre de Abdullah b. Mes'ud bu hususta Hz. Ömer'e soru sormuştur bkz. Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 368.
[353] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 5, s. 518.
[354] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 171.
[355] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 368.
[356] el-Hatîb, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, s. 191.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 214.
[357] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 107.
[358] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297.
[359] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. VI, s. 240.; Ayrıca bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 130.
[360] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 200.
[361] Suphi Salih, **İslam Kurumları,** İbrahim Sarmış (Çev.), Fecr Yayınları, Ankara, 1999 s.191.

Beytülmal kurumuyla doğrudan bağlantısı bulunan divan, bir nevi bu teşkilatın tamamlayıcısı mahiyetindedir. Bu teşkilat beytülmalde toplanan malların düzenli bir şekilde dağıtılması amacıyla kurulmuştur.[362]

1.2.1. Divan Teşkilatının Gelişim Süreci

Divan, İslamiyet'ten önce Suriye ve Irak taraflarında bulunan yönetimler tarafından kullanılıyordu. Suriye divan uygulamalarında, Roma kanunları tatbik ediliyordu. Çünkü bu topraklar daha önce Roma İmparatorluğu'na bağlıydı. Sasani Krallığı'nın bir eyaleti olan Irak'ta da Sasani devletin kanunları uygulanıyordu. Dolayısıyla divanlar Farsça tutuluyordu. Her iki devletin kullandıkları divanlar, Müslümanlar tarafından da Abdulmelik b. Mervân zamanına kadar kullanılmaya devam etti. Hicrî 81. yılında divan kayıtları Arapça olarak tutulmaya başlandı.[363]

İslam tarihinde divanı ilk kuran kişinin kim olduğu hakkında kaynaklarımızda birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Birçok kaynak, divan teşkilatının ilk temellerinin Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını söylese de[364] kanaatimize göre bu zorlama bir düşüncedir. Zira yukarıda da belirttiğimiz gibi divan, gelir ve giderlerin sistemli bir şekilde defterlere kaydedilmesi olup Hz. Peygamber döneminde böyle bir uygulamanın olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ebû Bekir döneminde fetihler çok olmadığından gelirler de sınırlıydı. Hazineye gelen mallar fazla bekletilmeyip ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Dolayısıyla divanın kurulmasını gerektiren herhangi bir durum yoktu. Nitekim halife ilk defa

---

[362] Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 154.

[363] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300-301.

[364] Buhârî, Hz. Peygamber'in Medine'ye gittikten sonra nüfus sayımı yapmasını delil göstererek ilk divanın Allah Resulü döneminde ortaya çıktığını söyler. Bkz. **Cihad ve Siyer**, 181.; Ayrıca Bkz. Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 261.; Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb en-Nüveyrî, (833/1332) **Nihâyetu'l-Ereb fi Funûn el-Edeb**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Tarih yok, c. 8, s. 148.; İbn Zenceveyh, Hz. Peygamber'in Bedir savaşına katılanlara atiyye vermesine dayanarak divanın onun döneminde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bkz. **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 505.; Allah Resulü'nün Hz. Ömer'e atiyye verdiği hakkında bkz. Buhârî, **Ahkâm**, 17.; Muslim, **Zekât**, 37.; Ebû Dâvud, **İmare,** 10.; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c.1, s. 17.; Hz. Peygamber'in evli olanlara iki, bekarlara da bir pay verdiği hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 331.; Kettânî, **Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.; Muhammed Hamidullah da divanın Hz. Peygamber döneminde kurulduğunu kabul eder ve delillerle ispat etmeye çalışır. Bkz. **İslam'a Giriş,** s. 222.

Bahreyn'den mal geldiğinde o malı insanlar arasında hür köle, siyah beyaz ayırımı yapmadan herkese eşit miktarda ve zaman geçirmeden dağıtmıştır.[365]

Hz. Ömer, halifeliğinin ilk günlerinde Hz. Ebû Bekir'in uygulamasını aynen takip ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Ebû Ubeyd'de geçen bir bilgiye göre Hz. Ömer, Kadisiye Savaşı'na katılan ordunun dörtte birini teşkil eden Yemenli Büceyle kabilesine, Sevâd arazilerinin dörtte birini vermiştir. Bu araziler iki veya üç yıl Büceyle Kabilesi'nin elinde kalmıştır.[366]

Hz. Ömer döneminde fethedilen topraklarda, elde edilen gelirlerin Medine'ye gelmesi ve Müslümanların sayısının artması, Hz. Ömer'i beytülmalin idaresi konusunda farklı arayışlara sevk etmiştir. Böylece "Divan Teşkilatı" ilk olarak Hz. Ömer döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Hz. Ömer döneminde "Divan Teşkilâtı"nın kuruluşuyla alâkalı olarak İslam tarihi ve İslam hukuku kaynaklarının birçoğunda genellikle Ebû Hüreyre'nin şu rivayetine yer verilmektedir: Hz. Ömer, Ebû Hüreyre'yi Bahreyn ve Hecr'e vergi amili olarak görevlendirmiştir. Ebû Hüreyre de oraya gidip vazifesini yapmış ve yıl sonunda görevi bitince Medine'ye dönmüştür. Bir akşam vakti Halife Hz. Ömer'in yanına giderek ona şöyle demiştir: "Ey Müminlerin Emiri! Bahreyn'den beş yüz bin dirhem para getirdim. Bu malı alır mısın?" Hz. Ömer, (şaşırarak) ne kadar olduğunu sorduğunda Ebû Hüreyre, tekrar beş yüz bin dirhem olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Beş yüz bin dirhemin ne kadar olduğunu biliyor musun?" demiş. Ebû Hüreyre de: "evet beş tane yüz binin toplamı" demiş. Bunun ardından Hz. Ömer, Ebû Hüreyre'ye: "Sen uykusuza benziyorsun git bu gece güzel bir dinlen sonra sabah gelirsin duruma bakarız." demiş. Sabah olunca Ebû Hüreyre tekrar Hz. Ömer'in yanına gelmiş ve ona: "Bu malı benden al." demiş. Hz. Ömer: "O mal ne kadardır?" dediğinde Ebû Hüreyre: "Beş yüz bin dirhem." demiş. Hz. Ömer: "Şimdiye kadar bundan daha çok parayı toplu olarak görmedim. O malları helal kaynaklardan mı getirdin? Yoksa halkın bütün parasını mı alıp getirdin, o malın içinde yetim malı, dul kadın malı var

[365] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42, 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.; İbn Nuceym, **el-Eşbâh ve'l-Nezâir**, s. 106.; Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.; Selim A. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, Rasim Özdenören (Çev.), Fikir Yayınları, İstanbul, 1968, s. 200-201.

[366] Konuyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 139 vd.; Yahya b. Âdem **Kitâbü'l-Harâc**, s. 83.

mı acaba?" dediğinde, Ebû Hüreyre: "Hayır vallahi. Eğer dediğin gibi olursa o zaman ben ne kadar kötü bir insan olurum. Sen malı alır mahalline sarf eder ve sorumluluktan kurtulursun. Ben ise bu kadar zahmetten sonra günahlarımla baş başa kalırım." demiştir.[367]

Divanın kuruluşuyla alakalı başka bir rivayet ise şöyledir: "Ebû Musa el-Eşari, Hz. Ömer'e bir milyon dirhem mal getirdi. Hz. Ömer: "Ne kadar mal getirdin?" Ebû Musa el-Eşari: "Bir milyon dirhem." dedi. Hz. Ömer: "Sen ne dediğini biliyor musun?" Ebû Musa el-Eşari: "Evet biliyorum, bir milyon dirhem, yani 10 tane 100 bin." dedi ve yüz bin kelimesini on defa tekrar etti. Hz. Ömer: "Eğer söylediğin doğru ise bu maldan herkesin, hatta hiçbir şekilde cihada gitmemiş olan Yemenli bir çobanın bile hissesi var."[368]

Bir başka rivayete göre Irak fatihi Sa'd b. Ebî Vakkas, Halife Ömer'e bir mektup göndererek fethe iştirak edenlerin kendisinden içinde arazilerin de bulunduğu ganimetleri aralarında paylaştırmasını istediklerini ve ne yapması gerektiğini sordu. Aynı şekilde Şam fatihi Ebû Ubeyde b. Cerrah da halifeye bir mektupla, gazilerin kendilerinden madenleri, ağaçları ve arazileri, kendileri ile sahabileri arasında paylaştırmasını istediklerini bildirdi.[369]

Yukarıdaki rivayetlere benzer bir olay da Mısır'da meydana gelmiştir. Mısır toprakları Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Zübeyr b. Avvam, bölge valisi Amr b. Âs'a gelerek: "Hz. Peygamber'in Hayber arazilerini sahabeye taksim ettiği gibi sen de bu arazileri bize taksim et" dedi. Amr b. Âs ise: "Bu konuyu kendi başıma halledemem. Durumu müminlerin emiri Ömer'e haber vereceğim, ona danışmadan asla buraları size taksim etmem." dedi. Bunun akabinde Amr b. Âs, Hz. Ömer'e bu konuda bir mektup yazarak durumu kendisine arz etti. Durumu değerlendiren Hz. Ömer, Amr b. Âs'a arazileri olduğu gibi bırakmasını yani onu Müslümanlar arasında taksim etmemesini bildirir. Bunun gerekçesini şöyle izah eder:

[367] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 114.; İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.
[368] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24, 46.
[369] Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 75-76.

"Bizden sonraki nesiller bu arazilerin gelirleri sayesinde Allah yolunda cihad edecekler." [370]

Mısır Fatihi Amr b. Âs'ın yanı sıra Irak genel komutanı Sa'd b. Ebî Vakkas, Suriye cephesi genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah da fethedilen toprakları mücahitlere dağıtıp dağıtmama hususunda Hz. Ömer'den görüş istediler.[371] Hz. Ömer, bu durum karşısında çok şaşırdı ve ne yapacağını bilemedi.[372] Zira Hz. Ömer, o zamana kadar çeşitli yerlerden gelen malları Hz. Ebû Bekir gibi kısa bir sürede eşit bir şekilde halka dağıtıyordu. Çünkü gelirler azdı ve selefinden farkı bir uygulamaya gidecek bir durum da yoktu ancak bu defa durum farklıydı ve Medine'ye o güne kadar benzeri görülmemiş kadar mal gelmişti. Hz. Ömer hem Medine'ye gelen bu malları ne şekilde taksim etmesi gerektiğini hem de fetih yoluyla Müslümanların ellerine geçmiş bulunan gayrimüslimlere ait olan arazilerin durumunu görüşmek için bir toplantı tertipledi. Valilerinin fikirlerine başvurmadan önce araziler hakkında kendi kanaatini onlarla paylaştı ve şöyle dedi: "Bu bölgelerin arazilerini olduğu gibi bırakarak taksim etmeme fikrindeyim. Böylece Müslümanlara ödemek üzere o arazilerin sahiplerinden harac almayı düşünüyorum. İnsanların gelecek endişesi olmasaydı, Hz. Peygamber, Hayber arazilerini nasıl taksim ettiyse ben de fethettiğim yerleri, Allah Resulü'nün ashabı arasında öyle taksim ederdim."[373]

Kendi görüşünün sağlam olduğunu düşündüğü halde onlara şöyle dedi: "Irak ve Suriye topraklarından Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği arazilerin taksimi hususunda fikrinizi öğrenmek istiyorum.[374] Onu ölçmemi isterseniz, ölçeriz. Onu size bölüştürmemi isterseniz, bölüştürürüz."[375]

---

[370] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl** s. 150-151.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 300, 306.

[371] Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 75-76.; Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 230.; Mehmet Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 9, 2007, s. 16.

[372] İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 83.; eş-Şeyh, **Ömer bin el-Hattab**, s. 417-418.

[373] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl** s. 82, 134, 140,.; İbn Asâkir, **Târîhu Medîneti Dımeşk**, c. 2, s. 187, 188, 189.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 33.; Câbiye'de yapılan toplantıda orada bulunanlardan bazıları bu hususta fikirlerini dile getirdiler ve Hz. Ömer'den ganimetlerin ve fethedilen arazilerin Hz. Peygamber'in Hayber arazilerini halka dağıttığı gibi kendilerine taksim etmelerini istediler. Bunun üzerine Hz. Ömer'in böyle bir şey söylediği kanaatindeyiz. Konu hakkında bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 24.

[374] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 36.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.

[375] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 45.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 279-280.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 635-636.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297.

Hz. Ali, söz konusu olan arazileri olduğu gibi bırakmasını, onları taksim etmemesini, ta ki bu arazilerin Müslümanlara belli bir miktarda gelir getirmesini Hz. Ömer'e tavsiye etti.[376] Hz. Osman, Talha b. Übeydullah, Abdullah b. Ömer[377] ve Malik b. Enes[378] gibi kişiler de Hz. Ali gibi düşünerek halifeye destek oldular.

Halifeye destek olanlardan biri de Muaz b. Cebel'di. O da Hz. Ömer'e şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki eğer araziyi taksim edecek olursan, verimli büyük arazi parçaları ganimet sahiplerinin tekelinde kalacak. Böylece onlar mallarını başkalarına vermeyecekler. Daha sonraki dönemlerde bu mülk ya bir tek erkeğe ya da bir kadına geçecektir. Sonradan gelecek olanlar da İslam'a bir hidayet ve hak yolu olarak uyacaklar ama geçimleri için bir şey bulamayacaklardır. Bunun için hem şimdiki hem de gelecekteki Müslümanların yaralanabileceği bir çözüm bulmalısın dedi." Bu görüş Hz. Ömer'in hoşuna gitti.[379]

Abdurrahman b. Avf, arazilerin fatihlere ait olduğunu ve gelecek nesillerin bunlar üzerinde hiçbir hak sahibi olmadıklarını ve dolayısıyla bunu Müslümanlara dağıtılması gerektiğini ileri sürüyordu.[380] Bu toplantıda bulunan ve Abdurrahman b. Avf gibi düşünen ve Hz. Ömer'i en fazla zor durumda bırakanlardan diğer bazıları ise Zübeyr b. Avvam ile Bilal b. Rebah idi. Bunlar Hz. Ömer'i o kadar sıkıştırdılar ki halifenin: "Ey Allahım! Bilal ve arkadaşlarının hakkından gel, onlara karşı sana sığınıyorum." dediği rivayet edilir.[381]

Daha sonra Hz. Ömer onlara şöyle dedi: "O zaman sizden sonra gelecek olan Müslümanların durumu ne olacak? Onları bu haklardan mahrum mu bırakayım? Onlar, arazilerin halka taksim edilmiş olduğunu, babalarından çocuklarına miras olarak intikal ettiğini ve bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini

[376] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 36. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 136, 137.
[377] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24-25.
[378] Malik, bu arazileri vakıf arazisi olarak kabul eder. Bundan alınacak harac, camiî, köprü yapımı gibi sosyal hizmetlere ve ordunun ihtiyaçlarına harcanması gerektiği kanaatindedir. Konu hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 137.
[379] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl** s. 136-137.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[380] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24-25.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 200.
[381] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 25.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 135.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 199-200, 346.

görecekler.[382] Müslümanlar hâkim olduğu müddetçe onlar köle statüsünde kalacaklar. Ben buna rıza gösteremem.[383] Sevad topraklarını aranızda taksim edersem korkarım ki sular yüzünden aranızda fitne ve husumet çıkar."[384]

Orada bulunanlardan Abdurrahman b. Avf şunları söyledi: "O halde görüşün nedir? Arazi ve sahipleri, Allah'ın Müslümanlara ihsan ettiği fey ve ganimetlerden başka bir şey midir?" Bunun üzerine Hz. Ömer: "Evet, onlar senin dediğin gibidir fakat ben bu meseleyi öyle görmüyorum. Allah'a yemin ederim ki benden sonra büyük ganimetleri bulunan bir memleket Müslümanların eline geçmeyebilir. Aksine fethedilecek memleketlerin Müslümanlara yeni bir yük ve külfet getirmesi kaçınılmaz olabilir. İşleyişleriyle birlikte Irak ve Suriye toprakları bölüştürülürse o zaman kaleler ne ile korunur. Geride gelecek nesillere, yetimlere ve dullara Irak, Suriye ve diğer memleket arazilerinden ne kalır?" Bunun üzerine orada bulunan kişilerden birçoğu Hz. Ömer'e: "Kılıçlarımız vasıtasıyla Allah'ın bize ihsan ettiği ganimetleri, hazır olmayan ve bizimle birlikte savaşa iştirak etmeyen kimselere, onların çocuklarına ve hiç bulunmamış olan çocukların çocuklarına vakıf mı yapıyorsunuz?" dediler. Hz. Ömer: "Bu bir görüştür." deyip daha fazla bir şey söylemedi. Orada bulunanlar: "O halde bu durumu başkalarıyla da istişare et, dediler."[385]

Hz. Ömer, bu konularda tam emin olmak için istişarelerini genişletti. Evs ve Hazreç kabilelerinin ileri gelenlerinin de fikirlerini almayı uygun gördü.[386] Onlara durumun hassasiyeti hakkında bilgi verdi.[387] Bunun üzerine Ensar Hz. Ömer'in söylediklerini destekleyerek şöyle dediler: "Şayet bu şehirler ve kaleler askerler

[382] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24-25,141.
[383] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc.** s. 141.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 200.
[384] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 134.
[385] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24-25,141.
[386] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207. Olay bütün Müslümanları ilgilendirdiği için Hz. Ömer, Ensar'ın da içinde bulunduğu genel bir meclisi toplama ihtiyacı hissetmiştir. Şibli Numani, bu toplantının birkaç gün devam ettiğini söylemektedir. **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 200.
[387] Hz. Ömer'in ensarlılara söyledikleri hakkında bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 25.

tarafından korunmaz ve onlara yeterli derecede masraf yapılmazsa ehli küfür kaybettikleri toprakları geri almak için hareket edecektir."[388]

Hz. Ömer: "Durum şimdi netliğe kavuştu." dedi. "O halde bana araziyi yerli yerinde düzenleyecek, işleyenlere tahammülleri nispetinde vergiler koyacak akıllı ve muktedir biri lazım" dedi. Orada bulunanlar, bu iş için Osman b. Huneyf'i teklif ettiler. "Bu önemli işler için onu görevlendir. Çünkü o, basiretli, akıllı ve tecrübeli biridir." dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer onu çağırttı ve onu Irak topraklarını kontrol etme görevine tayin etti.[389]

Ebû Yusuf'un, Muhammed b. İshak'tan naklettiği bir habere göre Hz. Ömer, kendi tebaasıyla yaptığı istişare neticesinde fikri anlamda çok zor anlar yaşamış ancak neticede Kuran'dan bulduğu bazı ayetlerin kendisini rahatlattığını ve fikirlerinin isabetli olduğu kanaatine varmıştır.[390] Ayette geçen "bunların arkasından gelenler…"[391] ifadesi, Hz. Ömer'in bu mallarda herkesin ortak olduğu kanaatine varmasına sebep olmuş[392] ve fethedilen toprakları mücahitlere dağıtmayıp eski sahiplerine geri vermiş ve onlardan vergi almıştır.[393]

Hz. Ömer, Müslümanların gelecek nesillerini düşündüğünden, toprağı taksim etmemiştir. Hz. Ömer'in toprağı savaşanlara dağıtmayışı, hem kendi hilâfetinde hem de daha sonraki dönemler için bir kural olmuş[394] ve İslam toprak rejimine temel teşkil etmiştir.[395]

---

[388] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 25-26.
[389] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 26.
[390] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 26.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 80.; Hz. Ömer, Kur'an'dan şu hücceti buldu: "Onların mallarından Allah'ın Resulüne verdiği fey'e gelince siz bu hususta deveye binip bir gayret sarf etmediniz fakat Allah peygamberlerini dilediği kimselerin üzerine salıp onlara üstün kılar." (Haşir, 59/6).; Daha sonra ise şu ayetleri okudu: "Allah'ın, (fethedilen) memleketlerin ahalisinden savaşılmaksızın peygamberine kazandırdığı mallar; Allah'a, peygambere, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. O mallar, içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir servet (ve güç) hâline gelmesin diye (Allah böyle hükmetmiştir)…" (Haşir, 59/7).; "Bu mallar özellikle, Allah'tan bir lütuf ve hoşnutluk ararken ve Allah'ın dinine ve peygamberine yardım ederken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılan fakir muhacirlerindir. Zira onlar sıdıkların ta kendileridir." (Haşir, 59/8).
[391] Haşir, 59/10.
[392] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 346.
[393] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 27.; Hamidullah, **İlk İslam Devleri**, s. 89.
[394] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 33.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 200.
[395] Hayrettin Karaman, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür", **Diyanet Dergisi**, Ankara, 1976, c. 15, s. 10.

Ebû Yusuf, Hz. Ömer'in fey olarak Müslümanların eline geçen arazileri dağıtmayıp o toprakların gelirlerinden elde edilen haracları Müslümanlara dağıtmasını son derece isabetli bulmuş ve şöyle demiştir: "Hz. Ömer'in mücahitlere fethedilen arazileri dağıtmaması ile ilgili görüşü ve Kur'an ayetlerinden hüküm çıkarması, Allah'ın kendisine ihsan ettiği bir başarıdır. Bu davranışından dolayı doğan hayır bütün Müslümanlarındır. Yine onun, bu arazilerden vergi alması ve toplanan vergileri Müslümanlar arasında taksim etmesi toplumun menfaatineydi. Zira bu arazilerin gelirleri eğer atiyyeler ve masraflarda kullanılmak üzere halka vakfedilmiş olmasaydı, kaleler korunamaz, ordular cihad için yola çıkamazdı. Masrafları ve diğer askeri ihtiyaçları temin edilen ordular bulunmasaydı ehli küfrün İslam beldelerine geri dönmelerine mani olunamazdı. Hayrın faydalarının nerede olduğunu Allah daha iyi bilir."[396]

Hz. Ömer'in Irak, Suriye ve Mısır topraklarını mücahitler arasında dağıtmayıp hazine malı olarak kabul etmesinin nedenlerinden biri de toprak ağalığı sistemine engel olmak istemesiydi. Allah Resulü'nün Hayber topraklarını Müslümanlar arasında dağıtmasını, Hz. Ömer'in dönemiyle karıştırmamak gerekir. Zira Hayber toprakları, Irak, Suriye ve Mısır toprakları kadar geniş değildi. Dolayısıyla toprak ağalığı yani feodalite sitemi gibi bir sistemin ortaya çıkma tehlikesi yoktu. Söz konusu arazilerin Müslümanlar arasında dağıtılması, toplumu toprak ağalığı sistemine sürükleyebilirdi. Hz. Ömer, böyle bir sınıfın doğmasına engel olmuştur.[397]

Yapılan istişareler sonucu gayrimüslimlerden alınan toprakların kendi ellerinde kalmasına karar verilince Hz. Ömer, Irak genel valisi Sa'd'a şu mektubu gönderdi: "İnsanların senden ganimetleri ve Allah'ın kendilerine ihsan ettiği fey'i aralarında taksim etmeni istediklerini bildiren mektubunu aldım. Bu mektubum sana ulaştığında insanların asker için topladığı at, silah ve mal gibi şeylere bak; bunları toplayıp orada hazır bulunan Müslümanlar arasında taksim et. Toprakları ise eski sahiplerine bırak. Eğer sen bunların hepsini orada hazır bulunanlar arasında taksim edecek olursan geriden gelecek olan kimselere bir şey kalmaz.[398] Ben sana insanları İslam'a çağırmanı emretmiştim. Kim savaştan önce senin davetini kabul ederek

[396] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 27.
[397] Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 171.
[398] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 370-371.

Müslüman olursa artık o Müslümanların sahip olduğu haklara sahiptir ve o İslam'da bir hisseye sahip bulunmaktadır. Kim de senin teklifini savaş ve yenilgiden sonra kabul ederse o da yine Müslümanlardan birisi olur. Malları ise Müslüman halka kalır. Çünkü o, mallarını Müslüman olmadan evvel kazanmıştır."[399]

Gayrimüslimlerden savaşla alınan arazilerin dağıtılmamasına dair halifenin aldığı karar, Irak bölgesinde olduğu gibi Suriye ve Mısır bölgeleri için de geçerliydi. Kaynaklarda, Hz. Ömer'in bu toprakları, yerli halkın elinde bırakmış olduğu belirtilmektedir.[400]

Cabiye'deki istişare toplantısında görüşülen ikinci konu Medine'ye gelen yüklü miktardaki ganimetlerin durumunun akıbetinin ne olacağı hususu olmuştur. Bu konuda Hz. Ali, toplanan malların tamamının her yıl taksim edilmesini, hazinede biriktirilmemesini söylemiştir. Hz. Osman'ın ise: "Birçok malın insanlara dağıtıldığını görüyor ve biliyorum fakat kayıtlar tutulmazsa senden mal alanlar ve almayanlar belli olmaz. Bu yüzden yanlış anlaşılmalara ve dedikodunun yayılmasına sebep olursun. Bu kötü işin yayılmasından çok korkarım."[401] dediği rivayet edilmiştir. Hz. Ömer'in bu şaşkınlığını gören[402] Hâlid b. Velid[403] de: "Ey Müminlerin Emiri! Ben bir ara Suriye'de bulundum. Oranın idarecilerinin, devlet işlerine dair bir takım defterler tuttuğunu, askerlerinin isimlerini ve ihtiyaçlarını yazdıklarını gördüm. Sen de divanlar tut. Askerlerin isimlerini bu defterlere yaz," dedi.[404] Hz. Ömer,

---

[399] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24.; Ebu Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl** s. 136.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 68, 85-86.

[400] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 8.

[401] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297-298.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 223.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 135.

[402] İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 83.

[403] Bazı kaynaklarda Hz. Ömer'e bu teklifi yapanın Halid b. Velid değil de Velid b. Hişam b. Muğire olduğu kayıtlıdır. Konu hakkında bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 223.; Mâverdî Hz. Ömer'e bu teklifi yapanın Merzuban olduğunu söyler ve olayı şöyle aktarır: "O esnada İranlı Merzuban Medine'de bulunuyordu. Hz. Ömer'in bir arayış içinde olduğunu görünce ona şöyle dedi: "Ey Müminlerin Emiri! Kisraların divan diye isimlendirip içinde gelir ve giderlerini tuttukları kayıtları vardır. Her şeyi bunlara kaydederler. Atiyyelerini alacak olanlar bunlarda kayıtlıdır ve bu divanlar sayesinde ortaya çıkacak yanlışlıklar önlenir." Bkz. **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297-298.; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.

[404] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 275.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 630-631.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297, 298.

divanın ne demek olduğunu sormuş, Halid de izah etmişti. Sonuçta bu teklif uygun bulunmuştu.[405]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Ömer, gayrimüslimlerden alınan gelirleri atiyye olarak vermeyi kararlaştırmıştır. Ebû Yusuf'un Harac kitabında geçen Hz. Ömer'in şu konuşması bunu teyit etmektedir: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki her Müslüman'ın bu malda mutlaka bir hakkı vardır. Bu malda kimse diğerinden daha fazla hak sahibi değildir. Ben de bu konuda sizden herhangi biriniz gibiyim fakat hepimiz Allah'ın kitabında ve Resulüllah'ın sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes İslam'daki özel durumuna göre hisse alır."[406]

1.2.2. Divanın Kuruluş Tarihi

Yukarıda ifade edildiği gibi Divan Teşkilatı, Hz. Ömer döneminde kurulduğu anlaşılmıştır ancak bu teşkilatın Hz. Ömer'in halifeliğinin hangi yılında kurulduğu konusunda tarihçiler ihtilâf etmişlerdir. Kimi tarihçiler, divanın kuruluş tarihinin hicri 15. senesine denk geldiğini söylerken diğer bazı tarihçiler de divanın hicri 20. senesinde muharrem ayında kurulduğu kanaatindedirler. Taberî,[407] İbü'l-Esîr[408] ve İbn Tiktaka,[409] divanın H. 15. yılda kurulduğu görüşündedirler. İbn Sa'd,[410] Belâzurî,[411] Ya'kûbî,[412] Maverdi,[413] Ebu'l-Fida[414] ve İbn Haldun[415] gibi yazarlar ise divanın kuruluş tarihi olarak H. 20. yılı kabul ederler. Tarihsel olgulara daha yakın olan görüş de budur. Çünkü hicri 15 yılında Kadisiye Savaşı (635) olmuş ve Suriye, Irak ve Mısır'ın fethi bu savaştan sonra olmuştur.[416] Nitekim İrfan Mahmut Rana,

---

[405] Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 335.
[406] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 302.
[407] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 615.
[408] İbnü'l-Esîr, Hz. Ömer hicretin 15. yılında askere paylar tahsis ettiğini, divanlar düzenlediğini ve atâlar verdiğini ifade etmektedir. Bkz. **el-Kâmil fi't-Târih, c. 2**, s. 350
[409] İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 83.
[410] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 267.
[411] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 631-632.
[412] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 44.
[413] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[414] Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c.1, s. 225.
[415] İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 341.
[416] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 335-336.

Hicretin 15. yılında cizye ve harac gelirlerinde henüz Müslümanlara yıllık olarak dağıtılabilecek oranda bir artış olmadığını belirtmektedir.[417]

Hz. Ömer'in fey gelirlerinin dağıtımını yeni bir düzene sokması için, fetihlerin tamamlanması, cizye ve harac vergilerinin beytülmale gelmeye başlaması gerekiyordu. Bu bakımdan, divan'ın kuruluş tarihini, 20/641 yılı olarak kabul etmek daha doğru görünmektedir.[418] Bununla birlikte, Hz. Ömer'in 18/639 yılında, Suriye'de el-Câbiye'deki[419] konuşmasından, fey gelirlerinin bütün Müslümanlara dağıtılması gerektiğini, 20/641 yılından önce kararlaştırdığını anlamaktayız. Diğer taraftan Hz. Ömer, 17/638 yılında fetihlerden sonra ele geçen toprakları, ganimet gibi dağıtmamaya karar vermiştir. O, Sa'd b. Ebî Vakkas'a yazdığı emirde: "... arazi ve etrafında tarıma elverişli bulunan nehirleri ise orayı işleyenlere bırak. Ta ki onlardan elde edilen gelirler bütün Müslümanların atiyyeleri olsun. Eğer sen o arazi ve nehirleri orada bulunanlara taksim edersen, ondan sonra geleceklere bir şey kalmaz…" demiştir.[420]

Hz. Ömer'in ele geçen toprakları dağıtmayışı, harac vergisi koyması, bu vergiyi fey kabul etmesi, el-Câbiye'deki konuşması ve Müslümanlara yiyecek dağıtmayı kararlaştırması gibi hususlar 20/641 yılından önce cereyan etmiştir. Bununla birlikte, Medine'deki merkezî "Divan Teşkilâtı"nın kuruluş tarihi, bir başka ifade ile fiilî olarak divanın kurulup feyin yeni bir düzen içerisinde dağıtılış tarihi olarak H. 20. yılını kabul eden rivayet daha doğru olduğu anlaşılmaktadır.[421]

1.2.3. Divanlara Kayıtların Başlaması

Hz. Ömer döneminde ülke sınırlarının genişlemesiyle beraber artan gelirler, Müslümanları farklı arayışlara sevk etmiştir. Medine'ye çok miktarda malın gelişine tanık olan sahabe ilk başta ne yapacaklarını bilememişler. Devlet başkanı olması hasebiyle Hz. Ömer, bu durumu istişareye açtı. Ardından divanların kurulmasına

[417] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 129.
[418] Bkz. Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 139.
[419] Hz. Ömer'in Câbiye'deki konuşması hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354-355.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[420] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24.; Ebu Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 136.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 139.
[421] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 139.

karar verdi. Özellikle arazilerin askerlere dağıtılmayıp arazilerden sürekli gelirin gelmesine sebebiyet vermesi son derece olumlu bir adım olmuştur. Devlet merkezine düzenli olarak gelen malların halka dağıtılabilmesi için kayıtların tutulması başlamış ve bu amaçla mahir kişiler görevlendirilmiştir. Görevliler, sistemli bir şekilde kayıtları tuttuktan sonra halife kendi tebaası olan herkese belli kriterler belirleyerek atiyye vermeye başlamıştır. Sonraki bölümde söz konusu kayıtların hangi kriterlere göre tutulduğu hakkında bilgi verilmiştir.

1.2.3.1. Halkın Kaydedilmesi

Hz. Ömer, ehil olan kişileri iş başına getirerek Müslümanları mensup oldukları bölge, şehir, köy ve kabilelere göre defterlere kaydettirmeye başlamıştır. Medine'de Akil b. Ebî Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im, Basra'da Muğire b. Şube, Kûfe'de Abdullah b. Halef gibi bilgili kişileri çağırdı ve onlara: "İnsanları kabilelerine göre yazınız." dedi. Onlar da önce Hâşimoğullarından başladılar. Sonra Ebû Bekir'in kabilesini, Hz. Ömer'in kabilesini ve diğer kabileleri sırasıyla yazdılar. Sonra da bazı ihtilâfları halledip neticeyi Hz. Ömer'e arz ettiler. Hz. Ömer kayıtlara baktı ve: "Bu kayıt işlemi olmamış. Ben böyle istememiştim. İnsanları İslamiyet'i kabul etmeleri ve Resulüllah'a en yakın olanlarından başlayarak yazın.[422] Sonra biraz uzak olanları ve daha sonra da daha uzak olanları yazın. Ömer'i Allah'ın takdir ettiği yere yazarsınız." Böylece Hz. Ömer, Allah'ın yolundan gitmiş olsun." dedi. Kâtipler de böyle yaptılar.[423] İlk olarak Haşimoğulları ve Muttaliboğullarını kaydettiler. Sonra da Ümeyyeler gelmekteydi, bunlardan sonra Benî Abdüşşems, Beni Nevfel ve Beni Abdüluzza aynı sırada bulunuyorlardı. Hz. Ömer'in kendi ailesi olan Benî Adîy bunlardan sonra geliyordu. Böylece Hz. Peygamber'e yakın olanlardan başlamak üzere kabilelerin isimlerini sıraladılar[424] ve neticeyi tekrar halifeye sundular. Hz. Abbas, Hz. Ömer'in bu işine teşekkür etti.[425]

---

[422] Kabilelerin Hz. Peygamber'e yakınlıkları aynı ise, İslâmiyet'i önce kabul edenler öne alınırdı. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 267.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.

[423] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 267.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 630-631, 632, 641.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 210-211.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 198.

[424] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 43.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 630-631, 641.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 298.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 200.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**,

Zeyd b. Eslem'in babasının rivayetine göre Adiyoğulları Hz Ömer'e gelerek: "Şüphesiz ki sen Resulüllah'ın ve onun halifesinin halifesisin. Ebû Bekir de Resulüllah'ın halifesidir. Sen ismini öne alsaydın." dediler. Hz. Ömer: "Yazık yazık, ey Adiyyoğulları, günahımı mı almak istiyorsunuz? Benim üzerimden bir şeyler yemek istiyorsunuz. İyiliklerimi size bağışlamamı istiyorsunuz. Asla böyle olmayacak. Siz çağrılacaksınız ve adınız uygun yere yazılacak. Şayet en sona da yazılsanız bu böyle olacak. Benim iki arkadaşım vardı. Bir yol tuttular. Şayet ben onların tuttuğu yolun dışında bir yol tutarsam, benden sonrakiler de bana karşı gelir, ayrı bir yol tutarlar. Allah'a yemin olsun ki dünyada bir üstünlük peşinde değiliz. Biz istediğimiz sevabı da ancak Muhammed'le beraber yaptıklarımızdan dolayı istemekteyiz. O bizim en şerefli olanımızdır. Onun kavmi de Arapların en şerefli olanlarıdır. Bu sebeple ona olan yakınlığa göre gideceğiz. Şayet Arap olmayanlar sâlih amel işler de biz de bunun dışında bir amel işlersek Allah'a yemin olsun ki onlar kıyamet gününde Muhammed'e bizden daha yakın olurlar. Bilin ki ameli olmayana nesebi fayda sağlamayacaktır." dedi.[426]

Muhacirlerin isimlerinin yazımı bitince sıra Ensara gelmişti. 'Kimden başlayalım?' diye Ömer'e sordular. Hz. Ömer kâtiplere: "Önce Evs kabilesinden Sa'd b. Muaz oymağını yazmakla işe başlayın, sonra sırasıyla Sad'a yakınlık derecesine göre diğer oymakları yazın." demiştir.[427]

Azad edilmiş kölelerin divanda hangi sırada yazılacakları hususunda Hz. Ömer, kâtipleri serbest bırakmıştır. Nitekim Hz. Ömer Şam Divanı'nı düzenlediği esnada Hz. Peygamber'in müezzini Bilal da orada bulunuyordu. Rivayetlere göre Hz. Ömer, ona: "Divan kayıtlarında kiminle yazılmak istiyorsun?" diye sordu Bilal de: "Ebu Rüveyha ile beraber bulunmak istiyorum. Zira Resulüllah beni onunla kardeş yaptı ve ölünceye kadar onunla ayrılmam." demiştir. Böylece Bilal Rüveyha ile

---

s. 369-370.; Ayrıca Arap kabilelerinin birbirlerine olan üstünlükleri hakkında bkz. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 197-198.

[425] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 630.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 298.

[426] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 275.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 631.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 298.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 337.

[427] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 267.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 298-299.

birlikte yazıldı. Bilal'ın kabilesi olan Habeş, divanda Rüveyha'nın kabilesi olan Has'am Kabilesi'yle birlikte yazıldı.[428]

Hz. Ömer, köylere varıncaya kadar ülkenin her tarafında yaşayanları divan defterlerine kaydetmiştir. Nitekim bunu teyit eden ve kendisine atfedilen şu söz dediğimizi doğrulamaktadır: "Yemen'de bulunan Sana Dağı'nda veya Himyer Dağı'nda bir çobanın bile bu mallarda hakkı vardır. Kendisi, evinde olduğu halde, isteyip yüzü kızarmadan bu mallar kendisine ulaştırılacaktır."[429] Taberî'nin ifadesine göre Kûfe, Basra, Suriye, Ürdün, Hıms, Filistin, Medain ve Mısır halkına maaş bağlanmıştır.[430] Her kabilenin müstakil bir defteri bulunmuştur. Meselâ, Ebû Yusuf'un naklettiğine göre Yemen'deki Himyer Kabilesi için hazırlanan defter, başka yerde bulunan kabilelerinin defterlerinden farklıydı.[431] Medine'de bulunan Huzâ'a'lıların defteri de diğer kabilelerden ayrılmıştır.[432]

Anlaşıldığı kadarıyla hem Medine'de hem de diğer vilayetlerde divan defterleri bulunuyordu. Zira insanlar atiyyelerini söz konusu defterlere göre alıyorlardı. Medine'de maaşlar halife veya halifenin görevlendirdiği biri tarafından dağıtılırken taşrada ise valiler tarafından dağıtılıyordu.[433] Mesela Mısır'da Amr b. el-Âs, merkezde olduğu gibi, divanları kabilelere göre düzenlemiş ve hangi kabileye yıllık ne kadar atiyye verileceğini Halife Ömer'in bilgisi dâhilinde kararlaştırmıştır.[434]

Divana kayıtlı kimseler, ağır suç işledikleri takdirde divanlardan çıkarılabiliyordu. Örneğin Hz. Hamza'nın katili Vahşi, içki içip suçu sabit olduktan sonra cezaya çarptırılmış ve Hz. Ömer tarafından divandan çıkarılmıştır.[435]

---

[428] İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 2, s. 148.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 214-215.
[429] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Ebu Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 96.
[430] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 615.
[431] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 152-153.
[432] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634
[433] Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 270.
[434] Geniş bilgi için bkz. Apak, **İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, s. 270.
[435] İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 3, s. 36.

Hz. Ömer, insanları divanlara yazarken mensubu bulundukları kabileye göre kaydını yaptırırdı. Yukarıda izah ettiğimiz gibi kabilelerin kayıtları tutulurken Hz. Peygamber'e yakınlık prensibi esas alınıp Kureyş kabilesinden başlanmıştı. Kabile mensuplarının yazımında ise Müslüman olmada öncelik ilkesi esas alınmıştır. Üçüncü derecede ise Bedir Savaşı'na katılanlara öncelik verilmiştir. Mesela Beni Haşim'den ilk yazılan kişinin Hz. Ali olduğu rivayet edilmektedir. Bununla birlikte listenin başında Hz. Abbas veya Hz. Peygamber'in hanımlarının isimleri de geçmektedir.[436]

1.2.3.2. Arazi Kayıtları

Divan teşkilatının kurulmasına karar verildikten sonra Müslümanlara ait arazinin miktarının bilinmesi gerekiyordu. Zira gayrimüslimlerden alınan harac vergisi araziyle alakalıydı. Bundan dolayı arazilerin bilinmesi Müslümanların işini kolaylaştırıyordu. Aynı şekilde arazi kayıtlarının bilinmesi bütçe dengesi açısından da önemliydi. Çünkü memurlara ödenecek maaş ve insanlara verilecek atiyye miktarı gelen vergilere göre değişebiliyordu. Bundan dolayı Hz. Ömer, arazilerin kayıtlarını tutmayı uygun görmüştü.

Hz. Ömer'den önce Müslümanların ellerinde bulunan toprak ölçümüne dair elimizde bir kayıt yoktur. Bundan dolayı İslam tarihinde arazileri ölçtüren ilk kişinin Hz. Ömer olduğu söylenmektedir.[437]

Hz. Ömer'in Sevad Bölgesi'nin arazi işlerini tanzim etmek, vergi miktarlarına esas olan toprağı belirlemek ve bölgede yetişen çeşitli mahsullerin nasıl vergilendirileceğine dair bir karara varmak üzere, Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. Yeman'ı vazifelendirmiştir. Osman ile Huzeyfe'nin, Sevad Bölgesi'nin iki ayrı kısmında vazife gördükleri anlaşılmaktadır.[438] Osman ve Huzeyfe'nin, arazi ile ilgili bilgi ve becerilerinin nereden kaynaklandığı hakkında Şibli Numani şu bilgiyi vermektedir: "Bu iki seçkin sahabe, Irak'ta uzun süre ikametleri sırasında bu bilgiye sahip olmuşlardı. Özellikle, Osman b. Huneyf bu alanda deneyimliydi. Kendisi

[436] Detaylı bilgi için bkz. Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 148.
[437] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 245.
[438] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 45.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 325.

kumaş ölçer gibi dikkat ve hassasiyetle arazi ölçmüştür. Bu konuda Hz. Ömer de ona yardımcı olmuştur. Aylarca devam eden çalışma büyük bir dikkatle gerçekleşmiştir."[439]

Hz. Ömer'in döneminde Sevad arazinin ölçülmesi işlemlerinde Sasanilerin tecrübelerinden yararlanıp yararlanmadıkları konusu net değildir. Bununla birlikte Mustafa Fayda, Müslümanların Sevad Bölgesi'nde yaptıkları çalışmalarda Sasanilerden faydalanmış olabileceğini söyler. Onun böyle bir sonuca ulaşmasının nedeni ise Sevad Bölgesi dışında, Suriye ve Mısır'da arazi ölçülmesiyle ilgili Müslümanların bir teşebbüslerinin olmamasıdır.[440] Benzer bir yorum da Mevlana Şibli'den gelmektedir. Onun ifadesine göre Hz. Ömer'in Irak topraklarından başka herhangi bir bölgenin yüz ölçümünü tespit etmediği, diğer vilayetlerin eski usulü hatta eski kayıtları veya eski defterleri kullandığı anlaşılmaktadır.[441]

1.2.3.2.1. Arazilerin Çeşitleri

Arazilerle ilgili kayıtlar tutulduktan sonra Hz. Ömer döneminde devlet hazinesine intikal etmiş araziler belli bir miktara ulaşmıştır. Bunlara "Sevâfil-esmâr" deniliyordu. Ebû Yusuf'un, Abdullah b. Velid'den naklettiğine göre Hz. Ömer, Sevad Bölgesi'ne ait toprakları şu sınıflara ayırarak beytülmale aktardı:

1. Savaşta öldürülen düşmanların arazisi

2. Savaştan kaçan düşmanların arazisi.

3. Kisra'ya ait arazi.

4. Kisra'nın yakınlarına ait olan arazi.

5. Su çıkan yerlerin kenarında bulunan arazi.

6. Atların[442] yayılması için ayrılan topraklar.[443]

---

[439] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 201.
[440] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 45.
[441] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 353.
[442] Yahya b. Âdem, Kitâbü'l-Harâc'ında bu atların posta atı oluğunu dile getirmektedir.
[443] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 57.

Hz. Ömer zamanında devlete intikal etmiş olan arazilerden elde edilen gelir miktarının yedi milyona dirheme ulaştığı rivayet edilir.[444] Emeviler döneminde meydana gelen Cemacim Vakası'da arazilerle ilgili kayıtların yakıldığı aktarılmaktadır. Bundan dolayı bize arazi kayıtları hakkında net bilgiler intikal etmemiştir.[445]

İslam'a özel bir hizmetinden dolayı, mükâfat olarak herhangi bir kimseye bir arazi verilecek olsa bu Sevad arazisinden verilirdi fakat bu şekilde verilen araziler, öşür vergisinden asla muaf değildi. Geriye kalan araziler ise önceki sahiplerine bırakıldı.[446]

1.2.3.2.2 Arazi Ölçümünün Yapılması

Hz. Ömer, gelir ve giderlerini dengelemek amacıyla devletin ne kadar araziye sahip olduklarını bilmek istiyordu. Dolayısıyla o güne kadar Müslümanların elinde bulunan bütün toprakları ölçmeye karar vermiştir. Özellikle tarıma elverişli yeni topraklar daha da önemliydi fakat Sevad arazisi dışında başka yerlerde ölçüm yapıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Hz. Ömer, arazi ölçümüne ilk olarak Sevad Bölgesinden başladı. Çünkü Irak Arabistan'a en yakın yerdi. Ayrıca Arap sakinlerinden dolayı, Arabistan'ın bir bölgesi haline gelmişti. Hz. Ömer, burada idari bir yönetim belirlemeden önce bölgenin eski geleneğini öğrenmek istedi. Zira Müslümanlar bu tür işleri bilmiyorlardı. Irak'ta uygulanan arazi vergisini öğrendikten sonra uygun olan kısmını alıp uyguladılar. Bu durum o bölgeden alınacak vergiler için kaçınılmazdı.[447]

Sevad arazisinin sınırının uzunluğu Musul'dan Abadan'a; genişliği ise Kadisiye suyundan Hulvan'a kadardır. Buna göre arazinin uzunluğu 160 fersah,[448] genişliği de 80 fersahtır. Irak topraklarının doğu sınırı Dicle Nehri'nin kollarının

---

[444] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 57.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 99. Yahya b. Âdem'in aktardığı başka bir rivayete göre bu rakamın dört milyon olduğunu ifade eder. Bkz. **Kitâbü'l-Harâc,** s. 100.

[445] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 57.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 99-100.

[446] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 201.

[447] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 200-201.

[448] Bir fersah yaklaşık olarak 5 kilometredir.

birleştiği yer, batısı ise Harbi denilen yerdir. Söz konusu bölge bahsedilen hattan itibaren güneye, Abadan'dan Basra'ya kadar uzanır. Bu duruma göre Irak arazisinin uzunluğu 125 fersah olup Sevad arazisinden 35 fersah kısadır. Genişliği ise 80 fersah olup Sevad arazisiyle aynı genişliktedir.[449]

Bugünkü hesaba göre Sevad toprakları tepeler, dağlar, çorak yerler, sazlıklar, harman yerleri, geniş caddeler, nehir yatakları, şehir ve köyler, sayfiye yerleri, alanları hariç tutulduktan sonra tahminen 225.000.000 cerib (455,625 kilometre kare) dir.[450] Bu arazinin de 75.000.000 ceribi çıkarsa 150.000.000 cerib de Irak toprağını teşkil eder. Bu arazinin yarısında hububat ekilir, yarısı da hurmalık, üzümlük ve ağaçlıktır. İranlılar zamanında en az ekildiğinde 150.000.000 cerib, en fazla ekildiğinde de 277.000.000 ceribdir. Her bir cerib için de ortalama 3 dirhem vergi alınırdı. Hz. Ömer zamanında Sevad arazisinin ekilen kısmı 230.000.000 cerib ile 236.000.000 cerib arasında değişirdi.[451]

1.2.3.3. Askerlerin Kayıt İşlemleri

Hz. Ömer, ashapla yaptığı istişare sonucunda kayıtların tutulmasına karar verince askerleri defterlere kaydetme işini Akil b. Ebu Talip, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'e verdi.[452]

Askerlerin isimlerinin ordu defterlerine yazılma sırasına gelince burada genel ve özel olmak üzere iki sıralama usulü göze çarpar: Genel sıralama kabilelere ve kavimlere göre tertiplenir. Kabileler ve kavimler birbirlerinden ayrılır. Ayrı kabile ve kavimden olanlar birleştirilemez. Aynı kabile ve kavimden olanlar da birbirlerinden ayrılamaz. Divanın bu şekilde bir tertip ve düzende olması neseplerin anlaşılması ve

[449] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 259.; Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, (335/946) **Edebu'l-Kuttâb**, Matb'atu's-Selefiyye, Kâhire, H. 1341, s. 219.; Şibli Numani bu yerin boyunun 3.750 mil, eni ise 2.400 mil kadar olduğunu ifade eder. Bkz. **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 201.

[450] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 259.

[451] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 259.; Belâzurî bu toprakların 36 milyon cerib olduğunu ifade eder. Bkz. **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Şibli Numani de Belâzurî'nin verdiği rakamları tekrar etmektedir. Bkz. **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 201.

[452] İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.

olası ihtilâfları ve münakaşaları önlemiştir. Kayıtların bu sisteme göre tutulması, askerlerin Arap olanlarıyla olmayanları birbirinden ayırma imkânı sağlamıştır.[453]

Askerler Arap iseler, neseplere göre yazılmıştır. Nesepler de Allah Resulü'ne yakınlık derecesine göre kabilelere ayrılmıştır. Hz. Ömer'in nüfus sayım ve tespitinde takip ettiği usul burada da uygulanmıştır. Sıralamaya nesebin aslı ile başlamış sonra o asıldan gelen şahıslar sıralanmıştır. Araplar, Adnan ve Kahtân soyundandırlar. Adnan soyu Kahtân soyuna tercih edilir. Çünkü nübüvvet bu soydan gelmiştir. Adnan soyu içinde Mudar kolu Rebia koluna tercih edilmiştir. Çünkü nübüvvet bu koldan gelmiştir. Mudar kolu da Kureyş ve onun dışındakileri içine almış, Kureyş de, peygamber aralarından geldiği için diğerlerine tercih edilmiştir. Kureyş de Hâşimoğullarını ve başkalarını içine almıştır. Nebî aralarından geldiğinden Hâşimoğulları diğerlerine tercih edilmiştir. Böylece Hâşimoğulları sıralamanın başı olmuştur. Sonra bunlara nesebce yakın olanlar derecelerine göre sıralanmıştır. Neticede Kureyş Kabilesi'nin tamamını içine almış olur. Sonra soyca Kureyş'ten gelenler sıralanır ve neticede bütün Mudaroğullarını içine alan bir kayıt elde edilmiştir. Mudaroğullarına nesepçe mensup olanların hepsi kaydedilir ki bunun sonunda Adnan oğullarının tamamını içine alan bir kayıt ortaya çıkmıştır.[454]

Arapların dışındakiler divanlara, soylarına göre yazılmazlardı. Nesebe göre de yazılmayınca bunlar için iki şey uygulanır: Ya kavimlere göre yazılır. Türkler, Hintliler gibi. Ya da memleketlere göre yazım işi yapılırdı. Kavimler veya memleketlere göre ayırım yapıldığında bunlardan İslâmiyet'e önce veya sonra girenlere göre bir sıralama yapılırdı. Özel sıralamaya gelince İslâmiyet'e girişteki öncelik ve sonralığa göre sıralama belirlenirdi.[455]

Askerlik hizmeti ile yükümlü olanlar iki guruba ayrılıyorlardı: Fiilen askerlik hizmeti yapmakta olanlar ve ihtiyaç halinde silâh altına alınabilenler. İkinci grup

[453] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 303.
[454] Arap soyu 6 derecede sıralanmıştır. Şu'be, kabile, kol (reislik), imara (veya ammâre), batın, fahz (en yakın akraba) ve fasile (aşîret). Mâverdi bunların her birisinin tek tek açıklamasını yapmaktadır. Geniş bilgi için bkz. **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 303-304.; Ayrıca bkz. İbn Haldûn, **Mukaddime**, s. 342.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 197-198.
[455] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 304.

askerler genellikle ücretsiz olup ve ganimetlerden pay alanlar.[456] Dolayısıyla askerlikle ilişkisi olmayan kişilere devletten maaş ödenmemiştir.[457]

1.2.4. Hz. Ömer Döneminde Yapılan Mali Reformlar

Hz. Ömer döneminde gerek eski arazilerin ıslah çalışmaları gerekse yeni arazilerin tarıma kazandırılması ile birlikte devlet gelirlerinde önemli oranda artışlar olmuştur. Nitekim Hz. Ömer'in arazileri ıslah etmesinden sonra, sadece bir yıl içerisinde arazi vergileri seksen milyondan yüz yirmi milyona çıkmıştır. Sonraki yıllarda bu oran daha da artmıştır.[458]

Bu kadar kısa zamanda meydana gelen gelir artışı, insanların aklına: "Acaba Müslümanlar bölgede bulunan kişilerden fazla vergi alarak onlara haksızlık mı yapıyorlar?" sorusunu getirebilir ancak bu durumun bölge halkına yapılan haksızlıktan değil, arazilerin ıslah edilmesinden kaynaklandığını söylemek gerekir. Hz. Ömer, Müslümanların bölge halklarına haksızlık yapıp yapmadığını ve onlardan kanunsuz vergi alıp alınmadığı hakkında her sene Basra ve Kufe başta olmak üzere çevre vilayetlerden rastgele onar kişi çağırarak Müslüman yöneticilerin kendilerine nasıl davrandıkları hakkında bilgi almıştır.[459]

Hz. Ömer zamanında yapılan reformlar sayesinde toplanan vergi miktarında büyük artış olmuştur. Öyle ki ondan sonraki dönemlerde toplanan gelirlerin miktarının oranının Hz. Ömer dönemine ulaşmadığı rivayet edilmiştir. Haccac ve Ziyad b. Ebih gibi kişiler insanlar üzerine baskı kurmalarına rağmen topladıkları vergi miktarları Hz. Ömer dönemindeki vergi miktarına ulaşmamıştır. Bu durum Abbasiler için de geçerli olmuştur.[460]

Mısır bölgesinde firavunlardan kalan arazi sistemi, Romalılar döneminde de devam ettirilmiş hatta bu dönemde insanlardan alınan vergiler artırılmıştır. Hz.

---

[456] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 240.
[457] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 642.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 240.
[458] Bkz. Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s.44.
[459] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 114.
[460] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 202.

Ömer, insanları zor durumda bırakan bu uygulamalara son vermiş ve halkın ödeyebileceği makul vergi oranları belirlemiştir.[461]

Yapılan reformlar sayesinde topraktan alınan ürünlerin kalitesinde de iyileşme meydana gelmiştir. Mesela bu dönemde yemeklik buğday hem nitelik hem de nicelik olarak artmıştır. Bu artış sayesinde diğer beldeler de bu iyileşmeden nasibini almışlardır. Söz konusu bollaşma nedeniyle Mısırdan Medine'ye yemeklik buğday gönderilmiştir. Belâzurî, bu buğdayın oradan elde edilen mutat vergilerden alındığını ve halktan ayrıca bir vergi alınmadığını ifade etmektedir.[462]

Hz. Ömer döneminde yapılan en önemli reformlardan biri de toprak reformuydu. Malum olduğu üzere Müslümanların yaşadığı topraklar çoğunlukla tarıma elverişli değildi. Daha sonra fetihler yoluyla Müslümanların eline geçen Irak, Suriye ve Mısır toprakları ise tarıma son derece elverişliydi. Bununla birlikte yüksek verim alınabilmesi için söz konusu toprakların ıslah edilmesi gerekiyordu. Müslümanlardan önce bu ülkelerde yaşayan halkın kendi toprağı üzerinde tasarruf etme hakkı elinden alınmıştı. Dolayısıyla başkaları gelip bu toprakları istedikleri gibi yönetiyordu. Bu durum hem o topraklar üzerinde yaşayan halkı huzursuz ediyor hem de o topraklardan daha iyi bir gelirin elde edilmesine engel oluyordu. Dolayısıyla Hz. Ömer, cesurca bir adım atıp eski sisteme son vererek onların ellerinde bulunan toprakları almış ve Müslümanların umum mülkü haline getirmiştir. Aynı şekilde İslâm devletinin toprak sisteminde önemli değişiklikler yapmıştır.[463]

İslam dinine göre toprak ve içinden çıkan her şey insanların ortak kullanımı içindir ve her insan, topraktan yiyeceğini elde etme hakkına sahiptir. Hiç kimse bu haktan mahrum edilemez ve hiçbir fert, toplum veya kavim, üretim araçlarını kullanmaktan veya geçimini temin ettiği mesleğini icradan kısmen veya tamamen alıkonamazdı.[464]

[461] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 203.
[462] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 304.
[463] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 29.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 168 vd.
[464] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 30.

Hz. Peygamber, ekilmeyen arazilerle ilgili şunları söylemektedir: "Her kim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak onundur."[465] Başka bir hadiste ise: "Boş araziler Allah ve Resulü'nündür. Ondan sonra da sizindir. Her kim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak ihya edenindir. Şayet üç yıl o araziyi ekmezse hakkını kaybeder." buyrulmuştur.[466] Bundan da anlaşıldığı üzere toprağın ekilmesi için halka verilmesi gerekmektedir. Nitekim Allah Resulü, Hayber arazilerini bu şekilde insanlara dağıtmıştır. [467]

Hz. Ömer'in fethedilen toprakları askerler arasında paylaştırmayı reddetmesi, bu bölgelerdeki toprak ağalığının ortadan kaldırılması için atılmış büyük bir adımdır. Hz. Peygamber'in Müslümanlar arasında dağıttığı Hayber toprakları çok azdı ve buralarda hiçbir toprak ağalığı tehlikesi yoktu fakat Irak ve Suriye'nin fethiyle ele geçirilen topraklar hem çok genişti hem de askerler arasında dağıtıldığı takdirde toprak ağalığının bütün kötülükleriyle birlikte yeniden yeşermesi ihtimali çok yüksekti.[468]

Bu uygulamalarıyla Hz. Ömer, bir yandan mağlup milletlere hiçbir galip kavmin gösteremeyeceği cömertlikle davranarak tarihte önemli bir adalet ve insaf örneği ortaya koymuştur. Öte yandan ülke tarımı gelişmiş ve halkın refahı artmıştır.[469]

Hz. Ömer, herkesin hak sahibi olduğu malların belirli kişiler tarafından ele geçirilmesine şiddetle karşı çıkıyordu. Tebaasından bazı kişilerin iki yakası bir araya gelmezken bazı kişilere büyük meblağların bağışlanmasına asla tahammül etmiyordu. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in halifeliği zamanında iki büyük sahabeye, Talha b. Ubeydullah ve Uyeyne b. Hıns'a, toprak bağışlanmasına şiddetle karşı çıkmış ve hazırlanan belgeleri de iptal etmiştir.[470]

---

[465] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[466] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 367.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 115, 117, 120, 121.
[467] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 613-614.
[468] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 32.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 171.
[469] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 207.
[470] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.

Hz. Ömer, ekonominin canlanması ve verimin artması için sürekli olarak arayış içerisinde olmuştur. Daha önce kimseye ait olmayan ve ekilmeye müsait olan toprakları tarıma kazandırmak için söz konusu toprakları ehil kişilere dağıtmıştır. Bu durumda arazi boş kalmayarak hem devlet hem de toprağı işleyen kişiler kazanç sağlamışlardı. Hz. Ömer bu uygulamayı başlattıktan sonra sürecin takipçisi olmuş, böylece toprağın sürekli olarak işlenmesine vesile olmuştur. Bu amaçla bazı sıkı kurallar da koymuştur. Mesela bir kimse ölü bir araziyi imar ettiği takdirde o arazinin işletme hakkı geçici olarak kendisine verilmiştir. Aynı kişi imar ettiği araziyi üç yıl boş bıraktığı takdirde arazi elinden alınmış ve bir başkasına verilmiştir.[471] Bu düzenlemelerle birlikte, geniş araziler çok kısa bir zaman içinde tarıma elverişli hale getirilmiş,[472] verimin artırılması ve sürekliliği sağlanmıştır.

[471] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 61, 63, 101.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 115, 117, 120, 121.
[472] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 208.

İKİNCİ BÖLÜM
BEYTÜLMALİN GELİRLERİ

Hz. Peygamber döneminde sınırlı olan devlet gelirleri, Raşid Halifeler Dönemi'nde hem artmış hem de çeşitlilik kazanmıştır. İslam tarihinde vergilerin sistemli bir şekilde toplanması ve bu vergilerin yine belli bir düzen içerisinde dağıtılması Hz. Ömer zamanına tekabül etmiştir. Onun kurduğu sistem, daha sonraki halifeler döneminde büyük oranda devam etmiştir.

Hz. Ömer'in fethedilen yerlerde uyguladığı vergi politikası, İslam'dan önce bu topraklarda uygulanan vergi politikasından farklılık göstermiştir. Dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sasani İmparatorlukları, Arabistan'ın kuzeyinde uyguladıkları politikalarla halkı zor durumda bırakmışlardı. İnsanlar sınıflara ayrılmış ve takatlerinin üstünde vergi ödemek zorunda bırakılmışlardı. Bizans İmparatorluğu, tebaasından aldığı vergileri sürekli artırma yoluna gitmiş ve bu durum birçok yerde ayaklanmaların çıkmasına sebep olmuştur. Benzer durum Sasani İmparatorluğu için de geçerli olmuştur. Sasanilerin uyguladıkları yanlış politikalar, bütçenin açık vermesine sebep olmuştur. Bütçe açığını gidermenin yolu olarak da ilk akla gelen, halktan yeni vergiler almak olmuştur. Bu da halkın kitlesel olarak yoksullaşmasına neden olmuştur.[473]

Hz. Ömer, sade bir malî sistem öngörmüş, her yıl değişen karmaşık bir vergilendirme sistemi yerine tek bir vergi sisteminin daha uygun olacağına inanmıştır. Bundan dolayı Hz. Peygamber döneminden itibaren Müslümanlardan alınan zekât ile toprak gelirlerinden alınan öşür vergisi dışında herhangi bir vergi almamıştır. Gayrimüslimlerden de fey gelirleri adı altında cizye ve harac vergisi alınmıştır. Bunların miktarı genel olarak belliydi. Böylece İslâm devletinde yaşayan

[473] Bizans ve Sasani İmparatorluklarının halklarına karşı uyguladıkları politikalar hakkında bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 63-64.

halk, vergilere tabi tutulurken Müslüman ve zimmî diye sınıflandırılmış fakat hiçbir zaman zimmîler ikinci sınıf vatandaşı olarak kabul edilmemiştir.[474]

Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan vergiler, aynî ve nakdî olmak üzere ikiye ayrılıyor ve belli bir süreliğine beytülmalde muhafaza edildikten sonra ihtiyaç sahiplerine dağıtılıyordu. Hazineye gelen mallar, genel olarak zekât ve fey gelirlerinden oluşmaktaydı. Zekât, zengin Müslümanlardan alınırdı ve dağıtım yerleri ayetlerle sabitti. Bu konuda içtihat yapılmaz ve nasların belirlediği yerler dışında harcanmazdı. Aynı şekilde zekât mükellefi, malının zekâtını hak sahiplerine dağıtabiliyordu. Feyin dağıtımı hususunda herhangi bir nas olmadığından dağıtımı genel olarak devlet başkanı ve hukukçuların içtihadına bırakılmıştır. Fey mallarına sahip olanlar, bu malları istedikleri gibi harcayamazlardı. Devlet başkanı veya onun görevlendireceği yetkili bir şahsın kontrolünde dağıtımı yapılıyordu.[475]

Celal Yeniçeri'nin ifadesiyle beytülmal, bazı gelirler için "emanet kasa" durumundaydı. Söz konusu gelirler ihtiyaç sahiplerine dağıtılıncaya kadar burada tutulurdu. Vergi memurları, gelirleri toplayıp hazineye intikal ettirmeden de doğrudan hak sahiplerine dağıtabiliyorlardı. Şu kadar var ki devletin bu gelirleri hak sahiplerine adaletli bir şekilde dağıtabilmesi için bir müddet beytülmalde bekletmesi gerekiyordu.[476]

Hz. Peygamber döneminde beytülmal gelirleri Müslümanlardan alınan zekât ile gayrimüslimlerden alınan humus ve cizyeden oluşurken Dört Halife Dönemi'nde bunlara ek olarak harac ve uşûr gibi diğer bazı vergiler de devlet hazinesinin gelirleri arasına girmişti. Şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

2.1. MÜSLÜMANLARDAN ALINAN VERGİLER

Beytülmalin en önemli gelirlerinden kabul edilen ve Müslümanlardan alınan vergiler,[477] genel olarak iki ana başlıkta toplanmıştır. Bunlardan birincisi, çeşitli mallardan ve farklı oranlarda alınan zekât; ikincisi ise toprak mahsullerinden alınan

[474] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 64-66.
[475] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.
[476] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 46.
[477] Muhammed Hamidullah, "zekât" kavramı yerinde "vergi" ifadesini kullanmanın çok güzel olmamakla birlikte kullanılabileceğini ifade eder. Bkz. Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 328.

ve ondalık vergi anlamına gelen öşür vergisidir. Bu vergiler Hz. Peygamber zamanında Medine döneminde farz kılınmıştır.

İslam devletinin Müslüman vatandaşlardan topladığı her türlü gelirin genel adı zekâttır. Dolayısıyla tarım ürünlerinden, yer altından çıkarılan madenlerden alınan beşte birlik humus vergisinden, ticari sermayelerden, kamuya ait otlaklardan, beslenen hayvan sürülerinden, birikmiş altın, gümüş ve paradan alınan vergilerin hepsi aynı kategoride değerlendirilmiş ve bunların hepsi İslam tarihinin ilk dönemlerinde devlet tarafından toplanmıştır.[478]

Müslümanlardan tahsil edilen zekât vergilerinin oranları, hadis ve fıkıh kaynaklarımızda detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Biz burada konunun fıkhi tarafını değil, Raşid Halifeler Dönemi'nde bu konuda ne gibi uygulamaların olduğunu incelemeye çalışacağız.

2.1.1. Zekât

Zekât, sözlükte "büyüme, temizleme,[479] artma, arıtma, övgü, bereket[480] ve kurtuluş"[481] anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise dinen mükellef olan kişilerin, mallarının belirli bir miktarının Kur'an-ı Kerim'de belirtilen sınıflara vermeleridir.[482]

Zekâtın kökeni hakkında bize kadar ulaşmış kesin bir bilgi olmamakla birlikte İrfan Mahmut Rana, İslam'dan önce halkın göçebe oluşu ve ülkede yaygınlaşmış sosyo-ekonomik bir sistemin olmayışı gibi nedenlerden ötürü böyle bir verginin varlığının zorluğunu ifade ederken[483] Philip K. Hitti, zekâtın İslam'dan önce de mevcut olan eski bir vergi olduğunu, İslam'dan önce Güney Arabistan'da böyle bir

---

[478] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 120-121, 122.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 141.

[479] Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mukrim b. Manzûr (711/1311), **Lisânu'l-Arab**, Dâru Sâdr, Beyrut, 1414, c. 14, s. 358.; Hasan izzeddın b. Hüseyin b. Abdulfettah Ahmed, **Mu'cem ve Tefsir Luğavî li Kelimati'l-Kur'an**, el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kitab, Kâhire, 2008, c. 2, s. 250.; Hamidullah, İslam'a Giriş, s. 122.

[480] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 14, s. 358.; Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 149.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 392.; Mehmet Erkal, "Zekât", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, c. 44, 197.

[481] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 237.

[482] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 237.; Şulul, **İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi**, s. 906-907.; Erkal, "Zekât", **DİA**, c. 44, 197.

[483] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 68.

vergi uygulaması bulunduğunu belirtir.[484] Câbirî ise zekâtın İslam'dan önce uygulanan bir vergi olduğunu, "itâvet" olarak adlandırıldığını ve savaşlarda galip gelen kabilelerin mağlup kabilelerden aldığı bir vergi çeşidi olduğunu ifade eder.[485] Her ne kadar Hitti ve Câbirî İslamiyet'ten önce böyle bir verginin olduğunu ifade etseler de kanaatimizce bu, zekâtla aynı şey olmayıp sadece ona benzer bir vergidir. Çünkü zekât, kendi içinde kuralları olan son derece sistemli, mali bir yükümlülüktür.

İslam'ın temel beş şartından biri olan zekâtın, Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette farziyeti vurgulanmıştır.[486] Ayrıca Kur'an'da hak,[487] nasip[488] infak[489] ve sadaka[490] kavramları da zekât anlamında kullanılmıştır. zekâtın Mekke döneminde farz kılındığını söyleyenler olmakla birlikte tercih edilen görüşe göre zekât hicri ikinci yılda Medine'de farz kılınmıştır.[491]

Allah Resulü, zekâtın nasıl toplanacağını ümmetine öğretmiş; çeşitli mallardan hangi şartlarla alınacağını, sözlü ve uygulamalı olarak ortaya koymuş ve kurumsal boyutta zekâtın İslam devleti tarafından nasıl tahsil edilip dağıtılacağını göstermiştir.[492]

Zekât, Hz. Peygamber ve ilk iki halife döneminde Müslümanlardan alınan vergilerin genel adıdır.[493] Bu dönemde bir Müslüman'ın malından zekâttan başka vergi alınmamıştır.[494] Nitekim Hz. Peygamber, "Malda, zekâttan başka bir hak yoktur."[495] Hz. Peygamber, zekâtlarını vermeyenleri şiddetli bir şekilde uyarmış ve bu konudaki kararlılığını şu ifade ile göstermiştir: "Zekâtını ödemeyenlerden onu

[484] Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, c. 1, s. 200.
[485] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 215-216.
[486] Bkz. Tevbe, 9/60, 103.; Mearic, 70/24-25.
[487] En'am, 6/141.
[488] Nahl, 16/56.
[489] Bakara, 2/267.
[490] Tevbe, 9/60, 103.
[491] İbn Hazm, **Cevâmiu's-Sîretu'n-Nebeviyye**, s. 58.; Ayrıca bkz. Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 149.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 151.
[492] Mehmet Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 91.
[493] Ticaret zekâtı, toprak zekâtı, maden zekâtı, hayvan zekâtı, kervanlardan alınan vergiler… Bkz. Muhammed Hamidullah, **İslam Müesseselerine Giriş**, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 133.
[494] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 121.
[495] İbn Mâce, **Sünenu İbn Mâce** "Zekât," 3.

muhakkak alırız."[496] Hz. Peygamber'den sonra devlet yönetimine gelen Hz. Ebû Bekir, zekât vermeyenler üzerine yürümüş ve onları zekât vermeye zorlamıştır.[497] Bu da bize gösteriyor ki İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren mali bir ibadet olarak bilinen zekâtın, dini olduğu kadar sosyal, siyasi ve ekonomik boyutları da bulunmaktadır.[498]

Hz. Peygamber ve ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde zekât, devlet memurları tarafından toplanıp dağıtılıyordu.[499] Fethedilen bölgelerin zekâtı bazen merkez tarafından görevlendirilen memurlarca toplanmışsa da zekât toplama işlerinden genelde sorumlu olan kişi, vali veya ordu komutanıydı. Zekât tahsildarları kendi yetkileri altındaki bölgeleri belirli bir süre içinde dolaşıp her kişi için tek tek zekât tespiti yapıyorlardı. Böylece tespit edilen zekât, duruma göre aynî ya da nakdî olarak toplanabiliyordu. Zekât olarak toplanan malın bozulma ya da değerini kaybetme tehlikesi varsa tahsildarın bunu satıp bedelini gönderme yetkisi vardı.[500]

Üçüncü halife Hz. Osman, seleflerinden farklı olarak görünmeyen malların zekâtı hususunda bazı değişikliklere gitmiştir. O, özel tasarruflar üzerindeki zekâtın ödenmesini, Kur'an'da tarif edildiği şekilde dağıtılması ve harcanmasını bireysel olarak Müslümanlara bırakmayı tercih etmiştir.[501] Bu konu ileride ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

2.1.1.1. Zekâtın Toplanması ve Muhafaza Edilmesi

Hz. Peygamber döneminin sonlarına doğru zekât devlet eliyle toplanmaya başlandı. Allah Resulü, değişik yerlere zekât amilleri göndererek malı nisap miktarına ulaşmış kişilerden zekât topluyordu. Raşid Halifeler Dönemi'nde de bu uygulamaya aynen devam edildi. Hatta İslam coğrafyası genişlediği için bu iş daha da zorlaşmıştı.

---

[496] Ebû Dâvud, **Zekât**, 4.
[497] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 253 vd.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 159-160.
[498] Adnan Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 115.
[499] Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 219.; Ayrıca bkz. **İslam Müesseselerine Giriş**, s. 133.
[500] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 117.
[501] Muhammed Hamidullah, **İslama Genel Bir Bakış**, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 71.

Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde zekât, devlet başkanı veya onların belirlediği amiller tarafından toplanıyordu. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra devlet otoritesi kaybolmuş, insanlar farklı arayışlara girmişlerdi. Kimileri daha önce olduğu gibi zekâtlarını yöneticilere vermeye devam ederken kimileri de zekâtlarını kendileri vermeyi tercih ediyordu.[502]

2.1.1.1.1. Zekât Toplamada Hassasiyet

Hz. Peygamber gerekse raşid halifeler, zekât amillerini görevlendirirken amillerin zekât toplama esnasında halka iyilikle mukabele etmelerini tembihlemişlerdir. Zira zekât tahsil edildiğinde mükellefin hoşnutluğunun gözetilmesi ve hakkın yerine getirilmesi önemliydi.[503] Allah Resulü, zekât amillerini görevlendirirken hassas davranmış, yaptıkları görevin ne kadar önemli olduğunu kendilerine hatırlatmıştır.[504] Nitekim Ubade b. Samit'i zekât memuru olarak atadığında, görevini yerine getirirken son derece dikkatli olmasını söylemiştir.[505] Hz. Peygamber, amillerin görevlerinin önemi konusunda şunları söylemiştir: "Hakkıyla görev yapan zekât memuru, görevinden dönünceye kadar Allah yolunda savaşan gazi gibidir.[506] Sizden her kime bir işi uhdesine verirsek bu kimse bir iğne ve daha büyük değerde bir şeyi bizden gizlerse bu yaptığı bir ihanettir. Kıyamet günü çaldığını getirecektir." Daha sonraki dönemlerde Ensardan bir zat Allah Resulü'nün yanına gelerek: "Ey Allah'ın Resulü! Verdiğin görevi al" dedi. Resulüllah: "Sana ne oldu?" diye sorunca Adam: (Yukarıdaki hadisi kast ederek) "Sizin şöyle şöyle dediğinizi işittim" dedi. Bunun üzerine Allah Resulü şöyle buyurdu: "Ben o sözü şimdi de söylüyorum. Sizden kime mali bir görev tevdi edersek malın azını da çoğunu da getirsin. Ondan kendisine verileni alsın. Nehyedilenden de sakınsın."[507]

---

[502] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, 385.
[503] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 142.
[504] İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 4, s. 242-243.; Ayrıca Hz. Peygamber'in zekât amili olarak görevlendirdiği kişiler hakkında bkz. Ayşe Yavuz, **Hz. Peygamber'in Zekât Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabeler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.
[505] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.
[506] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 717.
[507] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 358.

Hz. Ömer de Allah Resulü'nün yaptığı gibi zekât memurlarını görevlendirirken görevlerini iyi yapmalarını emretmiş ve halka zulüm etmemeleri hususunda kendilerini uyarmıştır. Zira o, zekât memurlarının getirdiği zekât koyunları arasında iri memeli büyük bir koyun görünce görevlilere hitaben: "Sahipleri bu koyunları gönül rızasıyla vermemişlerdir. İnsanların mallarını gasp etmeyiniz. İnsanların üzerine titrediği malların en iyisini zekât malı olarak almayınız" demiştir.[508]

Hz. Ömer ile görevlendirdiği zekât amilleri arasında şöyle bir diyalogun geçtiği aktarılır: "İbn Ebî Rebîa, zekât memuru olarak topladığı zekâtı getirdi. Geldiğinde Ömer b. H Attâb yanına gitti. Hz. Ömer ona hurma ikram etti. O da kendisine verilen hurmaları yedi. Hz. Ömer ise yemekten kaçındı. Bunun üzerine İbn Ebî Rebîa ona: "Allah'a yemin ederim ki biz zekât hayvanlarının sütünü içmekte ve ondan yararlanmaktayız" dedi. Halife Ömer: "Ey İbn Ebî Rebîa! Benim durumum senden farklıdır. Sen onları gütmekle sorumlusun. Bu sebeple de onlardan yararlanabiliyorsun."[509]

Hz. Ömer'in zekât toplamada gösterdiği hassasiyeti görevlendirdiği amillerinde de görmekteyiz. Nitekim zekât memuru olarak görevlendirilen Muhammed b. Mesleme'ye bir koyun getirildiğinde son derece dikkat ederdi. Zekâta uygun bir nitelik görürse onu kabul ederdi. Yoksa geri verirdi.[510]

Hz. Ömer, zekât mükelleflerinin zorluk çıkarmalarından dolayı zekât toplamak için tayin edilen görevlilerin, bu görevi üstlenmek istemediklerini görmüş, zekât toplama işinin önemini anlatmak için, zekât toplamanın çok önemli olduğunu ve bunun sevabının cihad sevabıyla eşdeğer olduğunu dile getirmiştir.[511]

Hz. Ali de, kendinden önceki halifeler gibi zekât amillerini seçerken son derece hassas davranmış ve amillerin halka karşı nazik olmaları konusunda

---

[508] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 83,; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 502-503.; Süleyman Muhammed et-Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, Muhammed Vesim Taylan (Çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 159.
[509] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 717.
[510] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 503.
[511] Geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 707.

uyarmıştır.[512] Hz. Ali'nin zekât toplama memurlarına yaptığı bazı tavsiyeleri Nehcü'l-Belağa'dan aynen aktarıyoruz: "Ortağı olmayan, bir olan Allah'tan sakınarak git! Herhangi bir Müslüman'ı korkutma! Senden hoşlanmadığı halde ona gitme! Ondan malının Allah'ın hakkı olan miktarından fazlasını alma! Bir kabileye gittiğin zaman evlerine karışmadan sularına in! Onlara sükûnet ve vakarla git ki aralarında ikamet edesin! Onlara selam ver ve iyi dileklerini azaltma! Sonra, 'Allah'ın kulları! Beni size, Allah'ın velisi ve halifesi, Allah'ın mallarınızdaki hakkını almam için gönderdi de. Mallarınızda, velisine ödeyeceğiniz Allah'ın hakkı var mıdır?' diye sor! Biri 'Hayır!' derse ondan tekrar isteme. Biri 'Evet!' derse onu korkutmadan, tehdit etmeden, zulmetmeden ve gücünün yettiğinden fazlasıyla yükümlü kılmadan onunla birlikte git ve sana vereceği altın ya da gümüşü al! Hayvanları ya da develeri varsa onun izni olmadan sürüsünün içine girme! Zira hayvanların çoğu onundur. Sürünün içine girersen de kaba birisinin yaptığı gibi girme! Hayvanları ürkütüp korkutma! Hayvan sahiplerini üzme! Malı iki kısma ayır, sonra da adamı birisini seçmesi için serbest bırak! Onlardan birisini seçerse seçtiğine dikkatini verme! Sonra geri kalanı yine ikiye bölerek birisini seçmesi için onu serbest bırak! Onlardan birisini seçerse seçtiği ile ilgilenme! Adamın malında Allah'ın hakkını karşılayacak miktar kalıncaya kadar bu davranmaya devam et ve ondan Allah'ın hakkı olanı al! Adam yapılan bu paylaşımdan memnun kalmayıp vazgeçmek isterse talebini dikkate al, hayvanlarını karıştır ve Allah'ın, adamın malındaki hakkını alıncaya kadar daha önce yaptığın şekilde tekrar paylaşım yap! Yaşı geçmiş, çok yaşlı, bir organı kesik, zayıf ve ayıplı olanı alma! Onun için sadece dindarlığına güvendiğin Müslümanların malları için faydalı olan kişiye itimat et ki o malları Müslümanların velisine ulaştırsın ve o da bu malları onların arasında paylaştırsın. Malları için nasihat eden, şefkatli, güvenilir ve koruyacak, katı olmayan, hayvanları yorarak sürmeyen, bitkin düşürmeyen ve yormayan kişiden başkasına güvenme! Sonra yanında toplananı bize çabuk ulaştır ki biz de onu Allah'ın emrettiği yerlere iletelim. Zekâtı vekil olarak görevlendirdiğin kişi alacaksa ona deve ile yavrusunu birbirinden ayırmamasını, devenin sütünü yavrusuna zarar verecek şekilde tamamen sağmamasını, çok binmek suretiyle hayvana zahmet vermemesini, bu hususta diğerleriyle onun arasında adil davranmasını, bitkin olanı rahat ettirmesini, toynağı yarılmış ve aksak olanlara

[512] Abbas b. Bekkâr ed-Dabbi (222/?), **Ahbâru'l-Vâfidât mine'n-Nisâ âlâ Muaviyye b. Ebî Süfyan**, Thk., Sükeyne eş-Şihâbî, Müessestu'r-Risale, Beyrut, 1983, s. 69.

yumuşak davranmasını, göletlerin olduğu yerlerden getirmesini, ana yollar dışında bitkili yerlerden sapmamasını, bazı vakitlerde onu dinlendirmesini, suyun az olduğu yerlerde ve meralarda suyunu içip otlaması için ona zaman vermesini emret! Böylece Allah'ın izniyle bize semiz, şişmanlamış, yorulmadan ve meşakkat çekmeden gelsin ki onu Allah'ın Kitabı'na ve Peygamber'inin sünnetine göre paylaştıralım. Allah'ın izniyle bu, mükâfatın için daha büyük, doğru yolda olmana daha yakındır.[513]

Hz. Ali, amilleri hakkında kendisine herhangi bir şikâyet geldiğinde, bunu değerlendirmiş ve suçu sabit olan amilleri hemen görevlerinden azletmiştir. Suçlu bulunan zekât amillerinin uzak bir yerde olmaları durumunda, onların merkeze gelmelerini beklemeden yerlerine yenilerini görevlendirir ve görev değişikliğini bir mektup ile kendilerine bildirmiştir.[514]

2.1.1.1.2. Zekâtın Toplanma Zamanı

Bilindiği gibi bir maldan zekât alınabilmesi için elde edilen malın mülkiyetinin üzerinden bir yıl geçmesi gerekir.[515] Bu şart hayvanlar, para ve anapara kapsamına girebilen ticaret malları için söz konusudur. Tahıl, meyve, bal, maden ürünleri ile defineden alınan zekâtlar için ise böyle bir şart yoktur.[516]

Zekât hicretin ikinci yılında Medine'de farz kılınmış Hz. Peygamber, maddi imkânları yerinde olan Müslümanları infak etmeye teşvik etmiştir. Zekâtın ilk defa ne zaman toplandığına dair kaynaklarımızda net bir bilgiye rastlayamıyoruz. Salih Tuğ, Hz. Peygamber'in zekâtları toplama zamanını tayin etmemesi durumunu Müslümanların anlayış ve imkânlarına ve hatta örf ve adetlerine bırakmış olmasıyla açıklamaktadır.[517] Bununla birlikte burada söz konusu olan devletin ne zaman zekâtı topladığıdır. Zira İslam dinine göre zekât vermekle yükümlü olan kişi zekât şartları

---

[513] Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyn b. Musâ el-Musevi, **Nehcü'l-Belağa: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri**, Adnan Demircan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 281-282.

[514] İbn Bekkâr, **Ahbâru'l-Vâfidât mine'n-Nisâ âlâ Muaviyye b. Ebî Süfyan**, s. 6-70.; Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 532-533.

[515] Devlet değil de şahıs şayet kendisi isterse bir yıl dolmadan da zekâtını verebilir. Bu durum tamamen kendi inisiyatifindedir ancak devlet alamaz. Bkz. Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 1, s. 104.

[516] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 168.

[517] Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 98.

yerine gelir gelmez zekâtını vermek zorundadır. Zekâtı toplayan devletse, toplamaya karar verecek de elbette ki devlet başkanı veya onun yetki verdiği kişilerdir.

İslam dinine göre vergiler yıllık olarak toplanır ve istisnalar dışında[518] bir yılda iki defa vergi alınamazdı. Nitekim Hz. Peygamber'in hadislerinden de mükelleflerden bir yıl içerisinde iki defa vergi alınamayacağını öğrenmekteyiz.[519] Özellikle nakit ve ticaret ile ilgili hadislerde bu konu daha net bir şekilde ifade edilmiştir.[520]

Belâzurî, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın muharrem ayını zekât ayı olarak kabul ettiklerini ve bunda da herhangi bir şüphenin olmadığını aktarır.[521] Muhammed Hamidullah da, Hz. Peygamber'in zekât memurlarını muharrem ayında gönderdiğini ifade eder.[522]

Hz. Osman'ın zekâtları ramazan ayında toplattığına dair rivayetler bulunmaktadır. Nitekim ramazan ayı geldiğinde Hz. Osman insanlara: "Zekât ayınız geldi. Borcu olan, borcunu ödesin sonra kalan malının zekâtını versin" dedi.[523] Hz. Osman'ın zekât toplamada kolaylık olsun diye ramazan ayını tercih ettiği anlaşılmaktadır.[524]

Ülke genelinde zekâtın aynı mevsimde toplanması zordur ancak zekât tahsilâtının daha yoğun olduğu dönemler vardır. Özellikle toprak gelirlerinin her yıl hemen hemen aynı dönemlerde hasat edilmesi sebebiyle zekât zamanını belirleyen

---

[518] Bir yılda iki defa vergi almakla alakalı kaynaklarımızda iki durum göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi çeşitli nedenlerden dolayı bir önceki yılın vergisi alınmamışsa bir sene içinde hem o yılın hem de bir önceki yılın vergisi beraber alınabilir. Mesela Hz. Ömer kıtlık yılında insanlardan vergi almamış ancak bir yıl sonra vergiyi iki kat aldığını görüyoruz. İkincisi ise bolluk olur ve ürünlerde aşırı derecede artış olursa bu durumda da vergi iki defa alınabilir. Bu uygulamanın da ilk defa ortaya çıktığı dönem ise Muaviye b. Ebi Süfyan dönemidir. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 472-473.

[519] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 473.

[520] Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c. 1 s. 148 (1264),; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513.

[521] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 10, s. 50.

[522] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 821-822.

[523] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 8.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 2.; Kutub İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, el-Heyetu'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kâhire, 1986, s. 76.

[524] Soner Duman, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nde Zekât", **Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi**, Mart, 2018, c. 4, s. 72.

şey, ürünün hasat mevsimi olmuştur.[525] Bundan dolayıdır ki Hz. Ömer, zekât amillerini yaz mevsiminin başında göndermiştir.[526]

Görüldüğü gibi zekât mallarının ne zaman toplandığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ticaret mallarına taalluk eden zekâtların toplama zamanı genellikle Muharrem ve Ramazan ayı olduğu, ziraat mallarından alınan zekât ise o malların tahsil döneminde denk geldiği anlaşılmaktadır.

2.1.1.1.3. Zekâtın Vaktinden Önce Verilmesi ve Tehiri

Allah Resulü, zekâtı yılda bir defa topluyordu ve bunun belli bir zamanı yoktu. Bunun nedeni insanların mallarını muhtelif zamanlarda kazanıyor olmalarıdır. Yılın muhtelif ayları bu hususta ölçü olabiliyordu. Böylece her insanın zekâtı, malı kazandığı veya ürünü kaldırdığı aydan itibaren vacip oluyordu. Bu nedenle insanların zekâtı ödeme zamanları muhtelif olabiliyordu. O hâlde zekâtın, bütün insanları bağlayabilecek belirli bir ödeme vakti olamazdı. Bu yüzdendir ki bütün âlimler vaktinden önce zekâtın ödenebileceği konusunda fetva vermişlerdir.[527]

Zekât ile namazın edasının zamanları aynı olmadığından, bunları birbirleriyle kıyaslamak doğru değildir. Bunun için namaz, vaktinden önce kılınmaz iken[528] zekât, vaktinden önce verilebilir. Nitekim Allah Resulü, Hz. Ömer'i zekât toplamakla görevlendirdiğinde Abbas'a gelerek malının zekâtını istedi. Abbas: "Resulüllah'a iki yılın zekâtını erken olarak bir arada verdim" dedi. Hz. Ömer, Abbas'ın durumunu arz edince Allah Resulü şöyle buyurdu: "Amcam doğru söyledi. Biz ondan iki yılın zekâtını peşin aldık."[529]

Zekâtı vaktinden önce alabilmenin şartı, zekât mükellefinin isteğine bağlıdır. Zira bir malın zekât olarak verilebilmesi için üzerinden bir yıl geçme zorunluluğu bulunmaktadır. Devlet memurları o malı vaktinden önce almaya insanları zorlayamazlar. Kişi kendi zekâtını vaktinden önce verebilir ama buna zorlanamaz.

---

[525] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 146.
[526] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 8, s. 80.
[527] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 701.
[528] Namaz Müminler üzerinde vakitleri belirlenmiş bir ibadet olduğu hakkında bkz. Nisa, 4/103.
[529] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 699.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 329.

Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in bu hususta uygulamaları bulunmaktadır.

Devlet başkanı kuraklık dolayısıyla insanların bir krize uğramaları hâlinde hayvanların zekâtını toplamayı tehir edebilir. Mükellefler bolluğa kavuşacakları zamana kadar zekâtlarını erteleyebilir. Ertesi yıl tehir edilen zekât alınır. Nitekim Hz. Ömer, 18/639 yılında Remâde[530] senesinde insanlardan zekât almayı ertelemişti.[531] Hz. Ömer'i bunu iten durum, Hz. Peygamber'in biraz önce ifade ettiğimiz gibi zaman zaman zekâtları vaktinden önce almasıdır. Dolayısıyla bu husus Hz. Ömer'e referans olmuştur.[532]

Halife Ömer'in böyle bir uygulamaya gitmesinin sebebi ise insanlar ihtiyaçlarını gidermek ve beytülmalde bir miktar mal biriksin diye borç olarak kabul etmiş olmasıdır. Çünkü o sene beytülmalin boşalma ihtimali çok yüksektir.[533] Hz. Ömer, insanların durumu düzeldiği zaman bazı kişileri zekâtı toplamak için görevlendirir ve kendilerine şunları söyler: "Onlardan zekâtlarını iki kat alın. Alacağın zekâtın yarısını onlara taksim edin. Geri kalan yarısını bana yani Medine'ye getir.[534] Ebû Ubeyd, Hz. Ömer'in bu icraatını değerlendirirken şunları söyler: "Halife Ömer, hayvanlarda meydana gelen artış veya eksilmeye göre insanlara muamele edilmesini istememiştir. İki yıllık zekâtta esas olarak mevcut hayvanların sayısını dikkate almıştır. Yani eksilen hayvanlardan dolayı kimseyi mesul tutmamıştır.[535]

2.1.1.1.4. Zekâtın Emirlere Teslim Edilmesi

Zekât toplama görevi şayet devlet eliyle yapılıyorsa mükelleflerin zekâtlarını mutlaka bu işle görevli amillere vermeleri gerekmekteydi. Nitekim Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde uygulama bu şekilde olmuştur.[536] Rivayet edildiğine

---

[530] Hz. Ömer döneminde meydana gelen kıtlık yılıdır. Bu ad, esen rüzgârların kül gibi bir toprağı önüne katıp savurması sebebiyle verilmiştir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 396.; Ayrıca bkz. Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, Daru'l-İbn Haldûn, İskenderiye, Tarih yok, s. 274.

[531] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 472-473.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 333.

[532] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 702.

[533] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 296.

[534] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 472-473.; Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 10, s. 403.

[535] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 472-473.

[536] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 675.; Zekât tahsildarları hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 219.

göre bazı kişiler İbn Ömer'e gelerek zekâtlarımızı kime verelim dediklerinde, o: "Kime biat etmişsen ona ver. İdareciler namaz kıldıkları sürece zekâtı onlara teslim ediniz. Zekâtı, Allah'ın işlerinizin idaresini uhdelerine verdiği kimselere teslim ediniz. İyilik ederlerse kendi lehlerinedir. Kötülük ederlerse de onların aleyhinedir. Zekâtı idarecilere teslim ediniz." Bunun üzerine bir adam ona: "Onlar zekâtı asıl yerlerine harcamıyorlar" deyince İbn Ömer şöyle karşılık verdi: "Hakiki yerine harcamasalar bile..." İbn Ömer'e bir adam geldi ve şöyle sordu: "Zekâtı kime vermemi tavsiye edersiniz?" İbn Ömer: "Onunla sofraları üzerinde köpeklerin etini bölüşseler bile, zekâtınızı yöneticilere veriniz" dedi.[537] Ebu Ubeyd'e göre zekât vermekle yükümlü olan kişi zekâtını ister bireylere versin isterse de devlete versin sorumluluğunu yerine getirmiş sayılır ancak deve, koyun, keçi, sığır, tahıl ve meyve zekâtında ise mutlaka görevlilere vermesi gerekir.[538]

Devletin bir kişiden vergi alabilmesi, o kişinin devletin hazırladığı divanlarda kayıtlı olmasına bağlıydı. Çünkü bu kayıtlar onun devletin vatandaşı olduğunun bir kanıtıydı. Bununla alakalı olarak Ebû Ubeyd, şöyle bir rivayete yer verir: "Ebû Hüreyre, malının zekâtını yüklenmiş, yetkililere götüren bir kişiye rastladı. Ona: 'Bu taşıdığın nedir?' diye sordu. Adam: 'Malımın zekâtıdır. Onu idarecilere götüreceğim' diye cevap verdi. Ebû Hüreyre ona: 'Sen divanda kayıtlı mısın?' diye sordu. Adam: 'Hayır' diye cevap verince Ebû Hüreyre şöyle karşılık verdi: 'O hâlde onlara bir şey verme."[539]

Son raşid halife Hz. Ali de insanlardan zekât alacağı zaman onların divan defterlerinde kayıtlı olup olmadıklarına bakardı. Nitekim anlatıldığına göre adamın biri malının zekâtını Hz. Ali'ye götürdüğünde Hz. Ali: "Verdiğimiz atiyyelerden alıyor musun? diye sordu. Adam: 'Hayır' diye cevap verince Hz. Ali: "O hâlde senden bir şey almayız, git. Sana atiyye vermediğimize göre senden bir şey almaya hakkımız yok" dedi. Bu rivayetler, zekâtın devlet memurlarına teslim edilmesini şart koşanların görüşünü yansıtmaktadır.[540]

[537] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 675-677
[538] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 680-681.
[539] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 678.
[540] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 678.

2.1.1.2. Zekât Vermeyi Reddedenlerle Savaşmak

Allah Resulü döneminde zekât farz kılınıp amiller tayin edildikten sonra zekât vermeyi reddeden kimselerin olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşamadık. Bununla birlikte Allah Resulü'nün zekât vermeyenler hakkında sert sözler sarf ettiği bilinmektedir.[541] Allah Resulü döneminde zekât vermek istemeyen kimselerin olabileceği ancak kitlesel olarak zekât vermek istemeyenlerin olmadığı kuvvetle muhtemeldir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hz. Ebû Bekir döneminde durum değişti ve birçok kabile zekât vermeyi reddetmiştir.

Hz. Ebû Bekir, yönetime gelir gelmez Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi Müslümanların zekâtlarını toplamak üzere amiller görevlendirmiştir. Görevlendirdiği amillere Hz. Peygamber'in zekâtı nasıl topladığına dair bilgiler vermiş ve onların bu hususlara dikkat etmelerini istemiştir. Nitekim Enes b. Malik'i Bahreyn zekâtlarını toplamak üzere görevlendirdiğinde bu hususta bir talimatname hazırlamış ve kendisine vermişti.[542] Allah Resulü zamanında hazırlanan bu belgenin Emevi halifesi Ömer b. Abdulaziz zamanında da mevcut olduğu rivayet edilir.[543] Bundan da anlaşıldığı gibi Raşid halifelerin, Hz. Peygamber'in bu konudaki talimatlarına sadık kaldıkları, hazırladığı belgeleri muhafaza ettikleri ve bu konudaki talimatları son derece önem verdikleri anlaşılmaktadır.[544]

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in talimatnamesine uygun olarak Medine dışında bulunan kabilelere amiller göndererek onların zekâtını toplamaya başlamıştır. Bazı kabileler buna müspet cevap verirken birçok kabile de zekât vermekten imtina etmişlerdir. Hz. Peygamberden sonra Medine çevresinde bulunan kabilelerin bir kısmı, eski dinlerine geri dönmüş, bazıları ise namaz kılmayı kabul ettikleri halde zekât vermek istemiyorlardı. Bunların içerisinde başka bir grup ise zekât vermeyi kabul ettiklerini ancak bunu Ebû Bekir'e vermek istemediklerini bildirmişlerdir.[545]

---

[541] Nesâî, **Zekat**, 4.; Ebû Davud, **Zekât**, 4.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 18.

[542] Buhârî, **Zekât**, 38.; Ayrıca Allah Resulü'nün vefatına kadar ve Raşid halifelerin zekât tahsildarlarınana verdiği nameler hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 219 vd.

[543] Bkz. Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 23.

[544] Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 92.

[545] Ridde olayları ve zekât vermek istemeyenlerle mücadele hakkında bkz. İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 311 vd.

Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, onlarla savaşmaya karar verdi. Bunu gören Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e gelerek: "Allah Resulü'nün: 'La ilahe illallah' diyene kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Kim bunu hakkıyla derse malını ve canını güvene almıştır. Onun hesabı da Allah'adır' dediği halde insanlarla nasıl savaşırsın." Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir: "Allah'a yemin ederim ki her kim namaz ve zekâtın arasını ayırırsa ben onlarla savaşırım. Çünkü zekât malın hakkıdır" dedi. Bir başka rivayete göre ise "Allah'a yemin ederim ki kim ki Allah Resulü'ne verdiği bir deve yularını bana vermezse onunla savaşırım. Şayet savaşa katılacak kimse bulamazsam onlarla yalnız başıma savaşırım" demiş bunun üzerine Hz. Ömer: "Vallahi, Allah, Ebû Bekir'in kalbine hakkı yerleştirdiğini anladım." demiştir.[546] Bundan da anlaşıldığı üzere, bazı Arap kabileleri, zekâtın mahiyetini idrak edememiş, zekât vermenin Allah'ın emrettiği bir ibadet değil de Hz. Peygamber'in şahsıyla alakalı bir durum olduğu zannına kapılmışlardır.

Hz. Ebû Bekir, bazı Arap kabilelerinin zekât ödememesini devlete karşı bir başkaldırı olarak değerlendirmiş ve bunların üzerine yürümüştür. Zira henüz yeni kurulmuş olan bir devlet için zekât tahsil etme son derece önem arz ediyordu. Dolayısıyla zekâtın sağlıklı bir şekilde toplanıp dağıtılması Arapları birleştiren ve İslam devletinin hâkimiyetini gösteren önemli bir husus olmuştur.[547]

Zekât vermeyi reddetmek, yeni kurulmuş olan düzeni kabul etmemek anlamına geldiğini düşünen Hz. Ebû Bekir, zekât vermek istemeyen kabileler üzerine kararlılıkla gitmiş ve onları itaat altına almayı başarmıştır. Şayet bu şekilde kararlı bir duruş sergilemeseydi yeni kurulan bu devlet kısa sürede yıkılmaya mahkûm olacaktı. Bundan da anlaşıldığına göre zekâtın hem dini hem de siyasi bir anlamı vardır. Zira zekât, bir yönüyle dini bir şiar, diğer yönüyle de devletin otoritesini gösteren mali bir uygulamadır.[548]

---

[546] Buhârî, **Zekât**, 1.; Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 143.; **Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim** İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), **el-İmâme ve's-Siyase,** Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1990, c. 1, s. 35.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 253.; Abdussettar eş-Şeyh, **Ömer bin el-Hattab**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2012, s. 257.

[547] Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 94.

[548] Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 94.; Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in zekât

Hz. Ebû Bekir, Muhacir ve Ensarla birlikte, hayvanların zekâtını vermek istemeyen ridde ehline savaş açarken altın ve gümüşün zekâtını vermeyenler konusunda ise aynı yola başvurmamıştır.[549]

Zekât vermeyenlerle savaşmak Hz Ebû Bekir döneminde başlamasına rağmen[550] onun dönemiyle münhasır değildir. Hz Ali de aynı yolu takip etmiştir. Rivayet edildiğine göre Beni Nâciye kabilesine bağlı bazı Müslümanlar, zekât vermek istemediler. Bunun karşısında Hz. Ali, Ma'kil b. Kays komutasında güçlü bir ordu hazırlayarak onların üzerine gönderdi. Beni Nâciye kabilesi mağlup edildi ve birikmiş olan iki yıllık zekâtları zorla alındı.[551]

2.1.1.3. Zekât Malını Gizleyene Ceza Verilmesi

Daha önce belirtildiği gibi Hz. Peygamber, zekât mallarını toplama hususunda hassas davranmış ve bu hassasiyetini amillerine her fırsatta belli etmiş ve malının zekâtını vermekten imtina eden kişinin malının yarısının elinden alınacağına hükmetmiştir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Malı olduğu halde zekâtını vermek istemeyen kişinin malının yarısı elinden alınacaktır.[552]

Zekât vermek istemeyenlerle savaşma konusunda Hz. Ömer de Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir'in yolunu takip etmiş ve zekâtını vermeyenden ceza olarak malının beşte birini almıştır.[553] Çünkü zekâtın dini bir mükellefiyeti olmakla birlikte, yatırımlarla desteklenen zorunlu bir vergi ve aynı zamanda bir vatandaşlık borcu olarak kabul ediliyordu. Dolayısıyla bu vergiyi vermek istemeyenlere karşı devlet güç kullanılarak onlardan zekâtı tahsil etmiştir.[554]

---

vermek istemeyenlere karşı savaş açtığı hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Salih Arı, **Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 95 vd.

[549] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 681.

[550] Sâmî Abdullah el-Meğlûs, **Atlasu Hurubi'r-Ridde**, Mektebetu'l-Abîkân, Riyad, 2008, s, 222.

[551] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 5, s. 122 vd.

[552] Nesâî, **Zekat**, 4.; Ebû Davud, **Zekât**, 4.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 18.

[553] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 18.

[554] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 121.

2.1.1.4. Emval-i Zahire ve Emval-i Bâtıne (Görünen ve Görünmeyen) Malların Zekâtı

Zekâta tâbi olan mallar, emval-i zahira ve emval-i bâtıne, açık ve gizli, görünen ve görünmeyen şeklinde kategorize edilmiştir. [555] Emval-i zahira, meyve ve hayvanlar gibi ortada bulunan mallardır; Emval-i bâtıne ise gizlenmesi mümkün olan altın, gümüş ve ticaret mallarıdır. Zekâtla görevli olan memurların açıkta olmayan mallara bakma imkânı yoktu. Mal sahibi, bunların zekâtını hesaplar ve zekât memurlarına verirdi. Zekât memurunun açıkta olan mallara bakma yetkisi bulunuyor, zekât miktarının tespitinden sonra mal sahibine, söz konusu zekâtı kendisine vermesini emredebiliyordu.[556]

Hz. Ebû Bekir'in, zekât vermek istemeyenlerle savaştığını, Hz. Ömer'in de Hz. Ebû Bekir'in yolunu takip ederek zekâtı vermekten kaçınanlara cezai müeyyide uyguladığını yukarıda ifade ettik. Dolayısıyla Müslüman, malının zekâtını amillere verir ve amil de bunu teslim alırsa sorumluluğunu yerine getirmiş sayılır.[557]

Konuyu değerlendiren Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam şunları söylemektedir: "Allah Resulü zekât memurlarını hayvanların zekâtını toplamak üzere kabilelere gönderirdi. Onlar da bu zekâtı, mal sahiplerinin rızasıyla veya onlara rağmen tahsil ederlerdi. Hz. Peygamberden sonra halifeler de aynı uygulamayı devam ettirdiler. Hatta Hz. Ebû Bekir, hayvanların mallarının zekâtını vermekten kaçındıkları için bazı kabilelerle savaşmıştır. Hâlbuki ne Allah Resulü ve ne de ondan sonra gelen halifelerin hiç biri açıkta olmayan mallardan kabul edilen altın ve gümüşün zekâtını toplama konusunda zorlayıcı bir tavır takınmamışlardır. Dolayısıyla amillerin görevi, emval-ı zahirden kabul edilen mallardan zekâtını almaktı. Emval-i batıne ise kul ile Allah arasında kalmış bir durumdur."[558] Netice itibariyle zekâtı vermekle yükümlü olanlar, açıkta olmayan malların zekâtlarını ister kendisi hak sahiplerine versin

[555] Ayrıntılar için bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 253.; Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 106.

[556] Zekât memurlarının halktan zorla zekât alıp alamayacağı konusundaki tartışmalar hakkında bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 180-181.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 77.; Fahrettin Atan, "İslam Hukukunda Zekât ve Vergiler", **Diyanet Dergisi**, 1979, c. 18, s. 231.

[557] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 18.

[558] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 540.

isterse devlete versin sorumluluğunu yerine getirmiş sayılır ancak deve, koyun, keçi, sığır, tahıl ve meyvelerin zekâtında ise mutlaka görevlilere vermesi gerekmektedir.[559] Nitekim Hz. Ebû Bekir'in, hayvanlarının zekâtını ödemekten kaçınan ridde ehline savaş açtığını görüyoruz. Oysaki altın ve gümüş zekât konusunda aynı yola başvurmamıştır.[560] Görünmeyen malların zekâtı Hz. Osman zamanında tamamen kişilerin inisiyatifine bırakılmıştır ki ilerde geniş bir şekilde izah edilecektir.

Hz. Osman da açıkta olmayan malların zekâtını verme konusunda insanları muhayyer bırakmış, "İsteyen devlet memurlarına, isteyen de kendisi hak sahiplerine versin." demiş ve bu konuda kimseyi zorlamamıştır.[561] Hz. Osman'ın görünmeyen mallardan zekât almayı durdurduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece işi tercihe bırakmıştır. Ebû Ubeyd, Hz. Ebû Bekir'in Muhacir ve Ensarla birlikte, hayvanların zekâtını vermek istemeyenlere karşı ridde ehline savaş açtığını, altın ve gümüşün zekâtı konusunda ise herhangi bir zorlamaya başvurmadığını ifade eder.[562] Mehmet Erkal, Hz. Osman'dan önce de batini mallarının zekâtının devlet eliyle toplandığını ve bu konuda herhangi bir zorlamanın olmadığını söyler.[563] Yusuf el-Kardavi de Hz. Ebû Bekir'in gizli mallar için değil de açık mallar için savaştığını ifade eder.[564]

Hamidullah, Hz. Osman'ın emval-ı batıne olan malların zekâtını kişilerin tercihine bırakmasını, devletin menfaati açısından doğru bir adım olarak kabul etmektedir. Zira bu dönemde İslam coğrafyası çok genişlemesine karşın yeni fethedilen yerlerde Müslüman olanların sayısı oldukça azdır. Ortalama olarak iki yüz kilometre kareye ancak bir Müslüman asker düştüğü tahmin edilmektedir. Bu genişlikteki topraklarda her Müslüman'ın evine ulaşmak oldukça zordur. Az sayıda ve dağının halde bulunan mükellefler için memur tayin etmenin devlet bütçesi açısından bir külfet olacağı ve dolayısıyla buralara bir memur tayin etmenin toplanan vergilerden daha masraflı olacağı aşikârdır. Hamidullah, Müslüman olanlardan gizli mallarının zekâtını vermek istemeyenleri zorlamanın doğru olmadığı kanaatindedir.

[559] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 680-681.
[560] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 680-681.
[561] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 538.
[562] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 681.
[563] Vecdi Akyüz (Ed.), **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, c. 2, s. 325.
[564] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 253.

Müslümanlar, zekâtın diğer ibadetler gibi farz bir ibadet olduğunu bildiklerinden bu vecibeyi kendi başlarına yerine getirebileceklerdir. Dolayısıyla onlara baskı yapmak doğru değildir.[565]

Altın ve gümüşün zekâtı, idarecilerin denetiminde değildir. Müslümanların elinde bir emanet durumundadır. Ekin ve hayvanların zekâtı ise devletin denetiminde olup ödenmesi zorunludur.[566]

2.1.1.5. Hayvanların Zekâtı

Arabistan gibi tarımın zayıf olduğu memleketlerde insanların geçim kaynağı olarak tercih ettikleri ilk uğraşın hayvancılık olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Peygamber de hangi hayvandan ne kadar zekât alınacağını tespit etmiş ve bunu, zekât toplamakla görevli olan amillere bildirmiştir. Onun bu konuda bir belge de hazırladığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu belge daha sonra raşid halifelerin eline geçmiş, onlar da zekât ile ilgili bilgileri bu belgeyi esas alarak belirlemişlerdir.[567]

Dört Halife Dönemi'nde uygulanan hayvanların zekât ile ilgili nisap miktarı, Hz. Peygamber dönemindeki tatbikatın devamı niteliğindedir. Bu dönemde hem nisap miktarının belirlenmesinde hem de zekât uygulamasında birkaç belge önemli olmuştur. Bunlar Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in zekât uygulamalarıyla ilgili olarak hazırladıkları belgelerdir.[568] Hatta Hz. Peygamber'in zekâtla ilgili bir mektubunun bulunduğu ve vefatına kadar da açılmadığı, vefatını müteakip önce Hz. Ebû Bekir ardından da Hz. Ömer'in bu mektupla amel edip ona göre hükmettikleri anlatılmaktadır.[569] Ayrıca Ali b. Ebi Talib'in de zekât ile alakalı bir mektubunun bulunduğu bildirilmektedir.[570]

---

[565] Hamidullah, **İslam Müesseselerine Giriş**, s. 135-136.; **İslama Genel Bir Bakış**, s. 71.; Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 121.

[566] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 612.

[567] Hz. Osman'ın halifeliği döneminde zekât ile ilgili sıkıntılar çıkınca Hz. Ali söz konusu belgeyi Hz. Osman'a göndermiştir. Belge hakkıda bkz. Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 6.; Ayrıca Resulüllah ve halifelerin zekât amillerine verdiği mektuplar hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 219 vd.

[568] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 120.

[569] Bkz. el-Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 187-188.

[570] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 190.

Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, hayvan sahiplerinin mülkiyetinde bulunan her hayvandan hatta çobanın kucağında alıp taşıdığı ve henüz yeni doğmuş yavruların zekâtı da alınmaktaydı. Bunu değerlendiren Ebû Ubeyd, hayvanların yavruları, yanlarında büyük hayvanlar olmasa bile zekâta tabi olurlar. Zira Hz. Ömer'in uygulamalarından bu anlaşılmaktadır. Bu da demek oluyor ki zekât nasıl ki büyük baş hayvanlar için vacipse küçük baş için de aynıdır.[571]

Hz. Ömer, sevaimin[572] nisabının hesaplanmasında kör, zayıf, yavru, hasta, topal vs. gibi hayvanların da sağlam kabul edilmesini emretmiştir ancak bu hayvanlar zekât olarak kabul edilmezler. Bununla ilgili şöyle bir olay nakledilmiştir: "Bir gün bir grup insan, Hz. Ömer'e gelip tahsildarların zayıf ve kusurlu hayvanları, nisabın hesaplanmasına dâhil ettikleri halde zekât olarak kabul etmediklerini söyleyerek şikâyetçi olmuşlar. Hz. Ömer de tahsildarların nisap hesaplamasında zayıf ve kusurluları dâhil etmek zorunda olduklarını, buna karşılık bu hayvanların zekât olarak kabul edilemeyeceğini çünkü yine nisaba katıldıkları halde yavrusunu emziren, etli ve şişman olan gebe hayvanların ve koçların da zekât olarak alınmadıklarını, böylece hakkın gözetilmiş olduğunu söylemiştir."[573]

Hayvanların zekâtı kapsamına deve, sığır-manda, koyun ve keçi girer. Bunların hepsine birden "mâşiye" denilmiştir. Çünkü yürüyerek otlarlar.[574]

2.1.1.5.1. Koyun veya Keçinin Zekâtı

Diğer hayvanlarda olduğu gibi koyun ve keçinin zekâtı hakkında Kur'an'da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Koyun ve keçilerin zekâtının vacip olduğu sünnetle sabittir.[575] Nitekim Resulüllah, küçükbaş hayvanların zekâtı hakkında şöyle buyurdu: "Her kırk koyundan bir koyun verilir. Dörtten yüz yirmi koyuna kadara bir koyun, yüz yirmiden iki yüze kadar iki koyun, iki yüzden üç yüze kadar üç koyun

[571] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 469-470.
[572] Sevaim, yılın çoğunu meralarda otlayarak geçiren hayvanlara verilden addır. Bkz. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Abdurrahman b. Salih b. Ahmed et-Temimî, **Tevdîhu'l-Ahkaâm min Bulûği'l-Merâm**, Mektebetu'l-Esedi, 2003, c. 3, s. 294.
[573] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 70.
[574] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 181.
[575] Bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 211.

verilir. Bundan sonra her yüz koyundan bir koyun olarak devam eder."[576] Keçilerin zekâtı miktarı da koyun gibidir.[577]

Aynı şekilde Hz. Peygamber ve Hz. Ömer'in zekât belgesinde şunlar yazılıydı: "Kırktan az olan davarlara zekât düşmez. Kırktan yüz yirmiye kadar olan davarlar için bir koyun, yüz yirmi birden iki yüze kadar olan davarlar için iki koyun, iki yüz birden üç yüze kadar olan davarlar için üç koyun zekâtı düşer. Davarlar üç yüzü geçerse artan kısım yüze ulaşmadıkça ona zekât düşmez. Buna göre artan her yüz tane için bir koyun düşer. Zekât olarak alınacak hayvanın ne yaşlı ne de genç olması gerekir. Meğerki zekât memuru almış olsun." Başka bir rivayete göre de Hz. Peygamber'in ve Hz. Ömer'in yakınlarının yanında bulunan zekâta ilişkin mektubunda davar zekâtına dair benzer bir emir vardı.[578]

Hz. Ömer, kuzuları da zekâta tabi tutmuş ancak zekât alınınca kuzulardan değil de koyunlardan almıştır. Nitekim Taif'te vali olarak bulunan Süfyan b. Abdullah es-Sekkafi, Hz. Ömer'in huzuruna gelerek şöyle dedi: "Ey Müminlerin Emiri! Davarların sahipleri bize başvurarak zekât için kuzuları hesaba katıyorsunuz ama zekât olarak bunları almayıp bunun yerine koyun alıyorsunuz diye şikayette bulundu." Bunun üzerine Hz. Ömer, Taif valisine şu talimatları verdi: "Sahip olduğun kuzuları da zekâta tabi tut ama zekât olarak kuzuları değil koyunları al. Hatta çobanın kucağına aldığı yeni doğmuş keçi yavrusundan bile kendilerini sorumlu tut. Onlara de ki: "Sizleri süt amacıyla beslenen, yavrusu bulunan ve etinden yararlanmak için tutulan davarları döl hayvanlarının zekâtlarından muaf tutuyoruz. Buna karşılık sizden bir yılını henüz tamamlamamış keçi yavrusunu zekât olarak kabul ederiz. Bu sizinle aramızda orta yoldur." Buradan da anlaşıldığı üzere söz konusu edilen davar yavruları büyükleriyle karışık olarak bulunduğu zaman zekâta tabi olacağı gibi tamamıyla yavrularından müteşekkil olduğu zaman da zekâta tabidir.[579]

---

[576] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 76; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 486.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 183.
[577] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 77.
[578] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 486.
[579] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 82-83, 488-489.; Ayrıca bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 215.

Hz. Ömer, amillerine bir yaşını tamamlamış koç ve tekkeden zekât alınmasını, başka bir rivayete göre de bir yaşını doldurmuş dişi koyun ve keçileri almalarını emretmiştir.[580] Aynı şekilde halifenin ön dişlerinden alt ve üst ikişer dişi düşmemiş olan koyun/keçiyi ve iki yaşını doldurmamış kuzu/oğlak alınız dediği aktarılır.[581]

Hz. Ömer, zekât amillerini görevlendirdiği zaman onlara halka zulmetmemesini ve onların mallarının en iyilerini zekât olarak almamalarını tembihlerdi. Bir rivayete göre zekât koyunları arasında büyük memeli iri bir koyun görmüş ve bu nedir diye sormuştur. Zekât koyunlarından biridir dediklerinde Hz. Ömer: "Sahipleri bunu gönül rızasıyla vermemişlerdir. İnsanların mallarını gasp etmeyiniz. İnsanların üzerinde titrediği mallarını almayınız" demiştir.[582]

2.1.1.5.2. Devenin Zekâtı

Deve, Arabistan coğrafyası için vazgeçilmez bir hayvandır. Sıcak çöl ikliminde en fazla ayakta kalan deve, hem ulaşım hem de temel besin için kaçınılmaz bir hayvandır. Bu yüzden hem Hz. Peygamber hem de Raşid Halifeler Dönemi'nde en fazla zekâtı olan hayvanların başında deve gelmektedir.[583]

Hz. Ömer'e develerin zekâtı ile ilgili olarak Allah Resulü'nden bir belge kaldığını yukarıda ifade etmiştik. Daha sonra akrabaları aracılığıyla sonraki nesillere aktarılan bu belgede şunlar yazılmaktaydı: "Develerin sayısı beşe ulaşmadıkça onlara zekât düşmez. Şayet beşe ulaşırsa onlara bir koyun zekât düşer."[584] Develer ona ulaşırsa iki koyun zekât olarak verilir.[585] Belgeyi, Hz. Ömer'in kılıcının kınında bağlanmış bir şekilde bulup kopya eden Ebû Bekir b. Abdullah da belgede ayrıca şunların yazılı olduğunu ifade eder: "Develer yüz yirmiyi geçerse artan her kırk deve için üç yaşında bir deve, her elli deve için de dört yaşında bir dişi deve düşer." Ravi,

---

[580] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 489.
[581] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 219.
[582] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 83.
[583] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 124.
[584] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 458.; Ayrıca Halife Ömer b. Hattab'ın zekât ile ilgili namesi hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 222-223.
[585] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 188.

yüz yirmiyi geçen develere düşen zekât miktarı hakkında teferruatlı bilgi vermemiştir.[586]

Ebû Ubeyd'in eserinde ise Malik b. Enes, Hz. Ömer'in zekâta dair belgesini okuduğunu ve onda şunların yazılı olduğu ifade eder: "Develer yirmi dört sayısına ulaşıncaya kadar düşen zekât miktarı, her beş deveye bir koyun nispetindedir." Bu mektubu değerlendiren Ebû Ubeyd şunları ifade eder: "Bize kadar intikal eden rivayetlerde, deve zekâtı hakkında gerek Allah Resulü'nün emirleri ve gerekse Hz. Ömer'in mektubu aynı görüşü yansıtmaktadır. Buna göre beşten yüz yirmiye kadar olan develere düşen zekât miktarı hakkında görüş birliği vardır.[587]

Muhammed b. Abdurrahman'dan gelen bir rivayete göre Allah Resulü ile Hz. Ömer'in zekâta dair belgelerinde, yüz yirmiyi geçen deve miktarı on tane artmadıkça artan sayı için ayrıca bir şey düşmeyeceği yazılıdır.[588] Belgelerde ayrıca şunların da yazılı olduğunu ifade eder: "Yirmi beş deve için iki yaşında bir dişi deve düşer. Şayet iki yaşında bir dişi deve bulunmuyorsa üç yaşında bir erkek deve düşer." Buna benzer bir rivayet de Hz. Ali'den gelmektedir.[589] Aynı şekilde Hz. Ali'den gelen bir başka rivayette ise develerin sayısı yüz yirmiye ulaşınca başa dönülür. İlkten olduğu gibi hesaplanır.[590]

Raşid Halifeler Dönemi'nde özellikle Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemlerinde bazı eşyalar yerine devenin zekât olarak alındığı bildirilir. Bir eşyanın zekâtı olarak başka bir şeyi almanın yeni olmayıp Hz. Peygamber döneminde de var olan bir uygulama olduğu bilinmektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde, Yemen'e gönderilen Muaz b. Cebel, bölge halkından zekât yerine onun muadili başka bazı eşyaları almıştır. Bölge halkına, "İsteyen zekât olarak elbiselik ve giyim eşyası getirebilir.

---

[586] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 459.; Ayrıca bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 223.
[587] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 460.
[588] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s.461.
[589] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 463.; Hz. Ali, deve zekâtı toplamak üzere gönderilen zekât memurlarının ne yapması gerektiğini şu şekilde belirtmiştir: "Zekât memuru, zekât olarak alınması gereken yaştaki deveden daha büyük yaşta bir deve alırsa hayvan sahibine on dirhem veya iki koyun verir. Daha düşük yaşta bir deve alırsa hayvan sahipleri on dirhem verir. Memur, üç yaşına basmış dişi deve yerine üç yaşına basmış erkek deve alırsa hayvan sahiplerinden on dirhem veya iki koyun alır." Bkz. Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 3.
[590] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 77.

Zira bu durum hem sizin için hem de Medine halkı için daha hayırlıdır." demiştir.[591] Şu halde farklı yaşlardaki hayvanları birbirlerinin yerlerine zekât olarak almaktansa kıymetini almak daha evladır. Nitekim Muaz devenin zekâtı yerine geçecek başka şeyler almıştır.

2.1.1.5.3. Sığırın Zekâtı

Allah Resulü'nün döneminde zekâta olabilecek sığırların fazla olmadığı bildirilmektedir. Raşid Halifeler Dönemi'nde özellikle Hz. Ebû Bekir dönemi ile Hz. Ömer'in ilk yıllarında da bu durumun devam ettiği anlaşılmaktadır. Fethedilen bölgelerde sığır önemli hayvanlardan biriydi.[592] Bunun için Hz. Ömer dönemine ait zekâta ilişkin belgede "Sığırlardan, develerden zekât alındığı gibi alınır" ifadesi yer almaktadır.[593]

Sığırın nisap miktarına gelince otuzdan az olan sığırın zekâtı yoktur. Otuzdan kırka kadar iki yaşında bir dana, kırk olunca üç yaşında bir dana verilir. Kırktan çok olunca her otuz sığır için iki yaşındaki bir dana ve her kırk sığır için üç yaşında bir dana zekât verilir.[594] Mandaların zekâtı da sığırın zekâtındaki miktarlar gibidir.[595]

2.1.1.5.4. Atların Zekâtı

Müslümanların hâkim oldukları topraklar genişleyince fethedilen topraklarda yeni birtakım mahsul ve mallarla karşılaşıldı. Kuran'ın umumî hüküm ve ifadelerinden hareketle bu yeni şeyleri de vergilendirmek gerekiyordu. Resulüllah devrinde tatbikatının olmayışı dolayısıyla bazı malların vergilendirilmesi, vergi matrah ve nispetleri içtihada mevzu olmuş ve konuda değişik görüşler ortaya konulmuştur.[596]

---

[591] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 120.
[592] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 129.
[593] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 478.; Ayrıca bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 204.
[594] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 77.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 182.
[595] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 77.
[596] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 175.

Zekâta taalluk eden hükümler tamamen ve bizzat Allah Resulü tarafından açıklanmıştır.[597] Allah Resulü, insanları atların zekâtından muaf tutmuştur. Hz. Peygamber döneminde herhangi bir ayırım söz konusu olmamasına rağmen daha sonraki dönemlerde mera atlarıyla ticaret atlarının zekâtı hususunda ihtilaflar çıkmıştır. Allah Resulü döneminde mera atları, ticaret veya başka bir amaçla barındırılan atlar diye bir ayırımda bulunulmamıştır. Nitekim Hz. Ali'den gelen bir rivayete göre Allah Resulü şöyle buyurmuştur: "Sizleri at ve köle zekâtından muaf tuttuk."[598] Aynı şekilde Abdullah b. Abbas'tan gelen bir haberde Allah yolunda cihat eden gazinin atına zekât düşmeyeceği bildirilmiştir.[599]

Hz. Ömer'den önce atlardan zekât alınmıyordu. Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir, atları zekâta tabi tutmamışlardı. Dolayısıyla İslam tarihinde atlardan ilk defa zekât alan kişi Hz. Ömer'dir.[600] Bundan Hz. Ömer'in asla Allah Resulü'nün emirlerine muhalefet ettiği anlaşılmamalıdır. Peygamber'in sözlerinin binek atları hakkında söylenmiş olduğu apaçıktır ve o kadarı ile muafiyet devam ettirilmiştir. Hz. Peygamber zamanında atlar alınıp satılmadığından Hz. Peygamber'in sözleri bunlar için bir muafiyet anlamına gelmiyordu. Her ne olursa olsun zekât adı altında bu yeni bir gelir kaynağıydı ve bunun tahsil edilmesi Hz. Ömer'in döneminde başlamıştır.[601] Gerçi Beyhaki'de geçen ve Hz. Peygamber'e dayandırılan bir rivayet bulunmakla birlikte bunun zayıf olduğu kabul edilmektedir.[602]

Halife Ömer'in atlardan zekât alması kendi tasarrufudur. Yani kıyas ve içtihat yolunu tercih etmiştir. Allah Resulü'nün bazı mallardan zekât alması, kendisinden sonra Müslümanların ona benzer mallardan zekât almasına engel olmadığına, artan ve değerli her malın zekât mahalli olması gerektiğine ve hakkında nass olmayan yerlerde miktarın tespiti içtihatla yapılacağına delalet etmektedir.[603]

---

[597] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.209
[598] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 23.; Tirmizî, **Zekât**, 8.; **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 564.
[599] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 563, 564, 566, 567.
[600] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 245.; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 360.
[601] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.209-210.
[602] Ebû Bekir el-Beyhakî Ahmed b. Hüseyn b. Ali b. Musa (458/1065), **es-Sünenu'l-Kubrâ**, Thk., Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, c. 4, s. 201.
[603] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 236.

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer de ilk önce atlardan zekât almama taraftarıydı fakat kendisine gelen istekler karşısında atlardan zekât almak zorunda kalmıştır denilebilir. Nitekim bununla alakalı Ebû Ubeyd'in Kitabu'l-Emval'ında şöyle bir olay anlatılır: "Şam ehlinden bazı kişiler Hz. Ömer'e gelerek şöyle dediler: 'Bazı köle ve atlar ele geçirdik. İsteriz ki bunların zekâtını verelim de bizim için bir arınma vesilesi olsun!' Hz. Ömer: 'Benden önceki iki arkadaşım bunu yapmadılar ki ben yapayım' diye karşılık verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, aralarında Hz. Ali'nin de bulunduğu bir grup sahabeye danıştı. Hz. Ali şöyle dedi: 'Şayet senden sonra sorumlu tutulacakları mecburi, mali bir vecibe haline getirilmezse atlardan zekât almak iyi bir şey olur."[604] Benzer bir rivayete göre Ebû Ubeyde b. Cerrah, Şam'da vali olduğu sırada bazı insanlar kendisine gelerek atlardan zekât alınmasını teklif ederler. Ebû Ubeyde, kendi başına karar vermeyerek durumu Hz. Ömer'e arz eder. Hz. Ömer, ona atlardan zekât alma hususunda olumlu bir cevap vermez. Şamlılar Ebû Ubeyde'yi sıkıştırınca onların taleplerini tekrar Hz. Ömer'e yazar. Bunun akabinde Hz. Ömer de kendisine gelen bu ısrarcı teklifler karşısında Ebû Ubeyde'ye şunu yazmıştır: "Şayet bunu çok fazla istiyorlarsa kendilerinden al ve aldıklarını yine kendilerine iade et."[605] Demek ki Ebû Ubeyde b. Cerrah, atların zekâtını alıp yine orada bulunan ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.

İbn Zenceveyh ise Hz. Ömer'e Şam'dan mektup yazan kişinin Muaviye b. Ebî Süfyan olduğunu söyler. Hatta Muaviye'nin, Hz. Osman döneminde de halifeye aynı mektubu yazdığını ve Hz. Osman'ın kendisine, Hz. Ömer'in mektubun bir benzerini yazdığını ifade eder.[606]

Halife Ömer'i atlardan zekât almaya iten bir başka sebep ise Yemen de bir atın yüz deve karşılığında satıldığı haberini almasıdır.[607] Arap yarım adasında devenin ne kadar kıymetli olduğu malumdur. Dolayısıyla bir atın yüz deve karşılığında satılması ile ilgili bu rivayete, temkinli yaklaşmakta fayda var. Bununla birlikte şayet rivayet doğruysa bunun sadece bir ata münhasır olup genel olmadığı

[604] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 565. Ayrıca bkz. Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 23.; Beyhakî, **es-Sünenu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 200.
[605] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 556.; Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 23.; Beyhakî, **es-Sünenu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 200.
[606] İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 1022.
[607] Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 4, s. 35.; Ayrıca bkz. Beyhakî, **es-Sünenu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 202.

veya söz konusu atın çok kıymetli olup günümüz ifadesiyle açık artırmayla değerinin bu kadar yükselmiş olması muhtemeldir.

Hz. Ömer, atları vergilendirilecek mallar listesine dâhil etmeye iten bir başka gerekçe de Hz. Peygamber döneminde atların ticaret malı olarak kullanılmadığı halde, kendi döneminde ticaretinin yapılmakta oluşunu göstermiş ve vergiye tabi olması gerektiğini belirtmiştir.[608]

Hz. Osman da Hz. Ömer'in yoluna takip ederek, atlardan zekât almıştır.[609] Hz. Ali'nin de atlardan zekât aldığı bilinmektedir. Zira Şii müellif Küleyni'nin aktardığına göre Hz. Ali, Arap atlarından yıllık olarak iki; Acem atlarından da bir dinar zekât almıştır.[610]

Atların zekât miktarına gelince Hz. Ömer döneminde atlardan alınan zekât miktarı her at için bir dinar veya on dirhemdir.[611] Aynı şekilde atlardan alınan zekât, aynî olarak değil nakdî olarak toplanmaktaydı. Bunun nedeni muhtemelen etinin yenmesi meşru olmayan atın sadece binek hayvanı olarak ve zenginler tarafından kullanılmış olmasıdır.[612] Abdurrezzak, bu atların cinsini de vererek, Hz. Ömer'in Arap atlarından on dirhem, diğer atlardan da beş dirhem zekât verilmesi şartını getirdiğini ifade eder.[613] Ayrıca Halife Ömer'in yük taşıyan atlardan da on beş dirhem zekât aldığı bildirilir.[614] Hz. Ömer, cihatta kullanılan atlardan zekât almamıştır. Hatta bunlar için her iki ayda bir, iki cerib zekât ayırmasını uygun görmüştü.[615] Bu da zekât cihetiyle oldukça kıymetli bir meblağdır."[616]

---

[608] Râhâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 69.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 311.; Ebubekir Sifil, **Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2007, s. 211.

[609] Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 4, s. 35.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 233.

[610] Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak el-Küleyni (328/939), **el-Furu' mine'l-Kafi**, Daru't-Ta'ruf, Beyrut, H. 1401, c. 3, s. 530.

[611] Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 4, s. 35-36.; Beyhakî, **es-Sünenu'l-Kubrâ**, c. 4, s. 201.

[612] Râhâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 73.

[613] Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 4, s. 35.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 311.

[614] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 233.

[615] Bu da Yaklaşık 250 kg. buğday demektir.

[616] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 311-312.

2.1.1.6. Altın ve Gümüşün Zekâtı

Allah Resulü döneminde hem Bizanslılara ait altın para olan dinar[617] hem de Sasanilere ait gümüş para olan dirhem de kullanılmıştır.[618] Raşid Halifeler Dönemi'nde de altın ve gümüş ziynet eşyası olarak kullanıldığı gibi para olarak kullanılmıştır.[619]

Allah Resulü, altın ve gümüşün zekâtı hakkında şunları söylemektedir: "Altın yirmi dinara ulaşmadıkça ona bir şey düşmez. Bu miktara ulaşırsa ona yarım dinar zekât düşer. Gümüş de iki yüz dirheme ulaşmadıkça ona bir şey düşmez. İki yüz dirheme ulaşırsa beş dirhem zekât düşer." Hz. Ömer'in uygulaması da bu yöndedir. Hz. Ali'nin de şöyle dediği rivayet edilir: "Yirmi dinar altın için yarım dinar, kırk dinar için bir dinar ve iki yüz dirhem gümüş için de beş dirhem zekât düşer."[620]

Ebû Bekir b. Ubeydullah'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer'in kılıcının kınına bağlı zekâta ilişkin bir belgede şunlar yazılıydı: "Mal sahiplerinin ellerinde bulunan gümüş, beş ukiyye miktarında olursa kırkta bir oranında zekât düşer."[621]

Irak âlimleri, "Hayvanlarda olduğu gibi altın ve gümüşte de 'asıl mala' iltihak eden mala da aynı yıl içerisinde zekât düşer." demişlerdir. Zira onlara göre malın aslı ki cins ve miktar olarak zekâta tabi ise aynı yıl için ona iltihak eden mala da zekât düşer. Bu görüşte onların delili, Hz. Ömer'in koyun, keçi ve yavrularını da zekâta tabi tutmasıdır. Hz. Ömer bunu emrederken yavrular üzerinden bir yıl geçmediğini biliyordu ancak zekâta tabi bir mala iltihak eden bu malın da zekâta tabi olduğu bir vakıadır. Iraklılar Hz. Ömer'in bu uygulamasına gümüş ve altını da kıyas ederek malın aslına iltihak eden bu mal çeşidine de aynı hükmü uygulamışlardır.[622]

---

[617] Ali Akyıldız, "Para", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. 34, s.163.; Halil Sahillioğlu, "Dinar", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 352.

[618] Ali Akyıldız, "Dirhem", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 368.

[619] Demircan, "Dört Halife Dönemi'de Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 135.

[620] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 509, 523, 524.

[621] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 509-510.

[622] Ebu Ubeyd ise bu görüşün sağlıklı bir görüş olmadığını dile getirmektedir. Hz. Ömer'den hayvanlar hususunda nakledilen rivayeti bu mala mahsus görmektedir. Ona göre altın ve gümüş, hayvanlara kıyas edilmez. Zira zekâta dair rivayetlere göre hayvan sahiplerine iki yönden avantaj

Halife Ömer, Enes b. Malik'i zekât amili olarak görevlendirdiğinde Enes'in şöyle dediği aktarılır: "Ömer b. Hattâb beni zekât amili olarak görevlendirdi. Bana emir vererek yirmi dinardan yarım dinar zekât almamı istedi. Yirmiden fazla olursa dört dinarda bir dirhem hesabıyla zekât düşer. İki yüz dirhemden de beş dirhem almamı emretti. İki yüz dirhemden fazlası için kırk dirhemde bir dirhem oranında zekât düşer."[623] Ebû Ubeyd'e göre Hz. Ömer, "Kırk dirheme bir dirhem, dört dinara da bir dirhem zekât düşer" şeklindeki sözü, muhtemelen insanlara bu konudaki hesap usulünü öğretmek, ayrıca onlara bir ukıyye gümüşe bir dirhem zekât düşeceğini bildirmek için söylemiştir. Bununla beraber Hz. Ömer iki yüzü aşan dirhemle yirmiyi geçen dinara mezkûr ölçüye göre zekât düştüğü görüşündeydi.[624]

Hz. Ali, Hz. Ömer'den farklı olarak gümüşte iki yüz dirhemin üzerindeki miktara herhangi bir şeyin düşmeyeceği görüşündedir. İki yüz dirhemin üzerindeki miktarın zekâtının yine kırkta bir hesabına göre ödeneceğini belirtmiştir.[625] Yani iki yüz dirhemi olup üzerinden bir yıl geçince beş dirhem zekât vermek zorundadır.[626] Hz. Ali'den gelen bir başka rivayete ise yirmi dinar altın için yarım, kırk dinar için bir dinar ve iki yüz dirhem gümüş için de beş dirhem zekât düşer.[627]

---

sağlamışlardır. Hâlbuki aynı avantajlara altın ve gümüşe malik olanlar sahip bulunmamaktadır. Birincisi iki zekât derecesi arasında kalan eşnâk ve evsâk ile ifade edilen deve, sığır ve davarlar konusunda bu nevi mal sahipleri zekâttan muaf tutulmaktadırlar. İkincisi bizzat Hz. Ömer'in açıkladığı hususdur: Bizler hayvan sahiplerini besi, süt, damızlık ve et ihtiyacı için tutulan hayvanların zekâtından muaf tutuyoruz. Bu nedenle kendilerine tanınan bazı kolaylıklara karşılık yavrularından sorumlu tutulmaları gerekir. Hâlbuki altın ve gümüş sahiplerinin bu nevi avantajları yoktur. Binaenaleyh onlar tümünden sorumludurlar. Yani bu tür mal sahipleri, değerli bir mal için daha az değerde bir malı zekât olarak verme imkânları yoktur. Gümüş iki yüz dirhemi, altın da yirmi miskali geçtiği takdirde artan miktar da hesaba tabidir. Amel edilmeyen bu görüş müstesna. O halde hayvan sahiplerinin mallarıyla, altın ve gümüş sahiplerinin malları birbirine mukayese edilmez. Binaenaleyh bu iki mevzu sünnet ve re'y ile bir birinden farklıdır. Diğer taraftan Hz. Ömer, hadisinde söz konusu hükümde yalnızca hayvanları zikretmiştir. İnsanların altın ve gümüş zekâtlarını da toplamaktaydı. Hâlbuki bu konuda onlardan bir haber varid değildir. Bu nedenle tahsis ettikleri tahsis, tamim ettiklerini de tamim etmek durumundayız. Bunun neticesinde görüşümüz odur ki hayvanlar dışında nisaba iltihak eden mallar, ele geçtikten sonra bir yıl geçmedikçe zekâta tabi sayılmaz. Bize gelen rivayetler bu manadadır. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 511.

[623] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 523.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 259-260.
[624] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 524.
[625] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 356.
[626] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 259.
[627] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 509.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 259, 260.

2.1.1.7. Ticaret Mallarının Zekâtı

Yüce Allah, Müslümanlara ticaret yapmayı ve ondan gelir sağlamayı mubah kılmıştır. Bununla birlikte ticaretten elde ettikleri kârın belli bir kısmını da Allah yolunda harcamayı tavsiye etmiştir.[628] Dolayısıyla ticaret yapmak amacıyla belli bir miktara ulaşan malın belirli bir kısmını Allah yolunda harcamaktır. Ticaret mallarının zekâtı, Kur'an,[629] sünnetle[630] ve icma[631] ile sabittir.

Ömer b. Hattâb, beytülmalden atiyyeler dağıtıldığı zaman tacirlerin malını bir araya toplayıp orada hazır bulunan ve bulunmayan malların hesabını yapar ona göre zekâtını alırdı.[632]

Ticarete taalluk eden mal, sıradan bir şey olsa bile Hz. Ömer onların zekâtlarını verilmesini tavsiye etmiştir. Nitekim Ebu Amr b. Hammas, babasının şöyle dediğini nakletmiştir: "Bir gün Ömer bana uğradı ve dedi ki: 'Ey Hammas malının zekâtını öde.' Ben de: 'Bende yalnızca deriden bir ok torbasıyla bir miktar erzak vardır' diye karşılık verdim. Bunun üzerine Hz. Ömer şöyle dedi: 'Bunların kıymetini tespit et, sonra da zekâtını öde."[633]

Zekât vecibesiyle karşı karşıya kalındığı zaman kişinin elindeki bütün mallarını, satılmak üzere yanında bulunan nakdî ve aynî eşyasını gözden geçirmesi, bunların nakdî kıymetini tespit etmesi ve varlıklı kimselerdeki alacaklarını gözden geçirmesi gerekir. Sonra da borcu varsa onları da hesaplar ve servetinden düşer. Daha sonra da elinde kalan malın zekâtını vermekle yükümlü olur. Konuyla alakalı olarak Hz. Ömer şöyle buyurmuştur: "Bu tür eşyalara zekât tahakkuk ettiği gün, mükelleflerden zekâtın kıymeti tespit edilip zekâtını çıkarmak gerekir."[634]

---

[628] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 322.
[629] "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın temizlerinden ve sizin için yerden çıkardıklarımızdan infak edin…" Bakara, 2/267.; Ayrıca bkz. Zariyat, 51/18.; Mearic, 70/23,24.; Tevbe, 9/102
[630] Semüre b. Cündeb'in anlatığına göre, Rasulüllah bize, alışveriş için kazandığımız mallardan zekât vermemizi emrediyordu. Bkz. Ebû Davud, **Zekât**, 2.
[631] Geni bilgi için bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 327 vd.
[632] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 526, 531.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 357-358.
[633] Ebû Davud, **Zekât**, 2.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 526.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 358.
[634] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 527, 531, 532, 538-539.

Rivayet edildiğine göre Muaz b. Cebel, halktan zekâta taalluk eden malların yerine başka mallardan zekât almış ve onlara şöyle demiştir: "Bana bir elbise ve giyecek bir şey getirin. Zira bu size daha kolaydır. Aynı zamanda Medine'de bulunan Muhacirlere de daha yararlıdır."[635] Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere zekât olarak alınması gereken bir malın yerine başka bir maldan zekât alınabiliyordu. Bu durum zekâtın düşürülemeyeceğini gösterir. Zira zekât hiçbir şeyin düşüremediği bir haktır. Zekâtın tahakkuk ettiği maldan bu vecibeyi ödemek yerine başka bir maldan ödemek daha kolaysa böyle bir uygulama uygun görülmüştür. Ticaret malları da buna benzer. Bunda asıl olan zekâtın aynı eşyadan ödenmesidir. Hâlbuki eşyayı bölüp parçalama imkânı olmadığı için zekâttın kıymetten ödenmesine ruhsat verilmiştir.[636]

Bir kişinin malı, yanında olmasa bile, onun zekâtını verme zorunluluğu vardır. Hz. Osman bu konuda şunu söylemiştir: "Ödeme imkânı olan bir kimse kendisinden istendiğinde tahsil edebileceğin ancak iyilik olsun diye veya utanma duygusuyla alınamayan borçlara da zekât düşer." Öte yandan Abdullah b. Ömer'in "Tahsil etmek durumunda olduğun alacaklarından dolayı zekât yılı geçtikçe zekât ödemekle mükellefsin" dediği rivayet edilmektedir. Böylece alacaklı bir kimse tahsil etmeyi umduğu bir mala sahipse onun zekâtını vermekle mükelleftir.[637]

Kişi tahsil etme umudu olmayan alacağını, tahsil etmedikçe o malın zekâtını veremez. Onu tahsil ettiği zaman da zekâtını vermesi gerekir. Hatta varsa geçmiş yıllara ait üzerinde zekât borcu varsa onu da ödemesi gerekir. Hz. Ali'nin görüşüne göre alacaklı bir kimse şayet malı varsa geçmişe yönelik alacaklarını tahsil etmişse geçmiş yıllara ait olan zekâtı hesaplar ve o mallara terettüp eden zekâtı da verir. Bir kimse, tahsilinden umudunu kestiği alacağını tahsil ederse yalnız bir yıl için zekâtını çıkarır.[638]

2.1.1.8. Yetim Malının Zekâtı

Kendisi de bir yetim olan Allah Resulü, yetimlerin hukuku hakkında çok hassas davranmış ve yetimin velayetini üstlenen kişileri de uyarmıştı. Nitekim bir

[635] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 529.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 334.
[636] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 529-530.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 334.
[637] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 531-532.
[638] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 532-533.

hutbesinde şöyle buyurdu: "Her kim malı bulunan yetimin velisi olursa velisi bulunduğu yetimin malını ticaret yaparak işletsin. Atıl bırakmasın ki zekât onu tüketmesin." Hz. Ömer'in de buna benzer bir sözü vardır: "Yetimlerin mallarını işletmeye çalışın ki zekât onların mallarını tüketmesin." Başka bir rivayete göre de Hz. Ömer, bir yetimin malı üzerinde velayette bulunuyordu. O dedi ki: "Bu malı atıl bırakırsak zekâta maruz kalacak ve tükenecektir." Hz. Ömer, malın muattal kalmasından, ticarete yöneltilmemesini kastetmiştir.[639]

Hz. Ali de Hz. Ömer gibi yetimlerin hamisi olmuş ve onların zarar görmemesi için elinden geleni yapmıştır. Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre Hz. Ali, yetim bir çocuk olan Ebu Raf'nin evini on bin dirheme sattı ve bunun zekâtını da verdi.[640]

Ebû Ubeyd, Kasım b. Muhammed'in şöyle dediğini aktardı: "Bizler öksüz olduğumuz dönemlerde Hz. Aişe, mallarımızı işletmesi için bir ortağa verip değerlendirir ve zekâtını çıkarırdı. Bir başka rivayete göre de deniz ürünlerinin ticaretini yapan bir ortağa verip değerlendirdi.[641]

Yetim malından zekâtın verilip verilmediğiyle ilgili görüşleri değerlendiren Ebû Ubeyd, şunları söylemektedir: "Netice itibariyle bizim görüşümüze göre reşit olmamış çocuğun malına zekât vaciptir. Çocuğun adına velisi bu konuda yetkilidir. Nitekim veli, çocuk reşit oluncaya kadar onun adına alış veriş gibi muameleleri yürütür. Veli, çocuk reşit oluncaya kadar bu mükellefiyetini yerine getirmemişse çocuğun malını teslim ettiği zaman, ona geçmiş seneler için terettüp eden zekât

[639] Bu konuda Ebu Mihcen'den gelen rivayet ise şöyledir. Hz. Ömer, Osman b. Ebü'l-As'a: "Senin muhitinde zekâtın durumu nedir? Zira bizde neredeyse zekâtın tükeneceği bir yetimin malı vardır." Ebu Mihcen der ki: Hz. Ömer, Osman b. Ebü'l-As'a bir miktar mal teslim etti. Daha sonra da maldan sağlamış olduğu karı getirip ona verdi. Hz. Ömer ona: "Sana verdiğimiz vazifede kâr getirdin. Bize malımızı iade et." dedi. Mihcen dedi ki: Hz. Ömer malı geri aldı ve kârı da Osman'a geri verdi." Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 549-550, 551,552.; Ayrıca bkz. Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 5, s. 379.

[640] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 550-551.; İbn Ebi Şeybe, bu olayı farklı bir şekilde aktarmaktadır. Burada rivayette, yetim olan Ebu Rafi'nin oğullarıdır. Anlatıldığına göre Hz. Ali, Ebu Rafi'nin çocuklarının zekâtlarını ödemiş ve: "Velisi olduğum kimsenin malından zekât vermeyeceğimi mi zannediyorsunuz?" demiştir. Bkz. İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 379.

[641] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 551. Ayrıca bkz. İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 379.

miktarını bildirecektir ki çocuk malının zekâtını ödesin. Aksi takdirde velinin sorumluluktan kurtulacağına emin değilim."[642]

İslam toplumunda yetimlere gereği gibi bakmak için de önlem alınmıştır. Yetimlerin malları düzen içinde idare edilir ve bazen onlar adına ticarette kullanılırdı. Bir defasında Halife Ömer, Hakem b. Ebi As'a: "Yetimlerin sorumluluğum altındaki malları zekât ödenmesi nedeniyle azalmaktadır. Bunu ticarete yatırıp kârlarını ödemelisin" dedi. Hz. Ömer ona bin dirhem teslim etti, bu tutar zamanla yüz bin dirheme ulaştı.[643]

Yetim malının zekâtıyla alakalı yukarıda naklettiğimiz rivayetin farklı bir versiyonu şöyledir. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer'in yanında bir yetimin parası vardı ve bunu ticaret yapması için Hakem b. As es-Sekafi'ye verdi. Çünkü kendisinin bu malla ticaret yapıp artmasını sağlayacak zamanı yoktu. O, halifeliğin yoğun işleriyle uğraşmaktaydı. Neticede on binlerce dirhem paranın yüz binlere varan miktarda gelir getirmesi Hz. Ömer'i kazanç elde etme konusunda şüphelendirdi. Olayın iç yüzünü öğrenen halife, elde edilen kazancım meşru olmadığını öğrenince bütün geliri reddetmiş, anaparayı geri almış ve elde edilen geliri de kötü kazanç diye isimlendirmişti. O, valilerine uymalarını söylediği prensiplere göre hareket ediyor ve devlet işlerindeki sorumlukların şahsi menfaatlerde kullanılmasına karşı çıkıyordu. Bu sebeple valiler, ticaret sayesinde biriken servetlerini dağıtmak zorunda kaldılar.[644]

2.1.2. Öşür

Kelime olarak "onda bir" anlamına gelen öşür,[645] ıstılah olarak arazi mahsullerinden alınan vergilere özel bir ad olmuştur.[646] Öşür, Müslümanlardan alınan bir toprak vergisidir. Zengin olan bütün Müslümanlar için zorunlu olması

[642] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 556.
[643] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 309.
[644] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 312.
[645] Mehmet Erkal, "Öşür", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. 34, s. 97.;
[646] Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Havârezmî, (337/997) **Mefâtihu'l-Ulûm,** Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Tarih yok, s. 86.; Ferrâ, **el-Ahkâm el-Sultâniyye**, s. 162.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 177.

dolayısıyla İslâm hukukçularının çoğu zekâtla öşür arasında bir ayırım yapmamışlardır.[647]

Arazilerden elde edilen mahsuller, belli bir miktara ulaştığında arazi sahipleri, elde ettikleri bu ürünlerin belirli bir miktarını devlete vergi olarak da vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Kur'an-ı Kerim'de "Sizin için yerden çıkardıklarımızdan infak edin"[648] ve "Hasad günü mahsullerin hakkını verin"[649] gibi ayetler öşrün gerekliliğini vurgulamıştır.

Toprak mahsullerinden elde edilen zekâtın farziyetini Kur'an belirlerken miktarını ise Allah Resulü belirlemiştir. Hz. Peygamber, bu hususta şöyle buyurmuştur: "Yağmur ve kaynak suları ile sulananlardan onda bir, âletle sulama suretiyle yetiştirilen mahsullerden ise yirmide bir öşür vardır."[650] Başka bir hadisinde ise: "Yağmur ve kaynak sularıyla sulanan veya kökleri suda bulunan mahsulde tam öşür yani onda bir, sulama ameliyesi ile yani âlet ve hayvan gücünden faydalanarak yetiştirilen mahsullerde ise yarım yani yirmide bir öşür vardır"[651]

Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e amil olarak gönderdiğinde kendisine, yağmurun suladığı topraklarla akarsularının suladığı arazi mahsullerine onda bir nispetinde; sulama araçlarıyla sulanan toprak mahsullerine de yirmide bir oranında zekât almasını tavsiye etti.[652] Bu hadislerden anlaşıldığı gibi belli bir emek verilerek elde edilen ürünlerden yirmide bir; belirli bir masraf ve emek olmadan elde edilen ürünlerden de onda bir zekât alınmaktadır.

Ödeme hususunda öşrün zekâttan farkı, zekât mallarının üzerinden bir yıl geçme şartı aranırken öşürde ise böyle bir mecburiyet yoktur. Öşüre taalluk eden mal, hasat zamanının sonunda belli bir miktarı verilir.

---

[647] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 79.

[648] Ayetin tamamı şöyledir: "Ey iman edenler! Kazandıklarınızın en güzellerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın, kendinizin göz yummadan alıcısı olmayacağınız bayağı şeyleri vermeye kalkışmayın…" Bakara, 2/267.

[649] Ayetin tamamı şöyledir: "O, çardaklı-çardaksız olarak bahçeleri, ürünleri, çeşit çeşit hurmalıkları ve ekinleri, zeytini ve narı (her biri) birbirine benzer ve (her biri) birbirinden farklı biçimde yaratandır. Bunlar meyve verince meyvelerinden yiyin. Hasat günü de hakkını (öşrünü) verin, fakat israf etmeyin. Çünkü O, israf edenleri sevmez." En'am, 6/141.

[650] Buhârî, **Zekat**, 55.; İbn Mâce **Zekât**, 17. (1816)

[651] Buhârî, **Zekât**, 55.; Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 579-581.

[652] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100.

Halife Hz. Ömer, mesken ve mezarlık olarak kullanılan alanları, zimmîlere ait bile olsa öşürden muaf tutmuştur. Yine Hz. Ömer, asma, şeftali ve nar gibi ürünlerden vergi almadığı halde, bunlardan elde edilen şarap yağ vs. gibi ürünlerden öşür almıştır.[653]

2.1.2.1. Öşür Arazisi

Araziler, tasarruf hukukuna göre öşür ve harac arazisi olmak üzer iki çeşit olarak sınıflandırılmıştır. Harac vergisine tabi arazileri ileride ele alacağından, bu konunun ayrıntılarına girilmemiştir. Öşür arazileri, Müslümanların bizzat kendilerinin gayretleriyle işe yarar hâle getirdikleri arazilerdir.[654]

Müslümanların sahip olduğu arazileri beş grupta sınıflandırmak mümkündür:

1. Sahipleri İslam'ı kabul ettikleri zaman malik bulundukları araziler. Medine, Taif, Yemen ve Bahreyn gibi. Hatta Mekke de bu sınıfa dâhildir. Zira Mekke, savaşla fethedilmesine rağmen Allah Resulü, oranın halkına ihsanda bulunarak ne kendilerine dokunmuş ne de mallarını ganimet olarak almıştır. Zira onların malları ellerindeyken onlar Müslüman olunca arazileri öşür arazisi statüsüne tabi oldu.[655] Bununla alakalı olarak Allah Resulü şöyle buyurmuştur: "Mekke'nin ganimetleri helal değildir."[656] Hz. Peygamber, Araplara ait toprakları fethettiğinde onlardan öşür vergisi almıştır. Onlara ait hiçbir topraktan harac almamıştır.[657]

Yahya b. Âdem, Beni Tağlib kabilesinden olup Müslüman olanların arazilerinin öşür arazisi haline geldiğini ifade eder.[658] Zira bunlar etnik olarak Arap'tırlar. Arapların toprağı, öşür toprağı olarak kabul edilmektedir.[659] Ebû Yusuf,

---

[653] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 81.

[654] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69, 249.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 227.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 78.; Kutup İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire, 1986, s. 91.

[655] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 613.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 208.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 78-79.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 81.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 411.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 276.; Hüseyin Çelik, "Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi", **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 15, s. 89.

[656] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 613.

[657] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 58.

[658] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 101.

[659] Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 211.

Arap putperestlerinde olduğu gibi kendilerinden cizye alınmayan ya Müslüman olmaları ya da öldürülmeleri gereken kimselerin arazilerini de öşür arazisi olarak kabul eder. Bunun gerekçesini ise şu şekilde izah eder: "Hz. Peygamber, Arapların pek çoğunu kuvvet kullanarak mağlup ettiği halde arazilerini sahiplerine bıraktı. Bu araziler günümüze kadar öşür toprağı olarak kabul edilir."[660]

Diğer milletlerin arazileri için hüküm bundan farklıydı. Onların içerisinde Müslümanlığı tercih etmeyenler hakkında ölüm cezası verilmez, cizye karşılığında hayatları bağışlanırdı. Araplara ait topraklar için ise hüküm böyle değildir. Yani cizye ve harac vergisi alınmazdı. Sadece öşür vergisi alınırdı.[661] Ne Hz. Peygamber ne ondan sonra gelen halifelerin Putperest Araplardan cizye alındığına dair bir rivayet bulunmaktadır. Hâlbuki Allah Resulü, birçok Putperest Arap kabilelerini mağlup etmesine rağmen kendilerinden cizye almamıştır.[662]

Kanaatimize göre Allah Resulünün Putperest Araplar hakkında vermiş olduğu bu hüküm, kavmiyetçilik anlamda değil de, bu milletlerin üstünde yaşadıkları toprakların Hicaz Bölgesi olmasından kaynaklanmaktadır. Putperest Araplar ile Ehli kitap Arapların durumu ileride ayrı bir başlık altında değerlendirileceğinden burada teferruata girilmeyecektir.

2. Kuvvet kullanarak ele geçirilen topraklardır ki bilahare devlet başkanı bu araziyi bütün ümmet için mevkuf bir fey olarak değil, bir ganimet olarak bırakıp beşe bölmeyi ve bunun beşte dördünü bu araziyi fetheden savaşçılara dağıtmayı uygun görmüştür. Nitekim Allah Resulü, Hayber topraklarını böyle taksim etmiştir. İşte bu nevi topraklar da sahiplerinin mülkü olup ona yalnız öşür düşer. Sınır beldeleri de savaşanlar arasında taksim edildiği ve beşte biri de Allah'ın beyan buyurduğu sınıflara ayrıldığı takdir de aynı statüye tâbidir.[663] Anveten ele geçirildiği halde

[660] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69, 249.
[661] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 58, 66-67.
[662] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.
[663] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 613-614.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 92.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 79.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 81-82.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 412.

mücahitler arasında taksim edilmeyip eski sahiplerine geri verilirse bu arazi öşür değil harac arazisi olur.[664]

3. Sahibi olmayan ve herhangi biri tarafından işlenmeyen ayrıca Arap yarımadasında veya başka bir bölgede devlet başkanı tarafından herhangi bir kimseye iktâ edilen araziler. Allah Resulü ve ondan sonra halifelerin Yemen, Yemâme ve Basra bölgelerinden ikta ettikleri arazi gibi.[665]

4. Herhangi biri tarafından sulanarak ve ekilerek ihya edilen ölü topraklardır. İşte bu tür arazidir ki sünnet gereğince öşür veya öşrün yarısına tâbidir. Bununla ilgili hükümler hadislerde mevcuttur.[666]

5. Endonezya gibi halkı gönüllü olarak İslam'ı kabul edenlerin topraklar.[667]

Bütün bunlara "öşri arazi" denilmiştir. Müslümanlar, bu arazilerden dolayı harac yerine ürünün onda biri anlamına gelen öşür vergisini ödemişlerdir. Bu oran, bizzat Allah Resulü tarafından belirlenmiş ve Hz. Ömer'in yönetimi zamanında devam etmiştir. Hz. Ömer tarafından yapılan tek değişiklik, İran ve diğer ülkelerde İslam fetihlerinden önce zimmîlerin açtığı kanal ve kuyulardan sulanan arazilerden, Müslümanların mülkiyetine giren kısmına harac vergisi tahakkuk ettirilmesiydi. Bundan dolayı, bu çeşit araziye sahip olan Abdullah b. Mes'ud, Habab ve diğerleri, bu arazileri için harac vergisi ödemek zorundaydılar. Arazi sahibi Müslümanlar, arazilerini sulamak için kanal ve kuyuları kendileri açtıklarında öşür yani ürünün onda birini ödemişlerdir.[668]

Gayrimüslimlerin aksine Müslümanlardan öşür tahsil edilmesi bir adaletsizlik veya ayrıcalık gibi görünse de bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Her şeyden önce Müslümanlar, zimmîlerden farklı vergiler ödüyorlardı. Müslümanlar sığır, at ve

---

[664] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 208.

[665] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 614.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 209.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 209.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 79.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 82.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 412.

[666] Bu arazilerin zekâta tutulabilmesi için neler gerektiği hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 614.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 412.

[667] Öşür arazileri hakkında geniş bil için bkz. Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 9, s. 23.

[668] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 209.

paranın zekâtını verdikleri halde, zimmîler bunun tamamen dışındaydılar. Bundan dolayı, Müslümanların çok azına sahip olduğu araziler hakkındaki bu küçük ayrıcalık asla adalet ve insafa aykırı değildi. İkincisi, halife istese bile öşür hiçbir durumda azaltılamaz veya affedilemezdi. Oysa harac azaltılabilir ve zaman zaman tamamen affedilebilirdi. Üçüncüsü, haracın genellikle yılda bir defa tahsil edilmesine karşılık, öşrün yıl içinde elde edilen her üründen ayrı ayrı alınması zorunluydu.[669]

2.1.2.2. Toprak Mahsullerinden ve Hayvansal Ürünlerden Zekâta Tabi Olanlar

Toprak mahsullerinden elde edilen zekât ve bu zekâtın oranları, Allah Resulü tarafından belirlenmiştir. Nitekim Resulüllah, Muaz b. Cebel'i Yemen'e amil olarak gönderdiği zaman, kendisinden buğday, arpa, hurma ve üzüm, zeytin gibi ürünlerden zekât almasını istemiştir.[670]

Hz. Peygamber'in bu uygulamasının Raşid Halifler Dönemi'nde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in Şam Nabatîlerinin Medine'ye getirdikleri buğdaydan yirmide bir, baklagillerden ise onda bir oranında vergi aldığı rivayet edilmektedir.[671]

Hz. Ali, baklagiller, elma ve salatalık gibi yeşillikler[672] ile yazın elde edilen mercimek ve hububat gibi tarım ürünlerinden zekât almamıştır.[673] Bazı rivayetlere göre ise Hz. Ali'nin sadece dört üründen zekâtın alınacağını söylediği ifade edilmiştir. Bunlar: Buğday, arpa, hurma ve kuru üzümdür.[674] Hz. Ali'nin hububat cinsinden zekât almadığına dair rivayetin dönemsel olması muhtemeldir. Zira hububattan zekât almak umumi bir kaidedir.[675]

---

[669] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 209.
[670] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 571, 578.
[671] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 25.;; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 575.
[672] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 119.
[673] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 120.
[674] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 371.
[675] Hz. Peygamber ve raşid halifelerin hububat cinsinden zekât aldığına dair bilgiler için bkz. Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 118-119.

2.1.2.2.1. Balın Zekâtı

Besin değeri bir hayli yüksek olan bal, eskiden beri insanlar arasında tüketilen bir gıdadır. Hastaların bal tüketmesi hususunda Hz. Peygamber'in tavsiyesi bulunmaktadır.[676] Balın zekâtı konusuna gelince Allah Resulü'ne: "Benim bal arılarım var, bunların zekâtı hakkında ne yapayım?" diye soran kişiye: "Onda bir oranında zekâtını ver" dediği rivayet edilmektedir.[677]

Bir rivayette Enes b. İyaz'ın şöyle dediği nakledilmiştir: "Allah Resulü'nün yanına gittim ve kavmimin mallarını toplamak için bana görev ver, dedim. O da istediğim görevi verdi. Daha sonra bu görevi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de devam ettirdim. Hz. Ömer döneminde kavmimden balı olanlardan onda bir oranında bal aldım ve bunu Hz. Ömer'e getirdim. Hz. Ömer de o balı aldı ve sattı. Parasını da Müslümanların sadakaları arasına kattı.[678] Rivayet edildiğine göre Taif emiri, Hz. Ömer'e yolladığı mektupta şöyle yazıyordu: "Arı sahipleri daha önce Peygamber'imize verdikleri balın vergisini bize vermiyorlar. Bunun neticesinden bizden vadilerin korumasını istiyorlar. Bu konuda görüşünüzü bize yazın ki ona göre hareket edelim." Hz. Ömer, Taif emirine şöyle cevap verdi: "Eğer onlar Resulüllah'a verdikleri miktarı yani on kırba baldan bir kırbasını size de veriyorlarsa vadilerini koruyun şayet bu miktarı size vermezlerse siz de onların vadilerini korumayınız.[679]

---

[676] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 5, s. 59.

[677] Tirmizi, **Zekat**, 9.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 559.

[678] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 23.; c, s. 164.; İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 373.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 1082.; Buna benze şöyle bir olay daha anlatılır. Sa'd b. Ebi Zübab, Allah Resulü'ne gidip Müslüman olduğunu söyler ve kendisine şöyle seslenir: "Ey Allah'ın Resulü! İslam dinin kabul eden kavmime, sahip bulundukları malları bağışla." Hz. Peygamber de bunu kabul ederek kendisini kavminin başına amil olarak tayin etti. Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir ve daha sonra da Hz. Ömer kendisini aynı görevde bıraktılar. Sa'd b. Ebi Zübab kavmine amil olarak döndü. Onlara: "Balda da zekât vardır. Çünkü zekâtı verilmeyen malda hayır yoktur" dedi. Onlar: "Baldan ne kadar zekât alacaksın?" diye sordular. Sa'd: "Onda bir" diye cevap verdi. Bunun akabinde onlardan onda bir oranında kendilerinden zekât aldı ve bunu Hz. Ömer'e götürdü ve konu hakkında Hz. Ömer'e bilgi verdi. Hz. Ömer getirilen balı aldı ve satarak Müslümanların zekât mallarına kattı." Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 598.; Ayrıca bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 428.

[679] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 55, 70.; İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, s. 373. Benzer bir rivayet de İbn Zenceveyh'ten gelmektedir. Bkz. İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 1082.; Abdurrezak, Hz. Ömer'den fikir almak isteyen kişinin Urve es-Sa'dî olduğunu söyler. Bkz. Abdurrezzak, **Mesannef**, c. 4, s. 62.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 428.

Hz. Ömer'den gelen başka bir rivayet de şöyledir: "Bal ovada olursa onda bir, dağda olursa yirmide bir zekâta tabidir.[680] Bundan da anlaşıldığı gibi Hz. Ömer, zekât olarak aldığı malın ekonomik ve ticari bir değeri olup olmadığını düşünerek karar vermiştir. Şayet belli bir mal yaygın ve önemli bir kazanç aracı olmaya başlamışsa o maldan zekât aldığı anlaşılmaktadır.[681]

2.1.2.2.2. Zeytinin Zekâtı

Rivayetlerden zeytinin de sebzeler gibi zekâta tabi ürünlerden olmadığı nakledilir. Zira Allah Resulü'nden zeytin veya zeytinyağından zekâtın vacip kılındığına dair herhangi bir rivayet bulunmamaktadır. Hâlbuki rivayet edildiğine göre Allah Resulü, zeytin ve zeytinyağını biliyor, yemekte kullanılmasını seviyor ve tedavi amacıyla vücudunun ağrıyan kısımlarını onunla yağlamayı tavsiye ediyordu.[682] Hatta zeytin Kuran-ı Kerim'de de bizzat isim olarak geçmektedir.[683] Bununla beraber, Allah Resulü'nün zeytin hakkında bir şey söylediğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Arazi öşürleriyle meyvelerin zekâtlarına ilişkin bize intikal eden emirnamelerle ilgili zeytin veya zeytinyağının zekâtı ile ilgili herhangi bir şey buyurmamışlardır.[684]

Daha sonraki dönemlerde farklı uygulamalara ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Özellikle Hz. Ömer döneminde zeytinden zekât alındığına dair birçok rivayet vardır. Abdullah b. Abbas'ın şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Zekât, buğday, arpa, kuru hurma, kuru üzüm, darı ve zeytine zekât düşer. İbn Şihab'ın anlattığına göre Ömer b. Hattab, her beş vesk[685] zeytinden zekât olarak on müdde bir müd alınmıştır. Başka bir rivayete göre zeytinleri bulunan bir adamın durumu kendisine sorulduğunda İbn Şihab şöyle söylemiştir: "Zeytinin zekâtı, ondan elde

---

[680] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 599.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 433.

[681] Boynukalın, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 101.

[682] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 605.

[683] Tin, 95/1

[684] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 605.

[685] Vesk, Hz. Peygamber devrinde Medine'de kullanılan katı madde ölçeği olup kabaca bir deve yüküne denk gelmektedir. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 10, s. 378, 379, 381.; Murteda ez-Zebidi, **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, c. 26, s. 471.; Cengiz Kallek "Vesk" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 2013, c. 43, s. 70.

edilen yağdan verilirdi. Zeytinlerin yağmur suyuyla sulanan kısmı onda bir oranında, kovalarla sulanan kısmı ise yirmide bir oranında zekâta tabidir."[686]

2.1.3. Cu'l Vergisi

Cu'l (جُعْل) kelimesi, sözlükte, yapılan bir işin bedelini ödemek anlamına gelmektedir. Terim olarak ise askerlik hizmeti yerine bedelini ödemek demektir. Bu nedenle cu'l, savaşa katılmayan Müslümanların, katılanların ihtiyaçlarını karşılamak ve onları teçhiz etmek üzere malî katkıda bulunmaları anlamında kullanılan bir terimdir.[687] Cu'l vergisi, cuâle, ciâl ve ca'l[688] şeklinde de ifade edilmektedir. Diğer adı da nevâ'ibdir.[689]

Bu vergi çeşidi, genel olarak vergilerin yetersiz kaldığı dönemlerde ammenin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla toplanmıştır. Allah Resulü, yaşadığı süre içerisinde, ülkeyi dış tehditlere karşı koruma ihtiyacı gibi olağanüstü durumlarda, ek vergi toplama yoluna gitmiştir.[690] Raşid Halifeler Dönemi'nde de bu uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu vergi, keyfi olmayıp Müslümanların zor durumda kaldıkları ve olağanüstü şartlarda alınan bir vergi çeşididir. Bu verginin kapsamı son derece kısıtlı ve geçicidir.[691]

Böyle bir verginin tahakkuk ettirilebilmesi için beytülmalde yeterli derecede fonun bulunmaması gerekiyordu. Dolayısıyla bunun olağanüstü durumlarda alınan bir vergi çeşidi olduğu anlaşılıyor. Yani fey gelirlerinin yetersiz olduğu durumlarda alınıyordu.[692]

İbn Ebi Şeybe'nin naklettiğine göre Hz. Ömer, cu'l vergisini insanlardan almış ve ihtiyaç sahiplerine vermiştir.[693] Bu vergi, evli olan kişilerden alınmış ve askerlik

---

[686] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 601.
[687] Murteda ez-Zebidi, **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, c. 28, s. 209.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 82.
[688] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. VI, s. 187.; Ayrıca bkz. Mehmet Akif Aydın, "Cuâle", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, c. 8, s. 77.
[689] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 327.; **İslam'a Giriş**, s. 219.
[690] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 123.
[691] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 219.
[692] Cengiz Kallek, "Nevâib", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 33, s. 34.
[693] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 4, s. 227.

yapan bekâr Müslümanların ihtiyaçları karşılanmıştır. Hz. Ömer döneminde askere alınacak kişilerin özellikle bekârlar arasından seçilmesi, onun yöneticilik yeteneğinin büyüklüğüne güzel bir örnektir. Hz. Ömer biliyordu ki gerçekten ailesinin geçimini düşünmek zorunda olan ve uzun süre ailesinden ayrı kalması ruhsal sorunlara yol açan evli bir insan yerine bekârların askere alınmaları daha uygun olacaktı. Böylece hem ailesinin yanında kalma imkânı verilen evli kişilerin savaşa katılanları çeşitli malzeme, teçhizat ve atlarıyla desteklemeleri hem de arkalarında sorumluluğunu taşıdıkları kimse bulunmayan bekârların savaşta daha aktif roller alarak büyük yararlılıklar göstermeleri sağlanmıştı. Bazı görüşlere göre Hz. Ömer bu uygulamayı ancak tarafların rızası olduğu sürece yürütmüş, rıza ile yapılan katkılar yetersiz kaldığında savaş ihtiyaçlarını devlet fonlarından karşılamıştır. Her ne suretle olursa olsun bu durum, daha sonraki dönemlerde savaşta devlet hazinesinin yetersiz kalması halinde ihtiyaç duyulan miktarı devlet başkanının halktan vergi olarak karşılamasına örnek teşkil etmiştir. Kendisine Müslümanların her şeyinin emanet edildiği devlet başkanı, gerektiğinde ordunun ihtiyacı olan her şeyi sağlamakla, Müslümanlar da hayatları, malları ve çocuklarıyla cihada katılmakla yükümlüdürler, Bu suretle cu'l, kendisine sağlam ve haklı gerekçeler bulmuş ve zaman zaman başvurulan bir vergi olarak İslâm dünyasında yüzyıllarca yürürlükte kalmıştır.[694]

Bu vergiye dayanarak İslam hukuku bilginleri hükümetin geçici olarak yeni vergiler koyabileceği ve kriz dönemlerinde vergi oranlarında artış yaşanabileceği sonucuna varmışlardır. Kur'an'ın vergi tarifleri ve ek vergiler hakkında hüküm içermiyor olması, hukukçuların bu kararını destekler niteliktedir.[695]

2.1.4. Müsadere Usulüyle Elde Edilen Gelirler

Sözlükte, "ısrar etmek, istemek ve çekip almak" anlamlarına gelen müsadere,[696] hukuki bir terim olarak işlenen herhangi bir suçtan dolayı kişinin

[694] Râhâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 82-83.
[695] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 123.
[696] Cengiz Tomar, "Müsadere", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c. 32, s.65.

mallarına veya kazançlarına devlet tarafından el konulması demektir. Müsaderede, cezanın yanısıra tedbir anlamı da vardır.[697]

Müsaderenin hukuki delili Kur'an ve sünnete dayandırılmaktadır. Hz. Peygamber, Tebük Savaşı dönüşünde, Mescid-ı Dırar'ı yaktırmış ve burada bulunan bazı malları da ortadan kaldırarak münafıklara zarar vermeye çalışmıştır.[698]

Hz. Peygamber zamanında zekâta taalluk eden bir malı olduğu halde bunu vermekten imtina eden kimsenin malının yarısı elinden alınırdı.[699] Bir hadiste de şöyle buyuruluyor: "Benim, kendisine vazife verip gönderdiğim her kişi vergi olarak ne toplamışsa hepsini teslim etsin. Her kim bir ipliği veya daha az bir şeyi saklar da hainlik ederse o bir hıyanet ve hırsızlıktır. Kıyamet günü aldığı o şey boynuna geçirilir ve hesap verir."[700] Bu deliller bize gösteriyor ki zekât vermek istemeyenlerin malları ellerinden zorla alınır ki bu da müsadereye verilen cevazdır.[701] Dolayısıyla, müsaderenin Allah Resulü döneminde ortaya çıktığı görülmektedir.

Hz. Peygamber, savaş ganimetlerini haksız yere alan kişinin ganimet payını kendisine vermeyip yakmıştır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de aynı yolu takip ettirmişlerdir. Hatta aynı halifeler, söz konusu kişiye hem ganimetten pay vermemiş ve hem de onu dövmüşlerdir.[702]

Hz. Ömer döneminde müsadere usulüyle elde edilen mallar bir hayli fazla olduğundan bu gelirler, beytülmalin kaynaklarından kabul edilmiştir.[703] Hz. Ömer, vali ve amillerini bir yere tayin etmeden önce yanlış yapmamaları hususunda

---

[697] Hüseyin Esen, "İslam Hukuku Açısından Müsadere", **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 15, İzmir, 2002, s. 192.

[698] Dırâr Mescidi hakkında inen ayetler hakkında bkz. Tevbe, 107, 108, 109.; Ayrıca Dırâr Mescidi hakkında detaylı bilgi için bkz. Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 3, s. 1045, 1047, 1048.; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, (774/1372), **es-Siretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1976, c. 2, s. 246-247.; Makrizî, **İmtâu'l-Esmâ'**, c. 2, s. 77-78.

[699] Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Malı olduğu halde zekâtını vermek istemeyen kişinin malının yarısı elinden alınacaktır." Bkz. Nesâî, **Zekat**, 4.; Ebû Davud, **Zekât**, 4.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 18.; Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 146.; İbrahim Sarıçam, **Hz. Ömer**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 117.

[700] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 352, 358.;, Hz. Peygamber, vergileri toplayan kişi görevinden döndüğü zaman kendisini karşılar ve görevini nasıl yaptığı hakkında kendisinden bilgi alırdı. Gerekirse bunlardan hesap sorardı ve topladığı vergilerin miktarını, aynı zamanda alıp alınmadığını, alınmışsa hediye alıp almadıklarını sorup öğrenirdi. Bkz. Buhârî, **Zekât**, 67.

[701] Şevkânî, **Neylu'l-Evtâr**, c. 4, s. 146.

[702] Ebû Davud, **Cihad**, 143.

[703] Tomar, **DİA**, c. 32, s.65.

uyarmıştır. Mesela onların ticaretle iştigal etmelerini veya herhangi bir üretim faaliyetlerinde bulunmalarını yasaklamış ve bulundukları yerlerde herkesin beytülmalde ne kadar hissesi varsa onların da bu kadar olduğunu kendilerine bildirmiştir.[704] Aynı şekilde görevlilerine fazla maaş vermek suretiyle olası yolsuzlukların önüne geçmeye çalışmıştır.[705]

Halife Ömer, özellikle üst düzey memurları göreve gitmeden önce ellerinde ne kadar mallarının olduğunu tespit ettirmiştir. Yani günümüz ifadesiyle bir nevi mal beyannamelerini hazırlatmıştır. Daha sonra onları görevden azlettiği veya çeşitli nedenlerden dolayı görevlerinden ayrıldıkları zaman onların mallarını daha önce kaydettiği mallarla karşılaştırmış ve tekrar kontrol etmiştir. Şayet mallarında bir artış olmuşsa fazlasını almış ve beytülmale koymuştur.[706] O, valiler başta olmak üzere devlet görevlilerini sıkı bir şekilde denetlemiştir. Bu politikanın hedefi, devletin hızlı, şeffaf ve verimli bir şekilde çalışmasını sağlamaktı.[707] Görüldüğü gibi Hz. Ömer vergi teşkilâtını, daha mütekâmil esaslara bağlamış eyaletlerdeki vergi memurları üzerinde kontrol vazifesi gören memurlar dahi tayin etmiştir.[708]

Hz. Ömer'in bazı memurların mallarına müsadere uyguladığı nakledilmektedir. Bunlardan biri de Mısır fatihi ve aynı zamanda oranın genel valisi Amr b. Âs'tır. Kendisine gelen bilgileri değerlendiren Hz. Ömer, Amr b. el-Âs'a şunları yazdı: "Mısır valiliğine tayin edildiğinde sahip olmadığın mal, köle, kap-kacak ve hayvanlara sahip olduğu hakkında söylentiler yayılmıştır." Amr, ona yazdığı cevapta: "Bizim toprağımız, ekin ekilen, ticaret yapılan bir yerdir. Bundan dolayı masraflarımız için muhtaç olduğumuzdan fazlasını elde etmekteyiz" dedi. Bunun üzerine halife ona şunları yazdı: "Kötü amiller hakkında yeterince haberdar edildim. Gönderdiğin mektup, beni huzursuz etti. Senden şüpheleniyorum. Malını taksim etmesi için Muhammed b. Mesleme'yi gönderiyorum. Onun istediği bütün

[704] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 308.; Ömer Ferrûh, **Târih Sadr el-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye**, s. 170.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 406-407.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 423.

[705] Memurlarına verdiği maaş hakkında bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.

[706] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 307-308.

[707] Mustafa Özkan, **Dört Halife Dönemi**, Fecr Yayınları, Ankara, 2017, s. 64.

[708] Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 110.

malları kendisine getir. Senden istediklerini ona getir. Sert davrandığında onu bağışla. Çünkü o, gizli şeyleri ortaya çıkarır." Bunun akabinde Muhammed, Mısıra gitti ve Amr'ın malını taksim etti.[709]

Hz. Ömer'in, mallarına müsadere uyguladığı bir başka sahabi de Ebû Hüreyre'dir. Ebû Hüreyre Bahreyn'den dönünce Hz. Ömer ona şöyle dedi: "Ey Allah'ın ve kitabının düşmanı! Allah'ın malını mı çaldın?" Ebû Hüreyre şu karşılığı verdi: "Ben ne Allah'ın ne de kitabının düşmanıyım; ben ancak Allah'a ve kitabına düşmanlık besleyenlerin düşmanıyım. Ayrıca Allah'ın malını da çalmış değilim." Bunun üzerine Hz. Ömer: "O halde on bin dirhemi nereden topladın?" deye sordu. Ebû Hüreyre: "Atlarım doğurarak çoğaldı. Amillik görevimin karşılığı olan tahsisatı da biriktirdim. Beytülmalden aldığım hisseleri de topladım" diye karşılık verdi ancak Hz. Ömer, Ebû Hüreyre'nin bu konuşmalarını dinlemeyerek kendisinin malından on bin dirhem aldı. Ebû Hüreyre'nin sabah namazını kıldıktan sonra Hz. Ömer'in kendisine yaptığı bu muamele karşısında onun için istiğfarda bulunduğu rivayet edilmektedir.[710]

Hz. Ömer, Halid b. Velid'in mallarına da müsadere uygulamıştır. Rivayet edildiğine göre Halife Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrah'a haber göndererek Halid'i görevden almasını ve mallarının yarısına el koymasını istedi.[711] İbnu'l-Esir'in aktardığına göre Hz. Ömer, Halid b. Velid'in mallarının fazla olduğunu görmüş ve bu malların hesabını sormuştu. Halid: "Bu ganimetlerden payıma düşen miktardır şayet altmış binden fazlasını bulursan o da senin olsun" demiştir. Hz. Ömer de Halid'in mallarına değer biçtirmiş ve malının altmış binden fazla olduğunu görünce fazlasını alıp beytülmale koymuştur.[712]

İbn Sa'd, Hz. Ömer'in, Halid b. Velid'in mallarının bir kısmını şerefli ve sadık insanlara dağıtmak amacıyla müsadere ettiğini[713] ancak Halid b. Velid'in vefat

[709] Olayın tedayları hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 308.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 339.; Ayrıca bkz. Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 411.
[710] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 252.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 112-113.; İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c.1, s. 44. Ayrıca bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361.
[711] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 277.
[712] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 381.
[713] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 38.

ettiğinde geriye sadece at, silah ve hizmetçisini bıraktığı haberini alınca ona karşı yaptığından pişman olduğunu ifade etmiştir.[714]

Ebu Muhtar Amr b. es-Saik, Ehvaz'daki devlet görevlilerinin ve başkalarının mal yığdıklarını görünce rahatsız olmuş[715] ve bu durumu bir şiirle Hz. Ömer'e şikâyet etmiştir. Amr'ın Hz. Ömer'e gönderdiği manzum mektup mealen şöyledir: "Ey Ömer! Sen, iyi şeyleri emretmek, kötü şeylerden alıkoymak hususunda, müminlerin eminisin. Sen bizim aramızda en eminimizsin. Kim arşın Rabbi'nin emini ise benim gönlüm ona teslim olur. Sen, ilçelerin ve köylerin halkının, Allah'ın malını bol bol yiyecek almak için harcamalarına izin verme! el-Haccac'a adam gönder ve hesabını öğren, Cez' ile Bişr'e de adam gönder, iki Nâfran ikisine de adam gönder, Benî Nasr eşrafından olan İbn Ğallab'a da adam göndermeyi unutma! Benî Bedr'in azatlısı Sûk'daki Asım'ın heybesi de bu mallardan hiç boş kalmamıştır. Numan'a da bir adam gönder de hesabını öğren. Ben, Benî Ğazvan'ın damadının durumunu çok iyi bilirim. Şibl'in ise malını sor. İbn Muharriş'e gelince ilçe halkı arasında onun büyük bir şöhreti vardır. Ey Ömer! Ailem sana feda olsun; sen, onların mallarını ikiye taksim et. Onlar, sen mallarını taksim ettikten sonra kendilerinde kalacak yarım hisseye razı olacaklardır. Beni de şahitlik için çağırma! Ben kaybolacağım ancak o zaman ne tuhaflıklar olacağını görür gibiyim. Onlar savaşa gidiyorlarsa biz de gidiyoruz. Onlar geri dönüyorlarsa biz de geri dönüyoruz ancak onların mal ve servet sahibi olmalarına karşılık bizler servetten mahrumuz. Darîli tüccar eğer hoş kokulu misk getirse bu kokular bol bol onların başına akar." Bu şikâyet üzerine Hz. Ömer, Ebû'l-Muhtar'ın adlarını zikrettiği kimselerin mallarını ikiye taksim etti ve yarısını aldı. Bir çift ayakkabının bile tekini aldı diğer tekini de onlara bıraktı.[716]

Hz. Ömer'in mallarını ikiye taksim ettiği kimseler arasında Ebû Bekre adında biri de vardı. O, Hz. Ömer'e: "Ben senin adına bir göreve tayin edilmedim" diyerek malının ikiye bölünmesine itiraz edince Hz. Ömer ona şu cevabı verdi: "Kardeşin beytülmale ve el-Übülle'nin ticaret malları vergisine bakıyor. O sana ticaret yapman

[714] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 9, s. 401.
[715] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361.
[716] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 541-542.

için para veriyor!" ve ondan on bin dirhem aldın. Bir başka rivayete göre Hz. Ömer, onun malını ikiye bölüp yarısını almıştır.[717]

Öte yandan Hz. Ömer, yukarıda zikredilenlerden başka Sa'd b. Ebî Vakkas,[718] Ebû Musa el-Eşari,[719] Haris b. Ka'b b. Vehb'i[720] ve Utbe b. Ebî Süfyan[721] gibi kişilerin mallarının belli bir kısmına müsadere uygulamıştır.

2.1.5. Sahipsiz Kalan Mallar

Raşdi Halifeler Dönemi'nde sahipsiz kalan mallar, beytülmale aktarılırdı. Nitekim Hz. Ömer döneminde vefat eden birinin varisleri olmayınca malı beytülmale aktarılmıştır. Hz. Ömer: "Şayet bu kişinin varisleri olsaydı onlar bu hususta daha fazla hak sahibi olurlardı. Varisleri olmayınca bu durumda malı beytülmale aktarılır." Aynı şekilde Abdullah b. Mes'ud Kufe'de beytülmal sorumlusu olduğu bir dönemde kendisine, bir adamın öldüğünü ve geriye üç yüz dirhem para bıraktığını haber vermişlerdi. O da, söz konusu parayı beytülmale aktarmıştır. Hz. Osman zamanında da bir kişi vefat etmiş ve geriye belli bir miktarda mal bırakmıştır. Bu durum Hz. Osman'a bildirilince Hz. Osman da o kişinin ne kadar malı varsa hepsini beytülmale aktarılması gerektiğini kendilerine bildirmiştir.[722]

2.2. GAYRİMÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİLER/FEY

2.2.1. Feyin Tanımı ve Kapsamı

Fey kelimesi sözlükte "geri dönme, rücû etmek[723] ve şekil değiştirmek" manasına gelir.[724] İsim olarak kullanıldığında, "ağacın gölgesi,[725] öğleden sonraki

---

[717] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 541-542.
[718] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361.; İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 44.
[719] İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 44.
[720] Geniş bilgi için bkz. İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 44.
[721] Tâif âmiliğinden azledince mallarının bir kısmına el koydu. Bkz. İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 48-49.
[722] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 6, s. 296.
[723] Bu kelimeler Kur'an'da da bulunmaktadır. Bkz. "Eğer müminlerden iki zümre birbirleriyle savaşırlarsa, aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız…" Hucurat, 49/9.; Diğer bir ayette aynı manayı vermektedir. "Kadınlara yaklaşmamaya yemin edenler, dört ay bekleyebilirler; eğer yeminlerinden dönerlerse bilsinler ki Allah bağışlar, merhamet eder." Bakara, 2/226; Ayrıca bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Fey" md., c. 1, s. 40.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-**

gölge, örtme" anlamlarına gelmektedir. Lügat kitaplarında, fey'in gerek isim gerek mastar olarak kullanışlarına ait pek çok örnek gösterilmiştir. Ayrıca kelimenin harac, cizye ve ganimet anlamları da bulunmaktadır.[726] Değişmek ve çekilmek anlamlarına da gelen bu kelime, ifâl babından kullanıldığında "ircâ eylemek veya döndürmek" anlamına gelmektedir.[727]

Fey, her ne kadar bazı âlimler tarafından savaşlarda elde edilen topraklar[728] anlamında kullanılsa da genel olarak, ister savaşla isterse barış yoluyla gayrimüslimlerden alınan her türlü toprak anlamına gelmektedir. Aynı şekilde Harac, cizye, ganimet ve gayrimüslimlerden alınan gümrük vergisi de fey olarak kabul edilmektedir. Kısaca fey, Müslüman olmayanlardan alınan her türlü vergidir. Bunlar ganimet olarak kabul edilmeyip mücahitler arasında bölüştürülmez, doğrudan hazineye aktarılır.[729] Fey gelirleri, Müslümanların ortak malı kabul edilip[730] tasarrufu da devlet başkanına aittir.[731]

Fey kavramının içine, menkul veya gayrimenkul, nelerin girdiğine dair uzun münakaşa ve ihtilâflar olmuştur. Halife Ömer, fethettiği topraklardan bütün

---

İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ, s. 356.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 221.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118.

[724] Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 204.

[725] Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Fey" md., c. 1, s. 40-41.; Durak Pusmaz, "Kur'an'da Fey Kavramı", **Usûl İlim ve Araştırmaları**, 2009 S. 12, s. 10.

[726] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 356.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 95.; Aynı müellif "Fey", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 12, 511.

[727] Bu anlamda Haşr Suresinde iki, Ahzab suresinde de bir defa geçmektedir. Geniş bilgi için bkz. Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 95-96.

[728] Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî, (v. H. 179) **el-Mudevvenâtu'l-Kübrâ,** Vazâratu'ş-Şuûnu'l-İslamiyye, el-Memleketu'l-Arabiyyeti's-Su'ûdiyye, Tarih yok, c. 3, s. 28.; Havârezmî, **Mefâtihu'l-Ulûm**, s. 86. Aynı müellif kitabının aynı yerinde harac arazisini de barışla ele geçen topraklar diye tanımlamıştır.

[729] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 344.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 200-201.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 58.; Geniş bilgi için bkz. Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 92.; Yine aynı yazarın farklı bir eserinde benzer bilgiler geçmektedir. Bkz. **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 124.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 193.; İrfan Mahmut Rana, maden ve define bulanların ödedikleri harçlar, vasiyetname bırakmadan ölen veya mirasçısı olmayan kişilerin mülklerini de fey olarak kabul etmektedir. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 66.

[730] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 344.; Juliu Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, Fikret Işıltan (Çev.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963, s. 129.

[731] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 333.; Mustafa Demirci, "Fey kavramının Gelişimi Bağlamında İktisâdî Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları", **İlmî Araştırmalar Dergisi**, 2003, C, 16, S. 4, s. 597.

Müslümanların istifade edebilmesi için bu arazileri vergiye bağlarken Kur'an-ı Kerim'i[732] ve Hz. Peygamber'in Hayber tatbikatını örnek almıştır.[733]

Maverdi, Allah Resulü döneminde feyin ikiye ayrıldığını söyler. Bunlardan birincisi, Resulüllah'a has olup Müslümanların at koşturarak elde etmedikleri fakat Allah'ın, peygamberlerinden dilediğine verdiği Ben-i Nâdir ve Fedek gibi arazilerdir ve tasarrufu da Hz. Peygamber'e aittir. İkincisi ise Beni Tağlib'in haracı, cizye ve ganimet türünden kâfirlerin mallarından Müslümanlara verilenlerdir. Bu feyden, Hz. Peygamberin yakınlarına yeterince verilirdi. Geri kalanlar ise düşman yurdunda savaşan ordunun donatılmasına, binek ve silah gibi Müslümanların ihtiyaçlarına harcanırdı. Eğer artarsa yetimlere, yoksullara ve yolculara verilirdi.[734]

Sonuç olarak fey, Hz. Peygamber döneminde savaş yapılmadan elde edilen ancak mücahitler arasında dağıtılmayarak geliri Allah Resulü'nün tasarrufuna bırakılan topraklar için kullanılan bir terimken Raşid Halifeler Dönemi'nde anlamı genişlemiş ve gayrimüslimlerden alınan gelirlerin tümünü kapsamıştır.

2.2.2. Cizye

Cizye kelimesi sözlükte "kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek"[735] anlamlarına gelmektedir. Arami kökenli olup "ceza"dan türediğini söyleyenler de vardır.[736] Terim olarak ise canları, malları ve ailelerinin Müslümanlar tarafından korunmasının karşılığı ve askerlik hizmetinin de bir bedeli[737] olarak gayrimüslim erkeklerden alınan bir vergidir.[738] İlk dönemlerde İslam devletinin hazinesini

---

[732] Haşr, 59/6.

[733] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 44.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 118.

[734] Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, (450/1058) **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk**, Trc. Mustafa Sarıbıyık, Özgü Yayınları, İstabnul, 2004, s. 378-379.

[735] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 14, s. 146.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 164.; Mehmet Erkal, "Cizye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, c. 8, s. 42.

[736] el-Hatîb, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, s. 123.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 164.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 85.

[737] el-Hatîb, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, s. 123.; Ahmed Muhtâr, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra**, c. 1, s. 58, 373.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 101.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 85.

[738] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Sabri Orman (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 39.

besleyen en önemli gelir kaynaklarından biri olan cizye,[739] zimmîlerden alınan baş vergisi olup öldürülme veya İslâm'a girme hususunda zorlanmamanın bir garantisidir.[740]

Halife Hz. Ömer zamanında bazı değişikliklere uğratılmakla birlikte,[741] tercih edilen görüşe göre cizye; akıl baliğ, hür, maddi gücü yerinde ve sağlıklı olan gayrimüslim erkekler alınan baş vergisidir.[742]

Cizyenin tarihsel gelişimi çok eskilere dayanmaktadır. Milattan önce Akdeniz çevresinde yaşayan birçok devlet, bu vergiyi alıyordu.[743] Aynı şekilde cizyeye benzeyen bir vergi, Giziyet ve Tributam Capitus adları altında eski İran ve Roma İmparatorluklarında da uygulanıyordu. Bu vergide din ve ırk farkı gözetilmiyordu. İslâm'daki cizye vergisi, sadece gayrimüslimlerle sınırlıyken İran'da köy ve kasabalarda yaşayan insanların genelinden alınıyordu. Buralarda yaşayanlar, bu miktarı aralarında bölüşerek ödüyorlardı.[744] Sasailerde kişinin hürriyeti, bu vergiyi ödemesine bağlıydı ve kadın erkek ayırımı olmaksızın herkesten alınıyordu. Kim cizye vergisini ödemezse ödemeyenin yerine bu vergiyi ödeyen başka bir kişiye borcunu kapatıncaya kadar hizmet etmesi gerekiyordu.[745]

İslamiyet'te ise Hz. Peygamber'in Medine döneminin son yıllarında ortaya çıkan bir vergidir. Hz. Peygamber'in Bizans'a karşı giriştiği Tebük Seferi, cizye

---

[739] W. Barthold-M. Fuat Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 115.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 379.

[740] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 311.

[741] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 111-112.; Hz. Peygamber zamanında cizyenin kadın olsun, erkek olsun, hür veya köle gibi bir ayırıma tâbi tutulmaksızın tahsil edildiği de olmuştur. Bkz. **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100-111.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 108.

[742] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 128.; Erkal, **DİA**, c. 8, s. 42.

[743] Abdullah Cem'ân Saîd es-Sa'dî, **Siyâsetu'l-Mâl fi'l-İslâm fi Ahdi Ömer b. el-Hatâb**, Mektebetu'l-Medâris, Davha, 1983, s. 61.; Cizye vergisinin ne zaman ortaya çıktığına dair tarihsel serüveni hakkında geniş bilgi için bkz. Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 123 vd.

[744] İran'da cizyeye benzeyen vergi sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 86-87.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 219.

[745] Abdulaziz Duri, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: (Irak Bölgesindeki) Vergiler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Halil İbrahim Hancabey (Çev.), Bursa, 2014, S. 23, s. 195.

vergisinin konulması hususunda yoğun faaliyetin başladığı bir merhale olarak göze çarpmaktadır.[746]

Başlangıçta cizye vergisi sadece ehli kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlardan alınırken sonraki dönemlerde ise bunun kapsamının genişleyerek Zerdüştler de bu kapsamda değerlendirilmişlerdir.[747] Hz. Osman kendi halifeliği döneminde Kuzey Afrika'da puta tapan Berberilerden de bu vergiyi almıştır.[748] Daha sonra Sind'in fethiyle birlikte, Hindular ve Budistler de bu kategoride değerlendirilmişler.[749]

2.2.2.1. Cizyenin Hukuki Dayanağı

İslam Devletinin hudutları içinde yaşayan zimmî halkın kendi dinlerinde kalıp dinlerini özgür bir şekilde yaşamalarına izin verilmesi karşılığında onlardan alınan cizye vergisinin dayanağını Kuran'da bulmak mümkündür. Kur'an'a göre ehli kitaptan olanlar, eğer İslamiyet'i ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmezlerse cizye ödemeleri istenir. Cizye ödemeyi reddederlerse kendileriyle savaşılması emredilir.[750] Nitekim Tevbe suresinde: "O kendilerine kitap verilenlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah ve Peygamber'in haram ettiğini haram tanımayan ve hak dinini din edinmeyen kimselerle; onlar hor ve küçülmüş oldukları halde ve kendileriyle cizye verilinceye kadar savaşın."[751] ayeti bunun delilidir.

Kur'an'da, cizyenin mahiyeti ve uygulanışı, miktarının ne kadar olacağı, aynî mi yoksa nakdî mi olması gerektiği, ne zaman ve nasıl toplanacağı gibi hususlar belirtilmemiştir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların verdikleri zekât[752] ile savaşlarda ele geçirilen ganimetin[753] sarf yerleri zikredilmiş olmasına karşılık,

---

[746] Tebük seferi hakkında bkz. İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, s. 155 vd.; Ayrıca diğer bölgelerden alınan cizyerl hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 79-80, 83, 85, 103.;
[747] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 24.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 106.
[748] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât, 24.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 106.; Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 323.
[749] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 323.
[750] Şafiî, **el-Müsned**, c. 4, s. 28.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 110.; Aynı müellif, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 125.
[751] Tevbe, 9/29.
[752] Tevbe, 9/60
[753] Enfal, 8/41.

cizyenin dağıtılacağı yerler hakkında bir hüküm bulunmamaktadır.[754] Ayette geçen "Hor görülmüş oldukları halde ve kendi elleriyle cizye verinceye kadar" ifadesini bazı âlimler, cizyenin nakit para olarak ve elden verilmesi anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.[755] Ayrıca bu ayetin Hz. Peygamber'in sahabesiyle birlikte çıktığı son sefer olan Tebük Seferi'nde nazil olduğu, başka bir görüşe göre ise vahyin son zamanlarında nazil olduğu rivayet edilmektedir.[756]

Gayrimüslimlerden cizye alındığını Hz. Peygamber'in hadislerinde ve uygulamalarında da bulmak mümkündür.[757] Allah Resulü döneminin cizye uygulamaları hakkında giriş bölümünde "Gayrimüslimlerden Alınan Gelirler" başlığında genel bilgi verildi. Raşid Halifeler Dönemi'nde de gayrimüslimlerden cizye alınmıştır. Onların uygulamalarına ileride geniş bir şekilde yer vereceğiz.

2.2.2.2. Cizye Miktarı

Cizye, bir anlaşma ile belirlenmiş ve miktarı anlaşma şartlarına göre belirlenen cizye ile savaş yoluyla fethedilen bölgelerde, Müslümanlarca belirlenen cizye olmak üzere ikiye ayrılıyordu.[758] Cizye için standart bir meblağ söylemek mümkün değildir. Zira bölgelere ve kişilere göre değişiyordu.[759] Aynı şekilde insanların malî durumlarına göre takdir edilen cizye,[760] alınış biçimine göre aynî veya nakdî,[761] ferdi veya müşterek olabiliyordu.[762]

Cizye tespit edilirken muhatapların maddi durumları göz önünde bulundurulurdu. Zira ne kendileri külfete duçar edilmeli ne de hakları olan bu vergiler konusunda Müslümanlara zarar verilmeliydi. Nitekim Hz. Peygamber, Muaz b. Cebel'i Yemen'e gönderince Yemen halkından makul bir vergi almasını tavsiye

[754] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 125.
[755] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 91.
[756] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 91, 101.
[757] Buhârî, **Cizye**, 1.; Mâlik b. Enes, **Muvatta**, Zekât.
[758] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 88.
[759] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 116.; İbn Kayyim el-Cevzi, **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, c. 1, s. 123.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 102.
[760] Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1981, s. 239.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 278.
[761] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 41.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 38.; Fayda, "Zimmî", **DİA**, c. 44, s. 428.
[762] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314.; Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 225., Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 224.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 96.; Fayda, "Zimmî", **DİA**, c. 44, s. 428

etmiştir. Muaz da onlardan belli bir miktar vergi aldı. Hz. Ömer ise Suriye ve Irak'ta Allah Resulü'nün aldığı vergiden daha fazla vergi aldı.[763] Bu durum Hz. Ömer'in Hz. Peygamber'e muhalefet ettiği anlamına gelmez. Zira Suriye ve Irak halkından daha fazla vergi alınması, bu iki ülke halkının daha varlıklı olmasından kaynaklanıyordu.[764] Aynı şekilde Şam bölgesinden alınan vergi miktarı Yemen bölgesinden alınan vergiden daha fazladır.[765] Bu durum, bize cizye vergisinin belli bir miktarının olmadığını göstermektedir. Zire eğer Hz. Peygamber kendi döneminde belli bir miktar yani sabit bir cizye geliri belirleseydi Hz. Ömer buna harfiyen uyardı.

Halife Ömer, kendi döneminde halktan aldığı vergileri hiçbir zaman kişilerin takatinin üzerinde almamış ve bunu uygun da bulmamıştır. Bu konuda görevlendirdiği amillerini sürekli uyarmıştır. Kişilerden alınan vergi miktarı takatlerinin üstünde ise bu miktarı düşürmeyi, verebilecekleri en düşük vergi miktarı neyse onu vermeleri gerektiğini savunmuştur. Aynı şekilde vergi vermeye gücü yetmeyen kişilerden de vergiyi tamamen kaldırmış hatta ihtiyacı varsa kendisine beytülmalden maaş bağlanıştır. Nitekim ehl-i zimmetten yaşlı bir adamın dilendiğini görmüş, dilenmesinin sebebini öğrendikten sonra onu beytülmale götürmüş, maaş bağlamış ve diğer ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu durum sadece o kişiye münhasır kalmayıp onun durumunda olan herkes için geçerliydi.[766]

Olağanüstü bir durum olmadığı sürece uygulanan cizye miktarında bir artış olmazdı. Bununla birlikte cizye vermekle mükellef olduğu halde, maddi durumları kötüye gidenlerin vergisi azaltılıyordu.[767] Şayet maddi durumları iyiyse kazanma oranına göre vergilerinde artış da yapılabiliyordu. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber döneminde alınan cizye miktarını artırmıştır.[768]

Cizye nakdî olarak ödenebildiği gibi aynî olarak da ödenebiliyordu. Aynî olarak yapılan ödemelerde Müslümanların tüketilmesi dinen sakıncalı olan mallar

[763] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 116.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 87.
[764] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 116.
[765] Buhârî, **Cizye**, 33.
[766] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 116.
[767] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 232.
[768] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 116.

kabul edilmiyordu.[769] Nitekim Ebû Yusuf'ta geçen bir rivayete göre cizye karşılığı olarak ölü hayvan, domuz ve şarap gibi Müslümanlara haram olan mallar alınmaz ancak onlar hesaplanır onların karşılığı para olarak alınıyordu. Zira Hz. Ömer, cizye olarak bu malların alınmasını yasaklıyor ve amillerden onları sahiplerine geri vermelerini, satıp paralarını getirmelerini istiyordu.[770]

Ebû Ubeyd'in aktardığına göre Bilal-i Habeşî, Hz. Ömer'e: "Ey Müminlerin Emiri! Senin amillerin harac karşılığı şarap ve domuz alıyorlar" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Sakın kendilerinden böyle bir şey almayınız. Sahipleri bunları satsınlar, size kıymetlerini ödesinler. Siz onlardan ancak bu maddelerin kıymetlerini alabilirsiniz" dedi. Ebû Ubeyd, bu olayı değerlendirirken şunları söylemektedir: "Müslümanlar ehli zimmetten toprak haracı ve cizye karşılığı olarak şarap ve domuz alıp bunları satıyorlardı. Bilal'in nahoş karşıladığı ve Hz. Ömer'in yasakladığı husus, Müslümanların bu malları alıp satmalarıdır. Bununla birlikte Hz. Ömer, zimmîler tarafından satıldığı takdirde, Müslümanların bu malların kıymetinden vergilerini almalarına müsaade etmiştir. Zira şarap ve domuz zimmîlerin malı olabilir ancak Müslümanların malı olamaz.[771]

Müslümanların dinen kullanılmasında herhangi bir sakınca görmediği bazı malların yerine başka mallar aldığı da olmuştur. Burada söz konusu olan o dönem itibariyle Müslümanlar hangi mala ihtiyaç duymuşlarsa gayrimüslimlerden onu almışlardı. Nitekim Allah Resulü'nün Muaz b. Cebel'e gönderdiği mektupta şunlar yazılıydı: "Baliğ olan her erkeğe bir dinar veya bir dinar değerinde Yemen kumaşı cizye düşer." Bundan da anlaşıldığına göre Hz. Peygamber, nakit yerine eşya almıştır. Bundan başka, Allah Resulü, Necran ahalisini her yıl bin elbise veya bunun değerinde gümüş vermekle mükellef tutmuştu. Böylece aynî eşya yerine nakdî eşya alma cihetine gitmişlerdir. Hz. Ömer de cizye olarak deve almıştır. Hâlbuki cizyede asıl olan altın ve gümüş alınmasıydı.[772]

---

[769] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 87.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 131.
[770] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 122.
[771] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 126.
[772] Buhârî, **Zekât**, 33.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 529.

Hz. Ali de dinen tüketilmesi uygun olmayan mallar olan domuz ve içki gibi malların vergilerine bedel olarak iğne ve çuvaldız gibi mamul maddeleri almış, kıymetleri oranında vergilerinden düşmüştü.[773] Bundan da anlaşıldığına göre Hz. Ömer ve Hz. Ali, cizye olarak hayvan ve eşya almaya ruhsat vermişlerdir.[774]

Bir başka husus, bir Müslüman, zimmetinde bulunan gayrimüslim bir insanın malına zarar verdiği takdirde onun zararını karşılamak durumundaydı. Zira Hz. Ömer, valilerine bir haber göndererek orada bulunan domuzları öldürüp bunların kıymetinin cizye ehlinin vereceği vergiden kesilmesini emretmiştir.[775]

Bazı hallerde cizye mükelleflerine, Necran Sulh Anlaşması'nda olduğu gibi bedenî bazı hizmetler, bazı mükellefiyetler de yüklenebilmektedir. Mesela cizye karşılığında Müslümanları misafir etme, yol ve köprülerin onarımında çalışma vb. Bu çeşitlilik hem ihtiyaçlardan hem de mükellefe sağlanmak istenen kolaylık prensibinden ileri gelmektedir.[776]

Cizye miktarının belirlenmesi hususunda bölgelerin para cinsi göz önünde bulundurulmuştur. Mesela Sevad ve Irak topraklarında yaşayan gayrimüslimlerden Sasanilerin bastırdığı dirhem; Suriye ve Mısır da ise Bizans'ın bastırdığı dinar esas kabul edilmiş ve vergiler bunlara göre alınmıştır.[777]

Hz. Ömer döneminde yıllık alınan cizye vergisi kişi, bölge ve antlaşma durumuna göre değişmekle beraber genel olarak zimmîler üç sınıfa ayrılmış ve onların maddi durumları göz önünde bulundurularak alınmıştı. Mesela Sevad Bölgesi'nde zenginlerden kırk sekiz, orta hallilerden yirmi dört ve düşük gelirlilerden de on iki dirhem cizye alınmıştır.[778] Suriye ve Mısır gibi yerlerde ise bütün

[773] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 122.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 334.
[774] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 466.
[775] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 126.
[776] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 234-235, 281-282.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 130.
[777] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 167.
[778] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; İbn Kayyim el-Cevzi, **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, c. 1, s. 132.

gayrimüslimler için bir tek cizye miktarı tayin edildiği bildirilmektedir.[779] O da bir dinar veya dört dirhemdir. Yemen için de bir dinar alınmıştır.[780]

Bu üç sınıf dışında kalan zimmîlerden cizye alınmamıştır. Cizye, fizikî ve aklî melekeleri yerinde olan ve ödeme imkânına sahip erkeklerden alınan bir vergiydi. Kadın çocuk ve yaşlılara karşı savaş açılması söz konusu olmadığından bu kişiler cizyeden muaf tutulmuşlardı. Kör ve sakatlar ancak zengin oldukları takdirde cizye öderlerdi. Yoksul erkeklerden, dilencilerden[781] fakir veya çalışamaz durumda olanlardan cizye alınmazdı.[782] Zira bunlar başkalarının himayesine muhtaçtılar. Rahiplerin yoksul olanları da cizye ödemezdi. Bununla birlikte, bağlı bulundukları manastırlar varlıklıysa bunların başrahipleri cizye öderdi. Bu vergiden esirler de muaf tutulmuşlardı. Cizye konusunda yoksul ve güçsüzlere gösterilen büyük hoşgörüye karşılık, zengin ve güçlü kişilere de aynı ölçüde katı davranılmıştı. Ödemekten kaçınmak imkânsızdı. Yoksul ve güçsüz kişilerin mevcudiyeti hesaba katılarak bir topluluğun toplam nüfusuna bakıp yuvarlak rakamlar tespit etmemeleri gerektiği konusunda tahsildarlar sürekli olarak uyarılmıştı.[783]

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde başkalarının yardımlarıyla yaşayan fakirlerden, bir mesleği ve işi olmayan amelelerden, kötürüm derecede hasta ve çalışmaktan aciz olan kimselerden cizye alınmazdı. Bununla birlikte bunların içinde mal mülk ve akar sahibi olanlar varsa onlardan cizye alırdı. Kendini ibadete vermiş rahipler, eğer başkalarının yardımlarıyla yaşıyorlarsa onlardan da cizye alınmazdı. Şayet bu kişilerin şahsi gelirleri varsa bu takdirde onlardan da cizye alınırdı. Kilisede vazife gören rahiplere gelince eğer kendi şahıslarına ait emlak ve gelirleri varsa cizye alınır, yoksa alınmazdı şayet kiliselerin akarları varsa o akarı idare eden mütevelli kimselerden cizye alınırdı. Eğer mütevelliler, ellerinde bulunan bu malları kilise

[779] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 133.
[780] İbn Kayyim el-Cevzi, **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, c. 1, s. 132.
[781] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 86.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 113.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 39.
[782] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 113.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 278.
[783] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 86.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 218-219.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 313.

masraflarına harcadıktan sonra ellerinde bir şey kalmadığını iddia ederlerse bu durumda kendilerinden, kendi dinlerine göre yemin etmeleri istenir ve almaktan vazgeçilirdi.[784]

Yukarıda açıkladığımız cizye oranlarına ek olarak başka şeyler de sayılmaktadır. Bunlar arasında, yolcu olan Müslümanlara erzak vermek ile onları üç gün misafir etmek bulunuyordu.[785] Söz konusu misafire bir hastalık veya herhangi zorunlu bir nedenden dolayı yolculuk yapamazsa orada bulunanlar kendi mallarından ona yardımcı olacaklardı. [786]

Müslümanlardan, cizye veren gayrimüslimlere uğrayanların misafir edilmesi hususunda anlaşma yapılırsa bu misafirlik üç günden fazla olamazdı. Hz. Ömer şamalı Hıristiyanlarla, oraya gelen Müslümanları üç gün misafir etmeleri, yiyeceklerini sağlamaları hususunda anlaşma yapmıştır. Koyun ve tavuk gibi hayvanları kesmeye zorlanamazlar. Arpa vermeksizin hayvanlarını da barındırırlar. Bu nevi misafir ağırlama köy ve kasabalar içindi. Şehir için böyle bir şart yoktu. Ziyafet, sadaka ikramı şart koşulmamışsa meyve ve hububattan sadaka verilmezdi. Yalnız yemek verilir. Yolcuları, gelip gidenleri ve dilencileri misafir etmeleri gerekmezdi.[787] Aynı zamanda kendi memleketlerinde bulunan köprüleri onarmak ve memleketlerinde öldürülecek Müslümanların diyetini ödemekle sorumlu olacaklardı.[788]

Cizye alma hususunda Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelikleri dönemlerinde genellikle Hz. Ömer'in uygulamalarına bağlı kaldıkları anlaşılmaktadır. Yahya b. Âdem'e göre Hz. Ali'nin Hz. Ömer'in yaptığı uygulamalara muhalefet etmediği, düşünce ve davranışlarında Hz. Ömer'e benzediği bilgisini nakletmekte ve Hz. Ali'nin Hz. Ömer hakkında şöyle dediğini aktarmaktadır: "Hz. Ömer işin ehlidir. O

[784] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 122.
[785] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115,234.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 109.
[786] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 234-235.
[787] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 224-225.
[788] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 234-235.

nedenle ben Hz. Ömer'in uygulamalarını hiçbir şekilde değiştirmem. Onun bağladığı bir düğümü çözecek değilim."[789]

Cizye miktarı hakkında son olarak şunu da ifade etmekte fayda vardır. Hz. Osman'ın halifeliğinin son yıllarında gayrimüslimlerden alınan cizye vergisinin miktarı bir ailenin bir günlük gıda ihtiyacını karşılayacak nitelikteydi.[790] Bu da zimmîlerden alınan cizye vergisinin ne kadar az olduğunun bir kanıtıdır.

2.2.2.3. Cizyenin Ödeme Vakti

Gayrimüslimlerin cizye vergisinin ödeme vakti ile ilgili kaynaklarımızda net bir bilgi bulunmamaktadır. Cizyenin miktarı nasıl ki birbirinden faklıysa ve insanların içinde bulunduğu şartlara göre belirleniyorsa toplama zamanı da anlaşmaya bağlıydı. Bazıları yıllık hasat zamanına göre bazıları mevsimlik, bazıları da senede iki defa alınıyordu. Nitekim Allah Resulü, Ezruh halkıyla her yıl recep ayında yüz dinar ödemeleri şartıyla anlaşmaya vardı.[791] Aynı şekilde Necran halkı anlaşmaya göre bin tanesini safer ayında, diğer bin tanesini de recep ayında olmak üzere Müslümanlara yılda iki bin hülle/elbise vereceklerdi.[792] Görüldüğü gibi Necran Hıristiyanlarıyla yapılan anlaşma, vergilerin altı ayda bir olmak üzere yılda iki taksit şeklinde 2. ve 7. ayları olan safer ve recep aylarında ödemelerini hükme bağlıyordu.[793]

Hamidullah, zirai ürünlerden alınan vergilerin, ürünlerin kaldırılma zamanında ödendiğini ifade eder. Çünkü sıcak ve nemli bölgelerde yılda birkaç kez ürün elde edilebiliyordu. Ticari mallar, hayvan sürüleri ve birikmiş paralar üzerinden yılda bir defa vergi ödeniyordu.[794] Hz. Ömer, zimmîlerden cizye ve harac vergisini aldığı zaman ve eğer bu vergilerin hasat ve ürünlerin toplama mevsimi değilse bu hususta zamanın gelmesine kadar bekler onları sıkıntıya sokmazdı. Hz. Ömer'in

[789] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64-65.
[790] Muhammed Hamidullah, **İlk İslam Devleti**, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-74.
[791] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 80.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 270.
[792] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 72.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 270.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 85.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 272.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 477.
[793] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 821-822.
[794] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 821.

böyle davranması, onun çok şefkatli ve merhametli olduğunun bir kanıtıdır. Bundan dolayı Hz. Ömer döneminde cizye ve harac vergilerinin hasat ve ürünleri toplama mevsiminden başka bir zamanda tahsil edildiğine dair bir rivayet bize gelmemiştir.[795] Buna göre cizye için belli zamanlar tayin edilmiştir. Cizye konusunda mükelleflere zorluk çıkarılmaması prensibi hep göz önünde bulundurulmuştur.[796]

Zimmîler, sene dolmadan cizye verirlerse kendilerinden alınır ancak yıl dolmayınca cizye vermeye zorlanamazlardı.[797]

2.2.2.4. Cizye ve Harac İçin Görevlendirilen Amillerin Halka Davranışı

Allah Resulü, vergi amillerini görevlendirirken halka karşı son derce yumuşak davranmalarını, hal ve hatırlarını sormalarını, kendilerine haksızlık yapmamalarını, tahammül edemeyecekleri yükleri yüklememelerini, vermekle yükümlü bulundukları vergileri hakkaniyet esaslarına göre tahsil etmelerini tembihlemişti. Zira Allah Resulü'nün şu hadisi de onun bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. "Her kim bir zimmîye zulmeder veya taşımaktan aciz olduğu bir yükü kendisine yüklerse ben o kimsenin hasmıyım".[798] Amillerin zimmîlere karşı iyi davranmaları neticesinde bazı insanlar dinlerini değiştirerek Müslüman olmuşlardı.[799]

Dört Halife Dönemi'nde aynı uygulama devam etmiş ve halifeler bu konuda görevlileri uyarmışlardır. Hz. Ömer, zimmîlere yumuşaklıkla muamele yapılmasını, onların düşmanlarına karşı korunmalarını, kendileriyle yapılan antlaşmaların yerine getirilmesi gerektiğini ve kendilerine imkânlarını aşan vergi yükü yükletilmemesini öğütlemiştir.[800] Nitekim hazineye diğer beldelerden bol miktarda mal geldiğinde görevlilere: "Korkarım ki insanları helak etmişsinizdir." dedi. Orada bulunanlar:

---

[795] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 119-120.
[796] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 319.
[797] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 226.
[798] Zimmet ehline karşı nasıl davranılması gerektiği hakkındaki diğer bazı hadisler de şöyledir: "Zalim vergi memuru cennete giremez." "Zalim olan vergi memuru ateştedir." "Halka zulmeden vergi memurundan hiçbir hesap sorulmaz, yakalandığı gibi ateşe atılacaktır." "Kim ki zalim bir vergi memuruyla karşılaşırsa hemen onun boynunu vursun." Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 124-125.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 631-632.
[799] Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 219.
[800] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 125.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 16.; Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 161.

"Asla, vallahi bunlar aldığımız halis vergilerdir" deyince Hz. Ömer: "Onlara sopa atmadan ve onları falakaya yatırmadan, öyle mi?" dedi. Onlar da "Evet öyle" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Allah'a hamd olsun ki benim idarem ve sorumluluğumda böyle bir haksızlık meydana gelmemiştir."[801]

Nakledildiğine göre İyad b. Ganm, ödemede ortaya çıkan bir anlaşmazlıkta cizyeden dolayı kendilerine işkence edilen bir topluluk görmüş ve topluluğun başında bulunan şahsa, Hz. Peygamber'in şu hadisini hatırlatmıştır: "Dünyada insanlara azap edenlere kıyamet gününde mutlaka Allah azap eder."[802]

Halife Ömer, zimmet ehlinin elinde hangi mal varsa onu alır; para vermeleri hususunda muhataplarını zorlamazdı. Zira Hz. Peygamber'in Yemen halkına yazdığı: "Ergenlik çağına giren her erkeğe bir dinar altın veya bir dinar değerinde meafir kumaşı cizye düşer." şeklindeki emri, Hz. Ömer'in uygulamasına bir dayanak teşkil eder.[803] Hz. Ömer'in cizye vergisi olarak para değil de deve aldığı da rivayet edilmektedir. Bunun neticesinde Medine'ye çok sayıda deve getirildi.[804] Bütün bunlardan gözetilen asıl gaye, ehli zimmete merhametli davranmak ve kendilerini mallarını satmaya mecbur bırakmamaktır. Cizye ödemelerinde güçlük çekmeyecekleri şekilde ellerindeki mallardan eş değerde tahsil edilirdi.[805]

Cizye vermeyen hiçbir zimmî dövülmez, güneş altında ayakta tutulmaz veya başka türlü eziyet ve işkence yapılmazdı. Tam aksine kendisine iyi davranılmıştır. Bu durumda onların canları ve malları ancak ödeyecekleri vergiler mukabilinde teminat altına alınmıştır.[806] Zimmîlere sağlanan can ve mal güvenliği sadece kâğıt üzerinde kalmamış, aksine tavizsiz bir şekilde uygulanmıştır. Daha önce aktardığımız gibi Suriyeli bir çiftçi, İslam ordusunun kendi ekili arazilerini çiğnediğini şikâyet etmiş, bunun üzerine Hz. Ömer, devlet hazinesinden on bin dirhem vererek çiftçinin zararını karşılamıştı.[807]

---

[801] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 119.
[802] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 118.
[803] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 121.
[804] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 120.
[805] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 121.
[806] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 123.
[807] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.278.

Ebû Yusuf'un naklettiği bir rivayete göre Hz. Ömer, Filistin Seferi'nde Suriye'den dönerken yolda güneş altında dikilmiş ve başlarına zeytinyağı dökülmüş insanlar gördü. Bu insanların durumunun ne olduğunu sorunca orada bulunanlar: "Bu kişiler cizye borçlarını ödemiyorlar" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Eğer bunlar borçlarını ödeyemiyorlarsa bırakın onları, güçlerinin yetmediği yükü taşıtmayınız. Belki gerçekten ödeyemiyorlar. Ben Allah Resulü'nden şöyle işittim: "İnsanlara eziyet etmeyiniz. Zira dünyada insanlara eziyet edenlere muhakkak Allah ahirette azap eder". Sonra emir verdi ve orada bulunan zimmîler serbest bırakıldı.[808]

Bir rivayete göre Halife Ömer, kendisi tarafından görevlendirilen bir amilin hastaları ziyaret etmediği, zayıf ve kimsesizleri huzuruna kabul etmediği haberini alınca o amili derhal görevden almıştır.[809] Bu durum, Hz. Ömer'in kendi döneminde görevlendirdiği amillerin aynı zamanda tebaasının her türlü dertleriyle hemhal olduğunu gösteriyor.

Hz. Ömer, vefat ettiği zaman vasiyetinde şunlar yazılıydı: "Benden sonraki halifeye, Allah'ın ve Resulü'nün zimmet ehline, iyilikle muamele etmesini,[810] onlara verilen sözlerin ve şartların eksiksiz yerine getirilmesini, can ve mal emniyetlerini sağlamak için icabında savaşa girilmesini[811] ve takatlerinin yetmeyeceği şeylerle mükellef tutulmamalarını tavsiye ederim."[812] Aynı şekilde Hz. Ömer, ordu komutanlarına mektuplar yazarak, Allah yolunda savaşmalarını, kadın ve çocukları öldürmemelerini ve ergenlik çağına giren kişilerden başkasını katletmemelerini emretti. Öte yandan ordu komutanlarına, düşmanı cizyeye bağlamalarını, kadın ve çocuklardan, ergenlik çağına girmeyenlerden vergi almamalarını emretmiştir.[813]

Böylece bütün İslâm tarihi boyunca zimmîlerin hak ve imtiyazlarının icrasına sıkı bir bağlılık olduğu görülmektedir. Bunların istisnaları olabilir ama bu istisnalar da yöneticilerin şahsî mizacından ileri gelmiş ve tabiatıyla aynı kötü uygulama

[808] Geniş bilgi için bkn. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 125.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.278.
[809] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 117.
[810] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 212.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 67
[811] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 125.
[812] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 212.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 67.
[813] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 111.

Müslüman halk için de söz konusu olmuştur. Her şeye rağmen, İslâm'ın öngördüğü müsamaha ruhu ve adalet anlayışı baki kalmış ve başka hiçbir milletin tarihinde bu ruh ve anlayışa denk bir uygulama görülmemiştir.[814]

Hz. Ali, görevlendirdiği amillerine, bir dirhem bile olsa zimmîlerin zenginlerinden cizye veya haracı mutlaka almalarını, Aynı şekilde vergi sebebiyle zor durumda olanlara zorluk çıkarmamalarını, mükellef olanlar merkep inek, kışlık ve yazlık yiyecek ve benzeri şeyler sattırmamalarını, onlara merhametli davranmalarını tavsiye etmiştir.[815] Aynı şekilde onlardan memleketin imar edilmesini, halkın memnun edilmesini ve bir felâket olduğunda da vergi yükünün hafifletilmesini istemişti. Bu rivayete göre eğer halkın durumu iyiye kavuşturulursa devlet de zor durumunda kaldığında, halkın elindeki fazla mala müracat eder ve halk da bunu isteyerek verir.[816]

Hz. Ali, her zanaat erbabından imal ettiği şeylerden cizye almaktaydı. İğneciden iğne, törpücüden törpü, ip imal eden ve satandan ip alırdı. Cizyeler toplandıktan sonra Hz. Ali, cizyede paylarını alacak olanları çağırdı. Onlara önce altın ve gümüşleri verir, onlar da bunları kendi aralarında bölüşürlerdi. Sonra Hz. Ali: "Zanaat erbabından tahsil edilen eşyaları da alın ve aranızda bölüştürün" dedi. Onlar da: "Bunlara ihtiyacımız yoktur." diye karşılık verince Hz. Ali: "Verginin iyisini aldınız. Kötüsünü bana bıraktınız öyle mi? Çaresiz bunu da alıp götüreceksiniz." derdi.[817]

Bu rivayete göre Hz. Ali, cizye ehlinden para yerine bazı eşyaları tahsil etmiştir. Ta ki kendilerini nakit para ödemeleri için mallarını satmaya mecbur olmasınlar. Bütün bunlar cizye mükelleflerine merhametli davranmak ve onların mükellefiyetlerini hafifletmek gayesine matuftur. Bu rivayet, Muaz'dan nakledilen şu rivayete benzer: "Muaz, Yemen'de valiyken vergi ödeyeceklere şöyle demiştir: "Bana zekât olarak elbise ve diğer giyim eşyalarını getirin. Zira bu, size daha kolay

[814] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 17.
[815] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 120.
[816] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 263.
[817] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 120.

gelecek; Medine'deki mücahitlere de daha faydalı olacaktır." Hz. Ömer'in benzer bir uygulamaya başvurduğu bilinmektedir.[818]

Hz. Ali, amillerinden Kab b. Malik'e şöyle yazdı: "Amili bulunduğun memleket halkının işlerine, güvendiğin kimseleri tayin et. Arkadaşlarından güvendiğin bir grupile çık, Sevad Bölgesi'ni köy köy, kasaba kasaba dolaş, memurlarını soruştur. Hareket ve davranışlarını kontrol et. Dicle ve Fırat arasında kalan bölgede görev yapanlara da uğra. Sonra Bihkubazat'a[819] dön. Oradaki vergi işleriyle bizzat meşgul ol ve memurların bozduğu herhangi bir şey varsa bunları düzelt."[820]

2.2.2.5. Cizyesini Ödeyemeden Müslüman Olan veya Ölen Kişilerin Durumu

Zimmet ehlinden olup cizye borcu olduğu halde Müslüman olan veya ölen kişinin durumuyla ilgili İslam âlimleri, farklı görüşler üne sürmüşlerdir. Ebû Ubeyd, Hz. Peygamber'in "Müslüman, cizyeyle mükellef değildir."[821] mealindeki hadisini değerlendirirken şunları söylemiştir: "Cizye ile mükellef olan bir kişi sene sonunda İslam'ı kabul etmesi durumunda üzerindeki cizye yükü de kalkmış olur. Yani cizye ödemekle yükümlüyken İslam'ı tercih ettiği için, kendisinden cizye vergisi alınmaz. İslam'ı kabul ettiğinden cizye vergisiyle mükellef tutulmadığı gibi cizye ödemek ve cizyeden dolayı borçlu olmak durumunda da değildir. Hz. Ömer ve Hz. Ali'den bu görüşü destekleyen rivayetler nakledilmiştir."[822]

Hz. Ömer döneminde Arap olmayan bir adam İslam'ı kabul etmiş, buna rağmen kendisinden cizye vergisi alınmaya devam edilmişti. Bunun üzerine bu adam, Hz. Ömer'e giderek durumunu arz etti. Hz. Ömer de kendisini dinledikten sonra haklı bulmuş ve ilgili kişilere mektup yazarak bu kimseden cizye vergisini almamalarını, şayet bu vergi kendisinden alınmışsa hemen iade etmesi talimatını

[818] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 120.
[819] Bağdat'a bir kaç km. uzaklıkta bulunan bir yer ismi. Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 118.
[820] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 118.
[821] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 123.; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Mehdi ed-Dârekutnî (385/995), Sünenu'd-Dârekutnî, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 2004, c. 5, s. 275, 276.
[822] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 123.

vermiştir.[823] Konuyu değerlendiren Ebû Ubeyd şunları söyler: "Bize kadar gelen bu rivayetler, Müslümanlığı kabul edenlerden cizye alınmamasıdır. Bu rivayetler, İslam dinini kabul eden kişilerden cizye vergisinin alınmadığı anlamına gelmektedir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde, özellikle Emeviler zamanında durum değişmiştir. Zira Emevi halifelerinin birçoğu zimmî iken İslam dinini kabul edenlerden cizye vergisini almaya devam etmişlerdir.[824]

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Sevad'ta bir bölgenin dihkânı[825] İslamiyet'i kabul etti. Hz. Ali kendisine: "Memleketinde kalırsan mükellef olduğun cizye vergisini üzerinden kaldırır ancak arazinden harac alırız. Şayet yurdunu terk edersen hem cizyeden hem de haracdan muaf olursun." dedi.[826]

2.2.2.6. Cizyeden Muaf Olanlar

Zimmîlerden cizye almanın esas gayesi, vatandaşlar arasında eşitliği sağlamak ve dengeyi korumaktır. İslam ülkesinde Müslümanlarla zimmîler aynı devletin vatandaşlarıdır ve dolayısıyla aynı haklardan yararlanırlar. Aynı oranda devletin genel nimetlerinden faydalanırlar. Bundan dolayı Müslümanların verdikleri zekâta karşılık kitap ehli vatandaşlardan cizye alınmıştır.[827]

İslâm toplumuyla anlaşma yapan Hıristiyan, Yahudi, Mecusi, Sabiî, Samiri vb. topluluk mensuplarının ödedikleri kelle vergisi olarak kabul edilmişti. Anlaşma yapan bu topluluklar böylece hem hoşgörü ile karşılanma hem de tanınma hakkı elde etmişlerdi. Kitap sahibi olanlardan Müslümanlarla aynı safta savaşmayı kabul edenler, cizye ödememişlerdir.[828] Hz. Ömer zamanında kendileriyle bir anlaşma

---

[823] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 123.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 314.
[824] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 124.
[825] İranlılarda idarî teşkilâtında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen bir tabirdir. Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmanb. Kaymaz ez-Zehebî, (748/1347), **Târîhu'l-İslam ve Vefiyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lam**, Thk., Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, Beyrut, 1993, c. 4, s. 121.; Ayrıca bkz. Faruk Sümer, "Dihkan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 289.
[826] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 124, 167-168.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 97.
[827] Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 218.
[828] Geniş bilgi için bkz. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 808.; Aynı Yazar, **İslam'a Giriş**, s. 250.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 85.

yapılan Beni Tağlib Hıristiyanları bu vergiden muaf tutulmuşlardı.[829] Yine aynı şekilde, Habib b. Mesleme Fihri ile bir anlaşma yapan Antakya halkı, entelijans raporları göndermesi ve bu bölgenin Müslümanlar için bir üs olarak kullanılması karşılığında cizye ödememişlerdir. Abdurrahman b. Ebu Rabia ile bir dostluk anlaşması yapan Azerbaycan krallığından da cizye alınmamıştır. Savunma gereksinimlerinin bir bölümünü karşılayacağı için, Hz. Ömer bu anlaşmadan memnun kalmıştır.[830]

Haraca tabi topraklarda yaşayan gayrimüslimler, Müslüman olmaları halinde kendilerinden cizye kalkar ancak daha önce de belirttiğimiz gibi şayet topraklarında yaşamaya devam ederlerse harac vermeye devam ederler.[831] Ülleys[832] topraklarından iki kişi Müslüman olunca cizyeden muaf olmuşlardı. Ülleys halkı müşterek cizyeye tabi oldukları için Hz. Ömer, onların bütün cizye vergilerini kaldırdı.[833]

Hz. Ömer, halifeliği döneminde Necran halkından Müslüman olan birinin cizye vergisini kaldırdı.[834] Aynı şekilde Rukeyl adında biri, Müslüman olduktan sonra cizye vermekten muaf tutulduğu gibi kendisine iki bin dirhem de atiyye verildi.[835] Şunu da söylemek gerekir ki zimmînin Müslüman olduğu yıla ait cizyesi derhal kaldırılırdı. Müslüman olması yılın başında, ortasında ya da sonunda olması bir şeyi değiştirmez.[836]

Cizye alınan kimse daha sonra herhangi bir sebeple fakir düşerse üzerinden cizye kalkar.[837] İslâm Devleti, himaye görevini yerine getiremezse zimmîlerden

---

[829] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 121.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 252.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 85

[830] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 85-86.

[831] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 124, 167-168.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62-63.

[832] Ülleys, Enbar'da (Irak) bir köyün adıdır. Müslümanlarla İranlılar arasında, Irak topraklarında ilk defa meydana gelen savaşın cereyan ettiği yerdir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Ülleys" md., c. 1, s. 248.

[833] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, s. 238.

[834] Abdurrezzek, **Musannef**, c. 6, s. 94.; İbn Zenceveyh, **Kitâbu'l-Emval**, s. 172.; Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, s. 238.

[835] Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, s. 238.

[836] Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, s. 238.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 313

[837] Hz. Ömer yaşlı olup da dilenen birinden cizyeyi kaldırmıştır. Ona beytülmalden maaş bağlamıştır. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 117.; Kal'acî, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. el-Hattâb**, s. 238.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 314.

aldığı cizye vergisini alması uygun olmaz.[838] Çünkü cizye, Müslüman olmayanlardan onları himaye etme karşılığında alınan bir vergidir. Bu da onların devletin hizmetlerinden yararlanmalarının karşılığında alınıyordu. Yani cizye, himaye edilmelerinin yanı sıra devlet hizmetinden yararlanma, vatandaş olma karşılığında alınan bir vergiydi.[839] Ebû Ubeyde b. Cerrah, Humus halkından cizye aldıktan sonra onları koruyamayacağını görünce kendilerinden aldığı cizyeyi geri vermişti.[840]

Gayrimüslim bir kişi, Müslümanların yararına bir iş yaptığında kendisinden cizye alınmıyordu. Mesela Müslümanlarla beraber cihada iştirak ederse o yıla ait cizyeden muaf tutulurdu.[841] Zira zimmîler askerlik görevinden sorumlu değillerdi. Bunun için de cizye veriyorlardı.[842]

Müslümanlara yardımı dokunan kişilerden de cizye alınmıyordu. Nitekim Halife Ömer, Antakya civarında bulunan Lukâm Dağı'nda oturan Curcûme kabilesinden Müslümanlara yardımcı olmalarını, bölgeyi korumalarını, bölge hakkında istihbarat toplamalarını istemiş ve bunun karşılığında kendilerinden cizye almayacağını bildirmiştir.[843]

Son olarak daha önce de ifade ettiğimiz gibi hem Hz. Peygamber hem de Raşid Halifeler Dönemi'nde kadın, çocuk, fakir, din adamları, [844] işi ve mesleği bulunmayıp hayatını başkasının yardımıyla idame ettiren, çalışamaz durumda bulunan kötürüm, hasta ve yaşlılardan da cizye vergisi alınmıyordu.[845]

2.2.2.7. Cizye Gelirleri

Zimmîler için can ve mallarının teminatı olan cizye vergisi hakkındaki bu genel bilgilerden sonra hangi bölgeden ne kadar cizye alındığı konusunu ela alacağız.

---

[838] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 17.
[839] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 314.
[840] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 138-139.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.287.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 91; Muhammed Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, Hamdi Aktaş (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016, s. 249.
[841] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 808.
[842] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 16.
[843] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 217-218.; Mehmet Akbaş, **Sahâbelerin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)**, Nida Yayınları, İstanbul, 2009, s. 43.
[844] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 111-113.
[845] Mehmet Mahfuz Söylemez, " İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 2010, S. 22, s. 119.

Gayrimüslimlerden alınan cizyenin kişi ve bölgelere göre değişebildiğini ifade ettik. Çünkü her bölge ve şahsın durumu aynı değildir. Mesela yılda birkaç ürün veren Sevad topraklarında yaşayan biri ile yılda bir ürünü bile zor alan bir bölgedeki vatandaşların durumu elbette bir olamazdı. Yine aynı bölgede olduğu halde kazançları farklı olan kişilerden alınan vergi de farklı olmak zorundaydı. Şimdi bölgelerden alınan cizye vergisi hakkında bilgiler vermeye çalışalım.

2.2.2.7.1. Mecusilerden Alınan Cizye

Mecusilik, Zerdüşt'ün tebliğ ettiği monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle mezcedilmesinden oluşan bir dindir.[846] Mecusiler müşrik olarak kabul edilmemiş, kitap ehli olarak muamele görmüş ve kendilerinden cizye alınmıştır.[847] Kur'an'da müşriklerin ya öldürülmeleri ya da Müslüman olmaları emredilmiştir.[848] Şayet Mecusiler müşrik kabul edilseydi, o zaman başka müşrik topluluklardan da cizye alınması savunulabilirdi. Çünkü söz konusu ayetlere rağmen, bu zümre Müslüman olmaya zorlanmamış veya Müslüman olmadıkları için kendileriyle savaşılmamıştır.[849] Bununla birlikte Mecusilerin ehli kitap olduklarına dair Kuran'da net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu hususta Hz. Peygamber'in uygulamaları delil gösterilmektedir. Hz. Peygamber onları ehli kitap olarak gördüğü için mi veya başka bir nedenden dolayı mı kendilerinden cizye alındığı konusunda geniş tartışmalar bulunmaktadır.[850]

Cizye kitap ehlinden alınır. Bunlar da Yahudi ve Hıristiyanlardır. Bunda herhangi bir ihtilâf olmayıp Mecusiler de bu kısma dâhil edilmiştir. Halife Ömer, ilk önce Mecusiler hakkında bir karar verememiştir. Onlardan cizye alınıp alınmayacağını kestirememiş, Abdurrahman b. Avf'ın, Allah Resulü'nün Hecer[851]

---

[846] Ahmed Muhtâr, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra**, c. 1, s. 2070.; Şinasi Gündüz, "Mecusilik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2003, c. 28, s. 279.

[847] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 106.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 311.

[848] Bakara, 2/191.; Fetih, 48/16.

[849] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 114.

[850] Ebû Ebeyd, bu konuyu geniş bir şekilde izah etmektedir. Detayları için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 108.

[851] Başka kaynaklarda "Hicr" diye de geçen bu kelime Buhârî'de "Hecer" diye geçmektedir. Futuhu'l-Bûldân'da aynı şekilde geçmektedir. Hecer, Bahreyn'de bir şehir ismidir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Hecer" md., s. 393.

Mecusilerinden cizye aldığını[852] haber vermesi üzerine, Hz. Ömer'in bu konudaki tereddüttü ortadan kalkmıştır.[853] Bundan sonra hem Irak hem de İran Mecusilerinden cizye alınmaya başlandı. Buhârî'de geçen rivayete göre Hz. Ömer, Cez b. Muaviye'ye şöyle bir mektup yazdı: "Yanında bulunan Mecusileri tespit et ve onlardan cizye al! Çünkü Allah Resulü, Hacer Mecusilerinden cizye almıştır."[854]

Hz. Ebû Bekir'in amili olan Halid b. Velid, Mecusi İran halkını cizye vermeye davet etmiştir. Hz. Ömer ise Mecusilerden bizzat cizye vergisini almıştır.[855] Hz. Ali, Mecusiler hakkında kendisini herkesten daha bilgili olduğunu dile getirmiş ve Resulüllah'ın, Hz. Ebû Bekir'in ve Hz. Ömer'in Mecusilerden cizye aldığını söylemiştir.[856] Ayrıca Hz. Osman da Berberilerden cizye almıştır.[857]

Bundan da anlaşıldığına göre Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemi'nde, Yahudi, Hıristiyan, Mecusi, Sâmirî ve Sâbiîleri "ehl-i kitap" statüsü içinde kabul edilmiş ve bunlardan cizye vergisi alınmıştır. [858]

2.2.2.7.2. Ehli Kitap Araplardan Cizye Almak

Hz. Peygamber ve onu takip eden Raşit Halifeler Dönemi'nde ehli kitap olmayan müşrik Araplar ya Müslümanlığı kabul etmek ya da öldürülmek hükmüne tabi idiler. Bu iki şıktan başkası kendileri hakkında kabul edilmiyordu.[859] Ebû Ubeyd: "…Kâfir olanlarla karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun…"[860] ayetiyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Arap müşrikleri 'La ilahe illallah' değinceye kadar onlarla savaşılır. Eğer 'La ilahe illallah' derlerse kanlarını ve mallarını korumuş olurlar. Hâlbuki Hz. Peygamber, Arap olmayan müşriklerle, 'La ilahe illallah' değinceye kadar savaşırdı. Eğer 'La ilahe illallah' demeyi reddederlerse cizye

[852] Buhârî, **Cizye**, 1.; Safiî, **el-Müsned**, s. 170.
[853] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 109.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 313.
[854] Buhârî, **Cizye**, 1.; Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 130.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 105-106.
[855] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 107.
[856] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 130.; Safiî, **el-Müsned**, s. 170.
[857] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 106.
[858] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 114.
[859] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 104.
[860] Muhammed, 47/4.

ödeyinceye kadar yine onlarla savaşırdı. Cizye ödemeyi kabul edince kanlarını ve mallarını korumuş olurlardı."[861]

Bununla alakalı bir başka ayette şöyledir: "Haram aylar çıkınca Allah'a ortak koşanları bulduğunuz yerde öldürün, onları yakalayıp hapsedin ve her gözetleme yerine oturup onları gözetleyin. Eğer tövbe eder, namaz kılıp zekâtı da verirlerse kendilerini serbest bırakın…"[862] Elmalı Hamdi Yazır ayette geçen "Allah'a ortak koşanları bulduğunuz yerde öldürün." ifadesini yorumlarken şunları söylemektedir: "Dört haram aydan sonra tamamen harp hali geçerlidir. Dolayısıyla müşriklerin bir saldırısını beklemeden hemen onlarla savaşa başlayın. Mekke ve çevresindeki harem bölgesinde her nerede bulursanız ve öldürebilirseniz öyle öldürün fakat "müsle"[863] yapmayınız.[864]

Ehli kitap Arapların durumu, Arap olmayan kavimler gibidir. Onlardan cizye alınırdı. Nitekim Allah Resulü, Yemen'de bulunan ehli kitap bir Arap kabilesinden cizye almıştır.[865] Arap olmayanlara gelince Ebû Ubeyd, onlar, ehli kitaptan olmasalar bile kendilerinden cizye alındığını ifade eder.[866] Dolayısıyla Arap olmayan milletler, hangi inançta olursa olsun, ister müşrik, ister putperest ve istese mecusu veya ehli kitap bunların hepsinden cizye alınmıştır.[867]

Hz. Peygamber, putperest Araplarla savaşılmasını ve Müslüman olma seçeneğinden başkasının kendilerinden kabul edilmemesini emir buyurdu ancak ehli kitapla hor ve küçülmüş oldukları halde kendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşılmasını emretti. Arap olmayan ancak Ehli kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlardan cizye vergisi alındığı gibi Ehli kitap Araplardan da cizye vergisi alınmıştır. Zira Arap da olsalar din noktasında onlara tabidirler.[868] Hz. Peygamber,

[861] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 104.
[862] Tevbe, 9/5.
[863] Bir kimsenin el, burun, kulak gibi organlarını keserek işkence yapmak. Bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 11, s. 615.
[864] Elmalı Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, C. 4, s. 174-175
[865] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.
[866] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 104.
[867] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.
[868] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 99.

Arap olan Yemen halkından cizye vergisi almıştır. Zira onlar Ehli kitaptı. Nitekim daha önce de Beni Hars b. Kâ'b'dan olan Necran halkından cizye vergisi almıştı.[869]

2.2.2.7.3. Necran Halkından Alınan Cizye

Necran, Yemen'in kuzeyinde yer alan ve bugün Suudi Arabistan sınırları içinde bulunan bir bölgedir.[870] Hz. Peygamber, Mekke'nin fethinden sonra bölge halkını İslam'a davet etmiş onlar da Hz. Peygamber'e müspet cevap vermemiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'e bir heyet göndererek, birini safer ayında, diğerini de recep ayında olmak üzere Müslümanlara yılda iki bin hülle/elbise[871] veya bunun değerinde gümüş vermeleri karşılığında anlaşmaya vardılar.[872] Buna ek olarak, Necran'a gidecek Müslüman yolcuları üç gün misafir edeceklerdi.[873] Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber döneminde ilk olarak cizye vergisi veren zümre, Hıristiyan Necran halkıydı.[874] Daha sonra Halid b. Velid, Hz. Peygamber zamanında zor kullanmadan bölgeyi İslam topraklarına kattı.[875]

Hz. Ebû Bekir, Resulüllah döneminde Mecusilerden aldığı vergilerin aynısını almaya devam etmiştir. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise Hz. Peygamber, Mecusilere riba yemelerini yasaklamasına rağmen kendileri riba alıp vermeye ve tefecilikle uğraşmaya başladılar. Ayrıca Hıristiyanların Arabistan bölgede yayılmasını bir tehlike gördüğü, Bizans ve Habeşlilerin teşvikiyle Müslümanlara karşı ayaklamalarını önlemek amacıyla Hz. Ömer de Yemen'de bulunan Necranlıları Irak'a sürgün etmiş ve bölgeye yeni düzenlemeler getirmiştir.[876]

---

[869] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100.
[870] Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Necran" md., c. 5, s. 266.; ayrıca bkz. Mustafa L. Bilge, "Necran", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c. 32, s. 507.
[871] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 72.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 270.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 85.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 272.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 477.; Bilge, "Necran", **DİA**, s. 507.
[872] Buhârî, **Zekât**, 33.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 529.
[873] Bilge, "Necran", **DİA**, s. 507.
[874] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 100, 107.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 87.
[875] Bilge, "Necran", **DİA**, s. 507.
[876] Geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 73-74, 281.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 88-89.; Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 123.

Hz. Ömer, Necran halkını bölgeden çıkardığında mallarını satın almış ve mağdur olmalarını önlemiştir. Ayrıca gittikleri yerlerde de mağdur olmamaları için bölge valilerine haber göndermiştir.[877]

Hz. Ömer, Necran halkını Yemen'den çıkardıktan sonra[878] orada bulunan haracı toplamak için Ya'la b. Ümeyye'yi gönderdi ve kendisine şöyle dedi: "Orada sahipleri Irak'a göç ettirilmiş olanların arazilerini iyice araştır. İmar edilmiş sulak arazilerde bulunan hurma ve benzeri ağaçları sulamaları ve bakıp imar etmeleri için Yemenlilere ver. Bu arazilerden elde edilen mahsulün üçte ikisini Ömer ve Müslümanlara, geri kalan üçte birini de orada bulunanlara ver. Taşıma su ile sulanan araziler, bahçelik olmayan ziraat arazilerinden ırmak ve dere sularıyla sulanan arazilerden elde edilen mahsulü, dolap kova ve taşıma suyu ile sulananların üçte ikisi Ömer ve Müslümanlarındır. Geri kalan üçte birini ise bu işi yapanlara ver.[879] Dolayısıyla Hz. Ömer, Necran halkının hepsini değil de bir kısmını yurtlarından çıkarmıştır.[880]

Irak'ta sürgünde yaşayan Necranlılardan bir grup Halife Hz. Osman'a gelerek Hz. Ömer döneminde kendilerine yüklenen vergilerin şartnamesini göstererek vergi indirimi için yardımcı olmasını istediler. Bunun üzerine Hz. Osman bölgenin valisi Velid b. Ukbe'ye haber göndererek ondan Necran halkının cizye olarak ödedikleri elbiselerden otuz âdetini Allah rızası için almamasını söyledi. Ayrıca daha önce Yemen'de kendilerine ait olan arazilerine mukabil Irak'ta Hz. Ömer'in onlara verdiği arazilerin tamamını kendilerine vermesini ve onlara iyi muamele etmeni tavsiye ederim. Zira onlar, zimmet ehli bir kavimdir.[881]

---

[877] Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 123.
[878] Hz. Ömer'in Necran halkını Yemen'den çıkardığı ile ilgili vesaka hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 221.
[879] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 75.
[880] Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 123.
[881] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 74.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 105.

2.2.2.7.4. Beni Tağlıb Hıristiyanlarından Alınan Vergiler

Adnaniler'e mensup bir Arap kabilesi olan Beni Tağlib,[882] Hıristiyan dinine mensup olmakla birlikte etnik köken olarak Arap milletine mensup bir kabiledir.[883] Kabileye adını veren Tağlib b. Vâil'in asıl isminin Disâr olduğu, düşmanlarına galip gelmesi yolundaki babasının temennisiyle Tağlib diye adlandırıldığı kaydedilir.[884]

Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde putperest Arapların üzerinde yaşadıkları topraklar, harac değil öşür arazisi olarak kabul edilmişti. Arabistan'da yaşayanların ya İslam dinine girmeleri aksi takdirde öldürülmeleri gerektiği vurgulanmış ve bunun dışında başka bir seçenek kabul edilmemiştir.[885] Nitekim Allah Resulü, Ehli kitap olan Arapları cizyeyle mükellef tutarken kitap ehli olmayan Arapları bunun dışında tutmuştu. Onlardan ya İslam'a girmek ya da savaşa razı olmak şıklarından başkasını kabul etmemişti.[886] Bundan dolayıdır ki burada yaşayan kabilelerden harac değil, öşür alınmıştır. Hz. Ömer, bu bölgeye gönderdiği amilleri bölge halkına sert davranmaması hususunda uyarmış ve onların Müslüman olmasını ummuştur.[887]

Ebû Ubeyd'in Kitabü'l Emval'inde geçen bir rivayete göre Hz. Ömer, Beni Tağlib halkından cizye almak istemiş ancak bölge halkının çeşitli memleketlere dağıldıkları, cizye vermekten hoşlanmadıkları, maddi durumlarının da iyi olmadığı, düşmana karşı üstün muharebe yeteneklerinin olduğu, bundan dolayı onları düşmanlarının saflarına itmemek gerektiği kendisine bildirilince Hz. Ömer, çocuklarını vaftiz etmemeleri ve zekâtı iki kat vermek şartıyla kendileriyle barış antlaşması yapmış ve cizye almaktan vazgeçmiştir.[888]

---

[882] Bkz. Casim Avcı, "Tağlib", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, c. 39, s. 374.
[883] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 121.
[884] Avcı, "Tağlib", **DİA**, c. 39, s. 374.
[885] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66, 101.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 78-79.
[886] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 648-649.
[887] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 121.
[888] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 102.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 101.; Ayrıca Belâzrî bu konuyla alakalı geniş bilgi vermektedir. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 249-252.

Cizye vermeyi bir noksanlık ve zillet kabul ettiklerinden, buna yanaşmayan Beni Tağlib halkı, Hz. Ali'nin tavsiyesi ve Hz. Ömer'in de onayıyla cizye yerine zekâtı iki kat ödemeye rıza göstermiştir.[889]

Benî Tağlib'den alınan bu vergi her ne kadar zekât adıyla alınıyorsa da aslında zekât değildir. Çünkü bunlardan cizye vergisi alınması gerekirken yukarıda saydığımız nedenlerden dolayı cizye yerine zekât adı altında vergi alınmıştır. Dolayısıyla bunlardan alınan vergiler, Tevbe suresinde beyan buyrulan sekiz sınıfa değil de fey gelirlerinin harcandığı yerlere harcanmıştır.[890] Zira zekât, Müslüman olmayanlardan değil de Müslümanlardan alınan bir vergidir. Cizye ise himaye karşılığında Müslüman olmayanlardan alınmıştır. Tağlibliler, Müslüman değillerdi. Sadece Müslümanların himayesinde yaşamışlardı.[891] Dolayısıyla burada sadece isim değişikliğine gidilmiştir. Zira zekâtın hem dini hem de vergi yönü bulunmaktaydı. Cizye için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Hıristiyan Beni Tağlib kabilesinin zekât miktarına gelince Hz. Ömer döneminde bunların otlaklarında yayılan kırktan az koyun olursa onlardan herhangi bir vergi alınmazdı. Bununla birlikte bu sayı kırka ulaştığında kendilerinden iki koyun vergi alınırdı.[892] Bu sayı artıkça alınan zekât miktarı da iki kat olurdu. Her beş deve için iki keçi, her on deve için dört keçi alınırdı. Develerin sayısı artıkça buna bağlı olarak vergisi de artardı. Sığır, davar, meyve ve tahıl gibi mallar da aynı vergi usulüne tabidiler. Bu durumda yağmur sularıyla sulanan arazi mahsullerinde beşte bir, kova veya dolapla sulanan arazi mahsullerine de onda bir vergi düşerdi.[893] Beni Tağlib kabilesine mensup Arapların arazilerinden iki kat yani 1/5 oranında öşür alındığı gibi ticaret mallarından da iki kat vergi alındı.[894] Beni Tağlib'in kadınları zekât hususunda erkekleri gibiydi. Çocuklara gelince onlar için bir mükellefiyet yoktu. Barış antlaşması yapıldığı andan itibaren ellerinde bulunan araziler de yeni duruma tabidir. Yani onların arazi mahsullerinden, Müslümanlardan alınandan iki kat daha fazlası alınırdı. Beni Tağlib kabilesinden alınan vergilerin iki katına çıkmasının

[889] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 648.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 316.
[890] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 649-650.
[891] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 317-318.
[892] Bilindiği üzere Müslümanlardan her kırk koyundan bir koyun zekât olarak alınır.
[893] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 102-103.
[894] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 121

nedeni, kendilerinden cizye alınmamış olması ve onlarla bu şekilde antlaşma yapılmış olmasıdır.[895]

Hz. Osman, Benî Tağlib'den cizye olarak yalnız altın ve gümüş alınmasını emretti ancak Hz. Ömer'in onlardan iki kat zekât aldığını kesin bir şekilde öğrenince bu emrini geri çekti.[896]

2.2.2.7.5. Suriye/Şam Cizyesi

Suriye'de Müslümanlardan önce kelle vergisi olup olmadığı hakkında birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Oryantalistler ve Avrupalı tarihçiler, sürekli ve kasıtlı bir biçimde, Bizans yönetimindeki Suriye'de Müslümanların fethine kadar kelle vergisi bulunmadığını ispatlama için büyük çaba harcamaktadırlar. Konu ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde Suriye'de Müslümanların fethinden önce de şahıs vergisinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.[897] Abdulaziz Dûrî'nin aktardığına göre "Tribitum cappitis" denen bir çeşit baş vergisi vardı ve bu vergi hem erkeklerden hem de kadınlardan alınıyordu.[898]

Hz. Ebû Bekir döneminde Şam Bölgesi halkıyla, her erkekten bir dinar cizye ile Müslümanlara yiyecek olarak bir cerib buğday, sirke ve zeytinyağı vermeleri şartıyla anlaşılmıştır.[899] Bu durum Hz. Ömer'in ilk dönemlerinde devam etmiş ancak daha sonra Hz. Ömer, altını olanlardan dört dinar, gümüş parası olanlardan da kırk dirhem cizye alınmasını kararlaştırdı. Ayrıca o, zimmîleri zenginler, fakirler ve orta halliler olmak üzere sınıflara ayırdı.[900] Paraların yıllık olarak alındığı tahmin edilmektedir. Kaynakların bir kısmında, gümüş para ile cizye ödeyeceklerin verecekleri yiyecek miktarının değişik olduğu bildirilmektedir.[901]

Hz. Ömer döneminde para olarak alınan vergilere ek olarak Suriye ve Cezire'deki Müslümanların her birinin bir günlük yiyeceğini karşılamak üzere

---

[895] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 120.
[896] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 252.
[897] Konuyla alakalı geniş bilgi için bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 90-91.
[898] Abdulaziz Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şam Bölgesindeki Vergiler", **İstem**, Halil İbrahim Hançabey (Çev.), 2011, S. 17, s. 196.
[899] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170.; Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, c. 1, s. 229.
[900] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170.
[901] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 140.

gayrimüslimlerden her ay, iki müdd;[902] buğday, üç kıst;[903] zeytinyağı ve miktarı belli olmayan et yağı ve bal alınmasını[904] ve kendilerine gelen Müslümanları da üç gün misafir etmelerini istemiştir.[905]

Müslümanlardan, cizye veren gayrimüslimlere uğrayanların misafir edilmesi üç gün ile sınırlıydı. Hz. Ömer, Şamlı Hıristiyanlarla oraya gelen Müslümanları üç gün misafir etmeleri, yiyeceklerini sağlamaları hususunda anlaşma yapmıştır. Misafirler için koyun, tavuk kesmeye zorlanamazlardı. Arpa vermeksizin hayvanlarını da barındırırlardı. Bu nevi misafir ağırlama köy ve kasabalar içindi. Şehirler için böyle bir şart yoktu. Ziyafet, sadaka ikramı şart koşulmamışsa meyve ve hububattan sadaka verilmezdi. Yalnız yemek verilir. Yolcuları, gelip gidenleri ve dilencileri misafir etmeleri gerekmezdi.[906]

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığına göre Suriye halkından alınan cizye vergisi, para cinsinden olabileceği gibi Müslümanlara erzak vermek ve onları misafir etmek şeklinde de olabilirdi. Hatta Müslümanlara yardımcı olmaları, bölgeyi korumaları, Müslümanlara düşman olan bölgeler hakkında istihbarat toplamaları gibi Müslümanların menfaatine olan hizmetler karşılığında cizye vergisinden muaf olanlar bile vardı. Dolayısıyla Müslümanlara faydalanabileceği her şey cizye vergisinin kapsamına girmekteydi. Bu tür vergilerin belirlenmesi de anlaşma şartlarına bağlıydı.

Şimdi de Suriye bölgesinde sulh yoluyla Müslümanların himayesine girmiş bölge halkının ne kadar cizye verdiklerini açıklamaya çalışalım.

---

[902] Müd, Ağırlık ölçülerinden birinin adıdır. Kile ve ölçek anlamlarına da gelmektedir. Miktarı dönem ve bölgelere göre değişmektedir.
[903] Kıst, Küçük kap anlamında kullanılır. Bir buçuk sâ'ya tekabül eder.
[904] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170-171.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 37.; Süleyman Ateş, **Hz. Ömer**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 2017, c. 1, s. 195.
[905] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[906] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 224-225.

2.2.2.7.5.1. Busra Cizyesi

Suriye'nin güneyinde Yermük nehrinin kaynağına yakın bir ovada kurulmuş olan Busra, bugünkü Şam'ın 141 km. güneyinde yer almaktadır.[907] Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde Halid b. Velid[908] tarafından Suriye bölgesinde fethedilen ilk yer olarak kabul edilmektedir.[909]

Halid b. Velid'in Busra halkı ile yaptığı anlaşmaya göre Busrâ halkının canları, malları ve çocuklarının emniyette olmasına karşılık, ergenlik çağına gelen ve maddi imkânları iyi olan herkes, Müslümanlara her yıl bir dinar para ve buna ek olarak bir cerîb buğday cizye vergisi vereceklerdi.[910]

2.2.2.7.5.2. Fihl/Ürdün Cizyesi

Fihl[911] Olayı, Ecnadeyn Savaşı bittikten ve Hz. Ömer'in halifeliğe geldikten beş ay sonra, zilkade ayının bitmesine iki gün kala Müslümanlar Fihl'i kuşattılar (13/634). Ordunun kumandanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrah idi. Hz. Ömer, onu Suriye valiliğine tayin ettiğini Sa'd b. Ebî Vakkas'ın kardeşi Âmir ile gönderdiği bir mektupla bildirmişti. Müslümanlar Fihl'dekileri kuşattılar. Sonunda buradakiler, adam başı cizye ve topraklarından da harac ödeme karşılığında eman istediler[912] ancak cizyenin ne kadar olduğuna dair bir bilgi verilmemiştir. Müslümanlar da onların canlarını ve mallarını koruyacaklar, duvarlarını yıkmayacaklardı. Bu anlaşmayı Ebû Ubeyde, bir başka rivayete göre Şurahbil b. Hasene yapmıştır.[913]

---

[907] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Busra" md., c. 1, s. 441.; Mustafa Fayda, "Busra", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 6, s. 470.

[908] Bazı rivayetlere göre Yezid b. Ebi Süfyan tarafınndan fethedildiği ifade edilmektedir. Çünkü Şam'ın valiliği ve komutanlığı onun elindeydi. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 155.

[909] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 410, 417.

[910] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 155.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 418.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Busra" md., c. 1, s. 441.; Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 9, s. 15.

[911] Fihl Ürdün sınırlaraında bulunan bir yer ismi. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Busra" md., c. 4, s. 237.; Mustafa Fayda, **Hulefa-yı Raşidin Devri**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 229.

[912] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 158.; Ayrıca bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 434 vd.

[913] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 158.

2.2.2.7.5.3. Dımeşk Cizyesi

Müslümanlar tarafından iki defa fethedilen Dımeşk, ilki Halid b. Velid tarafından bazı şartlar karşılığında alındı (13/634). Daha sonra Yermük Savaş'ı patlak verince elden çıkan Dımeşk, bu defa da Suriye kuvvetleri genel komutanı Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından fethedildi (14/635).[914] Halife b Hayyât, Ebû Ubeyde'nin de Dımeşk'ı barış yoluyla ve belli bir miktar cizye karşılığında aldığını yazar[915] ancak cizye miktarını belirtmez. Belâzurî, bir dinar cizyeye ek olarak Müslümanlara bir cerib buğday, sirke ve zeytinyağı karşılığında Dımeşk halkıyla anlaşma yapıldığını kaydeder.[916] İbn'ul-Cevzi, Dımeşk halkıyla bir dinar ile bir miktar zahire karşılığında barış antlaşması yapıldığını ifade eder.[917]

2.2.2.7.5.4. Kınnesrin Cizyesi

Kınnesrin, Suriye'nin kuzeyinde Haleb'in yirmi sekiz km. güneybatısında bir şehir olup[918] Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından İslam topraklarına katılmıştır (15/636).[919]

Vâkidî'deki bir rivayete göre Kınnesrin ve Avasım halklarıyla yıllık dört bin dirhem, yüz okka gümüş para, bin top Halep kumaşı ve bin yük yiyecek vermeleri şartıyla antlaşmaya varıldı.[920]

Belâzurî ise Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın Kınnesrin halkı ile savaştığını, onları mağlup ettiğini ve onlarla Hıms halkıyla yapılan anlaşmaya benzer bir antlaşma yaptığını kaydeder[921] ama bunlardan alınacak cizye miktarı hakkında bilgi vermez.

---

[914] Halid ve Ebu Ubeyde'nin Dımeşk halkıyla ayrı ayrı yaptıkları anlaşmalar hakkında bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 295.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 166, 168.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 138.: Aynı müellif, **Hulefa-yı Raşidin Devri**, s. 232.

[915] Bkz. Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 126.

[916] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170.

[917] İbnü'l- Cevzi, **el-Muntazam fi Târîhi'l-Umem ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 143.; Takkûş, **Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidîn** s. 244., Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 91-92.

[918] Kınnesrin hakkında geniş bildi için bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Busra" md., c. 4, s. 403-404.; Ayrıca bkz. İsmail Yiğit, "Kınnesrin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2002, c. 25, s. 419.

[919] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 601.

[920] Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Vakid el-Vâkidî, (207/823), **Futuhu'ş-Şam**, Darü'l-Kitabü'l-İlmiye, Beyrut, 1997, c.1, s. 104, 117.; İbnü'l-Fakîh, Kınnesri haracı için dörtbin dirhem rakamını vermektedir. Muhtemelen cizye ve harac birbirinin yerine kullanılmıştır. Bkz. Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî İbnü'l-Fakîh (289/902), **Kitâbü'l-Büldân**, Thk., Yusuf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996, s. 161.

Diğer bazı kaynaklarda Ebû Ubeyde b. Cerrah, Kınnesrin fethinden sonra Halep yakınlarında bulunan Hâdır denen yere gittiği ve oranın halkıyla da bir miktar cizye karşılığında anlaştığı kaydedilmiş[922] fakat cizye miktarı belirtilmemiştir.

2.2.2.7.5.5. Antakya Cizyesi

Belâzurî, Ebû Ubeyde'nin Kınnesrin'den sonra Antakya üzerine yürüdüğünü, onlarla savaştığını ve ergenlik çağına giren kişilerin bir dinar ile bir cerib buğday cizye vermeleri karşılığında antlaşma yaptığını kaydeder.[923]

2.2.2.7.5.6. Ba'lebek Cizyesi

Lübnan Dağları'nın eteğinde, Beka'/Bikâ Vadisi'nin kuzeydoğusunda bulunan Ba'lebek,[924] Hz. Ömer zamanında Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından anlaşma yoluyla ele geçirildi.[925] Belâzurî, Ebû Ubeyde'nin Ba'lebek halkıyla yaptığı antlaşmada cizye ve harac vermeleri istenmiş ancak cizye miktarı hakkında bir rakam verilmemiştir.[926]

Vakidi'nin rivayetine göre Ebû Ubeyde ile Ba'lebek ileri gelenleri arasında yapılan antlaşma gereği, Ba'lebek halkı yıllık olarak Müslümanlara bin okka kırmızı altın, bin okka beyaz gümüş, bin ton ipek kumaş ve beş bin kılıç karlılığında antlaşmaya varıldı.[927]

2.2.2.7.5.7. Humus/Hıms Cizyesi

Şam ve Halep arasında bulunan eski bir şehir olan Humus, Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından İslam topraklarına katılmıştır

---

[921] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 197.; Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî Kemâluddin b. Adîm, **Zündetu'l-Haleb fi't-Tarîhi Haleb**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye,, Beyrut, 1996, s. 17.

[922] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "el-Hâdır" md., c. 2, s. 206.; İbnu'l-Adîm, **Zündetu'l-Hakeb fi't-Tarîhi Haleb**, s. 17.

[923] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 200.; Ayrıca bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Antâkya" md., c. 1, s. 268.

[924] Ba'lebek hakkında geniş bildi için bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Busra" md., c. 4, s. 453-454.; Ayrıca bkz. İdris Bostan, "Ba'lebek", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 5, s. 9.

[925] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 132.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 127.

[926] Ba'lebek halkıyla yapılan antlaşma hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 177.

[927] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 129-131.

(15/636).[928] Humus halkından alınan cizye miktarı konusunda kaynaklarımızda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Belâzurî'de geçen bilgiye göre Ebû Ubeyde, Humus halkıyla savaşmaya karar verince halk, kendisiyle antlaşmak ister. Ebû Ubeyde bunu kabul eder ve yüz yetmiş bin dinar[929] müşterek cizye vermeleri karşılığında onlarla anlaşır.[930] Vâkidî, Ebû Ubeyde'nin Humus'ta bulunduğu esnada oranın yöneticileriyle kişi başına dört dinar ödemeleri şartıyla kendileriyle anlaşmaya vardığını ve bu durumu da Hz. Ömer'e bildirdiğini ifade eder.[931]

İbn A'sem el-Kûfî'deki kayda göre ise Ebû Ubeyde'nin bölge halkıyla yaptığı antlaşma gereğince Humuslular, yetmiş bin dinar peşin, yıllık ise kişi başına dört dinar cizye vergisi vereceklerdi. Buna ilave olarak da şayet Müslümanlar oraya giderlerse onları misafir edeceklerdi.[932]

Humus halkından alınan cizye konusunu bitirmeden önce İslam tarihinde gerek o dönem gerekse daha sonraki dönemler için örnek teşkil edecek bir uygulamayı aktaralım. Malum olduğu üzere cizye, Müslüman olmayanlardan onları himaye etme karşılığında alınan bir vergidir.[933] Şunu bilmek gerekir ki İslâm Devleti, himaye görevini yerine getiremezse zimmîlerden aldığı cizye miktarını kendilerine geri verirdi.[934] Ebû Ubeyde'nin Şam'da bulunduğu esnada bölge halkı ile iyi münasebetlerde bulunmuş olması bunun en güzel kanıtıdır. Suriye fatihi Ebû Ubeyde, Bizans'ın Müslümanlara karşı savaş hazırlıklarını yaptığını duyunca himayesinde bulunan memleketlerin valilerine haber göndererek, bölge halkından topladıkları cizye ve haracları eski sahiplerine iade etmelerini istedi ve zimmîlere şöyle bir haber gönderdi: "Sizden almış olduğumuz malları size iade ediyoruz. Bize gelen haberlere göre Bizanslılar, büyük bir savaş hazırlığı yapıyorlarmış. Hâlbuki biz, bu malları, sizin canınızı, malınızı ve memleketinizi korumak için almıştık ancak şimdi biz bu taahhüdümüzü yerine getirmeye muktedir değiliz. Sizden aldıklarımızı

---

[928] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Hıms" md., c. 2, s. 302.; Robert Mantran, "Humus", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 370-373.
[929] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 178.; İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 161.; Bkz. Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 130.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 91-92.
[930] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 126.
[931] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c.1, s. 102.
[932] Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, (314/926) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 171.
[933] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 314.
[934] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 17.

geri veriyoruz. Şayet Allah bizi, düşmana karşı muzaffer kılarsa yine eski şartlara bağlı kalacağız." Bunun üzerine Müslümanlar, zimmîlerden aldıkları cizye miktarını onlara geri verdiler. Zimmîler de Müslümanlara şunu söylediler: "Allah sizleri muzaffer kılsın ve tekrar bize geri göndersin. Eğer sizin yerinizde onlar olsaydı aldıkları hiçbir şeyi bize iade etmezlerdi. Üstelik elimizde ne varsa hepsini alırlar ve bize bir şey bırakmazlardı."[935]

Yukarıda naklettiğimiz olayın Humus'a münhasır olmayıp diğer bazı bölgelerde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Yusuf'un aktardığına göre Bizanslılarla yapılan savaş bitmiş ve Müslümanlar galip gelmişti. Ebû Ubeyde, cizye paralarını iade ettiği her şehre uğradığında oranın halkı, kendisini iade edilen mallarla karşıladı. Bunun üzerine Ebû Ubeyde de eski anlaşma şartlarını aynen kabul ederek herhangi bir değişikliğe gitmedi.[936]

Ebû Ubeyde'nin bu şartlar dâhilinde zimmîlerle sulh yapmak ve cizye paralarını geri vermekten maksadı, onların kalplerini kazanmak, sulh talebinde bulunmayan diğer memleket halklarının da sulha rıza göstermelerini temin etmek ve Müslümanlarla anlaşmaya yönelmelerini sağlamak idi.[937]

2.2.2.7.5.8. Hama Cizyesi

Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide Âsi nehrinin kenarında kurulmuş kadim bir şehirdir.[938] Belâzurî'nin kaydettiğine göre Ebû Ubeyde, Humus'tan sonra Hama üzerine yürüdü ve buranın halkı kendisine itaat etti. Ebû Ubeyde, Hama halkına kişi başı için cizye, toprakları için de harac vergisi vermelerini zorunlu kıldı.[939] Burada cizye ve harac miktarı belirtilmemiştir.

---

[935] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 138-139.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s.287.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 91.; Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, s. 249.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 142.

[936] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 140.

[937] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 138-139

[938] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Hama" md., c. 2, s. 300.; Robert Mantran, "Hama", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, c. 15, s. 396.

[939] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 178.; Muhammed Süheyl Tukûş, **Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidîn el-Futûhât ve'l-İncâzâtu's-Siyâse**, s. 248.

2.2.2.7.5.9. Haleb Cizyesi

Halep, Ebû Ubeyde b. Cerrah eliyle 16/637 senesinde İslam topraklarına katılmıştır. Ebû Ubeyde Helep'i kuşattığı esnada oranın halkı Kınnesrin halkının verdiği cizyenin yarısını verme karşılığında teslim olabileceğini söylemiş, Ebû Ubeyde de bunu kabul etmiştir.[940]

Belâzurî, Halep şehrinin yanında Hâdıru Halep denilen bir yerleşim yeri olduğunu, burada Tenûh ve başka Arap kabilelerinin toplandığını ve Ebû Ubeyde'nin kendileriyle cizye ödemeleri konusunda antlaştığını hatta burada yaşayan halkın da daha sonra Müslüman olduğunu söyler ancak cizyenin miktarı hakkında herhangi bir bilgi vermez.[941]

2.2.2.7.5.10. Lazkiyye Cizyesi

Doğu Akdeniz kıyısında bulunan bir liman şehri olan Lazkiye,[942] Hz. Ömer döneminde Ubâde b. Sâmit tarafından 14/635 tarihinde İslam coğrafyasına katılmıştır. Oranın halkından müşterek cizye alınması kararlaştırılmış[943] fakat cizyenin miktarı hakkında herhengi bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı rivayetlere göre Lazkiye savaş yoluyla fethedilmiş ancak yine de bölge halkıyla Humus Anlaşması gibi bir anlaşma yapılmıştır.[944]

2.2.2.7.5.11. Kudüs (Beytü'l-Makdîs) ve Çevresinin Cizyesi

Kudüs Amr b. Âs ile Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından fethedilmiştir (16/617). Belâzurî'nin aktardığına göre Ebû Ubeyde, Kudüs'e gelip orada iki veya üç gün kaldıktan sonra Kudüs halkı Suriye'nın diğer şehirleriyle yapılan antlaşmalarda olduğu gibi cizye ve harac ödemek karşılığında kendilerine eman verilmesini ve sulh yapılmasını ayrıca antlaşmanın bizzat Hz. Ömer tarafından imzalanmasını istedi.[945]

---

[940] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 243.
[941] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 197.
[942] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Lazkiye" md., c. 5, s. 5-6.
[943] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 181.; Ayrıca bkz.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "el-Makdis" md., c. 5, s. 171.
[944] Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed b. Ebi'l-Favâris Ebû Hafs Zennuddin b. Verdî, (H. 749/?) **Târîhu İbnu'l-Verdî**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, c. 1, s. 137.
[945] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 188-189.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 135.; İmaddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ali b. Muhammed b. Ömer b. Şâhenşâh b. Eyyub, (732/1331) **El-Muhtasar**, Dâru'l-

Burada da cizyenin miktarı hakkında bir şey söylenmemiş, sadece Şam'ın diğer şehirleriyle aynı muameleye tabi olmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu demek oluyor ki o bölgelerde standart bir cizye miktarı alınmıştır.

2.2.2.7.6. Cezire Cizyesi

Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan Cezire, bugün Mezopotamya bölgesi olarak bilinmektedir.[946] İslam'dan önce Cezire bölgesi topraklarının bir kısmı Rumların elinde, bir kısmı da İranlıların elindeydi.[947]

Hz. Ömer döneminde Suriye bölgesinin genel valisi Ebû Ubeyde b. Cerrah, Cezire bölgesinin fethini gerçekleştirmek üzere sahabeden İyâd b. Ganm'i görevlendirdi.[948]

İyad b. Ganm, sekiz bin kişilik ordusuyla Rakka'ya yöneldi ve oradakilerle savaşmaya başladı. Yenileceklerini anlayan Rakkalılar, kumandanlardan birini İyad b. Ganm'e göndererek barış teklifinde bulundular. Varılan antlaşmaya göre bölge halkı yirmi bini peşin olmak üzere her yıl da dört bin dinar cizye verecek ayrıca Müslümanlar bu bölgelere gelirlerse bunları üç gün misafir edeceklerdi.[949]

İyad b. Ganm, daha sonra Ruha'ya geldi. Oraya gidinceye kadar birkaç yeri savaşsız aldı. Ruha halkı önce direndi ama sonunda belli bir miktar vergi karşılığında antlaşma yapabileceklerini İyad'a bildirdiler.[950] İbn A'sem el-Kûfî'nin aktardığına göre bölge halki İyad b. Ganm'e bir kumandanını göndererek Rakka'da yapılan antlaşmanın aynısını kabul edeceklerini ve onların verdiği kadar vergi vereceklerini bildirdiler.[951] İyad da Suriye genel valisi Ebû Ubeyde'ye durumu bildirdi. Ebû Ubeyde, Mu'az b. Cebel ile yaptığı istişare sonucunda İyad'a bölge halkının

---

Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1997. c. 1, s. 224.; Robert Mantran, **İslâmın Yayılış Tarihi**, İsmet Kayaoğlu (Çev.), AÜİF Yayınları, Ankara 1981, s. 90.

[946] Cezire'nin coğrafi hududu İçin bkz. ed-Duri, **Tarihü'l-Irak** 17-9.

[947] Geniş bilgi için bkn. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.

[948] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. Hazm el-Endülisî, **Cevâmiu's-Sîretü'n-Nebeviyye**, M. Salih Arı (Çev.), Çıra Yayınları, İstanbul, 2004, s. 324.

[949] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 96.; İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 239-240.

[950] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 96.

[951] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 252.

ödeyebileceği uygun bir vergi karşılığında anlaşabileceği talimatını verdi. İyad da denileni yaptı ve bölge feth olundu.[952]

İyad daha sonra Harran ve çevresinde bulunan yerleşim yerlerini de Rakka ve Ruha Antlaşmaları şartları üzere savaşsız ele geçirdi ve kendilerinden cizye aldı.[953]

Harran'ı savaşsız ele geçiren İyad, Ra'su'-Ayn'a yöneldi. Bölge halkı bir müddet direndikten sonra başka çareleri kalmadığını anlayınca Müslümanlarla antlaşmak zorunda kaldı. Yapılan antlaşmaya göre otuz bini peşin, her sene de kişi başı dört bin dinar cizye vergisi ödeyeceklerdi.[954]

İyad b. Ganm, daha sonra Fırat nehri kenarında bulunan Karkısiya halkıyla önce savaştı ardından onlarla üç bin dinar cizye vergisi ödemeleri karşılığında anlaşmaya vardı.[955] İyad, daha sonra Nusaybin'e uğradı. Buranın halkı Rakka Anlaşması'nın şartlarını aynen kabul etmeleriyle sulh gerçekleşti.[956] Ardından Müslümanlar Sincar'a yöneldiler ve oranın halkıyla anlaştılar. Buna göre Sincarlılar, üç bini peşin, yıllık olarak ise dört bin dinar cizye vergisi ödeyeceklerdi.[957]

İyad b. Ganm, Hz. Ömer'in halifeliğinin beşinci yılında Amid,[958] ardından Meyyâfârikîn/Silvan halkıyla da anlaşma yaptı. Anlaşma gereği Amidliler beş bin dinar, Meyyâfârikînliler de üç bin dinar peşin cizye vergisi vereceklerdi. Her iki bölge halkı her yıl dört bin dinar yıllık vergi ödeyeceklerdi.[959]

İyad, Aynu'l-Verde, Tel Mevzen, Kefer Tûsâ, Tur Abidin, Mardin Kalesi vb. yerleri de Ruhalılarla yapılan barış şartlarına göre İslam topraklarına kattı.[960]

---

[952] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 255-256.
[953] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 96.; İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 255-256.
[954] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 257.
[955] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 257-258.
[956] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 377.; Metin Tuncel, "Nusaybin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. 33, s. 269.
[957] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 258.
[958] Huseyn b. Muhammed b. Hasan ed-Diyârbekirî, (966/) **Târîhu'l-Hamîs Fi Ahvâli'l-Enfesi Nefîs**, Dârul'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, c. 3, s.246.
[959] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 2, s. 155.;, İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 258-259.
[960] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 379.

Halife Ömer, bölge halkından vergi aldığında onların ekonomik durumunu göz önünde bulundurmuş, güçlerinin üzerinde yük yükletmemeleri gerektiğini valilerine bildirmiştir.[961]

Bazı yazarlara göre Cezire ahalisinden hem nakdî hem de aynî olarak cizye vergisi alınıyordu.[962] Bu miktarın nakdî kısmı başta bir[963] veya iki dinar (24 dirhem),[964] iken daha sonra dört dinara çıkarılmıştır.[965] Belâzurî'nin kaydettiğine göre Cezire'nin ilk valisi İyad b. Ganm'in yerine atanan Umeyr bin Sa'd, Hz. Ömer'in direktifi doğrultusunda aynî ödemeyi kaldırarak, nakdî olanı da iki dinardan dört dinara yükseltmiştir.[966]

Belâzurî, Cezire halkından alınan cizye vergisinin daha sonraki dönemlerde hafifletildiğini ve insanların yaşlarına göre kırk sekiz, yirmi dört ve on iki dirhem olarak gruplandırıldığını nakl etmektedir.[967]

Zimmîlerden alınan aynî kısmına gelince iki müdd buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst susam yağı veya sirke ile bal olarak kararlaştırdı. [968] Her mükelleften aynı miktarda vergi almak suretiyle gerek vergi yükü ve gerekse mükellefin vergi gücü aynı seviyede kabul edildi.[969] Bu da herkesin ödeyebileceği makul bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Yusuf'un aktardığına göre Cezire'de görev yapan valiler, ordularının erzaklarını şehirlilerden değil de köylerden temin etmişlerdi. Çünkü köy halkı toprak ve ekin sahibi kimselerdi. Şehirlerde oturanlar ise böyle değillerdi. Yani onlar

[961] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 40.
[962] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 88
[963] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 41.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 238.
[964] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 88.
[965] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[966] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170-171.; Geniş bilgi için bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 88-89.
[967] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 245.
[968] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 41.; Belâzurî, bunlara ek olarak "kendilerine gelen Müslümanları da üç gün misafir etmelerini istedi" ibaresini de kullanmaktadır. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170-171, 207, 238, 245.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 88-89.
[969] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 41.

ziraatla meşgul değillerdi. Valiler, erzak haricindeki diğer ihtiyaçları ise hem şehirlilerden hem de köylülerden eşit miktarda almışlardı.[970]

2.2.2.7.7. Sevad Bölgesinin Cizyesi

Raşid Halifeler Dönemi'nde Sevad Bölgesi'nde yıllık alınan müşterek cizye vergisi kişi, bölge ve antlaşma durumuna göre değişmektedir. Zimmîler genel olarak üç sınıfa ayrılmış ve maddi durumları göz önünde bulundurularak kendilerinden cizye alınmıştır. Sevad Bölgesi'nin bu şekilde sınıflara ayrılmasında daha önce orada uygulanan Sasani vergi sisteminin etkisi olduğu söylenebilir. Bu durumun Suriye ve Mısır gibi bölgelerde olmadığını görüyoruz. Kişi başına alınan cizyelerde ise ufak tefek bazı farklılıklar olsa da genel olarak kimden ne kadar vergi alındığı tespit edilmiştir. Şimdi bunları izah etmeye çalışacağız.

Zenginler: Sarraflar, kumaş satıcıları, toprak sahipleri, tüccarlar ve hekimler gibi kişiler zengin sayılıyordu. Bunlardan dört dinar[971] veya kırk sekiz dirhem cizye alınmıştır.[972]

Orta halliler: Orta dereceli tüccarlar bu grupta değerlendirilirler. Bunlardan iki dinar veya yirmi dört dirhem cizye alınmıştır.[973]

Düşük gelirliler: Terzi, boyacı, kunduracı ve ayakkabı tamircisi gibi zanaatkârlar düşük gelirli sayılmıştır. Bunlardan bir dinar[974] veya on iki dirhem cizye alınmıştır.[975] Bunu dahi veremeyecek durumda olanların vergileri düşürülmüştür. [976]

---

[970] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 40.
[971] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115,234.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 87.
[972] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 218.
[973] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 218.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 87.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 190.
[974] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 296-297.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 87.
[975] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 278.
[976] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.

Sevad Bölgesi'nde, cizye miktarı kişi başına göre kararlaştırılmakla beraber Ramahürmüz, Cürcan, Azerbaycan ve Rey gibi yerlerin cizye miktarlarının toptan tespit edildiğini yani "müşterek cizye" uygulamasının yaygın olduğunu görüyoruz.[977]

Ramahürmüz ile sekiz yüz veya dokuz yüz bin[978] ile bazı eşyalar,[979] Rey ve Kûmis ile beş yüz bin,[980] Azerbaycan bölgesiyle sekiz yüz bin dirhem[981] civarında müşterek cizye anlaşması yapıldı.

Sevad Bölgesi halkının diğer birkaç bölgede olduğu gibi cizye vergisine ek olarak başka yükümlülüğü de vardı. Topraklarına gelen Müslümanları üç gün misafir etmeleri, Müslümanlara yol göstermeleri, Müslümanlar aleyhine düşmana yardımcı olmamaları, bir cani veya suçluyu himaye etmemeleri gerekiyordu.[982] Durumlarına göre, bazı vakitlerde ise üzüm bağları, hurmalık, sebzelik ve topraktan elde edilen diğer meyve ve sebzeliklerin vergisinden muaf tutuldular. Osman b. Huneyf, Sevad Bölgesi'nde üç sene vergileri topladı. Sonra Hz. Ömer'e mevcut durumu arz etti ve halkın daha fazla vergi ödemeye muktedir olmadığını bildirdi.[983] Hz. Ömer de Osman'ın görüşünü onayladı ve ona uygun hareket etti.[984]

Osman b. Huneyf'in valiliği döneminde Sevad'da cizye vergisi miktarının yüz milyon dirheme ulaştığı rivayet edilmektedir.[985]

Hz. Ali döneminde de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in belirlediği şartlar dâhilinde Sevad Bölgesi'nde cizye alınmaya devam edilmiştir. Yani beygirlere binen ve parmaklarına altın yüzük takan dihkanlardan kişi başına kırk sekiz; orta halli tacirlerden kişi baına yirmi dört ve çiftçilerle diğer erkeklerden de kişi başına on iki dirhem yılda bir defaya mahsus cizye vergisi alınmıştır.[986] Aynı şekilde Hz. Ali,

---

[977] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 131.
[978] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 534.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 135.
[979] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.140.
[980] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 444.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 135.
[981] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 455.
[982] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115,234.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 134.
[983] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37.
[984] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.
[985] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 377-378.
[986] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 379.

Sevad'da bir yer olan Ecemetü Burs halkından toplam dört bin dirhem cizye vergisi alınmasına karar vermiştir.[987]

2.2.2.7.7.1. Hire Cizyesi

İslamiyet'ten önce Irak bölgesinde yaşayan Lahmiler'in başkenti olan Hire, bugünkü Irak'ın Necef iline bağlı bir ilçe olup Kufe'nin beş km. güneydoğusunda yer almaktadır.[988]

Halkı Temim, Tayy, Gassân, Tenûh gibi Arap kabileleri ile Acemlilerden oluşan Hire, Hz. Ebû Bekir döneminde 12/633 yılında Halid b. Velid'in eliyle Müslümanların topraklarına sulh yoluyla katılmıştır.[989] Rivayet edildiğine göre Halid'in halkın ileri gelenleri ile yaptığı görüşmeler sonucunda bölge halkı cizye vergisini ödemeyi kabul etmiştir.[990]

Ebû Yusuf'taki bir kayda göre Halid b. Velid, Hirelilerin nüfusunu tespit etti ve erkeklerinin yedi bin civarında olduğunu gördü.[991] Bunların içinden bin kişinin cizye vermeye güçlerinin yetmediğini öğrenince onları bu vergiden muaf tuttu. Geri kalan altı bin kişiden toplam altmış bin dinar cizye aldı.[992] Ebû Yusuf[993] ve İbn Kesir[994] doksan bin dinar cizye aldığını aktarırlar.[995]

İbn Sa'd,[996] Belâzurî[997] ve Ebu Hanife Dineverî,[998] Halid'in Hire halkından yüz bin dirhem cizye aldığını söylerken İbnü'l Esir yüz doksan bin dinar aldığını kaydeder.[999]

---

[987] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.
[988] Hire hakkında geniş bilgi için bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Antâkya" md., c. 1, s. 328-330.; Ayrıca bkz. Hüseyin Ali ed-Dakûkî, "Hire", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 122.
[989] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 101.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 339.
[990] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 143-144.
[991] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 143-144.; Belâzurî ise Hire halkının altı bin kişi olduğunu ifade eder. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 340.
[992] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 143-144.; Philip K. Hitti, **İslam Tarihi**, Salih Tuğ (Çev.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, c. 1, s. 226.
[993] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 143-144.
[994] İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 343-344.
[995] .;
[996] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 38.;
[997] Belazuri aynı eserde bölge halkından alınan cizye miktarıyla ilgili seksen bin rivayetinin de olduğunu ifade etmektedir. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 339.

Ebû Ubeyd, Hire halkının, cizye vergisine ek olarak Halid'e bazı hediyeleri de takdim ettiğini ve Halid'in bu hediyeleri ve fetih haberini Hz. Ebû Bekir'e bildirdiğini, halifenin de bu hediyeleri ödenecek miktardan kabul ettiğini ve Halit'e cizyenin geri kalan kısmını tahsil etmesini ve hediyeleri genel miktardan düşmesini emrettiğini kaydetmektedir.[1000] Yahya b. Âdem ise Halid'in Hire halkın ile bin dirhem vergi ödemeleri şartıyla bölge ileri gelenleriyle anlaştığını yazmaktadır.[1001]

Ebû Yusuf[1002] ve İbn Sa'd'ın[1003] yazdığına göre Hz. Ebû Bekir döneminde, Halid b. Velid komutanlığında Medine'ye taşınan ilk cizye vergisi, Hire'nindir.

Yahya b. Âdem'in kaydettiğine göre Müslümanlarla Hire halkı arasında yapılan antlaşma gereği, bölge halkından adam başı değil de müşterek cizye vergisi alınmıştır.[1004]

Halid, Hire'den sonra İranlılarla Zatu's-Selasil savaşını yaptı ve onlardan bin deveye yakın bir ganimet elde etti ve ganimetlerin beşte birini Velid b. Ukbe aracılığıyla Halife Ebû Bekir'e gönderdi.[1005] Ardından Ülleys'e uğradı ve oranın halkıyla seksen bin dirhem cizye ödemeleri konusunda antlaşmaya vardı.[1006] Ülleys'ten sonra aşağı Fırat'ta kalan Banikya denilen bir köye doğru hareket etti ve oranın halkıyla savaştı. Nihayet köy halkı barış teklifinde bulununca Halit de bu teklifi kabul etti. Köy halkı adına Hani b. Cabir adında biri geldi ve Müslümanlarla anlaştı. Buna göre Banikya halkı Müslümanlara yıllık seksen bin dirhem cizye

---

998 Ebû Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineverî, (282/895), **el-Ahbâru't-Tûvâl**, Dâru'l-İhyau'l-Kutubi'l-Arabî, Kâhire, 1960, s. 112.

999 İbn'ül-Esir, iki yüz doksan bin dinar cizye aldığıyla alakalı rivayetin olduğunu da söyler. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 244.

1000 Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 101.; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 244.

1001 Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 89.

1002 EbûYusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 144-146.

1003 İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 38.

1004 Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 90.

1005 İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 344-645.

1006 İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 38. Aynı eserin 9. Cildinde ise iki yüz dirhem cizye alındığı ifade edilmektedir. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 9, s. 400-401.; Ayrıca bkz. Erkal, "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 9, s. 15.

vermeyi kabul etti.[1007] Aynı şekilde Fırat Nehri kenarında Saluba b. Buseyhira halkıyla da bin dirhem cizye ödemeleri karşılığında anlaşmaya varıldı.[1008]

Halid b. Velid, daha sonra Cerir b. Abdullah'ı Sevad'ın başka bir köyüne gönderdi. Bu köy halkıyla, Banikya antlaşmasının şartlarına göre; Marusema ve civardaki diğer köylülerle de Hire şartlarına göre anlaştı ve kendilerinden cizye aldı.[1009] Belâzurî, bunarı bin dirhem ile taylesan (boyun atkısı veya şal) vermeleri şatıyla anlaşma yapıldığını kaydeder.[1010] İbnü'l-Esîr, Hire çevresindeki dihkanların Halid b. Velid'in yanına gelerek Felalic'den Hürmüzcerd'e kadar olan bölgeye karşılık olarak iki milyon dirhem vergi ödemeyi kabul ettiler. Kisra ailesine ait olanların dışında sadece bir milyon dirhem olduğu rivayet edilmektedir.[1011]

Halid'in sulh yoluyla fethettiği bir başka yer ise Irak'taki Enbar'dır. Enbarlılar, Müslümanlara yıllık olarak, dört yüz bin dirhem ile bin adet katvani aba; başka bir rivayete göre ise seksen bin dirhem ödeyeceklerdi.[1012]

Belâzurî'deki bir bilgiye göre Halid b. Velid, Aynu'l-Temr üzerine gitti ve orayı savaşla aldı. Daha sonra buranın halkıyla anlaştı. Buna göre buranın halkı Müslümanlara cizye verecekti ancak toprakları harac vergisine tabi tutulmayacaktı.[1013]

Halid b. Velid, Irak bölgesinden Suriye bölgesine giderken yol üstünde bulunan Anat, Karkisiya ve diğer yerleşim birimleriyle cizye ödemeleri konusunda anlaşma yaptı.[1014] Buna göre bu yerleşim birimleri her yıl cizyelerini düzenli bir şekilde ödeyeceklerdi. Bu antlaşma, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde de hiçbir değişikliğe uğramadan devam etti.[1015]

[1007] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 145.; İbn Kesir Banika halkıyla bin dirhem karşılığında anlaşma yapıldığını ifade eder. Bkz. **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 343.
[1008] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 39. Ayrıca bkz. Aynı eser, c. 9, s. 401.
[1009] EbûYusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 145-146.
[1010] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 342.
[1011] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 244.
[1012] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "el-Enbar" md., c. 1, s. 258.
[1013] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 347.
[1014] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 147.
[1015] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 147.

2.2.2.7.7.2. Zâre Cizyesi

Bahreyn'de bir yerleşim birimi olan Zâre,[1016] Hz. Ebû Bekir döneminin sonlarına doğru el-Alâ b. El-Hadramî tarafından kuşatıldı. Kuşatma devam ederken Hz. Ebû Bekir vefat etti (634). Bu yer Hz. Ömer döneminde sulh ile ele geçirildi. Şehir halkıyla yanlarında bulunan altın ve gümüşün üçte birini Müslümanlara vermeleri karşılığında antlaşma yapıldı.[1017]

2.2.2.7.7.3. Behnas Cizyesi

Halid b. Velid önderliğinde İslam ordusu Behnas'ı ele geçirdi. Oranın ileri gelenleri haber göndererek Müslümanlarla sulh yaptılar. Yapılan antlaşma gereği Behnas halkı Müslümanlara yıllık bir milyon miskal altın, bir milyon hokka gümüş, on bin yük buğday ve arpayı cizye vereceklerdir.[1018]

2.2.2.7.7.4. Destu Meysân Cizyesi

Muğire b. Şube, Basra ve Vasıt şehirleri arasında bulunan ve çok sayıda köyden oluşan Destu Meysun[1019] halkıyla bir milyon yüz bin dirhem vergi karşılığında anlaşma yaptı. Daha sonra bunlar sözlerinden dönüp küfre girince bölge valisi Ebû Musa tarafından burası fethedildi.[1020]

2.2.2.7.7.5. Musul, Tekrit ve Ninova Cizyesi

Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan ve Irak'ın önemli şehirlerinden biri olan Musul, Hz. Ömer döneminde 16/637 senesinde bölge valisi Utbe b. Ferkad tarafından fethedilmiştir. Utbe, Musul'a gitmeden önce bölgedeki diğer kentleri cizye vermeleri karşılığında yurtlarında bırakmış daha sonra Musul'a girmiş ve orada manastırlar bulmuştur. Buradakiler cizye verme karşılığında Müslümanlarla anlaşmışlar.[1021] Bazı rivayetlere göre Müslümanlar, Tekrit, Musul ve Ninova halkını teslime zorladılar. Bunlar da Müslümanlara karşı koyamayacaklarını anlayınca cizye

[1016] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "ez-Zare" md., c. 3, s. 126.
[1017] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 117-118.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 125.
[1018] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 2, s. 280-281.
[1019] Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Meysân" md., c. 5, s. 242.
[1020] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.131.
[1021] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 463.

ve harac verme konusunda anlaşmaya varmış[1022] ancak ne kadar vergi verdikleri belirtilmemiştir.

Dicle Nehri doğu yakasında bulunan, bir dönem Asurluların başkent olan ve Musul'un karşısında bulunan Ninova, anveten fethedildiği halde savaş hukuku uygulanmamış ve bölge halkına belli bir miktar cizye vergisi yüklenmiştir.[1023]

Raşid Halifeler Devri'nde kadar Musul'a bağlı olan Şehrezor, Sâmeğan ve Derâbâz Utbe b. Ferkad tarafından belli bir miktar vergi karşılığında fethedildi. Buna göre her üç belde halkları iki yüz, toplamda altı yüz dirhem cizye vergi vermeleri karşılığında yurtlarında rahat bir şekilde yaşayacaklardı.[1024]

2.2.2.7.7.6. İsfahan, Ehvaz ve Fâris'in Cizyesi

İsfehan ve Fâris, Basra valiliğine bağlı yerlerdendi. Musa b. el-Eş'ari, Hz. Ömer'den izin aldıktan sonra bölgenin fethine başladı. Ebu Musa'nın orduları İsfahan'ı kuşatınca bölge halkı Müslümanlardan eman diledi. Taraflar arasında yapılan antlaşmaya göre Mecusi olan bölge halkı, Müslümanlara yüz bin dirhem peşin cizye vergisi ödeyecek daha sonra da Müslümanlara yıllık vergi verecekti.[1025]

Muğire b. Şube, Faris bölgesine gidip onların ileri gelenleriyle cizye vergisi ödemeleri karşılığında anlaşmaya vardı. Buna göre bölge halkı Müslümanlara cizye olarak toplam iki milyon sekiz yüz doksan dirhem vergi ödeyecekti. Bunlar bir süre sonra sözlerinden dönünce Ebû Musa el-Eş'ari onların üzerine yürüdü.[1026]

Ebû Musa el-Eş'ari İsfahan'ı aldıktan sonra Faris[1027] bölgesine yöneldi ve orayı da barış yoluyla ele geçirdi. Farislilar, cizye verme karşılığında Müslümanlarla antlaştılar. Yapılan antlaşmaya göre Farislilar, Müslümanlara iki yüz bin dirhem

---

[1022] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 466.; Ahmet Cevdet Paşa (1392/1895), **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981, c. 1, s. 380-381.; **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 129.

[1023] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 463.

[1024] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 466.

[1025] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 313-314.; Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 161.

[1026] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.134.

[1027] Fâris, İran'ın Hint denizi sahilinde bulunan bir bölge adıdır. Detaylı bilgi için bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Fâris" md., c. 4, s. 226.

peşin daha sonra da belli bir miktar yıllık cizye vereceklerdi.[1028] Burada da yıllık cizye hakkında bilgi verilmemiştir. Faris, bir süre sonra elden çıkınca Hz. Osman'ın halifeliği zamanında 29/649-650 yıllarında Basra valisi Abdullah b. Amir tarafından tekrar fethedilmiş ve bölge halkıyla, eskiden olduğu gibi, cizyelerini tekrar vermek koşuluyla antlaşmaya varılmıştır.[1029]

Osman b. Ebi'l-As'ın aracılığıyla önce Hurre, ardından Errecân halkıyla yapılan görüşmelerin sonunda anlaşma sağlandı ve Müslümanlara belli bir miktar cizye ve harac ödemeleri kararlaştırıldı. Daha sonra Darâbcerd halkı da Fâris'te fethedilmiş diğer yerlerin halkları ile yapılan anlaşma şartlarına tabi olmayı kabul etti ve vergi olarak Müslümanlara bir miktar para verdi.[1030]

Ehvaz ve çevresinde bulunan yerlerin bir kısmını savaş yoluyla, bazı yerleri ise antlaşma yoluyla ele geçirdi. Ehvaz hudutlarında içinde önemli bir şehir olan Râmahürmüz halkıyla belli bir miktar vergi karşılığında anlaşmaya varmıştır. Rivayetlere göre Ebu Musa'nın Râmhürmüz halkından aldığı cizye vergisinin miktarı sekiz yüz ile dokuz yüz bin dirhem arasındaydı.[1031] Halife b. Hayyât'ın verdiği bilgiye göre Ebu Musa, barış yoluyla fethettiği yerlerden toplam on milyon dört yüz bin dirhem cizye vergisi almıştır.[1032]

Yine Fâris bölgesinde bulunan Sâbûr,[1033] Hz. Osman zamanında, Osman b. Ebî'l-As es-Sakafî tarafından antlaşma yoluyla ele geçirildi. Buna göre Sâbûr halkı cizye olarak toplam üç milyon üç yüz bin yedi dirhem ödeyecekti.[1034]

Faris'te Erracân[1035] ve Darâbcerd, de[1036] Hz. Osman zamanında, Osman b. Ebi'l-As ile Ebû Musa el-Eşari tarafından ele geçirildi. Erracân halkı, Müslümanlara toplam iki milyon iki yüz bin dirhem vergi verecekti. Derâbcird halkı varılan

[1028] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 318.
[1029] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 337.
[1030] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 546.
[1031] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 534.
[1032] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.135-136.
[1033] Aslı Şah Pur olan Sâbûr, Şiraz'a yirmi beş fersah (yaklaşık 5 km.) uzaklıkta bulunan bir yerdir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Sâbûr" md., c. 3, s. 167.
[1034] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.158.
[1035] Şiraz'a ve Ahvaz'a altmış fersah uzaklıkta bulunan bir yer ismi. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Erracân" md., c. 1, s. 143.
[1036] Faris'te bir yöre olup Şiraz'a elli fersah uzaklıktadır.. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, " Derâbcerd" md., c. 2, s. 446. Aynı zamanda Nisabur'un bir mahallesinin adıdır. Yâkût, aynı yer.

anlaşmaya göre Erracân halkı gibi Müslümanlara iki milyon iki yüz bin dirhem cizye verecekti.[1037]

2.2.2.7.7.7. Sicistan ve Kâbil Cizyesi

Günümüzde İran ve Afganistan sınırlarında bulunan Sicistan, Basra valisi Abdullah b. Amir'in görevlendirdiği Abdurrahman b. Semüre tarafından kuşatıldı. Zor durumda kalan bölge halkı, barış talebinde bulundu. Varılan anlaşmaya göre Sicistan halkı cizye olarak Müslümanlara iki milyon dirhem ile iki bin köle verecekti.[1038]

Bundan sonra Müslümanlar Kâbil'e yöneldiler. Kâbil halkı, varılan antlaşmaya göre Müslümanlara cizye olarak bir milyon dirhem verecekti. Bunlara ek olarak bazı vergiler de alınmıştır. Böylece Müslümanların eline bir milyon dirhemden fazla bir miktar geçmiştir.[1039]

2.2.2.7.7.8. Horasan Cizyesi

Horasan bölgesinin kapısı olarak bilinen Tabeseyn, Hz. Ömer döneminde (18/639) İslam topraklarına katıldı. Bölge halkı, altmış veya yetmiş bin dirhem vergi ödemeyi kabul ederek Müslümanlara teslim oldular. Kûhistan bölgesi halkı da Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Amir'in kumanda ettiği askeri harekât sonucunda yüz bin dirhem vergi ödemeyi kabul ederek Müslümanlarla anlaştı.[1040]

Abdullah b. Amir, Nesâ[1041] halkından yıllık olarak üç yüz bin dirhem nakit para ile bin yük arpa ve bin yük de buğday olmak üzere cizye vergisini aldı.[1042] Bir başka rivayete göre ise topraktan yetişen mahsulün durumuna göre şehir halkından harac vergisi alındı.[1043] Yine Horasan bölgesinde bulunan Tûs halkıyla da altı yüz bin

---

[1037] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.159.
[1038] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 555.
[1039] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 559.
[1040] Bir rivayete göre Kûhistan, anveten Müslümanların eline geçmiştir. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 567.
[1041] Horasan bölgesinin önemli şehirlerinden biridir. Geniş bilgi için bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Nesâ" md., c. 5, s. 281-282.
[1042] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 339.
[1043] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 569.

dirhem para verme koşuluyla anlaşmaya varıldı.[1044] Faryab ve Tâlekân halkından da yıllık olarak iki yüz bin dirhem nakit para ile beş yüz yük buğday ile beş yüz yük arpa cizye vergisi alındı.[1045]

Abdullah b. Amir, daha sonra Merv, Tus ve Nisabur'u kuşatınca bölge halkı ondan eman diledi. Yapılan antlaşma sonucunda söz konusu bölgeler, Müslümanlara peşin olarak bir milyon iki yüz bin dirhem cizye vergisi ödeyecekti. Bu şehirlerde her birinin ödemesi gereken cizye vergisi ise yıllık üç yüz bin dirhemdi.[1046] Halife b. Hayyât, İbn Amir'in Merv halkıyla iki milyon iki yüz bin dirhem karşılığında anlaştığını ve buraya yakın olan Ebrşehr halkının da bir milyon dirhem para ve yüz bin ölçek vermeyi kabul ettiğini kaydetmektedir.[1047]

Belâzurî, Hatim b. en-Numan el-Bâhilî tarafından aracılığıyla Merv halkından cizye olarak iki milyon iki yüz bin dirhem vergi alındığını bildirir. Bazı rivayetlere göre bu miktar bir milyon dirhem ile iki yüz bin cerib buğday ve arpadır. Diğer bazıları da Merv halkıyla bir milyon dirhem ve iki yüz ukiyye mahsul ödemesi verilmesi karşılığında anlaşmaya varıldığını[1048] ifade etmektedirler.

Abdullah b. Amir, Ahnef b. Kays'ı da Toharistan dolaylarında bulunan Mervu'r-Rûz bölgesine gönderdi. Ahnef, buranın halkıyla altmış bin dirhem vergi vermesi karşılığında anlaşmaya vardı.[1049] Bundan sonra Ahnef, Belh üzerine yürüdü ve varılan anlaşmada bu şehir halkı dört yüz[1050] veya yedi yüz bin dirhem nakit para[1051] ile her yıl yüz bin dirhem para ve bunlara ilave olarak da beş yüz yük buğday ile beş yüz yük arpa vermeyi kabul etti.[1052]

[1044] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 570.
[1045] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 339.
[1046] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 339.
[1047] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.164-165.
[1048] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 570.
[1049] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 571.
[1050] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 165.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 104.
[1051] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 571.
[1052] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 341.

Abdullah b. Amir, daha sonra Serahs'a[1053] yöneldi ve şehir halkıyla bir antlaşma yaptı. Buna göre Serahslılar, yüz bin dirhem cizye vergisiyle beraber bin yük buğday ve bin yük de arpa vereceklerdi.[1054]

Horasan'da her bir şehre toplam bir vergi yüklenmişti ama bazı araştırmacıların sandığı gibi hepsi bundan ibaret değildi. Çünkü bu sadece şehir ve havalisinden istenen toplam cizyeyi temsil ediyordu. Bunun yanı sıra toprak vergisi ile tüccara ve sanat erbabına yüklenen vergiler de vardı.[1055]

2.2.2.7.7.9. Reyy Cizyesi

Belâzurî, Hz. Osman döneminde Reyy bölgesinden on iki milyon dirhem vergi alındığını ifade eder[1056] ancak bu meblağın cizye mi yoksa harac mı olduğunu belirtmez. Bu meblağ, muhtemelen hem cizye hem de harac vergisini kapsamaktadır. Zira diğer bölgelerden alınan cizye vergilerle karşılaştırıldığında abartılı bir rakam gözükmektedir. Belâzurî'de aynı yerde geçen başka rivayetlerde de Reyy şehrinde alınan vergileri aktarırken cizye ve harac vergisini beraber zikreder ama rakam hakkında herhangi bir şey söylemez.

2.2.2.7.7.10. Azerbaycan Cizyesi

Hz. Ömer'in, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ammar b. Yasir'in ardından Kufe valiliğine atadığı Muğire b. Şu'be, M. 650 senesinde Azerbaycan'a yönelik harekâtın yönetti. Bölge fethedildikten sonra valiliğe Huzeyfe b. el-Yemanî getirildi.[1057] Azerbaycan bölgesi bazı rivayetlere göre savaş, bazılarına göre ise barış yoluyla fethedilmiştir. Barışla fethedildiğini söyleyenlerin görüşü daha ağır basmaktadır. Buna göre Azerbaycan fethinde bulunan Huzeyfe, bölge halkıyla yüz bin dirhem cizye ödemesi karşılığında anlaşmaya vardı.[1058] Belâzurî ve İbn Hibbân'da geçen bir rivayete göre hicri yirmi ikinci yılda Muğire b. Şu'be (Huzeyfe b. el-Yeman),

---

[1053] Serahs, Merv ve Nisabur arasında bulunan eski bir şehirdir. Aynı şekilde Horasan bölgesinde bulunan geniş bir yerdir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Sehis" md., c. 3, s. 208.
[1054] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 339.
[1055] Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 39.
[1056] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 448.
[1057] Hz. Ömer döneminde kurulan ordugah şehirler olan Basra, Kûfe ve Fustat her bir bir eyalet şeklindeydi. Çevresinde olan diğer iller bunlara bağlıydı. Bundan dolayıdır ki Azerbeycan bölgesi de o dönemde Kûfe üzerinde kontrol ediliyordu.
[1058] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 455-456.

Azerbaycan'ı barış yoluyla ele geçirdi. Buranın halkıyla sekiz yüz bin dirhem cizye ödemeleri karşılığında anlaşma yaptı.[1059]

2.2.2.7.7.11. Cürcan ve Taberîstan Cizyesi

Hz. Osman döneminde Sa'id b. el-As, Kûfe valisi iken fetih amacıyla Taberîstan üzerine yürüdü. Sa'id, Tamise ve bir köy olan Nâmine'yi fethetti. Bunun akabinde Cürcanın yöneticisiyle iki yüz veya üç yüz bin dirhem ödemesini ön gören bir antlaşma yaptı. Bu para ise Müslüman gaziler aracılığı ile alınacaktı. Sa'id, daha sonra Taberîstan'ın düz yerleri ile er-Rûyan ve Denbâvend'i fethetti. El-Cibal halkı da kendisine belirli bir miktarda para ve mal vermeyi kabul etti.[1060]

2.2.2.7.7.12. Ermeniye'nin Cizyesi

Ermeniye'de birçok yer, Hz. Osman döneminde Habib b. Meslame'nin askeri harekâtı sonucunda İslam ülkesine katıldı. Onlardan biri de Tiflis'tir. Müslümanlar bu şehri kuşatınca Tefli adında bir elçi, Müslümanlara gelerek barış yapmak istediğini bildirdi. Müslümanlar da Tiflis halkının bu isteğini olumlu karşıladı.[1061]

Buna göre Habib b. Meslame'nin Ermeniye beldelerinden Tiflis ahalisiyle yaptığı anlaşmanın metni şu şekildeydi: "Her bir aile bir dinar vergi vermekle mükellef olacak. Birden fazla aileyi bir araya getirerek cizye vergisini azaltmaya kalkışmaya hakkınız olmadığı gibi bizim de cizyeyi çoğaltmak gayesiyle aynı aileyi parçalamaya hakkımız yoktur. Bizden sadakatinizi esirgemeyeceksiniz ve Allah'ın, Resulü'nün ve müminlerin düşmanlarına karşı gücümüz yettiği kadar bizlere destek olacaksınız. Ayrıca yurdumuza gelecek Müslümanların bir gece iyilikle ve makul bir şekilde ağırlamak, onlara ehli kitabın helal yiyecek ve içeceklerinden ikramda bulunacaksınız. Müminlerden biri yolunu kaybedecek olursa onu en yakın mümin ve Müslüman bir cemaate ulaştırmanız icap eder. İslam'ı kabul eder, namazı kılar ve

---

[1059] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 455.; İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, s. 285.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.151.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 103.

[1060] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 467-468.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 103.

[1061] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 297.

zekâtı verirseniz din kardeşlerimiz olursunuz. Her kim imandan, İslam'dan veya cizyeden kaçınırsa o Allah'ın, Resulü'nün ve müminlerin düşmanıdır…"[1062]

Habib b. Meslame'nin düzenlediği sefer sonucunda Ermeniye toprakları dâhilindeki Kâlîkalâ, Debîl, Erciş, Bâcüneys vb. yerler, belli bir miktar cizye vergisi ödemeleri karşılığında İslam topraklarına katıldı.[1063]

2.2.2.7.8. Mısır ve İskenderiye'nin Cizyesi

Mısır bölgesi, Hz. Ömer'in halifeliğinin yedinci (641) yılında Amr b. el-Âs'ın kumandasındaki İslam ordusu tarafından fethedilmiştir.[1064] Bu bölgenin savaşla mı yoksa barışla mı fethedildiğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Burada şu kadarını belirtelim ki bölgenin yöneticileri Müslümanlarla antlaşma yapmak istediklerinde Amr, bu durumda kararsız kalmış ve Hz. Ömer'e haber göndererek onun fikrini almıştır. Hz. Ömer de şu şekilde karşılık vermiştir: "Yemin ederim, sürekliliği olan bir cizye, paylaştırılan ve sonra da hiç yokmuş gibi heba olan ganimetten bizim için daha iyidir. Antlaşmayı kabul et ve kedilerinden cizye al."[1065] Bunun üzerine, yapılan antlaşma gereğince Mısır halkı o yıl cizye vermeyecek bir yıl sonra vermeye başlayacaklardı.[1066]

Hz. Ömer döneminde Mısır halkından cizye vergisi alındığında insanlar arasında herhangi bir etnik köken ayırımına gitmeden imkânı yerinde olan herkesten aynı oranda vergi alındığı rivayet edilmektedir.[1067]

Mısır'da da Şam bölgesinde uygulandığı gibi cizye vergisi hem nakdî hem de aynî olarak alınmıştır. Şimdi bu iki terimi açıklayalım.

Nakdî Cizye: Para (nakit) olarak alınan miktardır. Amr b. Âs, fakir olanları hariç, ergenlik çağındaki her erkekten iki dinar cizye vergisi aldı.[1068]

[1062] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 296-297.
[1063] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 279 vd.; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 378.
[1064] Diyârbekirî, **Târîhu'l-Hamîs Fi Ahvâli'l-Enfesi Nefîs**, c. 3, s. 246.
[1065] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 408.; Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Muhammed et-Temimî, **el-Hulefâu'l-Erbia**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire, 1999, s. 137-138.
[1066] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c.2, s. 62.
[1067] Ateş, **Hz. Ömer**, c.2, s. 96.

Bazı rivayetlere göre Mısır'da altın parası olanlardan dört dinar, gümüş parası olanlardan ise kırk dirhem cizye vergisi alınmıştır.[1069] Başka bir görüşe göre ise zengin olanlardan dört dinar, orta halli olanlardan iki ve daha aşağı durumda olanlardan ise bir dinar vergi alınmıştır.[1070] Amr'ın valiliği sırasında Mısır'dan alınan bu vergi, iki milyon dinara ulaştı. Daha sonraki yıllarda ise dört milyon dinara ulaştı.[1071]

Yukarıda görüldüğü gibi Mısır halkından alınan cizye vergisinin miktarı birbirinden farklıdır. Söz konusu kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak bu farklılıkların nedeni şu şekilde izah edilebilir. Birincisi o bölgede yaşayan insanların maddi durumları göz önünde bulundurularak vergi konulmuş olabilir, ikincisi ise İrfan Mahmut Rana'nın dediğine göre Müslümanların Mısır halkıyla yaptığı görüşmeler sonucunda ilk önce iki dinar nakdî vergiye ek olarak ödedikleri aynı vergiler daha sonra artırılarak dört dinara çıkmış olabilir.[1072]

Mısır halkından alınan cizye miktarındaki farklılıkların Nil Nehri'nin taşıması veya su seviyesinin azalmasıyla da ilgili olabileceği bir ihtimal olarak düşünülebilir. Zira Nil Nehri'nde su seviyesinin yükseldiği yıllarda gelirler artacağından verginin de ona göre artacağı muhakkaktır.[1073]

Aynî Cizye: Her arazi birimi başına ihtiyaca ve ekinin durumuna göre senelik olarak takdir edilen spesifik bir vergidir.[1074] Toprak sahiplerinden alınan nakdî cizyeye ek olarak her cerib toprak için Müslümanların gıda ihtiyacını karşılamak üzere, üç irdebb[1075] buğday, iki kıst zeytinyağı, iki kıst bal ve iki kıst sirke alınması

[1068] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301-302.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 217., Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 38.

[1069] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c.2, s. 62.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 95.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 170-171, 304.

[1070] Ateş, **Hz. Ömer**, c.2, s. 97.

[1071] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 306.

[1072] Geniş bilgi için bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 96.

[1073] Bkz. Ateş, **Hz. Ömer**, c.2, s. 94.

[1074] Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 38.

[1075] Hububat ölçümünde kullanılan eski bir hacim ölçüsüdür. Diğer ölçü birimleri gibi irdebbin de bölgelere, zamana ve ölçülen şeyin cinsine ya da vasfına göre muhtelif değerler alması günümüzdeki karşılığının tespitini zorlaştırmaktadır. Cengiz Kallek, "İrdeb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, c. 22, s. 440.

kararlaştırıldı. Bu yiyecek maddeleri Daru'r-Rızk'da (Yiyecek Ambarı) toplanacak ve Müslümanlara taksim edilecekti.[1076]

Aynî olarak alınan yağ, bal, sirke vb. yiyecekler cizyenin mi yoksa haracın mı bir parçası olarak kabul edilmektedir? Bu konuda kesin bir görüş olmamakla birlikte, genel olarak kabul edilen görüşe göre Mısır fethedildiği zaman oranın halkından iki dinar cizye vergisine ek olarak söz konusu yiyecekler alınmıştır. Daha sonraki yıllarda genel bir düzenlemeye gidilmiş ve halktan bu yiyecek maddeleri yerine iki dinar daha nakdî cizye alınmaya başlanmıştır. Böylece imkânı olan herkesten dört dinar cizye vergisi alınmış oldu.[1077]

Aynî cizye kapsamında Müslümanların gündelik bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere Mısır halkının yılda bir defa yünden cübbe, pelerin veya sarık, şalvar ve bir çift ayakkabı veya yünden cübbe yerine, değeri buna eşit Kıptî kaftanı vermesi, bunun yanında, Müslümanların yiyeceklerini karşılaması ve oraya gidecek Müslümanları üç gün misafir etmesi kararlaştırıldı.[1078]

Hz. Osman zamanında Amr, Mısır'dan iki milyon dinar harac ve cizye topladı. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise bu miktarı dört milyona çıkardı.[1079]

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, İfrikiyye bölgesinde fetihlere devam etti. Trablus'tan Tanca'ya kadar olan yerlerin kumandanı ile savaş yaptı ve Akûbe'ye kadar olan yerleri aldı. Kumandanı ile yapılan anlaşma neticesinde blge halkı, Müslümanlara üç yüz kantar altın verecekti. Başka bir

---

[1076] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301-302, 170, 304.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 217.

[1077] Ateş, **Hz. Ömer**, c.2, s. 96-97.

[1078] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301-302, 170-171.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 95.

[1079] Hz. Osman'ın Amr b. el-Âs'ı görevden almasıyla alakalı şöyle bir olay anlatılır. Rivayeet edildiğine göre, halife devletin mali işlerini vali Amr'dan alıp Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'e verir. Bu duruma karı çıkan Amr, görevi tekrar kendisine vermesni talep eder. Bunn üzerine Halife Hz. Osman, Amr'a: (Mısır'daki gelirlerin arttığını ima ederek) "Senden sonra Mısır'daki ineğin sütleri çoğaldı" deyince Amr: "Bundan dolayı siz, onun çocuklarını aç bıraktınız" diye karşılık verdi. Bunun akabinde Hz. Osman, Amr'ı valilikten aldı ve onun yerine Abdullah'ı tayin etti. Amr'ın görevden alınması, Mısır için iyi olmadı ve bölgenin durumu bozulmaya başladı. Maalesef Hz. Osman döneminde birçok yerde başlayan bozulma, Mısır'da da etkisini göstermiştir. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303.; Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 443.; Adem Apak, **Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 117.

rivayete göre Abdullah b. Sa'd, İfrikiyye kumandanından iki milyon beş yüz bin dinar aldı.[1080]

Abdullah b. Sa'd b. Ebi serh, Kuzey Afrika'da on beş ay mücadeleye devam ettikten sonra Mısır'a dönmüş, oradan da Nûbe'ye hareket etmiş ve Nûbe'nin Hıristiyan hükümdarını mağlup ederek onu cizyeye bağlamıştır.[1081]

Amr b. Âs, Mısır'dan sonra bölgenin diğer önemli bir merkezi olan İskenderiye'yi de fethetti. İskenderiye'nin yöneticisi Mukavkıs ile Amr b. Âs arasında yapılan antlaşma gereği bölgeden ayrılmak isteyene izin verilecek, kalmak isteyene de müsaade edilecektir. Bunun karşılığında Müslümanlara toplam on iki bin dinar vergi verilecektir.[1082] Belâzurî'de aktardığına göre Mukavkıs, Amr ile bir anlaşma yaptı. Buna göre şehir halkı on üç bin dinar verecek, isteyenin İskenderiye'den çıkabilecek, isteyen de orada kalabilecek ve ergenlik çağına giren Kıptî erkeklerden iki dinar alınacaktı.[1083]

Hz. Ömer öneminde İskenderiye'nin cizye vergisi toplamının on sekiz bin dinara ulaştığı rivayet edilmektedir. Emeviler Döneminde Hişam b. Abdilmelik zamanında ise bu miktarın otuz altı bin dinara ulaşmıştır.[1084]

İskenderiye'yi fethettikten sonra Amr b. el-Âs askerleriyle birlikte Mağrib'e gitti. Berka'ya[1085] uğradı. Burası Antâbülüs şehridir. Şehir halkıyla on üç bin dinar cizye ödemeleri koşuluyla antlaşma yapıldı.[1086] Görüldüğü gibi bu bölge sulh ile ele geçirildiğinden müşterek cizye alınması kararlaştırıldı.[1087]

Amr b. el-Âs, Ukbe b. Nâfî el-Fihrî'yi Mağrib'e vali tayin etti. O da Zevîle'ye kadar ilerledi. Zevîle ile Berka arasındaki yerler Müslümanlara itaat ettiler. Onların içerisinde Müslüman olanlar zekât, İslamiyet'i kabul etmeyip yerlerinde kalmak

[1080] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 318-318.; Ayrıca bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 256.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 104.
[1081] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 5, s. 257.
[1082] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 408.
[1083] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 310.
[1084] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 313.
[1085] Mısır ile Mağrib arasında bulunan bir yer. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314.
[1086] Bu rakamın içinde harac vergisi de bulunmaktadır. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314.; Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 225.; Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 2, s. 362.; Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 224.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 96.
[1087] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 164.

isteyenler de cizye ödeyeceklerdi. Ukbe ayrıca o, Zevile ile diğer bazı yerlerdeki kimselere kudretleri dâhilinde vergi yükümlülüğü getirdi. Amr, bütün vergi memurlarına, zenginlerden zekât almalarını ve bunu fakirlere vermelerini, zimmîlerden de cizye alıp Mısır'a göndermelerini, Müslümanların topraklarında onda bir veya yirmide bir, anlaşmalılardan da sulh şartlarına göre vergi almalarını emretti.[1088]

Durant'in aktardığına göre Amr b. Âs, İskenderiye'yi fethettiği zaman orada kırk bin Yahudi vardı. Amr, bunlardan cizye almış ve bunu da Hz. Ömer'e rapor etmiştir.[1089]

2.2.2.7.9. Kıbrıs'ın Cizyesi

Hz. Ömer döneminde Suriye valisi Muaviye b. Ebi Süfyan, Kıbrıs'ın fethi için halifeden izin isteniş ancak halife ona bu izni vermemiştir. Bu hedefinden vazgeçmeyen Muaviye, Hz. Osman zamanında da izin istemiştir. Hz. Osman ilk başta izin vermemiş daha sonra Muaviye'nin ısrarı karşısında bazı şartlar dâhilinde kendisine izin vermiştir.[1090] Muaviye Suriye sahillerinde güçlü bir donanma kurduktan sonra Kıbrıs Adası'nı fethetmiştir (28/648).[1091]

Muaviye Kıbrıs'a girdiğinde oranın yöneticisi, Müslümanlara sulh teklifinde bulunmuş; Muaviye de bu teklifi kabul etmiştir. Varılan mutabakat neticesinde Kıbrıslılar, Müslümanlara yıllık olarak yedi bin iki yüz dinar cizye vergisini ödemeyi kabul etmişler.[1092]

[1088] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314-315.

[1089] O günün şartları göz önüne alındığında bu rakamın abartılı olduğunu düşünüyoruz. Geniş bilgi için bkz. William James Durant, **Kısatu'l-Hadâra**, Zeki Necib Mahmud, (Çev.), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1998, c. 13, s. 262.

[1090] Kıbrıs'ın fethi ve Muaviye'nin Hz. Osman'dan izin alması hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 208.

[1091] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 5, s. 258-259.

[1092] Muaviye ile Kıbrıs yöneticileri arasında varılan antlaşmanın detayları hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 208-209.; İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 349.; Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 333.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 103.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 266., Ahmet Cevdet Paşa Kıbrıs halkı yıllık yedi bin altın verme karşılığında barış yaptığını aktarmaktadır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, c. 1, s. 439-440.

Tablo 1: Dört Halife Dönemi Cizye Gelirleri[1093]

Bölgeler	Nakdî		Aynî	
	Kişi başı	Müşterek	Erzak	Diğer
Suriye/Şam[1094]	1 veya 4 Dinar[1095]	70 bin dinar[1096]	Bir cerib buğday, sirke ve zeytinyağı	Bin kumaş,[1097] beş bin kılıç[1098]
Cezire	4 dinar		2 müdd buğday, 2 kıst zeytinyağı, 2 kıst susam yağı veya sirke ile bal	Müslümanları üç gün misafir etme.
Sevad	1 dinar/12 dirhem, 2 dinar/24 dirhem, 4 dinar/48 dirhem[1099]	100 milyon dirheme	Buğday ve arpa[1100]	Müslümanları üç gün misafir etme.
Mısır ve İskenderiye	1,2 ve 3 dinar[1101]	18 bin dinar,[1102]2[1103] veya 4 milyon dinar[1104]	3 irdeb buğday, 2 kıst zeytinyağı, 2 kıst bal ve 2 kıst sirke	Müslümanları üç gün misafir etme.

2.2.3. Uşûr Vergisi

Beytülmalin gelirleri arasında yer alan mallardan biri de, zimmî ve harbilerden alınan ticaret vergisidir ki buna uşûr/uşr denilmektedir. Bu verginin diğer bir adı "meks" olup cahiliye döneminde buna benzer bir vergi çeşidinden

[1093] Bu gelirler ağırlıklı olarak Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerine aittir.
[1094] Şam bölgesinde bazı yerlerde cizye alındığı fakat miktarı belirtilmemiştir.
[1095] İlk dönemlerde 1 dinar alınırken daha sonra 4 dinar alınmıştır.
[1096] Humus halkından alındı.
[1097] Kınnesrin ve Ba'lebek halkından alındı.
[1098] Ba'lebek halkından alındı
[1099] Sıralama düşük gelir, orta ve zenginlerden alınan cizye şeklindedir.
[1100] Miktar bölgelere ve anlaşmalara göre değişir.
[1101] Sıralama düşük gelir, orta ve zenginlerden alınan cizye şeklindedir.
[1102] İskenderiye cizyesi
[1103] Hz. Ömer zamanında
[1104] Hz. Osman zamanında

bahsedilir.[1105] Bu vergi, eşyanın cinsine veya vasfına, şekil ve durumuna göre alınırdı.[1106]

Uşûr, gayrimüslimlerin İslâm devletinin sınırları içinde yaptıkları ticarete karşılık alınan bir vergidir.[1107] Günümüzdeki gümrük vergisine benzemektedir.[1108] Bu vergi çeşidi ancak bir tüccar, kendi memleketinden başka bir memlekete gittiğinde alınırdı. Mesela Şamlı bir tüccar, bütün Suriye topraklarını gezse kendisinden herhangi bir vergi alınmazdı ancak Mısır veya Irak topraklarına girdiğinde kendisinden bu vergi tahsil edilirdi.[1109]

İslam tarihinde uşûr vergisinin ilk defa ne zaman ortaya çıktığına dair kaynaklarımızda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bazıları bu verginin ilk defa Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığını ifade ederken[1110] diğer bazıları da bu verginin Hz. Peygamber döneminde var olduğunu hatta İslam'dan önce de var olan tarihin en eski vergilerinden biri olduğunu ifade ederler.[1111]

Bu verginin Hz. Peygamber tarafında ülke içinde değil de dış ticaret sırasında nadiren alınan bir vergi olduğu anlatılsa da[1112] bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. zira aşağıda detaylı bir şekilde açıklayacağımız gibi şayet bu vergi Hz. Peygamber döneminde bilinen bir vergiyse Hz. Ömer ile valileri arasında meydana gelen diyalogu nasıl anlamamız gerekiyor. Bir de Hz. Peygamber döneminde bu tür vergiler alınmış olsa bile, bu vergilerin tam manasıyla oturmadığını ve Hz. Ömer döneminde sistemli bir hal aldığını söylemek mümkündür.

[1105] İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 109.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 295.; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, C. 25, s. 174.

[1106] Kayaoğlu, **İslam Kurumlar Tarihi**, s. 79.; Özkan, **Dört Halife Dönemi**, s. 139.

[1107] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 317.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 330.; Kayaoğlu, **İslam Kurumlar Tarihi**, s. 79.

[1108] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 330.; Kayaoğlu, **İslam Kurumlar Tarihi**, s. 79.

[1109] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 296.

[1110] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 640.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 109.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 132.; Güzel, **Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdarî Yapı**, s. 191.

[1111] Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, s. 184-185.; (Ed.) Akyüz, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, c. 2, s. 326.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 190.

[1112] Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, s. 184.

Bilindiği gibi Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemleri, İslam'a davet ve inşa dönemleriydi. Hz. Ömer zamanında ise ülkenin sınırları doğu ve batıda uzak noktalara ulaşınca komşu devletlerle ticari alış-veriş başladı. Burada tarafların genel maslahatı söz konusuydu. Hz. Ömer, İslâm ülkesi sınırları içine giren tüccarlardan vergi almayı uygun gördü. Nitekim Müslümanların harp halinde olduğu devletler Müslüman tüccarlardan aynı şekilde vergi almaktaydı.[1113] Yani bir mütekabiliyet söz konusuydu.

Uşûr vergisinin tam anlamıyla Hz. Ömer döneminde ortaya çıktığı ile ilgili rivayetlere gelince bu hususta Ebû Yusuf'un aktardığı bir rivayete göre Ebû Musa el-Eş'ari, Hz. Ömer'e: "Bizim tarafımızdan bazı Müslüman tüccarlar düşman ülkelere gittiklerinde oranın yönetimi bizim tüccarlardan vergi alıyor. Onlar da ticaret yapmak için bizim topraklara geldiklerinde biz de kendilerinden ticaret vergisi alalım mı, bu hususta görüşünüz nedir?" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'ari'ye şöyle cevap verdi: "Onların Müslüman tacirlerden vergi aldıkları gibi sen de onlardan ticaret vergisi al."[1114] Bu da yabancı devletlerin Müslümanlara yaptığı muamelenin aynısıyla karşılık verme işlemidir ki, günümüzde de bu kural uygulanmaktadır.[1115]

Başka bir rivayete göre Fırat Nehri'nin ötesinde bulunan ve aynı zamanda harbi bir belde olan Menbic halkı Hz. Ömer'e: "Ülkenize girmemize müsaade et, orada ticaret yapalım, biz kazanırız, sen de vergi alırsın." Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sahabesini topladı ve kendileriyle bu durumu istişare etti. Sahabe bu hususta olumlu görüş belirtince Hz. Ömer de kendilerine izin vermiştir. Böylece harbi olanlardan ilk vergiyi alan kişinin Hz. Ömer olduğu anlaşılmaktadır.[1116]

Hz. Ömer döneminde uygulanan bu vergi, aslında harbiler için konmuştur. Nitekim Yahya b. Âdem, uşûr vergisinin Müslüman ve zimmîlerden ziyade harbi olanlardan alındığını ifade eder. Ona göre Müslüman, zekâtını verir. Zimmî de kendisine düşen vergiyi ödedikten sonra herhangi bir mesele kalmaz. Asıl mesele ise

[1113] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 330.
[1114] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135. Aynı eserin 638. Sayfasında "harbi" ifadesi yerine "Rumlar" ifadesi kullanılmaktadır.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 210.
[1115] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 607.
[1116] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135.; Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 163.

İslam ülkesinin vatandaşı olmayan harbinin durumuydu. Dolayısıyla bu vergi yabancılara Müslümanların ülkesinde ticaret yapabilmesi için verilen bir ruhsattır.[1117] Uşûrun başlangıcı bu şekilde iken daha sonraları kapsama alanı genişletilmiş ve dış ülkelerde ticaret yapan Müslüman ve zimmîler de bu verginin kapsamına alınmıştır.[1118]

Hz. Ömer, ticaret mallarının vergisini tespit ederken herkesin ödeyebileceği makul bir oran belirlemiştir. Ebû Ubeyd'in ifadesine göre Hz. Ömer, insanların ticaret mallarına düşen vergileri tespit ederken: "Müslümanlardan şu kadar, zimmet ehlinden bu kadar ve harbiden de şu kadar vergi alınır." demiştir. Dolayısıyla Hz. Ömer, vergi için asgari bir miktar tayin etmemiştir. Binaenaleyh zimmîlerin mallarını Müslümanların mallarıyla aynı konumda ele almıştır. Bu nedenle vergiye tâbi olması gereken zimmî mallarının asgari miktarını, zekâta tâbi olan malların asgari miktarına hamletmiştir. Çünkü zekâta tâbi olan malların asgari miktarı malumdur. Bu miktar iki yüz dirhemdir. Zimmîleri de aynı miktarla sorumlu tutup bundan daha az miktardan kendilerini muaf tutmuştur.[1119]

Uşûr vergisinin miktarına gelince bu hususta Ebû Ubeyd'den gelen bir rivayete göre Hz. Ömer, Sevad Bölgesi'ne arazi amili olarak görevlendiren Osman b. Huneyf'e: "Harbilerin memleketlerine gittiğiniz zaman sizden ne kadar vergi alıyorlar? Osman da: "Onda bir" diye cevap verdi. Hz. Ömer: "O zaman siz de onlardan onda bir ticaret vergisini alınız." dedi.[1120] Bunun üzerine harbilerden onda bir, zimmîlerden yirmide bir, Müslümanlardan ise kırkta bir,[1121] Benî Tağlib Hıristiyanlarından ve Nabatîlerden de onda bir oranında ticaret vergisi alınmaya başlandı. Bununla birlikte Nabatîlerden zeytinyağı ve buğday için yirmide bir nispetinde vergi almaktaydı ki Medine'ye bu iki maddeden fazla miktarda ürün taşınsın."[1122] İrfan Mahmut Rana, Müslüman, zimmî ve harbilerden alınan uşûr

[1117] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 86.
[1118] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 113.
[1119] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 641-642.
[1120] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 188-189.
[1121] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135-136, 633.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 210.; Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 132.
[1122] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 633.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 638-639.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 332-333.

oranlarının birbirlerinden farklı olmasını, güvenlik sebeplerine bağlamaktadır. Yani gayrimüslimlerin soyguna maruz kalma ihtimali daha fazla olduğunu dile getirmektedir.[1123]

Hz. Ömer'in Medine'de ticaret hayatının canlanması için da bazı tedbirlere başvurduğu bilinmektedir. Nitekim onun Medine pazarına mal getiren Nabatlılar'dan genelde yüzde on uşûr vergisi alırken pazara getirilmesini teşvik amacıyla buğday ve zeytinyağından yüzde beş vergi aldığı rivayet edilmektedir.[1124] Aynı şekilde Şamlı gayrimüslim tüccarlardan zaruri gıda maddelerin için yüzde elli gümrük vergisi uygulamıştır. Çünkü o yıllarda Medine ve Arabistan'ın zaruri yiyecek ihtiyaçları Şam'dan temin edilmişti.[1125]

Hz. Ömer döneminde kıymeti iki yüz dirhemden az olan mallardan herhangi bir şekilde ticaret vergisi alınmazdı. Eldeki nakit paranın miktarı veya malın kıymeti iki yüz dirheme ulaşınca bu malların miktarı hesaplanır ve vergiye tabi tutulurdu."[1126]

Gayrimüslimlerden aynı mallar için yılda bir defa vergi alınıyordu. Zira mal sahibi kendisine terettüp eden miktarı ödemiş sayılırdı. Aynı mal için iki defa vergi ödemek söz konusu olamazdı. Aynı tüccar, bu defa başka çeşit bir malla vergi memurlarına uğradığı takdirde, kendisinden yeniden vergi alınıyordu. Bu şekilde yılda kaç defa uğrasa aynı sayıda vergi alınıyordu. Zira bu durumda tüccar memleketine dönüyor ve başka bir malla geliyordu. Birinci mal için ödenen vergi, ikinci malın vergisinin yerine geçmiyordu.[1127] Binaenaleyh söz konusu zimmînin durumu, Müslüman'ın durumundan farklı değildi. Zira Müslüman bir kişi, zekâtı ödenmemiş bir malla vergi memuruna uğrasa ondan zekât alınırdı. Daha sonra aynı

[1123] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 114.; Ayrıca bkz. Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 389.
[1124] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 639.; Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 123.; Erkal, "Beytülmal", **DİA**, c. 6, s. 91.
[1125] Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, s. 192.
[1126] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135-136.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 210.
[1127] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 644.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 188.; Hamidullah, **İlk İslam Devleti**, s. 87.

yılda zekâtı ödenmemiş başka bir mal ile uğrasa bu mal için de ondan zekât alınırdı. Zira alınan ilk zekât, ikinci malın zekâtı yerine geçmiyordu.[1128]

Harbi kişinin durumuna gelince bu kişi memleketine döndükten sonra aynı malla veya başka bir malla tekrar İslam diyarına uğrasa her uğrayışında ondan vergi alınırdı. Bu kişi, harp ülkesine geçtiği takdirde, İslam ülkesinde tâbi olduğu hüküm ortadan kalkmış oluyordu. Eğer bir daha İslam ülkesine girerse tâbi olacağı hüküm yeniden başlardı ve daha evvel İslam ülkesine hiç girmemiş bir harbiyle aynı muameleye tâbi tutulurdu. Zira ikisi arasında bir fark yoktu. Harbi olan mal sahibinin borç ve benzeri konulardaki iddiaları kabul edilemezdi. "Bu mal benim değildir." diye iddia etse de bir şey değişmez ve her durumda ondan vergi alınırdı.[1129]

Yukarıda anlatılan haricinde başka bir durum yoksa uşûr vergisi yılda bir defa alınmaktaydı. Nitekim Hz. Ömer, Ziyad b. Hudayr'ı Irak ve Suriye vergilerini toplamak üzere amil olarak tayin etti ve oralarda vergi almasını söyledi. Ziyad da denileni yaptı. Bir defasında Ziyad'ın başından şöyle bir olay geçmiştir: Beni Tağlibli Hıristiyan Araplardan bir adam, atıyla beraber Ziyad b. Hudayr'a uğradı. Ata yirmi bin dirhem kıymet takdir ettiler. Ziyad, adama: "İstesen atı bana ver on dokuz bin dirhem al, istersen at sende kalsın bin dirhem vergi öde." dedi. Adam atı tercih ederek bin dirhem vergi ödemeyi kabul etti. Aynı yıl içinde Ziyad, adamdan tekrar bin dirhem vergi alınca adam bu durumu kabullenemedi ve durumu halifeye bildirdi. Hz. Ömer de amili olan Ziyad'a şunları yazdı: "Sana uğrayan kişiden vergiyi aldıktan sonra, bir sonraki yılın aynı gününe kadar şayet malında önemli bir artış olmamışsa ondan daha vergi alma."[1130] Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman'ın da bir yıl içerisinde birden fazla vergi aldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1131]

[1128] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 644.

[1129] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 636-637.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 644-645.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 107.

[1130] Bu olayla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 136.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 640, 643-644.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 102.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 110.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 308.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 113.; Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 163.

[1131] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 170.

2.2.4. Harac/Harc/Task

Arapça bir kelime[1132] olan harac sözlükte "kira, vergi ve gelir" anlamlarına gelmektedir."[1133] Mâverdî'ye göre "Harc", kuru mülkiyetten vergi olma; "Harac" ise "kira ve faydalanma" anlamlarına gelmektedir.[1134] Bazı kaynaklarda harac yerine harc kelimesi kullanmıştır. Mesela Yâkût, "Harac" ve "Harc"ın aynı anlamlara geldiğini ifade eder.[1135] Diğer bazı kaynaklarda "harac" kelimesinin yerine onun eş anlamlısı olarak "task" kelimesi kullanılmıştır. Savaşla elde edilen toprakların haracı için "task" terimi kullanılmıştır.[1136] "Task veya tısk" şeklinde okunan bu tabir, bazı kaynaklarda, yalnızca Sevad Bölgesi'yle ilgili rivayetlerde, zaman zaman harac kelimesi yerine kullanılmıştır.[1137] Kur'an'da ise "ücret, karşılık ve menfaat" anlamlarına gelmektedir.[1138] Terim olarak harac, Müslümanların sulhen veya anveten ele geçirdiği toprak ya da toprak ürünlerinden alınan belli miktardaki vergiyi ifade eder.[1139] Bu vergi zaman içinde toprak vergisi olarak anılmıştır.[1140] Aynı zamanda ilk dönem metinlerinde zaman zaman cizye vergisiyle aynı anlamda yani birbirlerinin yerine kullanılmıştır.[1141]

[1132] Harac kelimesinin İranlıların buna "harag", Romalıların "Tributum Soli" adını verdiği ve islamdan önce de var olduğu söylense de İrafan Mahmut Rana, harac kelimesinin Arapçadan geldiğini ve İslam'la beraber ortaya çıktığını söyler. Bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 99. Ayrıca bkz. Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 114.

[1133] Ebû Ubeyd, Arapçada harac kelimesinin manasının kira ücreti ve ürün olduğunu söyler. Aynı şekilde Arapların, arazi, ev ve köleden elde edilen ürüne de harac dendiğini ifade eder. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 152.; Ayrıca bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 2, s. 251-253.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 192.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 63.

[1134] Geniş bilgi için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 186-187.

[1135] Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Harac" md., c. 1, s. 40.

[1136] Havârezmî, **Mefâtihu'l-Ulûm**, s. 86.

[1137] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 59-60.

[1138] Harc veya harac, Kur'an'da şu iki ayette geçmektedir: 1) "Ey Muhammed! Yoksa senin onlardan harc istediğini mi sanırlar? Rabbinin ecri harac daha iyidir. O, rızık verenlerin en hayırlısıdır."Mü'minun, 23/72.; 2) "Dediler ki: Zü'l-Karneyn! Doğrusu Ye'cûc ve Me'cûc bu ülkede bozgunculuk yapıyorlar. Bizimle onların arasına bir set yapman için sana bir harc (ücret) verelim mi?" Kehf, 18/94.

[1139] Kutup İbrahim, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 85.

[1140] Cengiz Kallek, "Harac" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 1997, c. 16, s. 71.

[1141] Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hristiyanlar**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 529.

Harac, arazinin mülkiyeti üzerine konulan bir vergidir. Cizyenin aksine harac hakkında açıklayıcı bir Âyet-i Kerime yoktur. Bu sebeple işin tatbiki insanların görüşlerine bırakılmıştır.[1142]

Harac alınan arazilerin başında Müslümanların savaş ve güç kullanarak fethettikleri ve halifenin belirlenmiş bir usule göre savaşanlara dağıtmak yerine, Müslümanların yararına vakfetmeyi uygun gördüğü araziler gelmektedir. Bu da genellikle savaşanları razı etmek veya Hz. Ömer'in yaptığı gibi paylarını başka şekilde karşılamak suretiyle gerçekleşmekteydi.[1143] Nitekim Hz. Ömer, Sevad, Irak ve Suriye topraklarında böyle yapmıştı.[1144]

Bazen harac, gayrimüslimlerden elde edilen vergilerin genel adı olarak isimlendirilse de, bu durum çok fazla tercih edilmemektedir. Zira bu feyin tanımı olarak kabul edilmektedir.

Harac vergisi, Allah'ın Müslümanlara fey olarak verdiği ve savaşmaksızın barış yolu ile egemenliğini ve mülkiyetini ele geçirdikleri arazilerden alınır. Arazi sahipleri, Müslümanlara normal olarak harac vergisi öder ve bu vergi, beytülmalin önemli gelirlerinden kabul edilir. Savaşmaksızın barış yolu ile fethedilen arazilerin çokluğunu göz önüne alındığında bu yoldan devlet hazinesine giren paranın bir hayli fazla olduğu anlaşılmaktadır.[1145]

Sulh anlaşmasında eğer bu arazilerin, sahiplerinde kalması hususu kayda bağlanmış ise bu durumda araziler, eski sahiplerinin mülkiyetinde kalır. Müslümanların bu araziler üzerinde hiçbir hakkı kalmaz ancak anlaşma metninde bu arazilerin, toplumun mülkiyetine geçmesi hususu kayda bağlanmış ise o zaman bu

---

[1142] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 227.; Söylemez, " İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 22, s. 118.

[1143] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 319.; Ayrıca bkz. Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 216.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 190.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 128-129.

[1144] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 319.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 128-129.

[1145] Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 216.

araziler kamu mülkiyetinin kapsamına geçer. Kamu mülkiyeti ilkesine tâbi tutulur ve harac vergisine tabi tuttu.[1146]

Harac arazileri fetihten önce kimin elindeyse Hz. Ömer, bu toprakları onlara eski sahiplerine iade etmiş ve onlardan vergi almıştır.[1147] Bu vergi, arazilerin bir nevi kirasıydı. Bu bazen Hz. Ömer'in Sevad'da yaptığı gibi muayyen bir miktar olur, bazen da zirai ürünün tamamından alınan bir pay olurdu.[1148] Mülkiyeti devlete ait olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma hakkı bırakılan araziler ile mülkiyeti gayrimüslim halka bırakılan yerler, harac vergisine tabiydi.[1149] Buna göre bir yer anveten fethedilmişse o toprakların mülkiyeti Müslümanlara aittir ancak antlaşma yoluyla Müslümanların eline geçmişse mülkiyeti eski sahiplerine ait olup Müslümanlar sadece bunlardan harac vergisi alırlar. Nitekim Yahya b. Âdem, sulhla ele geçen bölgelerdeki toprakların mülkiyetinin yerli halka ait olduğunu belirtmektedir.[1150] Aynı şekilde yerli halk, bu toprakları yakınlarına miras olarak bırakabiliyordu.[1151]

Harac arazisini iyi kullananların dinlerine bakılmaksızın hepsinin ödedikleri miktar aynıdır. Böyle bir arazinin kiracısı olan gayrimüslim, Müslümanlığı kabul etse bile, cizye'den muaf tutulduğu halde haracı ödeme hususunda muhayyer bırakılıyordu.[1152] İsterlerse bu topraklar üzerinde kalır ve daha önce verdikleri vergiyi aynen ödemeye devam ederler, ya da dilerlerse bu toprakları halifeye bırakırlardı. Halifeler de bu arazileri alır ve Müslümanlar için değerlendirirlerdi.[1153]

Harac toprağının sahibi, Müslüman olduğu halde kendisinden harac vergisi alınmaya devam ettiğinin delili şu rivayettir: "Bir adam Hz. Ömer'e gelerek 'Müslüman oldum, toprağımdan harac vergisini kaldır.' der. Hz. Ömer de: 'Senin arazin savaşla, yani zorla alınmıştır." diye cevap verir. Burası anlaşma ile ele geçirilmiş bir toprak değildir. Sahibi toprağını ister işlesin ister işlemesin, ekilip

[1146] Muhammed Bakır es-Sadr, **İktisâdunâ**, el-Mecmeu'l-İlmiyye, Basım Yeri Yok, 1408, s. 473.
[1147] Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 141.
[1148] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 275.
[1149] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 190.
[1150] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.
[1151] İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 85.
[1152] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 122.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 124, 167-168.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62-63.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 45.
[1153] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.

dikilebilen ve sulanabilen arazileri Hz. Ömer harac vergisine tabi tutmuştur ancak bir mazeret sebebiyle toprak işlenmemişse o takdirde bu arazi sahibinin harac vergisi hafifletilir ve gücünün dışında bir şeyle mükellef tutulmaz.[1154]

Aynı şekilde bir Müslüman, zimmîden harac toprağı satın almışsa yine harac ödemeye devam ediyordu.[1155] Bunun nedeni, toprağı kullanan kişinin sadece kiracı olması ve sahiplik haklarını kullanmamasıdır. Çünkü aksi takdirde eğer Müslüman'sa ödeyeceği vergi öşür olacaktı.[1156] Bu konuda Ebû Ubeyd şunları söylemektedir: "Bütün bunlar, kuvvet yoluyla fethedilen araziler, harac arazisi olarak bütün Müslümanlara ait bir feydir. Arazi ve mesken kiracıları nasıl ki elde edecekleri gelir karşılığında kira ödemek mükellefiyetinde iseler aynı şekilde ehli harac da Müslümanları idare eden devlet başkanına harac vergisi ödemek zorundadır."[1157]

Şimdi de harac vergisinin ne zaman ortaya çıktığı konusunu ele alalım. Bu hususta kaynaklarımızda birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır.

Harac vergisinin İslam'dan önce de var olduğu ve İranlıların buna harag, Romalıların Tributum Soli[1158] adını verdikleri iddia edilse de bunun tutarlı bir yanının olmadığı anlaşılmaktadır. İslam'dan önceki dönemde haraca benzer bir vergi çeşidi olsa da bunun haracla aynı olduğu söylenemez.

İslam tarihinde haracın ilk defa Hz. Peygamber döneminde ortaya çıktığını söyleyenler olduğu gibi bu vergiyi başlatanın Hz. Ömer olduğunu ifade edenler de vardır. Bazı yazarlar ise harac, cizye vb. vergilerin, isim olarak tamamen birbirlerinden ayrılmadıklarını, hepsinin aynı anlamda kullanıldığını söylerler.[1159] Tercih edilen görüşe göre ise bu verginin ilk olarak Hz. Ömer döneminde ortaya

[1154] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[1155] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 82.
[1156] Konu hakkında bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 45.
[1157] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 153.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 181.
[1158] Bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 99. Ayrıca bkz. Tuğ, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, s. 114.
[1159] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 128.; Levent Öztürk, **İslam Toplumunda Hristiyanlar**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, s. 529.

çıkmasıdır. Bunu savunanlar delil olarak Hz. Ömer döneminde fetihlere paralel olarak artan gelirleri göstermektedirler.[1160]

Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında savaşla ele geçirilen topraklar, mücahitler arasında dağıtılmamıştı. Bu topraklar üzerinde yaşayan insanlar, "esir" statüsü dışında kabul edilmiş ve bu topraklar, işletilmek üzere eski sahiplerine iade edilmişti. Buna karşılık, onlara İslâm devletine harac denilen bir vergi ödeme zorunluluğu getirilmiştir.[1161] Bu da devletin beytülmali için sürekli bir gelir anlamına geliyordu.[1162]

Hz. Ömer, Irak ve Suriye topraklarından mahsulün çeşidine göre vergi alıyordu. Bu vergi, arazinin sulanma esasına göre ayrıca ekin ve meyve bahçelerinin verimlilik durumuna göre belirleniyordu.[1163] Bu dönemde belirlenen harac miktarlarının ne olacağı, değişip değişmeyeceği hususu ise tartışılıyordu. Ayrıca bu verginin, arazinin kendisinden mi yoksa ürünlerden mi alınacağı konusu da net değildi. Ferrâ, bu iki çeşit haracı arazinin dönümüne, ekinin dönümüne ve ondalık hesabı ile mahsulün kendisine olmak üzere üç şekilden birine göre konulduğunu ifade eder.[1164] Belâzurî, toprak ister ekilsin, ister ekilmesin, cerib üzerinden kararlaştırılan harac miktarının yılda bir defa alındığını kaydeder.[1165] Dolayısıyla genel kanaate göre Hz. Ömer döneminde gayrimüslimlerden alınan harac vergisi toprağın kendisinden alınmaktaydı ancak ileride de açıklayacağımız üzere Müslümanlardan alınan öşür gibi ürününden alınabiliyordu.

Fetihlerle birlikte ele geçirilen topraklar üzerinde yaşayan halktan harac vergisi alınmıştı. Bundan böyle bu bölgelerin sakinleri hasat sonunda elde ettikleri ürünün bir bölümünü devlet hazinesine vergi olarak ödüyorlardı.[1166] "Cerîb" denen alan ölçüsü birimi (1592 m^2) başına konmuş olup nakdî veya aynî olarak ödenebiliyordu. Durum İstikrara kavuşunca nakdî ödeme, hâkim ödeme şeklini

[1160] Geniş bilgi için bkz. Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 66 vd.; Ayrıca aynı müellif, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 128.
[1161] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 63.
[1162] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 232.
[1163] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 47 vd.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 90.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 84.
[1164] Ferrâ, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 153.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 191.
[1165] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 629.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 79.
[1166] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 99-100.

aldı.[1167] Özellikle Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde harac vergisi, aynî olarak alınmaktaydı. Verginin mısır, buğday, arpa vb. cinsinden miktarı her köy ya da bazı durumlarda her bölge için belirlenip bildiriliyordu. Toplanan bu aynî vergi, Müslüman memurlar tarafından nakde çevriliyordu. İslâm devletinin hazinesine bu yolla gelen gelir, çok önemli miktarlara ulaşıyordu.[1168]

Halife Ömer, harac vergisini koyduğunda malum olduğu gibi onu genel ve kapsayıcı tutmuştu.[1169] O harac arazisi ister işletsin isterse edilmesin, ziraat yapabilecek herkese ölçerek toprak tahsis etmişti. Mülk sahibi toprağını ister işlesin ister işlemesin, haracını vermek durumundaydı.[1170] Arazisi olan erkek, kadın, çocuk, köle ve mükateb, herkese bu vergiyi getirmiş ve hepsini vergi ödeme konusunda eşit tutmuştu. Nitekim Nehrülmelik[1171] emiresi Müslüman olunca Hz. Ömer: "Harac ödemesi şartıyla onu arazisinin maliki olarak bırakın." demiştir. Onun bu sözü, verginin şümulünü ortaya koymaktadır. Hz. Ömer, mezkûr kadını, erkekler gibi haracı ödemekle mükellef tutmuştu. Yine Hz. Ömer, haracı, tahıl ekili arazi, meyve bahçelerini mahsul alınabilen ve işlenen toprakları ve sulanabildiği halde ekilmeyen araziyi de haraca tabi tutmuştur. Meskenlerin ve mükelleflerin evlerini ise bu vergiden muaf tutmuştur.[1172]

Halife Ömer, Irak'taki Sevad topraklarından sabit bir harac vergisi aldı. Hz Ömer, topraklar için belirlenen haracın miktarı ile çok yakından ilgilenir, bu oranın toprağın vergi kapasitesinin üzerine çıkmaması için tahsildarları sürekli uyarırdı. Sevad'ın haracını toplayan tahsildarların Osman b. Huneyf ve Huzeyfe'tül Yeman'a toprak sahiplerinden ödeyemeyecekleri oranlarda vergi almamaları gerektiğini hatırlatmış tahsildarlar da ona şöyle cevap vermişlerdi: "Kimseden gücünün üzerinde vergi almamız mümkün değildir. Halkın imkânlarını zorlamak bir yana, ödeyebilecekleri ölçüye bile ulaşılmamaktadır." Topraktan bir yıl içersinde birden fazla ürün alınsa bile, harac yılda sadece bir kez alınırdı. Nitekim Hz Ömer, zimmî topraklarından yılda bir kez harac almıştı ancak bu durum yalnızca "sabit harac" için

[1167] Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 37.
[1168] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 122.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 99-100.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 315.
[1169] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 150.
[1170] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 181.
[1171] Bağdad civarında bir yer ismi. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Nehru'l-Melik" md., c.5 s. 324.
[1172] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 150-151.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 100.

geçerliydi. "Nisbî harac" ise öşürde olduğu gibi yılda kaç ürün alınırsa her defa için alınırdı. Haraca tabi olan bir topraktan ayrıca öşür alınmazdı. Sel, yangın, don gibi önüne geçilmez bir doğal afet sonucunda ürünün tamamı imha olmuşsa harac yükümlülüğü o yıl için düşerdi.[1173]

Mustafa Fayda, gayrimüslimlerden alınan haracın mantığını izah ederken şunları söylemektedir. Gayrimüslimler, dinlerinde kaldıklarından dolayı cizye, kendilerine tekrar geri verilen toprakları için de harac ödüyorlardı. Diğer taraftan cizye ve haracın fey olarak kabul edildiğini, bunlardan elde edilecek gelirlerin savaşçılar ile onların soylarına ve gelecek nesilleri teşkil eden Müslümanlara tahsis edildiğini görüyoruz.[1174] Harac toprakları Müslümanların eline geçtiği için Müslümanlar isteseler bu toprakları eski sahiplerine geri vermeyebilirler. Çünkü bu topraklar onların ellerinden alınmıştır ve savaş hukuku geçerlidir. Savaş hukukuna göre fethedilen topraklar fethedenindir. Nitekim bazıları, Sevâd arazisinin bölge halkının mülkü olduğunu iddia ederler. Buna gerekçe olarak da Hz. Ömer'in ele geçirdiği arazileri, bölge halkına geri vermesi ve böylece toprak mülkiyetinin eski sahiplerine geçmesini gösterirler. Oysaki bu konudaki rivayetlere baktığımız zaman bu iddianın gerçeğe uymadığını görüyoruz. Zira Hz. Ömer, Fırat Nehri kıyısında bir arazi satın alan Utbe b. Ferkand'a: "Bu araziyi kimden satın aldın?" diye sormuş Utbe de "sahiplerinden aldım." cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer: (Muhacir ve Ensarı işaret ederek) "Sahipleri bunlardır." demiştir.[1175] Bu da bize bu toprakların mülkiyetinin Müslümanlara geçtiğini göstermektedir.

2.2.4.1. Harac Arazisinin Tarifi ve Kısımları

Harac arazisi, ölçülüp biçilen ve üzerine belli bir harac vergisi konulan toprak[1176] diye tarif edilir. Aynı şekilde sulh yoluyla ele geçen ve muayyen bir bedel karşılığında ele geçen topraklar da harac arazisi kabul edilir.[1177] Bu tür arazi sahipleri, yapılan antlaşmalara göre muamele görürler. Fazlasıyla mükellef

[1173] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 100.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 216.
[1174] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 129.
[1175] Bu konunun detayları için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 153 vd.
[1176] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 66.
[1177] Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 209.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115-116.

tutulmazlar.[1178] Sulh yoluyla Müslümanların eline geçen toprakları Mâverdî, iki kısma ayırır. Bunlardan birincisi şayet antlaşma esnasında toprakların mülkiyeti Müslümanlara verilmişse bu topraklar vakıf olur. İkincisi ise, şayet antlaşma esnasında mülkiyeti gayrimüslimlere bırakılmışsa bu durumda harac arazisi olur ve mülk sahipleri istediklerini yapabilirler. Yani satabilirler veya bir sonraki kişilere veraset yoluyla aktarabilirler.[1179] Hz. Ömer, sulh ile alınan arazileri sahiplerine geri verdi. Gayrimüslimleri yerinde bırakarak harac ödemeleri şartıyla onlarla anlaşma yaptı. Ayrıca Hz. Ömer bu arazilerin satılmasında bir sakınca görmezdi.[1180] Kural olarak, harac arazisi Müslüman olmayanların elinde bulunur ve onlar da bu toprakları ekip-biçmenin karşılığı olarak harac vergisi öderlerdi.[1181]

Maverdi, sulh yoluyla ele geçen toprakları ikiye ayırmıştır. Bunlardan birincisi, arazinin sahipleri tarafından boşaltılıp savaşa mahal kalmadan Müslümanların eline geçen arazilerdir.[1182] Hz. Ömer, Kisra'ya veya Kisra'nın ehline yahut savaşta öldürülen veya Daru'l-Harbe iltihak eden kimseye ait olan bu arazileri, bataklıkları ve posta merkezlerini beytülmale katmıştır.[1183] Bu arazi, Müslümanların işleri uğruna vakfedilir, harac vergisi konulurdu. Ücret, süre belirtilmemişse daimi sayılırdı. Zimmî veya Müslüman'ın kullanması önemli değildir. Vakıf arazi hükmüne benzetildiğinden mülkiyetini satmak uygun görülmemiştir. İkincisi ise mülk sahipleri arazi üzerinde kalır, anlaşmayla harac ödemeyi kabul ederlerse harac vergisi kararlaştırılır.[1184] Yani bu tür arazilerin durumu hakkında taraflar başta hangi şartlarda anlaşmışlarsa hükümler ona göre belirlenirdi. Barış yoluyla ele geçen toprakların harac toprağı olduğu ve dolayısıyla oranın halkından vergi alındığına dair Yahya b. Âdem, şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "Sevad, Nabatlıların elinde idi. İranlılar bölgede hâkimiyeti ele geçirince Nabatlılar, İranlılara vergi vermeye başladılar. Müslümanlar, Farslıların hâkimiyetine son vermeye Sevad'ı yerli halka bıraktılar. Nabatlılar ve dihkanlardan savaşanları da eskisi gibi topraklarında

[1178] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 132.;
[1179] Geniş bilgi için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115-116.
[1180] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.
[1181] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 21.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 78.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 58.
[1182] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 228.
[1183] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 228.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 228.
[1184] Maverdi bu konuyu eserinde detaylı bir şekilde izah eder. Ayrıntılar için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 228, 258.; el-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 199.

bıraktılar ve orada yaşayanlara da harac vergisi ödeme yükümlülüğü getirdiler. Dolayısıyla Nabatlılar daha önce İranlılara ödedikleri vergiyi bu defa da Müslümanlara ödemeye başladılar."[1185]

Arazi, şayet düşmanı esir almak, zorla çıkarmak, öldürmek, savaş yolu ile güç ve kuvvet kullanmak yoluyla elde edilmişse bu arazinin hukuki hükümleri hakkında ihtilâf vardır.[1186] Bazılarına göre bu arazi ganimet statüsüne tabidir. Arazi beşe bölünür ve taksim edilir. Beşe bölünen arazinin beşte dördü, bu araziyi fethedenlere dağıttılar. Kalan beşte bir hisse ise Kur'an-ı Kerim'de adları zikredilmiş olan sınıflara verilir. Bazılarına göre de bu arazi hakkında karar yetkisi devlet başkanınındır. Devlet başkanı, bu çeşit arazileri ganimet kabul edip beşe bölerek taksim edebilir. Nitekim Hz. Peygamber, Hayber arazisini bu şekilde taksim etmiştir. O halde bu şekilde dağıtmak devlet başkanın meşru bir hakkıdır.[1187] Devle başkanı araziyi şayet savaşa katılanlar arasında bölüştürürse bu durumda ise öşür arazisi olur.[1188] Dilerse bu tür arazileri fey kabul ederek taksim etmez. Bu durumda arazi, ilelebet Müslümanların ortak malı haline gelir. Nitekim Hz. Ömer Sevâd arazilerini bu statüye dâhil edip dağıtmamıştır.[1189] Yani Irak, İran, Suriye ve Mısır toprakları, harac arazisi olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar Muhammed Bakır es-Sadr bu toprakların mülkiyetinin eski sahiplerine ait olduğunu söylese de[1190] bunun doğru bir görüş olmadığı kanaatindeyiz. Zira savaş yapıldıktan sonra Müslümanların eline geçen topraklar ganimettir. Yetki devlet başkanındadır. Dolayısıyla burada barış hukuku değil savaş hukuku caridir ve hiçbir şekilde bu topraklar eski sahiplerinin mülkü kabul edilemez. Nitekim Abdulaziz Dûrî de bu toprakların devletin mülkü olduğunu, dolayısıyla devletin bunları ümmet adına istihdam ettiğini[1191] söyler.

[1185] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[1186] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115.
[1187] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 132.
[1188] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 69.; İslam hukukçuları bu konuda birbirlerinden farklı görüşler ileri sürmektedirler. İmam Şafiî'ye göre, bu tür arâzî ganîmet sayılır ve savaşçılara dağıtılır, öşür arâzî olur. Harac vergisi konulamaz. İmam Mâlik'e göre, arâzî vakıf sayılır. Müslümanlara tahsis edilir. Harac vergisi konur. Ebû Hanife'ye göre ise devlet başkanı bu araziyi öşür veya harac arâzîsi yapmakta ve vergi koymada serbesttir. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 228.
[1189] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 132.
[1190] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 47.
[1191] Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 57

Hz. Ömer, Sevâd arazisini bütün Müslümanlara vakfetmiştir. O her yıl ücret olarak ödenmek üzere de arazi sahipleri veya onu işletenlerin harac vergisini ödemelerini kararlaştırmış; tarlalarını ellerinde bırakmıştır. Vakfın müddetini kararlaştırmayışının sebebi, kamu yararını düşünmesindendir. Hz. Ömer'in araziyi bu şekil vakıf yapması ve bu araziyi fey olarak kabul etmesi, Resulüllah'ın Hayber ve Nadroğullarının mallarını fey olarak kabul edişindendir.[1192]

Öte yandan bu arazilerin mülkiyeti fertlerin elinden çıkıp bütün Müslümanların mülkü haline geldiğinden bir nevi vakıf olarak kabul edilmiştir. Artık bu arazilerin mülkiyeti bir kişinin veya bir zümrenin değil, bütün Müslümanlarındır. Çünkü arazi mülkiyetinin iktisadi, siyasi ve içtimai büyük önemi vardır.[1193]

Ebû Ubeyd'e göre Harac arazileri şunlardır: Sevâd, Cibal, Ehvâz, İran, Kirmân, İsfehan, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika ülkeleri ya da Allah Resulü'nün ahalisiyle sulh akdettiği Necrân, Eyle, Ezruh, Dumetü'l-Cendel ve Fedek. Aynı şekilde raid halifelerin, ahalisiyle antlaşma yaptıkları Cezîre, Ermenistan'ın bazı bölgeleri ve Horasan'ın birçok arazisi de harac arazisi sayılmıştır.[1194]

Harac arazileri ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi topraktan değil de öründen elde edilen harac mukaseme; ikincisi ise üründen değil de bizzat toprağın kendisinden alınan haracdır ki buna da vazife haracı denir. Şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

2.2.4.1.1. Harac-ı Mukaseme

Mukaseme, paylaştırmak, bölüştürmek anlamına gelmektedir. Bu verginin diğer bir ismi de nisbi haracdır. Topraktan elde edilen mahsulle doğru orantılı olan bir vergi çeşididir. Mukaseme haracı toprağın kendisinden değil de zirai üründen alınan vergidir.[1195] Bundan dolayı toprak yılda kaç defa ürün veriyorsa harac da o

[1192] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 260.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 36.
[1193] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 413.
[1194] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 614. Ayrıca Sıddıkî de bu konu hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bkz. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 79 vd.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 412.
[1195] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 190-191.; Said Havvâ, **el-Esasu fi's-Sünne**, Dâru'l-İslam, Yersiz, 1994, c. 5, s. 2388.; Vehbe b. Mustafâ ez-Zuhaylî, **el-Fıkhu'l-İslamîyyu ve Edilletuhu**, Dâru'l-Fikr, Dımek, 1989, c. 3, s. 1908.; Ahmed Abdulaziz el-Müzeynî, **el-Mevâridu'l-Maliyye**

oranda alınırdı. Diğer vergi çeşitlerinde olduğu gibi bunda da keyfilik aranmaz. Araziyi ekenin gücüne ve tahammülüne bakılarak alınırdı. Mukaseme harac, topraktan elde edilen üründen alındığından Müslümanlardan alınan öşür gelirine benzer. Her ikisinde de ürün senede kaç defa alınırsa vergi de ona göre alınır. Dolayısıyla her ikisi de ürünün yenilenmesiyle yenilenir. Bunların birbirinden farkları üründen elde edilen miktar ile hukuki mahiyetidir. Mukaseme haracın miktarı, elde edilen ürünün yarısından beşte birine kadar değişmektedir. Toprağın gücü ve kalitesine göre elde edilen ürünün de oranı belirlenir. Öşür ise toprağın sulama şekline göre ürünün onda biri ile yirmide biri oranında değişmektedir. Öşür zekâttır, harac ise vergidir, kira ücretidir.[1196]

Vergi vermekle mükellef olanlar, harac arazisine zeytin, üzüm vb. ağaçlar dikse tıpkı ekinde olduğu gibi bunlardan elde edilen ürün taksim edilirdi. Kişi burayı belirli bir bedel karşılığında kiralayabilir. Hatta ağaçların sayısına göre belirli bir ücret de takdir edilebilirdi. Her ne şekilde olursa olsun belirlenen miktar, toprağın verimliliğine göreydi. Bu tür arazilerden elde edilen ürünün vergi miktarını belirleme ise halifelerin tasarrufundaydı. Mukaseme harac usulü Mısır ve Suriye arazilerinden ziyade daha çok Irak arazilerinde uygulanmaktaydı.[1197]

Mukaseme arazisinde elden edilen vergileri toplama zamanı ekinlerin olgunlaşıp hasat dönemiydi. Uygun şartlara göre harac vergisi takdir ve tespit edilip toplanmaya başlanmışsa devamlı olarak bu ölçüler içerisinde vergi alınırdı. Azaltmak veya artırmak söz konusu olmazdı.[1198]

---

fi'l-İslâm, Zâtu's-Selasil, Kuveyt, 1994, s. 304.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 100.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 382-383.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 143.

[1196] Bkz. Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed İbn Nuceym, (970/1563), **el-Behru'r-Râik Şerhu Kenzi'l-Dekâik**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslamiyye, Yersiz, Tarih yok, c. 5, s. 116.; Ayrıca aynı eser c. 2, s. 252.; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz Âbidîn, (1252/1836), **Raddu'l-Muhtâr Ala ed-Duri'l-Muhtâr**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1992, c. 4, s. 187-188.; Ayrıca bkz. Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 143.

[1197] İbn Nuceym, **el-Behru'r-Râik Şerhu Kenzi'l-Dekâik**, c. 5, s. 114.;Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 143.

[1198] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 190-191.

2.2.4.1.2. Harac-ı Vazife

Vazife haracı, zirai üründen değil de bizzat toprağın kendisinden alınan vergidir.[1199] Diğer adı sabit haracdır.[1200] Bu harac çeşidi, toprak ister ekilsin ister ekilmesin, her halükarda toprak sahiplerinden alınırdı. Aynı şekilde bu toprak, bir yıl içerisinde birkaç defa ekilse bile ondan yalnızca bir defa vergi alınırdı.[1201] Bu durumda arazinin ekilmeye müsait olup olmamasına bakılırdı. Arazi ekilmeye müsait olduğu halde ekilmese vergi alınırdı. Muhtemelen bu uygulama hem arazinin boş kalmasından dolayı Müslümanların zarar görmemesi hem de arazi üzerinde yaşayan kişilerin çalışmaya teşvik edilmesi gözetilerek getirilmiştir.

Tekrarlayacak olursak mukaseme haracta vergi üründen, vazife aracında ise bizzat toprağın kendisinden alınmaktaydı. Vazife haracında elde edilen vergi, yılda sadece bir kez alınırdı. Nitekim Halife Ömer, bu tür arazilerden yılda bir kez belirli bir meblağ vergi almıştı.[1202] Devlet açısından harac-ı vazife, harac-ı mukasemeye oranla daha efdaldir. Çünkü devlet topraktan vergiyi sabit olarak alır ve gerisine karışmazdı.[1203]

2.2.4.3. Haracın Toplanma Zamanı

Harac gelirinin durumuna göre muhtelif aylarda toplanması, hazine işlemlerine süreklilik kazandırmakta ve harcamaların kesintiye uğramadan devamını sağlamaktaydı. Bununla birlikte gelir-gider dengesinin sağlanması açısından yıl sonunda toplanması daha uygun görülüyordu. Uygulamaların Hz. Peygamber'den itibaren başladığı anlaşılmaktadır. Başlangıç olarak da ay (hicri) takvimin ilk ayı olan Muharrem'i göstermektedir.[1204] Öte yandan İslam devletinin yeni teşekkül etmesinden dolayı vergilerin belli bir sistem dâhilinde alınması zordu. Hz. Ömer dönemiyle birlikte bu sistemin yavaş yavaş oturduğu söylenebilir.

[1199] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 629.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 190-191.; Said Havvâ, **el-Esasu fi's-Sünne**, c. 5, s. 2388.; Zuhaylî, **el-Fıkhu'l-İslamîyyu ve Edilletuhu**, c. 3, s. 1908.; el-Müzeynî, **el-Mevâridu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 304.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 382-383.
[1200] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 100.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 382-383.
[1201] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 629.
[1202] İbn Âbidîn, **Raddu'l-Muhtâr Ala ed-Duri'l-Muhtâr**, c. 4, s. 192.
[1203] el-Müzeynî, **el-Mevâridu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 304.
[1204] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 271.

Mâverdî, harac vergilerinin, konuluş biçimine göre güneş ve ay takvimleri esas alınarak toplanabileceğini ifade eder. Harac dönüm hesabiyle bizzat arazinin kendisine konulmuşsa vergi, hicri takvime göre toplanırdı. Eğer harac dönüm hesabiyle ekili alana konulmuşsa vergi güneş yılına göre tahsil edilirdi. Eğer harac mahsulün belli bir yüzdesi üzerinden alınacaksa vergi hasat zamanında alınırdı."[1205] Mahsulün yetişip olgunlaşma zamanı, vergi tahsil ayı olarak kabul edilmiştir. Şu kadar var ki Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşmalarda görüldüğü gibi bölgelere göre cizye tahsil ayı olarak uygun zamanlar da seçilebiliyordu.[1206]

2.2.4.4. Harac Arazisinin Satılması

Harac arazileri eski sahiplerine geri verildikten sonra, onlar arazilerini işletir ve Müslümanlara vergi verirlerdi. Harac usulü tatbik edildikten sonra arazileri, sahiplerinin elinden almaya kimsenin hakkı yoktu. Bu arazileri işletme onların hakkıydı. Sahipleri nesilden nesile varis olurlar, alıp satabilirlerdi. Halife de arazilerden harac alırdı. Vergi mükelleflerine, güçlerinin üstünde yük yüklenmezdi.[1207] Nitekim Halife Ömer: "Ehli zimmettin köle ve arazilerini satın almayınız." dediği rivayet edilir. Bunun nedeni, söz konusu arazilerin bütün Müslümanlara ait ortak bir fey olarak kabul edilmesiydi. Utbe b. Ferkad, Fırat nehri kıyısında bahçe yapmak maksadıyla bir tarla satın aldı. Bu durum Hz. Ömer'e bildirilince Hz. Ömer Utbe'yi yanına çağırdı ve ona: "Bu araziyi kimden aldın" diye sordu. Utbe: "sahibinden" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Muhacir ve Ensardan bir grup yanında olduğu bir esnada, Utbe'ye: "Muhacir ve Ensarı işaret ederek: "Sahipleri bunlardır. Bunlardan herhangi biriden arazi satın aldın mı?" dedi. Utbe: "Hayır" deyince, Hz. Ömer: "Öyleyse bu tarlayı kimden satın aldınsa onu geri ver ve paranı al." dedi.[1208] Dolayısıyla harac topraklarının mülkiyeti Müslümanlara ait olup işletme hakkı söz konusu olan zimmîlere aittir. Gayrimüslimler ellerindeki torakları işlettikleri müddetçe tasarruf hakkı kendilerindeydi. Alıp satabilirlerdi. Bu toprakları ihmal ettikleri zaman devlet başkanı bu toprakları kendilerinden alıp bir başkasına verme hakkına sahipti.

[1205] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 190-191.
[1206] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 270.
[1207] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[1208] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 157.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 65.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 416.

Harac arazisinin satın alınmamasının iki nedeni vardı. Bunardan birincisi, harac arazisinin bütün Müslümanlara ait bir fey olarak kabul edilmesidir. İkincisi ise harac ödemenin zillet şiarı olarak kabul edilmesidir. Bunlar, Hz. Ömer'den bize intikal eden uygulamalar ortaya koymaktadır. Zira Hz. Ömer: "Hiçbiriniz, Allah kendisini zilletten kurtardığı halde, zillette rıza göstermesin." demiştir. Ebû Ubeyd, Ali b. Ebî Talib'in de Hz. Ömer'in bu hususstaki görüşlerine aynen muvafakat ettiğini kaydetmiştir.[1209]

2.2.4.5. Sahibi İslam'a Giren Harac Arazisinin Durumu

Gayrimüslimlerin elinde olup Müslümanların eline geçen topraklara harac ve bu topraklar üzerinde yaşayan kişilerin Müslümanlara yıllık harac vergisi ödediklerini örnekleriyle gördük. Acaba harac topraklarına sahip iken Müslüman olanların durumu hakkında kaynaklarımız bize ne anlatıyor?

Yahya b. Adem'e göre toprak parçası anveten Müslümanların eline geçmişse ve o toprakların gayrimüslim sahipleri Müslüman olduğu takdirde harac vergisini ödemeye devam edeceklerdi. Nitekim bir adam Halife Ömer'e gelip "Ben Müslüman oldum, benim arazının üzerinden harac vergisini kaldır." dediğinde Hz. Ömer ona: "Senin toprağın savaşla alınmıştır. Bu nedenle vergiyi kaldıramayız" karşılığını vermiştir.[1210] Aynı şekilde İslam'ı kabul eden Nehrülmelik emiresinin durumunu soranlara Hz. Ömer şu cevabı vermiştir: "Harac vergisini ödemesi şartıyla arazisini elinde bırakın." Demiştir.[1211]

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde bir köy reisi İslam dinini tercih ederek Hz. Ali'nin yanına geldi. Hz. Ali, ona şöyle dedi: "Yurdunda ikamet edersen mükellef olduğun cizye vergisini üzerinden kaldırırız. Şayet yurdunu terk edersen topraklarına sahip çıkmaya biz daha fazla hak sahibiyiz."[1212]

Bir başka haber de Rufeyl, Müslüman olduğu zaman Hz. Ömer haracını ödemek şartıyla toprağının mülkiyetini kendisine geri vermiştir.[1213] Dolayısıyla kişi

[1209] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 160.
[1210] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 184.
[1211] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 168.
[1212] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 168.
[1213] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 184.

Müslüman olup kendi yerinde kaldığı zaman arazisini işlettiğinde ondan harac vergisi alınırdı.[1214] Zimmî biri, Müslüman olduğu zaman, üstünde yaşadığı toprakla ilgili iki husus bulunmaktadır. Ya toprağında kalıp harac ödemeye devam edecektir, zira Hz. Ömer, harac toprağını öşür toprağına çevirmeyi kabul etmemiştir ya da toprağını terk eder başka bir toprak üzerinde yaşamaya devam edecekti.[1215]

Abdülaziz Dûrî, ikinci halife Hz. Ömer'in, haracı bir vergi olarak değil de toprak kirası olarak değerlendirdiğini ve bu nedenle toprak üzerinde yaşayan kim olursa olsun kirasını vermek zorunda olduğunu, dolayısıyla bu konuda Müslim, gayrimüslim ayırımının söz konusu olmadığını ifade eder.[1216] Zira harac arazileri ümmetin mülkü haline geldiğinden bu topraklar üzerinde yaşayan kişilerin dinine bakılmaksızın kendilerinden bu kira alınırdı.[1217]

Yukarıdaki açıklamalara rağmen ortada şöyle bir problem çıkmaktadır: Acaba harac vermesi gereken bir toprak üzerinde yaşayan zimmî, Müslüman olunca harac ve öşrü beraber vermek zorunda kalır mı? Raşid halifelerin uygulamalarından bu hususta kesin bir kanaate ulaşamadığımızı ifade etmek isteriz. Bununla birlikte bazı İslam âlimleri, Müslümanların harac vergisini ödedikleri araziye ayrıca öşür vergisi düşmediğini söyler. Zira Hz. Ömer ve Hz. Ali, İslam'ı kabul eden köy reisinden ayrıca öşür vergisi almamıştır. Ebû Ubeyd ve diğer bazı âlimlere göre ise hem harac hem de öşür öder. Ebû Ubeyd, bu hususdaki görüşünü şöyle izah eder: "Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin ayrıca öşürden bahsetmemiş olmaları, bu durumda olan Müslümanların üzerinden öşür vergisini düşürmez. Zira öşür vergisini vermek her Müslüman arazi sahibi için bir mükellefiyettir. Arazi satın alan veya mülk edinen Müslümanlara ayrıca bu mükellefiyeti şart koşmak gerekmez. Mesela Hz. Peygamber: 'Kim bir ölü araziyi ihya ederse o arazi onundur.' diye buyurmuştur. Görüyoruz ki Hz. Peygamber, burada ayrıca öşür vergisini şart koşmamıştır. O halde hiç kimse bunu ileri sürerek, böyle bir kimseye öşür vergisi yoktur, diyemez. Nitekim Resulüllah ve ondan sonra gelen halifeler, araziyi ikta olarak verdikleri zaman öşür vergisini ayrıca

[1214] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 184.
[1215] Bkz. Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 67-38.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 37.
[1216] Abdulazîz Dûrî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, Hayrettin Yücesoy, (Çev.), Endülüs Yayınları, İstanbul, 2016, s. 50.
[1217] Dûrî, **İlk Dönem İslam Tarihi**, s. 136.

zikrettiklerine dair bir rivayet bulunmamaktadır ancak Allah'ın hükmü ve Hz. Peygamber'in sünnetine göre ister şart koşulsun isterse koşulmasın her Müslüman'a arazi mahsullerinden öşür vergisi düşmektedir. Harac vergisi, herhangi bir Müslüman'ın sahibinden kiralayıp ektiği arazi gibidir. Bu durumda kiracı hem harac hükmünde olan kira ücretini ödemek hem de nisaba varırsa elde ettiği ürünün onda birini ödemek zorundadır. Öşür ve harac vergilerinin harcandığı yerlerin ayrı oluşu da bu iki verginin iki ayrı hak olduğunu bizlere göstermektedir. Nitekim harac arazisinin vergileri araç-gereç ve erzak ile halkın ihtiyaçlarına harcanır. Hâlbuki zekât malum sekiz sınıfın hakkıdır. O halde bu iki haktan biri diğerini ilga etmez. Birçok âlim bu doğrultuda görüş beyan etmiştir."[1218] Fakihler bu konudaki görüşleri ise birbirinden farklıdır.

2.2.4.2. Bazı Bölgelerin Harac Miktarı

Harac miktarı konusu kaynaklarımızda farklı görüşler bulunmaktadır. Öyleki hangi üründen ne kadar harac alınacağı konusunu tespit edebilmek alabildiğine güçleşmektedir.

İslam coğrafyasında yaşayan bütün gayrimüslimlerden aynı oranda harac vergisi alınmıyordu. Harac miktarı zaman ve mekâna göre değişebiliyordu.[1219] Haracdan her yıl elde edilen gelirlerin toplamına "İrtifâü'l-Harac" adı veriliyordu.[1220]

Hz. Ömer döneminde Irak, Suriye ve Mısır fethedildikten sonra ortaya çıkan en önemli problem, bu ülkeler için yeni bir tarımsal sistemin kurulmasıydı. Bu üç ülkenin de İslam'dan önceki şartları ve vergi düzenleri farklıydı. Hz. Ömer, fethedilen bütün bu tür toprakları kamulaştırarak halka ait mülk olduğunu ilân etti. Orta sınıfa ve fakir çiftçi ailelerine ait topraklar, sahiplerine bırakılarak harac vergisine tabi tutuldu. Harac miktarının tayin ve toplanma yöntemlerini belirlemede bölgede daha önce yürürlükte olan vergi toplama yöntemlerinden faydalandı ve bazı

[1218] Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 168 vd., ayrıca aynı eser, s. 222-223.
[1219] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 188.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 291.
[1220] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 291.

değişiklikler yaptı. Yapılan en önemli değişiklik, halkı köle olarak gören ve bir nevi feodal bir yapıya bürünen toprak ağalığı sistemini ortadan kaldırmasıydı.[1221]

Araziden elde edilen vergiyi belirleyen birçok etken bulunuyordu. Vergi miktarı toprağın verimliliği veya çoraklılığına göre değişiklik arz ediyordu. Ayrıca araziye ekilen ve dikilenlerin çeşidi ve cinsleri de vergi alımını etkilerdi. Araziden elde edilen ürünü belirleyen bir başka faktör de arazinin sulu veya susuz oluşuydu. Bir diğer etken de arazinin şehir, yollar ve caddelere yakın veya uzak olması, arazinin kıymetinin düşük veya yüksek olmasıdır.[1222] Belâzurî, bu konuda şunları yazmaktadır: "Bütün bu farklı miktardaki haraclar, toprakların ve suların pazar yerlerine yakınlık ve uzaklıklarına göre değişik şekillerde konulmuştur."[1223] Arazinin kıymeti fazla ise harac vergisi dirhem olarak alınırdı. Hububat veya meyve olarak alınması cihetine gidilmezdi. Bütün bunlar oradan alınacak geliri doğrudan etkiler ve devlet başkanı bunları göz önünde bulundurarak oranın halkından vergi almaya çalışırdı.[1224]

Müslümanlar, yeni yerleri fethettikleri zaman, son derece adil davranmış ve oranın yerel halkını düşünerek hareket etmişlerdir. Onlara güçlerinin üstünde yük yüklememişlerdir. Zira İslam dini Müslümanların zulmetmesine mani oluyordu. Hz. Ömer, oranın yerel halkına: "Sizler İslam'dan önceki yöneticilere ne kadar vergi öderdiniz?" diye sorunca: "Yirmi yedi dirhem." dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Sizden bu kadar almayacağım" dedi. Bu da İslâmî fetihlerin insanlar arasında adaleti temin ettiğini göstermektedir. Hz. Ömer toprağın genişliğine göre haracın verilmesi gerektiğini öngörüyordu. Bu da ahalinin gözetilmesi ve fey konusunda güç yetiremeyecekleri bir miktarla sorumlu tutulmamaları demekti.[1225]

Hz. Ömer, Kufe, Basra ve Şam'ın ahalisine birer mektup yazarak kendi aralarında en hayırlı ve salih birer adam göndermesini istedi. Kufeliler, Osman b. Ferkad'ı, Şamlılar, Ma'n b. Yezid'i, Basralılar da Haccac b. İlat'ı gönderdiler.

[1221] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 101.
[1222] Detaylı bilgi için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 230.
[1223] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 379.
[1224] Detaylı bilgi için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 230.
[1225] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37-38.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 325-326.

Bunların her üçü de Benu Seleme kabilesine mensup kişilerdi. Sonra Hz. Ömer, her üç şahsı da memleketlerine, haracı toplamak için amil olarak görevlendirdi.[1226]

Harc vergisi hakkında bu genel bilgileri verdikten sonra şimdi de Raşid Halifeler Dönemi'nde Müslümanların beytülmaline hangi bölgeden ne kadar harac geliri geldiğini görelim.

2.2.4.2.1. Sevad Haracı

Sevad Bölgesi veya bir başka ifadeyle Irak arazileri, Raşid Halifeler Dönemi'nde beytülmale en fazla gelir getiren bölgedir. Zira hem bölge topraklarının verimli olması hem de suyunun bol olması, bu bölgenin önemini daha da artırmaktaydı.

Daha önce beytülmalin oluşumunda önemli etkisi olan divan sistemini izah ederken söylediğimiz gibi Hz. Ömer, fetih sonrası Sevad Bölgesi'ndeki arazileri mücahitlere dağıtmayıp eski sahiplerine geri vermiş ve onlardan yıllık olarak düzenli bir şekilde vergi alıp Müslümanlara dağıtmıştı. Bu uygulama diğer halifeler döneminde de devam etmiştir. Kaynakların çoğunda Hz. Ali'nin de Hz. Ömer'in bu uygulamasını aynen devam ettirdiği yazılır. Bununla birlikte Ebû Yusuf'un naklettiğine göre Hz. Ali, fethedilen Sevad topraklarını Müslümanlar arasında bölüştürmek istemiş fakat Müslümanlar arasında fitne çıkacağından endişe ettiği için dağıtma fikrinden vazgeçmişti.[1227]

İranlıların ilk zamanlarında Sevad arazisinden alınan verg mahsulün durumuna göre en az % 10 idi. Bu oran zamanla ürünün yarısına kadar yükseldi. Bu vergiyi halktan alan ilk İran hükümdarı, Kubaz b. Firuz'dur. O dönemde alınan toplam vergi miktarı, 150.000.000 dirhemi bulmuştu.[1228] Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, Müslümanlar bölgeye hâkim olduktan sonra toprakların daha önce yapılmış olan ölümü aynen kabul etti. Ebû Yusuf ve Ebû Ubeyd'in yazdıklarına göre

[1226] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s.112.
[1227] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 83-84.
[1228] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.

Hz. Ömer, bölgeye görevli gönderdi ve araziyi ölçtürdü. Arazinin büyüklüğünün 36 milyon cerib sahip olduğu tespit edildi.[1229]

Sevad Bölgesi'nde yıllık ne kadar harac alındığı ile alakalı kaynaklarımızda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayette Hz. Ömer vefat etmeden bir yıl önce bu bölgenin haracının yüz milyon dirhem olduğu ifade edilmektedir.[1230] Ebû Yusuf, Irak vergilerinin milyon ukiyyeye ulaştığını söylemektedir.[1231] Sûlî, ise Sevad Bölgesi haracının Hz. Ömer döneminde 70 milyon dirhem olduğunu, Hz. Osman döneminde 100 milyon dirheme ulaştığını ifade eder.[1232] Yâkûbî ise Hz. Ömer zamanında senenin başında 80 milyon, yıl sonunda ise bu rakamın 120 milyon dirheme ulaştığını aktarır.[1233] Çağdaş yazarlardan Şibli Numani ise Irak'ın tümü için belirlenen arazi vergisinin 86 milyon dirheme ulaştığını ifade eder.[1234] Kaynaklarda ulaşabildiğimiz kadarıyla Hz. Ömer döneminde alınan haracın en yüksek seviyeye ulaştığı miktar, 120 milyon dirhemdir.[1235] Mustafa Fayda, Hz. Ömer döneminde harac miktarının giderek artmasını, savaşların azalması ve ziraat için gerekli huzurlu ortamın gerçekleşmesiyle açıklamaktadır.[1236] Amr b. Âs, Mısır'ın fethinden sonra kendisinden baka yerlerin fethi için Hz. Ömer'den izin istemesi ancak halifenin buna müsaade etmemesi bu durumu kanıtlar mahiyettedir. Zira Hz. Ömer, o güne kadar fethedilen toprakların yeterli olduğunu ve bundan sonra yapılması gerekenin ise insanların gönüllerini fethetmek olduğunu dile getirmiştir.[1237]

Müslümanların eline geçinceye kadar Sevad Bölgesi'nin vergileri, dihkan denilen büyük toprak sahiplerince toplanıyordu. Kadisiye Savaşı'ndan sonra Sevad'daki bütün dihkanlar Sa'd b. Ebî Vakkas'la bir anlaşma yaparak vergilerin toplanması ve gönderilmesi sorumluluğunu üstlendiler.[1238]

[1229] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 38.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 148.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.
[1230] Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 114.
[1231] Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 114.
[1232] Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 219.
[1233] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s.44.
[1234] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 201-202.
[1235] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.
[1236] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 52.
[1237] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 2, s. 204 vd.
[1238] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 369.; el-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 361.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 118.; Belâzurî'de geçen bir rivayere göre, Sa'd b. Ebi Vakkas,

Ebû Yusuf'tan nakledildiğine göre Hz. Ömer, Sevad arazisini ölçtürmek ve vergi işlerini düzene sokmak üzere görevlendirdiği Osman b. Huneyf ile Huzeyfe b. el-Yemân'a haber göndererek kendisine birer dihkan göndermelerini ister. Dihkanların her biri, yanlarında Hîre halkından birer tercümanla Medine'ye gelirler. Hz. Ömer kendilerine: "İranlılara ne kadar vergi ödüyorsunuz?" diye sorunca onlar: "Yirmi yedi dirhem." cevabını verirler. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Ben buna razı olamam." diyerek işlensin-işlenmesin her cerib araziden bir dirhem ile bir kafiz buğday veya arpa vergi alınmasını emretti.[1239] Hz. Ömer'in daha önceki vergi miktarlarını öğrendikten sonra, kendi düşüncesine göre yeni bir miktar tespit etmesi önemlidir.

Hz. Ömer'in Sevad Bölgesi'nde arazinin haracını belirlerken Sasanilerin vergi sisteminden kısmen yararlandığı anlaşılmaktadır. Arazinin ölçülmesi, cerîb ölçü biriminin kullanılması, mahsul miktarının değil de toprak büyüklüğünün esas kabul edilmesi, Sasani tesirinin ana çizgileri olarak kendisini göstermektedir. Bunun yanında bazı mahsullerin vergiye tâbi tutulması ile hemen bütün harac miktarları da Müslümanlarca kararlaştırılmıştır.[1240]

Sevad topraklarında yetişen ürünlerden alınan vergileri iki kategoride ele almak mümkündür: Birincisi her cerîb araziden harac olarak alınan bir "dirhem" para ile bir "kafiz" mahsul ikincisi de buğday, arpa, hurma, üzüm ve diğer ürünlerden alınan haractır.[1241] Hz. Ömer Sevad arazisini memurlar aracılığıyla ölçümlerini yaptıktan sonra her toprağın durumunu göz önünde bulundurarak ona göre haraclarını belirlemiştir. Buna göre bazı arazi tarım ürünlerinin harac miktarları şöyledir:

Kadisiye savaşından sonra er-Rumiyye denen yere geldi. Oranın halkıyla bir anlaşma yaptı. Anlaşma gereği gitmek isteyene engel ulunmayacak yerinde kalmak isteyenler de belli bir miktarda harac ödemek kaydıyla yerlerinde kalabileceklerdi. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 367.

[1239] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37-38.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 103, 105.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 53.

[1240] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 55.; Ayrıca bkz. Aynı müellif, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 130.

[1241] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 47.

Üzüm: Her 1 üzüm ceribine 10 dirhem,[1242]

Hurma: Her 1 hurma ceribine 8 dirhem.[1243]

Yaş hurma: Her 1 yaş hurmalığı ceribine 5 dirhem,[1244]

Şeker kamışı: Her 1 şeker kamışı ceribine 6 dirhem,[1245]

Zeytin: Her 1 zeytinlik ceribine 12 dirhem[1246]

Çayırlık: Her 1 çayırlık ceribine 5 dirhem,[1247]

Ağaçlık: Her 1 cerib ağaçlık topraktan 10 dirhem para ve 10 kazif hububat.[1248]

Sebze: Her 1 sebze ceribine 5 dirhem[1249]

Buğday: Her 1 buğday ceribine 4 dirhem[1250]

Arpa: Her 1 arpa ceribine 2 dirhem[1251]

Mercimek: Her 1 mercimek ceribine 8 dirhem[1252]

Susam: Her 1 susam ceribine 8 dirhem[1253] Her 1 susam ceribine 8 dirhem[1254]

[1242] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36-37.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 104.

[1243] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 104.

[1244] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37.; Sûlî, Hz. Ömer'in hurmanın cinsine göre harac aldığını Geniş bilgi için Bkz. Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.

[1245] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 104.

[1246] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 147.

[1247] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.

[1248] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.

[1249] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.

[1250] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 104.

[1251] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161, 229.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 104.

[1252] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.

Yonca: Her 1 yonca ceribi için 5 dirhem[1255]

Pamuk: Her 1 pamuk ceribine 5 dirhem[1256]

Hz. Ömer, ulanan tarlalara 1 dirhem, yağmur ile sulanan hurma tarlalarına 1 öşür, kova ile sulanan tarlalara yarım öşür harac vergi koydu.. Toprağı ekilen hurmalığı vergiden muaf tuttu.[1257]

Görüldüğü gibi buğday ve arpa yetişen 1 cerib topaktan 1 dirhem para ile 1 kafiz ölçek hububat alınması, ikinci grup haberlere göre ise buğday ve arpanın da bulunduğu hurma, üzüm, zeytin, mercimek, susam, pamuk, ağaçlık, yonca ve şeker kamışının yetiştiği topraklardan harac alınması kararlaştırılmıştır. Bütün bu mahsul çeşitlerinin yetiştiği topraklardan alınacak haracın, dirhem olarak miktarı belirlenmiştir. Sevad'da harac alınacak toprak alanının cerib ölçeğiyle, harac miktarlarının ise dirhem, kafiz ve aynı zamanda bir ağırlık ölçeği olan cerible belirlendiği ortaya çıkmaktadır.[1258]

Hz. Ömer döneminin ilk yılında yani 634-35 senesinde Sevad arazilerinden alınan harac miktarının birkaç milyon dinara ulaştığı anlaşılmaktadır.[1259] Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda on yılık Hz. Ömer dönemi ile Hz. Osman döneminin ilk altı yılında fetihlerin hızla arttığını ve buna paralel olarak harac gelirinin de artığını göz önünde bulundurursak beytülmale yani devlet bütçesine giren harac miktarını hesap edebiliriz.

Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın takip ettiği harac uygulamasının Hz. Ali döneminde de devam ettiği, Belâzurî'de geçen şu rivayetten anlaşılmaktadır: "Ali, Ebû Zeyd el-Ensarî'yi Fırat ırmağının suladığı yerlere gönderdi. Daha sonra bölgelerin, kazaların, köylerin, bunlar arasındaki yerlerin "Nehrü'l-Melik, Kûsâ, Behâresîr, er-Rûmekan, Nehru Cevher, Nehru Durkît ve el-Bihkubazat isimlerini

---

[1253] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.
[1254] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.
[1255] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 377.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.
[1256] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 377.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.
[1257] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 37.
[1258] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 51.
[1259] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 224.

saydı. Hz. Ali, iri taneli buğday yetişen her cerîb topraktan bir buçuk dirhem para ve bir sâ' yiyecek; orta büyüklükte buğday yetişen her cerîb topraktan bir dirhem, küçük taneli buğday yetişen her cerîb topraktan üçte bir dirhem ve arpa yetişen her cerîb topraktan buğdayın miktarının yarısı oranında vergi alınmasını emretti. Ayrıca hurma ve ağaçların beraberce yetiştirildiği bahçelerin her cerîbinden on dirhem, üç yılını tamamlayıp dördüncü yılına girmiş ve üzümü tatlanmış her cerib üzüm bağından on dirhem vergi alınması, köylerdeki kendiliğinden yetişmiş yanından geçenlerin meyvesini yediği hurma ağaçlarından ayrıca hıyar, çiçek tohumları, susam ve pamuk gibi sebzelerden vergi alınmasını emretti.[1260]

2.2.4.2.2. Suriye/Şam Haracı

İslam'dan önce Bizans vergi sistemi geçerliydi. Bu konudaki bilgiler günümüze ulaşmış olan Yunan ve Suriye hukuk metinlerinden elde edilmiştir. Suriye'deki Bizans mali kurumlarının temeli, Konstantin ve Diokletian'ın reformlarına dayanıyor. Bunlardan Diokletian, yaptırdığı toprak ve nüfus sayımının sonuçlarına göre ülkeyi, üretilen ürünlerin değeri açısından eşit birimlere ayırdı.[1261] Dolayısıyla vaktiyle Suriye'de bir Yunan kralının koyduğu vergi sistemi, kısmen de olsa varlığını sürdürmüştür. Sözü edilen kral, arazileri nitelik ve verimlilik derecelerine göre sınıflandırmış ve buna göre değerlendirmişti. Kanun, Miladi 6. yüzyılın başlarında Süryaniceye tercüme edilmiş olup Müslümanlar bu toprakları ele geçirdiklerinde yürürlükteydi. Çeşitli delillerden Hz. Ömer'in Mısır'da yaptığı gibi eski sistemin Suriye'de de devam etmesine izin verdiği anlaşılmaktadır.[1262] Bunun sınırlı bir zaman dilimini kapsadığı anlaşılmaktadır. Zira Suriye'de uygulanmakta olan Bizans vergi toplama sisteminin Müslümanların vergi sistemine çok benzemediği görülüyor.[1263]

[1260] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 378-379.

[1261] Bölgede mevcut olan toprakalar ve bunlardan elde edilen ürünler hakkında geniş bilgi için bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 107 vd.; Ayrıca bkz. Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şam Bölgesindeki Vergiler", **İstem**, s. 196.

[1262] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 205.

[1263] Biznas vergi sisteminde İugum (Bizans'ta kullanılan bir toprak birimi) denen ve son derece karmaşık olan bir vergi sistemi vardı. Dolayısıyla halkın da memnun olmadığı bu vergi sistemini Müslümanlar değiştirme yoluna gittiler. Bu suretle, birkaç tür dışında kalan eski Yunandan o güne kadar gelen vergi usulleri kaldırılarak yerine daha merkezîleştirilmiş bir usul getirilmiş, vergi tarh

Bizans yönetimindeki Suriye'de özellikle kırsal alanlarda iki çeşit vergi alınıyordu. Bunlardan birincisi, düzenli vergiler, ikincisi de özel istekler doğrultusunda alınan düzensiz vergilerdi. Bunlara ek olarak savaş vergileri, nakdî bir vergi olan taç vergisi, Roma idaresi ve askeri birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak için alınan yiyecek vergisi de bulunuyordu.[1264]

Müslümanların bölgeye hâkim olduktan sonra orada yürürlükte olan vergi sisteminden kısmen faydalanmış olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte mevcut sistem üzerinde ciddi değişikliklerin de yapılması kaçınılmazdı. Nitekim bu vergi sistemi daha sonra değiştirilmiş ve Müslüman fatihler tarafından iki çeşit toprak vergisinin olduğu bir sistem getirilmişti. Birinci toprağın sahibinden alınan sabit bir miktardaki vergidir. Meselâ her carib için bir dinar artı bir miktar tahıl olarak alınıyordu. Müslümanların getirdiği ikinci tür toprak vergisi ise elde edilen hasatla orantılı olarak alınıyor ve miktarı hasadın verimine ve durumuna göre artıp eksilebiliyordu.[1265]

Sevad Bölgesi'ndeki topraklardan alınan harac miktarı hakkında detaylı bilgi bulunurken aynı şeyi Suriye Bölgesi için söylemek mümkün değildir. Suriye bölgesinin haracı bazı kaynaklarda genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Mustafa Fayda bunun nedenini, tarihçilerin ve bilhassa vergilerle uğraşan hukukçuların kendi zamanlarındaki uygulamaları veya Sevad Bölgesi haracına ait haberleri, Suriye veya Cezire bölgeleri için de geçerli gösterme çabasına bağlamaktadır.[1266]

Sevad Bölgesi'nde olduğu gibi Suriye bölgesinin vergi sistemi, savaşla alınan topraklar ve anlaşma ile ele geçirilen toprakların vergisi olmak üzere ikiye ayrılıyordu.[1267] Hz. Ömer, Suriye'de yaşayan halkın topraklarına harac vergisi getirmiş ancak yukarıda değindiğimiz gibi bu vergi miktarı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

---

ve toplanmasına ilişkin yöntemler oldukça basitleştirilmiştir. Bkz. Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 119.

[1264] Bizans vergi sistemi hakkında bkz. Dûrî, "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şam Bölgesindeki Vergiler", **İstem**, s. 196.

[1265] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 109.

[1266] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 60.

[1267] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 119.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 60.

Hz. Ebû Bekir döneminde Suriye Bölgesi'nde görev yapan Halid b. Velid, el-Bikâ toraklarını ele geçirdikten sonra Ba'lebek halkıyla yaptığı anlaşma gereği bölge halkı Müslümanlara harac vergisi verecekti.[1268] Belâzurî ise Be'lebek'in Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Ebû Ubeyde tarafından fethedildiğini kaydeder.[1269] Daha sonra Ebû Ubeyde, Humus/Hıms üzerine gittiğini ve Humus halkıyla bir anlaşma yaptığını kaydeder. Anlaşma gereği bölgede kalmak isteyenler Müslümanlara belli bir miktar harac vereceklerdi.[1270] İbnü'l-Fakîh, Hıms'tan alınan harac miktarının üç yüz kırk bin dinar olduğunu ifade eder.[1271] Ebû Ubeyde Humus'tan sonra Fâmiye denen yere gitti ve oradan da harac vergisini aldı.[1272]

Dımeşk,[1273] Hamâ, Fâmiye, Şeyzer, Kınnesrin,[1274] Filistin,[1275] Ürdün'deki Fihl bölgesi[1276] Havran, Beseniyye, Busra, Amman ve el-Belkâ toprakları harac arazisi kabul edilmiş ve oralardan harac alınmıştır.[1277] Ayrıca Hz. Ömer, Cabiye'ye gittiği dönemlerde oralarda bulun arazileri Müslümanlar arasında dağıtmayıp oralardan harac vergisi almıştır.[1278]

Hz. Ömer döneminde Suriye toprakları fethedildiği zaman orada yaşayan Yahudi ve Hıristiyanlarla bir anlaşma yapıldı. Bunlar bu anlaşmaya göre Müslümanlara harac vereceklerdi.[1279]

Suriye Bölgesi'nin haracı hakkında birçok kaynakta hiç bilgi verilmezken bazılarında da "harac alınmıştır" ifadesi yer almaktadır. Sadece Sûlî, Ömer b. Hattab zamanında Şam'ın haracının beş yüz bin dinara ulaştığını ifade etmektedir.[1280] Ürdün bölgesinin haracının yüz seksen bin dinar, Filistin bölgesinin de buna yakın bir

[1268] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 130.
[1269] Geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 177.
[1270] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 178.
[1271] İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 160.
[1272] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 179.
[1273] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.
[1274] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 180.; İbnü'l-Fakîh, Kınnesrin'in haracının dört bin dirhem olduğunu aktarmaktadır. Bkz. **Kitâbü'l-Büldân**, s. 161.
[1275] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 188.
[1276] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 158.
[1277] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[1278] Ebu'l-Ferec Abdurrahmen b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, **el-İstihrac li-Ahkâmi'l-Harâc**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985, s. 17.; Ayrıca bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 206-207.
[1279] Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 295.
[1280] Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 216.

miktar olduğunu kaydeder.[1281] Şibli Numani, Hz. Ömer zamanında Suriye'nin genelinde yıllık tahsilâtın, toplamda on dört milyon dinara ulaştığını yazmaktadır ancak bunun kaynağını göstermemektedir.[1282] Hz. Osman döneminde Suriye topraklarının harac miktarının değiştiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1283]

2.2.4.2.3. Cezire'nin Haracı

Cezire bölgesinin haracı hakkındaki bilgilerimiz Suriye bölgesi gibi sınırlıdır. Mustafa Fayda, bu bölgenin haracına ait haberlerin azlığı ve genel ifadelerle nakledilmiş olmasına, buranın Sevad Bölgesi'nden daha çok Suriye'ye ait bir bölge olarak kabul edilmesinin bir sonucu olduğu kanaatindedir.[1284]

Cezire'nin fethine ait rivayetlerde bölge toprakları harac arazisi olarak kabul edilmiş[1285] fakat bölgenin haracı konusu ok kısa ele alınmıştır.[1286] Bu bölgenin harac arazisi olduğu İyâd b. Ganm'ın bölge halkına söylediği "Çiğnediğimiz ve elde ettiğimiz topraklar bize aittir."[1287] şeklindeki söze dayandırılmaktadır. Cezire'nin fatihi İyâd, yerli halkı harac ödemeleri şartıyla topraklarının maliki olarak bırakmış harac ödemeyi kabul etmedikleri toprakları ise öşür ödemek şartıyla Müslümanlara vermiştir.[1288]

Cezirenin harac miktarına gelince Diyer-ı Rebia'nı toplam haracı dokuz milyon yedi yüz on beş bin sekiz yüz dirhemdir. Bunlardan Erzen, bir milyon beş yüz altı bin; Amid, bir milyon yüz elli bin dirhem; Meyyafarikin, sekiz yüz elli altı bin dirhemdir. Mardin, Dara, Beled, Sincar, Karda, Bezebda, Tur ve Abdin'in haracı da bunlara benzerdir. Diyar-ı Mudar olarak bilinen Harran, yedi yüz kırk bin; Ruha, bir milyon üç yüz bin; Sümeysat, bir milyon; Suruc, altı yüz bin; Fırat'ın köyleri, altmış bin; Resu Keyfa, üç yüz elli bin; Ardul Beyda, yüz elli bin; Rakka, yüz altmış

[1281] Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 217.
[1282] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 205.
[1283] Bkz. El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 201.
[1284] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 61.
[1285] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 614.
[1286] Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 62.
[1287] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 237.
[1288] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 237.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 62.; Ayrıca bkz. Aynı müellif, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 131.

bin; Rafika ve Revabi, elli yedi bin; Mazihin ve Mudeybir, yüz seksen beş bin dirhem harac alınmıştır.[1289]

2.2.4.2.4. Mısır Haracı

Mısır bölgesinin haracı hakkında da Suriye ve Cezire bölgelerinin haracı gibi kaynaklarımızda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Mustafa Fayda'ya göre bunun nedeni, bu topraklarda yaşayan halkın Bizans hâkimiyeti döneminde imparatorların istekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda her yıl değişen ve topluca alınan vergilerdir.[1290]

Divanın kuruluşuyla ilgili kısımda belirtildiği gibi Mısır bölgesi fethedildikten sonra oranın toprakları Hz. Ömer'in direktifleri doğrultusunda Müslüman askerler arasında pay edilmemiş ve yerel halkın kullanımına bırakılmıştı. Böylece Mısır topraklarının harac toprağı olduğu ve bu topraklardan elde edilen ürünlerin de harac vergisi kategorisinde değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Belâzurî'nin naklettiğine göre, Amr b. Âs'a bazı kişiler gelerek kendisinden bazı toprakları talep etmişler ancak Amr, bunların taleplerini geri çevirmiş ve toprakları eski sahiplerine geri vererek onlardan harac almıştır.[1291]

Belâzurî, Mısır halkının Müslümanlardan önce çok sıkıntı çektiğini onlara güçlerinin üstünde vergi yüklendiğini, Amr b. Âs'ın ise Mısır'ı sulh yoluyla fethettikten sonra halkın ödeyebileceği makul bir vergi koyduğunu ifade etmektedir.[1292]

Mısır'da haracın ne şekilde toplandığı ile ilgili takip edilen metoda gelince Halife Ömer, harac zamanında arazi sahiplerini ve çiftçileri bir araya getiriyordu. Beklenen mahsule göre haracın miktarını ediyorlardı. Bu usul çok güçlüklere sebep oluyor, her sene haracın yeniden tayinini gerektiriyorsa da Mısır'ın hayat şartları ve adilane vergi alınması bunu gerektiriyordu.[1293]

[1289] İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 182.
[1290] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 131.
[1291] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301, 306.
[1292] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 305.
[1293] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 355.

Mısır'dan alınan harac vergisinin miktarına gelince her cerib araziden bir dinar ve üç irdebb yiyecek idi.[1294] Amr b. el-As, Berka ve Zevile'yi de fethedince buralarda yaşayanların topraklarından da vergi aldı. Bu topraklarda alınan vergiler yerel halkın ödeyebileceği tarzda belirleniyordu. Onların maddi durumlarına göre topraklarından onda bir veya yirmide bir oranında vergi alınıyor ve bu durum sulh şartlarına göre belirleniyordu.[1295] Berka halkından yıllık on üç bin dinar harac vergisi alınmıştır.[1296] Daha sonra Amr, Etrâbülüs (Trablus) bölgesini de fethetti.[1297] Kaynaklarımız buranın haracı hakkında herhangi bir bilgi vermez ancak Mısır bölgesinin geneli harac arazisi kabul edildiğinden buralardan da harac alınmış olması muhtemeldir.

Tarihçiler Mısır'da toplanan verginin toplam miktarı hakkında farklı görüşler ileri sürerler. Belâzurî, Hz. Ömer döneminde Mısır'dan alınan harac ve cizye vergisinin toplamının iki milyon dinar olduğunu, bu rakamın Hz. Osman döneminde vali Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh dört milyon dinara çıkarıldığını ifade etmektedir.[1298] Makrizi on iki milyon dinar olduğunu aktarır.[1299] Bu farkın, Mekrizi'nin hesaplamayı harac ve cizyeyi birlikte değerlendirerek yapmış olmasından doğduğu kuvvetle muhtemeldir.[1300]

Ya'kûbî'nin aktardığı rivayete göre Amr b. Âs, İskenderiye ve Mısır'ın diğer bölgelerinden topladığı harac vergisinin miktarı on dört milyon dinardır.[1301] Bu da yaklaşık olarak yüz kırk milyon dirheme tekabül etmektedir.[1302]

Görülüyor ki Hz. Ömer döneminde Mısır'dan toplanan harac vergisi miktarıyla ilgili farklı rakamlar ortaya atılmaktadır ancak kesin olan bir şey var ki o

---

[1294] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 302.
[1295] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 315.; Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 2, s. 363.
[1296] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314.; Ahmed Nedvi-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, c. 2, s. 362.
[1297] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 316.
[1298] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303, 306.
[1299] Ahmed b. Ali b. Abdulkadir Ebu'l-Abbas Muhammed el-Makrizî, (845/1444), **Risâilu'l-Makrîzî**, Dâru'l-Hadis, Kâhire, H. 1419, s. 169.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 110.
[1300] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 112.
[1301] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 46.; Ayrıca bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, c. 1, s. 178.
[1302] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 224.

da Müslümanların Mısır halkından aldığı vergi hiçbir zaman Bizanslıların aldığı vergi miktarına ulaşmamıştır.[1303]

Tablo 2: Dört Halife Dönemi Harac Gelirleri

Bölgeler	**Cerib**	**Toplam**
Sevad	**Üzüm:** Her 1 üzüm ceribine 10 dirhem. **Hurma:** Her 1 hurma ceribine 8 dirhem. **Yaş hurma:** Her 1 yaş hurmalığı ceribine 5 dirhem. **Şeker kamışı:** Her 1 şeker kamışı ceribine 6 dirhem. **Zeytin:** Her 1 zeytinlik ceribine 12 dirhem. **Çayırlık:** Her 1 çayırlık ceribine 5 dirhem. **Ağaçlık:** Her 1 cerib ağaçlık topraktan 10 dirhem para ve 10 kazif hububat. **Sebze:** Her 1 sebze ceribine 5 dirhem. **Buğday:** Her 1 buğday ceribine 4 dirhem. **Arpa:** Her 1 arpa ceribine 2 dirhem. **Mercimek:** Her 1 mercimek ceribine 8 dirhem. **Susam:** Her 1 susam ceribine 8 dirhem. Her 1 susam ceribine 8 dirhem. **Yonca:** Her 1 yonca ceribi için 5 dirhem. **Pamuk:** Her 1 pamuk ceribine 5 dirhem.	120 milyon dirhem
Suriye		14 milyon dinar.
Cezire		14.267.800 dinar
Mısır	Her cerib araziden bir dinar ve üç irdebb yiyecek.	14 milyon dinar.

2.2.5. Humus

Sözlükte "beşte bir" anlamına gelen humus (**خمس**), terim olarak da ganimetlerden ve ganimet hükmünde olan mallardan kamu adına belirli alanlardan sarf edilmek üzere alınan beşte birlik payı ifade etmektedir.[1304]

Beytülmalin önemli gelir kaynaklarından olan humus gelirleri, genel olarak esirler, araziler ve menkul mallardır.[1305] Aynı şekilde yer altından çıkarılan

[1303] Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 110.
[1304] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 201.; Apaydın, "Humus", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. 18, s. 365.
[1305] Özkan, **Dört Halife Dönemi**, s. 138.

definelerin, deniz dibinde çıkarılan mücevheratının ve madenlerin beşte biri de humusun kapsamına girer.[1306]

2.2.5.1. Bazı Bölgelerin Humus Gelirleri

Ganimetlerin beşte biri olan humus gelirlerinin, ilgili yerlere harcanması, Hz. Peygamber döneminde başlamıştır.[1307] Hz. Ebû Bekir'in döneminde de humus gelirlerinin olduğu bilinmektedir. Mesela ridde savaşlarında Müslümanlar mürtetleri mağlup ettiklerinde onlardan ganimet almışlardır. Nitekim İkrime b. Ebi Cehil mürtetlerle girdiği savaşta ganimet elde etmiş ve bu ganimetlerin beşte dördünü askerler arasında bölüştürdükten sonra geri kalan humusu da Hz. Ebû Bekir'e göndermiştir.[1308] Müslümanların Umân'da mürtetlerden ganimet olarak aldığı dört bin devenin humusu, sekiz yüz deve civarıydı.[1309] Yemame savaşında Müslümanların eline geçen humus malları arasında altın, gümüş, silah, at ve bazı araziler bulunuyordu.[1310]

Hz. Ebû Bekir döneminde ridde hadiselerinden başka Suriye ve Irak cephesinden yapılan savaşlardan da humus alındığı bilinmektedir. Nitekim bu savaşlarda önemli bir görev üstlenen Halit b. Velid, devletin idare merkezi olan Medie'ye ganimetlerin beşte birlik bölümünü göndermiştir.[1311]

Hz. Ömer zamanında birçok yer fethedildiğinden ganimet malları artmış oldu. Bu da iktisadî bir genişlemeyi beraberinde getirdi. Bizans ve Sasani komutanları savaş meydanlarına bütün mal varlıklarıyla geliyorlardı. Savaş neticesinde mağlup olduklarından bunlar Müslümanların eline geçiyordu. Bu mallar bazen 30 bin dirheme ulaşabiliyordu. Medain, Celûlâ, Hemedan, Rey vb. birçok büyük şehir

---

[1306] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 86.; Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Hums" md., c. 1, s. 42.

[1307] Hz. Peygamber dönemi humus gelirleri için bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 2, s. 95, 412, 475.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 201.; Ayrıca Hz. Peygamber dönemi humus gelirleri hakkında giriş bölümünde bilgi verildi.

[1308] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 317, 339.

[1309] El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 204-205.

[1310] İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 37-38.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 204.

[1311] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 347.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 351-352.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 246.; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 346-347.; Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 100.

fethedilmiş ve buralarda yapılan savaşların neticesinde çok sayıda ganimet elde edilmişti.[1312]

Nihavend ve Celûlâ'da yapılan savaşlarda Müslümanlar çok miktarda mücevherat, altın ve gümüşü ganimet olarak ele geçirdiler. Hatta Celûlâ'da elde edilen ganimetin beşte biri değer bakımından altı milyon dirheme ulaşmıştı. Toprak olarak en büyük ganimetler Sevad Bölgesi topraklarıydı. Hz. Ömer bunu dağıtmamış beytülmale aktarmıştı.[1313] Ne yazık ki Hz. Ömer döneminde hazineye aktarılan humusun toplam miktarı hakkında kaynaklar bilgi vermezler. Bununla birlikte beytülmale gelen humusun büyük miktarda olduğu anlaşılmaktadır.[1314]

Hz. Osman döneminin ilk altı yılında da fetihler devam etti ve merkeze bol miktarda humus geldi. Halife Osman döneminde Müslümanların eline geçen ganimet miktarının otuz milyon dinar olduğu, beytülmal hissesine düşen humus miktarının ise altı milyon dinar olduğu aktarılmaktadır.[1315] Ne yazık ki gerek Medine ve gerekse taşrada bulunan diğer vilayetlerde valiler, gelen bu gelirleri keyfi bir şekilde harcamışlardı. Mesela Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Mısır valisi iken Medine'ye bol miktarda humus gönderdiği ancak gelen bu humusu Mervan b. Hakem'in, keyfi bir şekilde kullandığı rivayet edilmektedir.[1316]

Rivayet edildiğine göre Kuzey Afrika'dan Medine'deki devlet hazinesine yani beytülmale yüklü miktarda gelir geldi. Hz. Osman, gelen bu parayı yakınlarına dağıttı. Hatta bu gelen meblağın beşte birini Mervan b. Hakem'e verdi.[1317] Belâzurî'nin rivayetine göre Hz. Osman'ın Mervan'a verdiği para yüz veya iki yüz bin dinardı.[1318] Hâris b. Hakem'e Bahreyn'in gelirlerini, Veldi b. Ukbe'ye Kelb kabilesinin gelirini, amcası Hakem'e Mekke ve çevresinin gelirlerini vermiştir.

[1312] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 362.; Dineverî, **el-Ahbâru't-Tûvâl**, s. 127.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 333.; Mehmet Azimli, **Hz. Ömer**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 103-104.

[1313] Dineverî, **el-Ahbâru't-Tûvâl**, s. 127.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 208.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 333-334.

[1314] Bkz. El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 208.

[1315] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 95.

[1316] Bkz. Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 225.

[1317] Sâlim b. Zekvan, **es-Sîre**, s. 56.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 270-271.

[1318] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 136.

Bunun da üç yüz bin dirhem olduğu aktarılmıştır.[1319] Ayrıca Hz. Osman'ın Said b. el-As'a da yüz bin dirhem verdiği rivayet edilir.[1320]

Hz. Osman, akrabalarına hazineden pay ayırmasını "Allah'ın bir emri" olarak değerlendirmiş, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in akrabalarını ihmal ettiğini kendisinin ise bunu yapmayacağını bildirmiştir.[1321]

Hz. Osman'ın halifeliğinin ikinci altı yılında fetihlerin durmasına paralel olarak, beytülmalin en önemli gelirlerinden biri olan humus gelirleri de bitmiş oldu. Buna ek olarak savaş masraflarının da artması sonucu beytülmal boşalma noktasına geldi.[1322] Haliyle hazineyi idare etmekte zorlanan Hz. Osman, sonraki dönemlerde meydana gelecek krizin önünü alamadı.

Hz. Osman'ın valileri, keyfi uygulamalarıyla özelde halifeyi, genelde de İslam ümmetini zor duruma sokmuşlardı. İyi niyetli olan Halife Osman, ne yazık ki aynı muameleyi valilerinden görememiş ve valileri adım adım onun sonunu getirmişlerdi. Bunu teyit eden bir örneği Taberî nakletmektedir. Rivayet edildiğine göre Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Kuzey Afrika fetihlerinde görevlendirdiği Ukbe b. Nafi aracılığıyla bol miktarda ganimet elde etmişti. Mısır'a aktarılan bu ganimetlerin beşte birini, Abdullah kendisi için ayırmıştı. Halkın şikâyeti üzerine olaydan haberdar olan Hz. Osman, Abdullah'a haber göndererek aldığı malı hazineye aktarmasını istemiş, o da denileni yerine getirmiştir.[1323]

Netice itibariyle Hz. Osman döneminin son yıllarında fetihlerin bitme noktasına gelmesi beraberinde ganimetlerin ve dolayısıyla humusun azalmasına yol açmıştır. Bu da beytülmal gelirlerinin önemli ölçüde azalmasına sebebiyet vermiştir. Hz. Ömer döneminde cizye ve humus gelirlerinin fazlalığı sayesinde hemen herkes devletten atiyye almıştı. Hz. Osman zamanında ise bu gelirlerin azalması ve aynı oranda giderlerin de artmasıyla birlikte devletin maddi çarkı sağlıklı çalışamaz hale

[1319] Sâlim b. Zekvan, **es-Sîre**, s. 56-57.
[1320] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 136.
[1321] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 137.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 270-271.; Ayrıca bkz. Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 235.
[1322] Murat Akarsu, **Hz. Osman**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 89.
[1323] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 254.; Musa el-Celalî, **Osman Zinnureyn ve Ali Ebi's-Sebtin**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27.; Ayrıca bkz. Akarsu, **Hz. Osman**, s. 90.

geldi. Halife, devleti idare etmekte zorlanmaya başladı. Devleti krizden çıkarabilmesi için bazı adımlar atması gerekiyordu. Bu amaçla halka dağıttığı atiyyeleri kesti ve sadece kamuda görev yapanlara maaş vermeye başladı. Hz. Ömer döneminden beri atiyye almaya alışan halk, atiyyesinin kesilmesi üzerine Halife Osman'a muhalefetini daha da artırdı ve bu muhalefet kısa zamanda bir ayaklanmaya dönüştü. Başka faktörlerin de etkisiyle çıkan kargaşada halife şehit edildi (656).

Hz. Ali dönemindeki savaş ganimetleri, seleflerininkinden farklı bir özellik göstermektedir. Zira daha önce Müslüman olmayanlardan ganimet elde edilirken, Ali b. Ebi Talib döneminde yapılan savaşlar ise meşru yönetime başkaldıran Müslümanlarla yapılmıştır. Halife muhaliflerini yendikten sonra onların savaş araç ve gereçlerine el koymuş, diğer mallarına ise dokunmamıştır. Alınan ganimetlerden hazinenin payı ayrıldıktan sonra geri kalanı savaşçılar arasında paylaştırmıştır.[1324]

Halife Ali döneminde, büyük bir miktarda olmasa da Horasan vb. gibi bazı yerlerde çıkan ayaklanmaların bastırılması sonucu ele geçen ganimetlerin beşte biri de devlet hazinesine aktarılmıştır.[1325]

2.2.5.1.1. Sevad Humusu

Müslümanlarla İranlılar arasında ilk münasebetlerin Hz. Ebû Bekir döneminde başladığını biliyoruz. Bu dönemde Sasanilerle yapılan savaşlarda görevlendirilen Halid b. Velid, Irak bölgesinde bazı yerleri barış yoluyla, bazı yerleri de anveten fethetmiş ve bir miktar da ganimet elde etmiş ve bu ganimetlerin beşte birini de Medine'ye göndermişti.[1326] Mesela Ulleys,[1327] Emgişya kasabası,[1328] Aynu't-Temr ve çevresindeki bazı yerleri fethettiğinde Hz. Ebû Bekir'e ganimetlerin humusunu göndermiştir.[1329] Halid'in Medine'ye ne kadar humus gönderdiği ise bilinmektedir.

[1324] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 538-539.
[1325] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 5, s. 63.
[1326] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 246.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 351-352.; Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 100.
[1327] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 358, 383.
[1328] İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 346-347.
[1329] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 347.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 377.; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 6, s. 347.

Hz. Ömer döneminde merkez beytülmaline humus gönderilmeye devam edilmiştir. Hz. Ömer döneminde Müslümanların Sasanilerlere karşı kazandığı ilk zafer Büveyb Savaşı'dır (13/634).[1330] Müslümanlar bu savaşta pek çok koyun, sığır ve un ele geçirmişlerdi. Hz. Ömer, bunları Medine'den gelip Kadisiye'de bulunanların ailelerine göndermiştir. Müsennâ, Acemleri takip etmek üzere atlıları göndermişti. Bunlar "es-Sîb" denilen yere kadar vardılar ve pek çok sığır, ganimet ve esir aldılar. Diğer tür ganimetler de pek çoktu. Müsennâ, bunları aralarında paylaştırdı; yerli halka ganimetin dışında bazı şeyler verdi. Becîlelilere de humusun dörtte birini verdi.[1331]

Kadisiye Savaşı'yla (15/636) birlikte Irak cephesinin genel komutanlığına Sa'd b. Ebî Vakkas getirildi. Sa'd, sonunda İranlıları yenip siyaset sahnesinden silmeyi başardı. Köklü bir medeniyete sahip olan Sasaniler'e ait büyük miktarda ganimet elde edildi. Elde edilen ganimetler arasında eski Çin İmparatorluğu'nun kralları, Hint Raca'sı Dahar, Roma İmparatoru, Hire emiri Numan b. Münzir, eski İran kralları Siyavuş ve Behram Çupin'e ait zırhlar ve kılıçlar, Kisra Hürmüz ve Keykubat'ın hançerleri ile Nuşirevan'ın mücevherlerle süslü tacı ile şahane elbiseleri gibi Keyani hanedanından Nuşirevan'ın zamanına kadar nadir ve paha biçilmez binlerce parça vardı. Sırtında gümüş bir eğer, göğsünde yakut ve zümrütler oturtulmuş, cila ile parlatılmış som altından bir at heykeli vardı. Bir de gümüşten bir deve heykeli vardı ki bunun eğerleri altından, yuları paha biçilmez değerde yakutlarla süslü, devenin binicisi ise tepeden tırnağa kadar parıldayan değerli mücevherlerle süslenmişti fakat bütün bunların içinde en şahane, latif ve muhteşem olanı, İranlıların "Kıtf/bahar" ismini verdikleri bir halıydı.[1332]

[1330] Büveyb savaşı hakkında bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 430 vd.; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdulmunim el-Himyerî, (900/?), **er-Ravdu'l-Mu'târ fi Haberi'l-Aktâr**, Thk., İhsan Abbas, Müssesetu Nâsr Lissekâfe, Beyrut, 1980, s. 116.

[1331] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 373.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 291.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 469-470.

[1332] Bu halı şu şekilde tasfir edilmiştir: Bahar mevsimi geçtikten sonra bu halı şarap bayramı için kullanılırdı. Bunun için halı, sanat ve zenginlik taklit edilebildiği oranda, baharın bütün özellikleriyle donatılmıştı. Halının ortasında yeşil bir çayır, onu tomurcuk, çiçek ve meyvelerle yüklü çeşitli ağaç ve yeşilliklerin çepeçevre süslediği yollar yer almaktaydı. Bu halının insanı en fazla hayrete düşüren yönü ise her şeyin altın, gümüş ve kıymetli taşlarla işlenmiş olmasıydı. Temel işlemeler altından, yeşil zümrütten, kenarlar sarı yakuttan, ağaçlar altın ve gümüşten, yapraklar ipekten, meyveler ise mücevherlerden yapılmıştı. Bu bölgeden gelen ganimetler için ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 360-363.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-**

Sa'd'ın Medine'ye gönderdiği ganimetler, insanlar arasında pay edildikten sonra sıra bu görkemli halının ne yapılacağı gelmişti. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in sahabeiyle yaptığı istişare sonucunda onu da pay etmeye karar verdi.[1333]

Kadisiye'nin gelirleri arasında Sasani hükümdarı Nuşirevan'a ait çok sayıda elbise de vardı. Bunların her biri değişik amaçlar için dikilmişti. Elbiselerden biri at sürmek, biri saray için, biri resmi kabuller ve bir diğeri ise bayram eğlencelerinde giymek içindi. Bu elbiselerin yanında bir de kisranın süslü tacı bulunuyordu. Bu taç ve elbiselerin ihtişamı karşısında insanlar gözlerini alamıyorlardı.[1334]

Bütün bu zenginlikler Müslüman savaşçılar tarafından ganimet olarak alınmış fakat birer dürüstlük ve namus abidesi olan askerler ne buldularsa dokunmadan amirlerine teslim edilmiştir. Meydan enine ve boyuna göz kamaştıran eşya ile dolunca Sa'd bile büyük bir hayrete düştü. Hayretini tekrar tekrar ifade etti. Her insanı yoldan çıkarabilecek hazinelere ellerini sürmeyenlerin gerçekten az bulunur kişiler olduklarını da ilave etti.[1335]

Sasanilerin başkenti Medain (16/637) Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından alındığında da yüklü miktarda ganimet ele geçirildi.[1336] İbnu'l-Esir'in yazdığına göre Medain savaşındaki Müslüman askerlerin sayısı altmış bin kişiydi. Süvari olan bu kişilerin her birine ganimetten düşen pay on iki bin dirhemdi.[1337] Bu şu anlama geliyordu. Medain'den Medine'ye gönderilen ganimetlerin humusu yani beşte biri yaklaşık yüz seksen milyon dirheme denk gelmektedir[1338] ki bu da oldukça yüksek bir meblağdır.

Mulûk, c. 4, s. 21, 22.; Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 126-127..; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 106.; Ateş, **Hz. Ömer**, c.2, s. 272.

[1333] Hz. Ömer, bu konuda Hz. Ali'nin tavsiyelerini uygun bulmuş ve ona göre karar vermiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 363.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 21.

[1334] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 21.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 107.

[1335] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 107.

[1336] Dineverî, **el-Ahbâru't-Tûvâl**, s. 127.

[1337] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 362.; Ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 126.

[1338] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 223-224.

Sa'd b. Ebî Vakkas, ganimet mallarını dağıtmadan önce beytülmalin hissesi olan beşte birini çıkardı. Bu meblağın dokuz yüz deve yükü olduğu anlatılmaktadır. Bunları Medine'ye gönderdi.[1339]

Sasaniler, başkentleri Medain'i geri almak için Müslümanlara saldırmaları üzerine iki taraf arasında Celûlâ'da yapılan savaşı Müslümanlar kazandı (16/637). Bu savaş esnasında Müslümanların eline otuz milyon dirhem ganimet geçti bu ganimetin humusu merkeze gönderildi.[1340]

Sasani imparatorluğunun sonunu getiren Nihavend Savaşı'nı da Müslümanlar kazandılar (21/642) ve buradan da yüklü miktarda ganimet elde ettiler. Bu savaştaki ordunun komutanı Huzeyfe, Kisra'ya ait olan bir mücevherat sandığını ele geçirdi ve Medine'ye Hz. Ömer'e gönderdi.[1341]

Irak fethedildiğinde Hz. Ömer, İran hükümdarının, saray adamlarının servetlerini, zenginlerinin mülklerini veya harap olmuş mülklerini devlet hazinesine katmıştır. Bunların para olarak değeri dokuz milyon dirhemdi. Halife, bütün bu gelirleri Müslümanların işine harcamış, herhangi bir şahsa bir arazi parçası vermemiştir.[1342]

Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk altı yılında fetihler bütün hızıyla devam etmiş ve merkeze bol miktarda ganimet geliri gelmişti. Daha önce belirttiğimiz gibi Horasan bölgesinde anveten fethedilen bazı yerlerde de Müslümanların eline yüklü miktarda ganimet geçti. Bu ganimetlerin beşte birlik bölümü hazineye aktarıldı. Hz. Osman döneminde gelirler o kadar arttı ki Suyuti'nin kaydettiğine göre Hz. Osman, kendisi için her köşede hazine daireleri kurdurdu. Bu sayede insanlara bol miktarda atiyye verildi. Kişi başına verdiği atiyyelerin miktarının binlerce dinarı bulduğu aktarılır.[1343]

[1339] Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 126.
[1340] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.136-137.
[1341] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 133.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 566.
[1342] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 288.
[1343] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 270.

2.2.5.1.2. Suriye'nin Humusu

Suriye bölgesinde ilk fethedilen yer Busra'dır (13/634). Hz. Ebû Bekir döneminde, Halid b. Velid burayı anveten fethettikten sonra elde edilen ganimetlerin beşte birini Medine'ye gönderdi.[1344] Hz. Ebû Bekir döneminde Bizanslılarla yapılan en büyük savaş olan ve Müslümanların zaferiyle neticelenen Ecnadeyd Savaşı'nın (13/634) ganimetleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Daha sonra Ebû Ubeyde b. Cerrah tarafından Ürdün'de Fihl bölgesi savaş yoluyla ele geçirildi (14/635) ve buradan da bir miktar ganimet ele geçirildi.[1345]

Dımeşk'in fethi (13/634) sırasında, Müslümanların bol miktarda ganimet elde ettikleri bilinmektedir. Nitekim Halife Ömer'in Ebû Ubeyda b. Cerrah'a yazdığı mektupta altın, gümüş ve nakit para ile gıda maddelerinden de Müslümanların ihtiyaçları kadar alınmasını söyledi.[1346] Dımeşk halkı memleketlerini bırakıp göç ettikten sonra, geride Müslümanların ihtiyacını görecek miktarda mal bırakmışlardır. Hatta Müslümanlar, o güne kadar sahip olamadıkları kadar bir servete kavuştular.[1347]

Yermük Savaşı'nda (15/636)[1348] içinde ipekli sergiler ve yatakların da bulunduğu çok miktarda ganimet alındı[1349] ve bunların humusu Medine'ye gönderildi.[1350]

Kayseriye 19/640 yılında Muaviye b. Ebi Süfyan eliyle anveten fethedildi ancak burada bir ganimetten ve dolayısıyla humustan bahsedilmez.[1351]

2.2.5.1.3. Mısır'ın Humusu

Mısır Bölgesinin savaşla mı yoksa barışla mı fethedildiğine dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Bazı rivayetlere göre barışla, bazılarına göre ise anveten

---

[1344] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 258.
[1345] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 279-280.
[1346] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 87-88.
[1347] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 76 vd.; Sadık Eraslan, **Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ta-Ha Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 82.
[1348] Yermük Savaşı'nın ne zaman yapıldığı ile ilgili kaynaklarımızda birbirinden farklı tarihler bulunmaktadır. Daha çok tercih edilen ise hicri 636 tarihidir.
[1349] İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 14.; Akbaş, **Sahâbelerin İslâm Tebliği** s. 38.
[1350] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 184 vd.
[1351] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 190 vd.; Fayda, **Hulefa-yı Raşidin Devri**, s. 240.

fethedilmiştir. Diğer bir görüşe göre ise Mısır bölgesinin bir kısmı savaşla bir kısmı da barış yoluyla ele geçirilmiştir.[1352] Yaptığımız araştırmalar neticesinde Mısır'ın büyük bir kısmının barış yoluyla fethedildiği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde İskenderiye'nin de hangi yolla Müslümanların eline geçtiğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin çoğu şehrin barış yoluyla ele geçirildiğini söyler. Belâzurî, eserinde her iki görüşe de yer vermiştir. O, şehrin anveten fethedildiğine dair şu rivayeti aktarır: "Amr, İskenderiye'yi fethedince bir miktar ganimet elde etti. Muaviye b. Hudeyc aracılığıyla ganimetlerin beşte biri olan humusu Ömer b. Hattabb'a gönderdi."[1353]

Hz. Osman döneminde Mısır valisi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'in Kuzey Afrika'nın fetihi için görevlendirdiği Ukbe b. Nafi'nin yaptığı savaşlar sonucunda bol miktarda ganimet elde etti. Bu ganimetlerin kara yoluyla gönderilmesi güvenilir olmadığından Trablusgarp limanını kullanarak Mısır'a göndermiştir. Mısır'a gönderilen humusun bir kısmı daha sonra Medine'ye gönderilmiştir.[1354]

Halife Osman zamanında Kuzey Afrika'da elde edilen ganimet miktarının iki bin beş yüz dinar ile üç yüz kantar altın olduğu rivayet edilmektedir. Bunun beşte biri merkeze gönderilmiştir.[1355] Murat Akarsu, Kuzay Afrika'dan elde edilen ganimet miktarının daha fazla olması gerektiği ihtimali üzerinde durmuş ve yaptığı hesaplamalarla bu meblağın yirmi dört bin dinar olduğunu ve humusunun da altı bin dinara tekabül ettiğini söylemiştir.[1356]

Suriye ve Mısır bölgelerinin büyük bir kısmı sulhen yani barış yoluyla alındığından haliyle buralardan alınan humus da sınırlı olmuştur. Suriye bölgesinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu Bizans devletinin sömürgesi altında yaşadıklarından Müslümanlara karşı kendi memleketlerini ciddi manada savunmamışlardır. Özellikle Müslümanların ele geçirdikleri bölgelerde halka zulüm etmemeleri, kendilerine adaletle muamele etmeleri ve önceki yönetim olan

[1352] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 142 vd.
[1353] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 339-340.; Ahmet Cevdet Paşa, **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, c. 2, s. 149.
[1354] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 254.
[1355] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 256.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 159-160.
[1356] Bkz. Akarsu, **Hz. Osman**, s. 90-91.

Bizanslılara oranla halktan daha az vergi almaları, bölge halkının Müslümanlara karşı ciddi bir savaş içerisine girmeme ve Müslümanlarla barış yolunu tercih etme sonucunu doğurmuştur.

2.2.5.1.4. Hayber Geliri

Hz. Peygamber Hayber kalesini fethettikten sonra buradaki toprakları ve elde edilecek ürünleri yarı yarıya paylaşılmak koşuluyla eski sahipleri olan Yahudilere geri verdi.[1357] Hayber halkı ile yapılan bu anlaşma, Allah Resulü'nün vefatına kadar bu şekilde uygulandı.[1358] Hz. Ebû Bekir döneminde ve Hz. Ömer döneminin ilk yıllarında da bu verginin alınmasına devam edildi. Aradan bir süre geçtikten sonra Hz. Ömer, Hayber Yahudilerini bölgeden çıkarttı.[1359] Ebû Ubeyd'e göre işçiler çoğaldı toprağı yeterince işleyecek elemanların sayısı arttı. Bu yüzden Hz. Ömer, Hayber Yahudilerini Şam bölgesine sürdü ve arazileri Müslümanların ortak malı haline geldi (20/641).[1360] Yahudiler de meyve/hurma bahçelerinin bol olduğu yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar.[1361]

Hz. Ömer'in Hayber Yahudilerini yurtlarından çıkarmasının nedeni konusunda Belâzurî şunu aktarmaktadır: "Hayberliler, Müslümanlar arasında bozgunculuk yaptılar, Müslümanları aldattılar ve Hz. Ömer'in oğlunu bir evin damından atarak elini kırdılar."[1362] Öte yandan Müslümanların elindeki işçi sayısının artması ve topraktan anlayan nitelikli iş gücünün artması gibi nedenler de bulunmaktadır.[1363]

Kaynaklarımız Hz. Ömer'in Hayber arazisini Müslümanlar arasında pay ettiğini[1364] hatta Peygamber'in hanımlarına da bu araziden hisse ayırdığını göstermektedir. Aynı şekilde Hz. Ömer'in Peygamber hanımlarına hitaben: "İsteyen arazilerin bedelini isteyen de bizzat araziyi alır." diyerek onları muhayyer bıraktığını

[1357] Hz. Peygamber döneminde Hayber Yahudileri ile olan münasebetler ve yapılan nalaşma hakkında bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 33 vd.
[1358] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78-79.
[1359] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 50.; Ayrıca bkz. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 33 vd.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78-79.
[1360] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 133.; Ayrıca bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 37.
[1361] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 1, s. 185.
[1362] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 40.
[1363] Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 120.
[1364] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 40.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 112.

naklederler.[1365] Böylece bu topraklar onların ve evlatlarının olmuş oldu.[1366] Yahya b. Âdem, Peygamber eşlerinin bu hususta farklı davrandıklarını, aralarında kendisine toprak verilmesini isteyenler olduğu gibi mahsullerden hisselerine düşen miktarı isteyenlerin de olduğunu ifade eder. Mesela Hz. Aişe ile Hz. Hafsa ölçekle mal almayı tercih edenlerdendi.[1367] Görülüyor ki Hz. Ömer Hayber arazilerinin bir kısmını Müslümanlar arasında bölüştürürken diğer bir kısmını da beytülmale aktarıp onun gelirleriyle ihtiyaç sahiplerini nasiplendirmiştir.

Hayber Yahudilerinin Hz. Ömer tarafından arazi ve meyve bahçelerinden mahrum edilmelerinin nedeni, Hayber'in kuvvet yoluyla Müslümanların eline geçmiş olmasıdır. Bundan dolayı bu topraklar üzerinde tasarruf hakkı Allah Resulü'ne aitti. Yahudilerin bu arazilerde hiçbir hakkı kalmamıştı.[1368] Dolayısıyla Müslümanlar Hayber Yahudilerini istedikleri zaman çıkartma hakkına sahiptiler.

Hz. Ömer, daha sonra Vadi'l-Kura'nın halkını Hayber halkı gibi bölgeden çıkardı ve topraklarını Müslümanlar arasında bölüştürdü. Kendilerine arazilerden pay verilenler arasında şunlar bulunmaktadır: Osman b. Affan, Abdurrahman b. Avf, Ömer b. Ebî Seleme, Amir b. Rebia, Amr b. Süreka, Eşyem, İbn Cafer, İbn Abdullah b. Cahş, Abdullah b. Erkam ve başkaları…[1369]

2.2.5.1.5. Fedek Arazisi

Hayber fethinden sonra Fedekliler Muhayyisa b. Mes'ud aracılığıyla savaş yapılmadan Allah Resulü ile anlaştılar. Yapılan antlaşmaya göre Fedekliler, yurtlarında kalacaklardı. Bunun karşılığında arazilerinin yarısını ise Müslümanlara vereceklerdi.[1370]

Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte Fedek arazisi, Müslümanların gündemini sürekli meşgul etmeye başlamıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde bu arazinin Hz. Fatıma

[1365] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 40.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78-79.; Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 121.
[1366] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 40.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78-79.
[1367] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78.
[1368] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.
[1369] İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 1, s. 185.; Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 120.
[1370] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 41.; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 1, s. 193-195.; Vâkidî, **Kitâbu'l-Meğâzi**, c. 2, s. 706.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 20.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 74.

ile Hz. Peygamber'in eşlerine verilmemesiyle başlayan bu tartışma sonraki dönemlerde de devam etmiştir.[1371] Belâzurî'de geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in hanımları Hayber ve Fedek arazilerinden kendilerine düşen hisseyi almak amacıyla Osman b. Affan'ı Hz. Ebû Bekir'in yanına gönderirler. Bunun üzerine Hz. Aişe: "Allahtan korkmuyor musunuz? Sizler Allah Resulü'nün şu sözünü işitmediniz mi? 'Biz peygamberler miras bırakmayız. Bizim bıraktığımız sadakadır.'[1372] Bu mallar Muhammed ailesinin ani ihtiyaçları içindir. Ondan sonra da devleti idare eden kişilerin tasarrufundadır." diyerek onları uyarmış bunun üzerine peygamber eşleri bu isteklerinden vazgeçmişlerdir.[1373]

Allah Resulü'nün kızı Fatıma da Fedek arazilerini kendisine verilmesi için Hz. Ebû Bekir'in yanına gitmiş fakat halife, Fatıma'nın teklifini geri çevirerek ve söz konusu araziyi kendisine vermemişti.[1374] Çünkü Hz. Ebû Bekir, bu arazinin Müslümanların ortak malı olduğunu düşünüyordu.[1375] Fedek arazisi meselesi sonraki yıllarda siyasete konu olmuş, bazen ehlibeyte verilmiş, bazen de onlardan geri alınmıştır.

Hz. Ömer, Peygamber'in Fedek Yahudileriyle yaptığı antlaşmayı göz önünde bulundurarak Fedek arazisine bilirkişi gönderdi. Onların paylarına düşen hissenin değerini tespit etti. Bunun akabinde toprak ve meyve bahçelerinin yarısının kıymetini altın, gümüş, deve ve eğer olarak ödedikten sonra Yahudileri yurtlarından sürdü.[1376]

Fedek Yahudileri, kendilerine ait olan arazilerinin bedeli olan tutarı alınca bu arazilerin mülkiyeti tamamen Müslümanlara geçmiş oldu.[1377] Böylece Fedek gelirlerinin yarısı beytülmale geçti. Diğer yarısının harcanmasına da Hz. Peygamber

[1371] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.
[1372] Buhârî, **Ferâ'iz**, 3.; Ebû Dâvud, **Harac**, 19.
[1373] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 42.
[1374] Fedek arazilerinin Hz. Fatıma'ya neden verilmediği hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 42 vd.; Taberî'de geçen bilgiye göre Hz. Fatıma, Hz. Abbas'la birlikte Hz. Ebû Bekir'in yanına gitmiştir. Hz. Ebû Bekir de onlara, Allah Resulü'nün: "Biz peygamberler miras bırakmayız" hadisini hatırlatmış ve isteklerini reddetmiştir. Bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 208.
[1375] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.
[1376] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 41.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 286.; Hayber ve çevresindeki Yahudiler, İslam devletinin sınırları dışına çıkarılmamış sadece devletin bir bölgesinden başka bir bölgesine gönderilmişlerdir. Dolayısıyla bu durum zimmilerin hukunun ihlali şeklinde değerlendirilmemesi gerekmektedir. Bkz. Sarıçam, **Hz. Ömer**, s. 122.
[1377] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.

devrinde olduğu gibi devam edildi.[1378] Bundan dolayıdır ki Hz. Ebû Bekir, Fedek arazisini kendi kızı olan Hz. Aişe başta olmak üzere Hz. Peygamber'in diğer eşlerine ve ehlibeyt mensuplarına vermemişti.[1379]

Halife Ömer, Haşr suresin 6. ayete dayanarak[1380] Fedek arazilerine Peygamber'in ödeneği gözü ile bakmıştır. Yani kişisel mülk teşkil etmeyen, kralların özel hazinesine benzer ve miras hukukunun uygulanmadığı, sadece tahta çıkanın gelirinden yararlandığı bir ödenek gibi görmüştür.[1381] Yani o bu mülkün yasal sahibinin Peygamber'in halifesi olduğunu düşünüyordu.[1382]

Zühri'nin naklettiğine göre Hz. Ömer, hilafetinin ilk iki yılında Fedek arazisi meselesine Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'in uygulamaları doğrultusunda yaklaşmıştır. Aradan bir süre geçtikten sonra Halife Ömer, Hz. Ali ve Hz. Abbas'ı yanına çağırarak onlara şunu söyledi: " Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir'in tasarruf ettiği ve benim de tasarruf edegeldiğim gibi kullanacağınıza dair Allah'ın ahdi üzerine bana söz verecekseniz, bu arazileri size teslim edeceğim." Onlar da bunu kabul edince Hz. Ömer, Fedek arazisini kendilerine verdi.[1383]

Hz. Ömer'in düşüncesine göre Fedek arazisi, Hz. Peygamber'in hem kişisel ödeneği hem de umumi vakfıdır. Hz. Ömer, Fedek arazilerinin Peygamber'in kişisel ödeneği olduğunu ispatlamak için Haşr suresi 6. Ayetini, kendi döneminde fethedilen arazileri isteyen mücahitlere şöyle demiştir: "Ayetin içerdiği hüküm, sadece Fedek arazisi için geçerli olmayıp geneldir ve bütün araziler için geçerlidir."[1384]

[1378] Hüseyin Algül, "Fedek", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, c. 12, s. 294.
[1379] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 78.
[1380] "Allah'ın, onlardan (mallarından) Peygamberi'ne verdiği ganimetler için siz at ve deve koşturmuş değilsiniz. Fakat Allah/ peygamberlerini dilediği kimselere karşı üstün kılar." Haşr, 59/6.
[1381] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 349.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 149.
[1382] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 349.
[1383] İbn Şihâb ez-Zührî (124/742), **el-Meğâzî**, Mehmet Nur Akdoğan (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 157.
[1384] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 349-350.

Belâzurî'nin verdiği bir bilgiye göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali halife olduklarında Fedek arazilerinin gelirlerini, Allah Resulü'nün sarf ettiği yerlere harcamışlardır. Emeviler döneminde ise durum değişmiştir.[1385]

2.2.5.2. Definelerin Humusu

Define; torağın altına gizlenmiş, sahibi bulunmayan her türlü kıymetli eşyayı ifade etmektedir.[1386] Definenin kime ait olduğu bilinmediğinden bulanların devlete belli bir oranda vergi vermesi gerekmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak Ebû Ubeyd şöyle bir rivayet aktarmaktadır: "Adamın biri Medine'nin dışında toprağa gömülmüş vaziyette bin dinar buldu ve Hz. Ömer'e getirdi. Hz. Ömer de ondan iki yüz dinar humus aldı. Kalan kısmını ise adama geri verdi. Aldığı humusu da hazır bulunan Müslümanlar arasında taksim etti. Nihayet humustan bir miktar arta kalınca Hz. Ömer: "Dinarların sahibi nerede?" diye sordu. Adam ayağa kalktı. Hz. Ömer ona: "Arta kalan şu dinarları al, onlar senindir." dedi.[1387]

Eski dönemlerde yaşamış ve varisleri bulunmayan kişilerin kabirlerinde bulunan değerli eşyalar, bütün Müslümanların ortak malı kabul edilir ve beytülmale aktarılırdı. Nitekim Ebû Musa el-Eş'arî'nin idaresinde Sus beldesi fethedildiği zaman Müslümanlar bir sarayda Danyal Peygamber'in kabrini buldular. Yanında da büyük bir miktar para vardı. Ebu Mu'sa bu durumu Hz. Ömer'e haber verince Hz. Ömer de: "O'nu güzelce tekfin ettikten sonra namazını kılın ve peygamberlerin defnedildiği gibi defnediniz. Yanında bulunan malı da beytülmale koyunuz." diye cevap verdi.[1388] Ebû Ubeyd, Danyal ile beraber bulunan malın yani para ve kıymetli eşyaların hepsinin beytülmale geçirilmesi ve onu bulanlara ondan hiçbir şey verilmemesinin sebebini şu şekilde izah eder: "Mezkûr mal, insanlar arasında istikraz suretinde tedavül halinde bir mal olup insanlar arasında bu şekilde bilinmekteydi." Bütün insanlar böyle bildiği ve hepsinin menfaatine mahsus olan bir malı Hz. Ömer kime verebilirdi? Bu sebeptendir ki söz konusu malın beytülmale ait olması ve insanların

[1385] Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 45.; Ayrıca Fedek arazileri hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Altun, "Hz. Ebû Bekir ile Hz. Fatıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünni ve Şiî Yaklaşımların Analizi", **İslam Araştırmları Dergisi (İSAM)**, İstanbul, 2012, S. 12, s. 1-27.
[1386] Aktan, "Define", **DİA**, c. 9, s. 87.
[1387] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 43.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 442.
[1388] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 436-437.

menfaatine tahsisi daha uygundu. Rikaz ise insanlar tarafından bilinmeyen, metfun mal demektir. Nihayet bu durumdaki malı bulan kimse onu bulduğunda humustan arta kalan onun hakkıdır."[1389]

Hz. Ömer'in, zaman zaman bulunan define mallarını beytülmale aktarmayıp bulan kişiye geri verdiği de olmuştur. Cerir b. Rehah'ın bildirdiğine göre Medain beldesinde içinde altından örülmüş elbiselerle gömülmüş bir insan cesedi ve bir miktar değerli eşya bulunan bir mezar bulunur. Mezarda bulunan bu mallar Ammar b. Yasir'e getirilir. Ammar da konuyu Hz. Ömer'e rapor eder. Hz. Ömer: "Onu, bulan kişiye verin ve kendisinden bir şey almayın." demiştir.[1390] Mezarda bulunan malın bulan kişiye geri verilmesinin nedeni muhtemelen malların değeri fazla olmaması ve bulan kişinin de ihtiyaç sahibi olmasıdır. Çünkü Hz. Ömer'in uygulamalarına baktığımızda genel olarak hakkaniyeti ön planda tuttuğu görülmektedir. Bulunan meblağın maddi değeri çok fazla olsaydı hepsini bir kişiye vermezdi. Zira bununla alakalı Amr b. Şuayb'dan şöyle bir olay nakledilmiştir: "Hz. Ömer döneminde kölenin biri bir define buldu. Bunun üzerine Hz. Ömer, köleyi hürriyetine kavuşturdu. Bulduğu definenin bir kısmını ona verdi, diğer kısmını da beytülmale aktardı."[1391]

Hz. Ali'nin de defineyi bulan kişilere farklı şekilde muamele ettiği anlaşılmaktadır. Defineyi bulan kişiye bulduğu definenin hepsini iade ettiği gibi[1392] madeni rikaz kabul edip bundan humus aldığı da olmuştur. Nitekim bir rivayette öyle bir olay anlatılmaktadır: "Adamın biri maden satan birinden yüz yavrulu keçi karşılığında bir maden satın alır. Aldığı bu madeni işletir. Madeni eriten adam bundan tam bin tane keçinin parasını kazanacak kadar maden elde eder. Bunun üzerine Hz. Ali, bu madenin humusu olarak yüz keçiyi kendisinden alır."[1393] Bu konuda şöyle bir rivayet daha vardır: "Hz. Ali'ye, Sevâd arazisinin harabesinde bin beş yüz dirhem bulan bir adam getirilir. Hz. Ali bu konuda adil bir hüküm vereceğini söyler. Adama hitaben: "Haracını, mamur bir köy halkının yüklendiği bir harabede bulmuşsan bu para, arazinin haracını verenlere aittir. Yok, parayı bulduğun arazinin

[1389] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 437-438.
[1390] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 437.
[1391] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 438.
[1392] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 438.
[1393] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 433-434.

haracını yüklenmiş kimse yoksa paranın beşte dördü senin beşte biri ise bizimdir."[1394] Hz. Ali'nin de define konusunda bulunan rikazın maddi değeri ve bulan kişinin maddi durumunu göz önünde bulundurarak hareket ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.5.3. Denizden Çıkarılan Ürünlerin vergisi

Denizden çıkarılan ürünler hakkında Allah Resulü'ne döneminde sahih bir yolla isnat edilen bir rivayet bize intikal etmiş değildir. Bundan dolayıdır ki Resulüllah'ın denizden çıkarılanları, at ve köle konusunda insanları zekâttan muaf tuttuğu gibi vergiden de muaf tuttuğu anlaşılmaktadır.[1395]

Hz. Ömer, denizden çıkarılan ürünlerden humus almıştır. Nitekim Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Ömer, Ya'la b. Umeyye'yi deniz kıyılarına görevli olarak gönderdi. Ya'la, deniz kıyısında bulunan bir ambar hakkında neler yapılması gerektiği hakkında Hz. Ömer'e haber gönderdi. Hz. Ömer, Ya'la'ya şöyle cevap verdi: "Şüphesiz o Allah'ın nimetlerinden bir nimettir. O ambarda ve onun gibi denizden çıkarılan diğer mallardan beşte birine vergi vardır. Geri kalan dört pay ise onu denizden çıkarana aittir."[1396]

2.2.6. Kimsesiz/Ölü Topraklar/Savafi Geliri

Beytülmalin gelirlerinden biri de çeşitli nedenlerden dolayı ortada kalan ve sahibi bulunmayan topraklardan alınan vergidir. Bu tür arazilere savafi denir. Aynı şekilde ihmal edilmiş ve fetihler esnasında herhangi bir insan eli değmemiş topraklar[1397] ile sahipleri öldüğü halde mirasçıları bulunmayan topraklar da bu kategoride değerlendirilmiştir. [1398] Ayrıca suyun ulaşmadığı, bataklık veya herhangi bir nedenden dolayı ekine elverişli olmayan topraklar da ölü toprak olarak kabul edilmektedir.[1399] Bunların tamamı kamu malı sayılıp beytülmale aktarılmıştır.[1400]

[1394] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 436.
[1395] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 441-442
[1396] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 70.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 1, s. 459.
[1397] Muhammed Bakır es-Sadr, **İktisâdunâ**, el-Mecmeu'l-İlmiyye, Basım Yeri Yok, 1408, s. 442.
[1398] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 289.; Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 284.
[1399] Bir arazinin ölü toprak sayılabilmesi için ziraatten başka diğer istifade imkânlarının herhangi biriyle dahi fiilen kendisinden faydalanılmaması şarttır. Geniş bilgi için bkz. Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 89.

Tasarruf hakkı devlet başkanına ait olan bu topraklar,[1401] genellikle haraci arazilerle aynı işleme tabi tutulmuş[1402] ve onlardan alınan vergiler Müslümanların işlerine harcanmıştır.[1403]

İslâm tarihindeki ilk savafi topraklar, Benî Nadîr Yahudilerinin Medine'den sürülmesinden sonra sahipsiz kalan topraklar[1404] ile Fedek ve Hayber'in fethinden sonra ele geçirilen bazı arazilerdir.[1405]

Raşid Halifeler Dönemi'nde başta Sevad Bölgesi olmak üzere Suriye ve Mısır gibi fethedilen yeni yerlerde sahipsiz kalan bazı topraklar Müslümanların eline geçmiştir. Daha önce anlattığımız gibi Hz. Ömer, Sevad topraklarını ele geçirdiği esnada sahipsiz kalan bu toprakları hazineye aktarmıştı. Hazineye aktarılan bu tür topraklar şu şekilde sıralanmıştır: Savaşta öldürülen düşmanların arazileri, Müslümanlardan kaçanların arazileri, Kisra ve Kisra'nın yakınlarına ait olan araziler, su çıkan yerlerin kenarlarında bulunan araziler ve atların yayılması için ayrılan topraklar,[1406] sık ağaçlı ormanlar ve Yezîd Manastır'ına ait topraklar.[1407]

Herhangi bir yerde bina ve ziraat emareleri yoksa veya yakın köyler için harman yeri, odunluk, hayvanların otlağı, kimsenin mülkü olmayan, hiçbir şahsın elinde bulunmayan topraklar da ölü toprak olarak kabul edilmiştir.[1408]

[1400] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63-64.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 44.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 36.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 36.

[1401] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 375.; Es-Sadr, **İtisâdunâ**, s. 468.; Mustafa Demirci, "Savafi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, c. 36, 184.; Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 201.

[1402] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63-64.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115.; Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 36.; Mâverdî, sahipsiz kalan bu toprakları devlet başkanı işletmesi için bir Müslüman'a verirse, bu arazilerin öşür arazisine dönüşeceeini ifede eder. Bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 115, 266.

[1403] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 289.

[1404] Nadîroğullarının Medine'den sürülmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 3, s. 143.

[1405] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 51.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 33 vd.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 112.; Demirci, "Savafi", **DİA**, c. 36, s. 184.; Fayda, **Hulefa-yı Raşidin Devri**, s. 309.

[1406] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 375.; Aayrıca bkz. Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 100.; Hamidullah, **İslam'da Devlet İdaresi**, s. 308.

[1407] Bu olay anlatan ravi, Hz. Ömer'in on çeşit toprağı beytülmale aktardığını fakat bunlardan bazılarını unuttuğunu ifade etmektedir. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 380.

[1408] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.

Genellikle büyük şehirlerin çevresindeki verimli bölgelerde yer alan ve eskiden daha çok hanedan mensuplarının elinde bulunan bu araziler, başlangıçta savaşanlara ganimet şeklinde dağıtılmak istenmişse de Hz. Ömer'in fethedilen sahipli toprakları eski sahiplerine geri verme kararından sonra özel bir statüye kavuşturulmuştur. "Savâfi'l-esfâr" denilen bu topraklar için öncelikle yeni bir divan kurulmuş ve bu divanda gelirleri gazilere fey olarak dağıtılıp mülkiyetleri devlete ait kılınmak suretiyle satıştan menedilmiştir. Bu dönemde savâfi'l-esfârın yıllık geliri yedi veya dokuz milyon dirhemi bulmuş ve bu meblağ gaziler için önemli bir akar oluşturmuştur.[1409] Hz. Osman döneminde bu rakamın elli milyon dirheme çıktığı ifade edilmiştir.[1410] Bundan Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemlerinden ekonomik seviye üst düzeye çıktığı anlaşılmaktadır.[1411]

Savafi toprakların mülkiyeti kamuya geçtiğinden devlet başkanı da bu arazileri gelir getirmesi amacıyla uygun gördüğü kişilere vermiştir. Savafi topraklara sahip olan kişiler bu arazilerin hakkını verdiği müddetçe bu topraklarda tasarruf yetkisine sahiptirler. Nitekim Allah Resulü bu konuda şunları söylemiştir: "Her kim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak onundur. Haksız bir şekilde ekici ve dikicilerin toprakta hakkı yoktur."[1412] "Boş araziler Allah ve Resulü'nündür. Ondan sonra da sizindir. Herkim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak ihya edenindir. Şayet üç yıl o araziyi ekmezse bu hakkını kaybeder."[1413]

Bundan da anlaşıldığına göre ölü bir toprağı diriltip de üç yıl boş bırakan kimsenin, toprakta bir hakkı kalmazdı. Buna "Mühtecir" denirdi. Bunun manası, bir adam ölü bir toprağı alır ve etrafını güzelce çevirir fakat onu imar edip ıslah etmezse bu şahsa 3 yıl mühlet verilirdi. Zira bu üç yıl kendisinin o yerde hakkı vardı. Üç yıl geçtikten sonra o araziyi imar etmezse arazi üzerindeki bütün hakkını kaybederdi.

[1409] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.; Demirci, "Savafi", **DİA**, c. 36, s. 184.
[1410] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.; Demirci, "İkta" **DİA**, c. 22, s. 43.
[1411] Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 443.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer'in Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 333-334.
[1412] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[1413] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 115, 117, 120, 121.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 93.

Bundan sonra bütün insanlar o arazide eşit hakka sahip olurlardı. Çünkü bu kişi görevini yerine getirmemiş sayılırdı.[1414]

Hz. Ömer döneminde bazı kişiler hazineye ait olan boş arazileri ellerinde bulunuyorlardı. Bu toprakları değerlendirmeyip kendi malları olduğunu dile getiriyorlardı. Günün birinde Halife Ömer, minbere çıkarak orada bulunanlara Hz. Peygamber'in şu sözünü hatırlattı: "Her kim ölü bir toprağı ihya ederse o toprak, ihya edenindir. Elinde bulunan toprağı üç sene boş bırakırsa bu hakkını kaybeder."[1415] diyerek insanları ölü arazileri ziraata kazandırmayı teşvik ediyordu.[1416] Ayrıca Hz. Ömer, bu durumu yazılı olarak valilere bildirmiştir.[1417]

Toprağın ihya edilmesi demek oraya su götürülmesi, kuyu kazılması veya su çıkarılması demekti. Bu toprak ekilen ve daha önce birisinin elinde olup da ziraata elverişli hale getirmek için üzerinde çalışılan ve su çıkarılan bir toprak değildi. Kim bu işleri yaparsa artık o toprak onun olurdu. Bu yüzden sahibi ölürse toprak mirasçıların olurdu. Dilerse onu satma hakkı da vardı.[1418]

Hz. Ali de kendi halifeliği döneminde insanları ölü toprakları ihya etmekte teşvik etmiş ve bu konuda kendilerini desteklemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Yahya b. Adem şunları anlatıyor: "Bir adam Hz. Ali'ye gelerek şöyle dedi: 'Sahiplerinin aciz kaldığı çorak bir arazi buldum. Arık kazarak su götürdüm ve ziraat yaptım.' Bunun üzerine Hz. Ali ona: 'Sen bozucu değil yapıcısın, kurutucu değil yeşerticisin. Her şeyin hayırlı ve mübarek olsun' diyerek araziyi elinde bırakmış ve yatığı işi onaylamıştır."[1419]

2.2.7. Nevrûz ve Mihrican Gelirleri

Farsçada "yeni gün" anlamına gelen nevrûz, Orta Asya'dan Ortadoğu ve Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılan ve baharın gelişi amacıyla kutlanan

[1414] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 101.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 93.
[1415] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 63.
[1416] Cureybe b. Ahmed b. Sünyâh el-Hârisî, **Fıkhu'l-İktisâdî li Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. El-Hattâb**, Dâru'l-Endülüs, Cidde, 2003, s. 410.
[1417] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 118.
[1418] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 121.
[1419] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 99.

bir bayramdır.[1420] Mihrican ise İran'da sonbaharın gelişini müjdeleyen ikinci büyük bayramdır.[1421] Yani ekinoks dönemi olarak bilinen ve baharın başlangıcı olan 21 Mart'ta Nevrûz, baharın bitişi olan 23 Eylül'de de Mihrican bayramı kutlanmaktaydı.

Müslümanların bu bayramlarla tanışması, Hz. Ömer döneminde İran coğrafyasının Müslümanlar tarafından fethinden sonradır. Farslıların halifelere bu bayramların bir nişanesi olarak hediye vermeleri ise Hz. Osman dönemine tekabül etmektedir.[1422]

Nevrûz ve Mihrican gelirleri, Hz. Osman döneminde yöneticilere verilen hediyeler olup devletin gelirleri arasında gösterilmezken,[1423] Hz. Ali döneminde ise sürekli olmasa da devletin gelirleri arasında yer almıştır.[1424] Bu tür hediyeler, genellikle altın ve gümüş kaplar, elbiseler, nakit para ve yiyeceklerden oluşmaktaydı.[1425]

Rivayet edildiğine göre günün birinde Hz. Ali'ye gümüş kaplara konulmuş bir çeşit tatlı getirildi. Hz. Ali: "Bu nedir?" dedi. Hediyeleri getiren çiftçiler: "Nevrûz bayramı hediyesidir" diye cevap verdiler. Hz. Ali de: "Bizim için her gün bayramdır." diyerek tatlıları yanındakilere, boşalan kapları da halka dağıttı ve bu hediyeleri haraclarından düşürdü.[1426]

Hz. Ali döneminde, Nevruz ve Mihrican bayramlarından halifeye takdim edilenler, bir tür hediye olup devletin önemli gelirleri arasında sayılmazlardı. Her ne kadar yukarıdaki örnekte olduğu gibi halife, kendisine sunulan hediyelere karşılık gelen tutar o kişilerin haraclarından düşürmüş olsa da bu durum bireysel olup geneli

[1420] Nevrûz hakkında geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Nevrûz", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. 33, s. 60.
[1421] Nebi Bozkurt, "Mihrican", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, c. 30, s. 38.
[1422] Akarsu, **Hz. Osman**, s. 103. Ayrıca bkz. Gündüz, "Nevrûz", **DİA**, c, 33, s, 60.
[1423] Abdurrahman Demirci, **Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde Gayr-ı müslim Politikaları**, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2013, s. 364.
[1424] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 313-314.
[1425] Ebu Osman Amr b. Bahr b. Muhammed el-Câhız (255/868), **el-Mehâsin ve'l-Ezdâd**, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, H. 1423, s. 322.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 313-314.
[1426] Câhız, **el-Mehâsin ve'l-Ezdâd**, s. 322-323.; eş-Şeyh, **Alî b. Ebî Tâlib**, s. 485-486.; Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 558.

kapsamadığı anlaşılmaktadır. Zira sürekli tekrarlanan bir durum olmayıp hediye kapsamında değerlendirmek daha mantıklı görülmektedir.[1427]

[1427] Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 558.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BEYTÜLMALİN GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER

Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemi'nde yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimler, vatandaşlık görevini yerine getirdiği müddetçe devletin sunduğu hizmetlerden faydalanma imkânı bulabilmişlerdir.

Hz. Ömer dönemiyle birlikte gelirlerin artması sonucu Medine'ye herkese yetecek miktarda ganimet gelmişti. Bu durum devletin tebaasını ziyadesiyle memnun etmişti. Artan gelirlerin ne şekilde ve nereye harcanacağı hususunda başta bazı tereddütler çıkmış olsa da kısa zamanda istişare ile bu mesele çözüme kavuşmuştu.

Hz. Ömer döneminde artan gelirlerin halka sağlıklı bir şekilde ulaştırılabilmesi ve herhangi bir karışıklığa yol açmaması için divanlar kurulmuş ve vatandaş olan herkes defterlere kayd edilmişti. Bununla ihtiyaç sahiplerine yardımların sağlıklı bir şekilde ulaştırılması hedeflenmişti.

İkinci bölümde anlatıldığı üzere Müslümanlardan tahsil edilen gelirler ile gayrimüslimlerden elde edilenler birbirinden farklı olduğu gibi harcama yerleri de farklıydı. Mesela Müslümanlardan alınan gelirlerden kimlerin faydalanacağı bizzat Kur'an'da belirtildiğinden başka yerlere harcanamazdı. Buna karşılık gayrimüslimlerden alınan harac, cizye ve humus gibi fey gelirlerinin harcanma yerleri zekâtınki gibi belirlenmiş değildi. Devlete hizmet etsin veya etmesin herkes bu gelirlerden faydalanabiliyordu. Vali, amil, kadı, asker ve diğer memurların maaşları genel olarak fey gelirlerinden karşılanıyordu. Bu görevliler, maaşın yanısıra aylık yiyecek de alıyorlardı. Dolayısıyla fey gelirlerinin ne yapılacağı hususu zekât

ve humus gibi nasla belirtilmiş olmayıp bunun yetkisi devleti idare eden kişilere bırakılmıştı.[1428]

Devlet kademelerinde görev yapanların yanısıra vatandaşlar da fey gelirlerinden istifade ediyordu. Hz. Ömer, artan gelirleri tebaasını memnun edecek şekilde kullanmış ve zengin fakir ayırımını yapmaksızın herkesi bu gelirlerden faydalandırmıştı. O, beytülmale intikal eden fey gelirlerinden "atiyye/âta" adı altında yılda bir defa para, "rızık" adı altında da aylık olarak halka yiyecek vermiştir.

Hz. Ömer'in atiyye adıyla bilinen sosyal yardımları dağıtma hususunda son derece mahir olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Ubeyd'de geçen şu rivayet dediğimizi doğrular niteliktedir: "Hz. Ömer, Cabiye'de insanlara hitap ettiğinde şunları söylüyordu: "Kim ki Kur'an hakkında soru sormak istiyorsa Ubey b. Kâ'b'a gelsin. Kim de feraiz hususunda soru sormak istiyorsa Zeyd b. Sabit'e gelsin. Her kim de fıkıh konusunda soru sormak istiyorsa Mu'az b. Cebel'e gelsin. Kim de maliye hakkında soru sormak istiyorsa bana gelsin."[1429] Böylece Arap yarımadasında maaş sisteminin temeli Hz. Ömer tarafından atılmış oluyordu. Avrupa'da işsizlik parası ve yaşlılık yardımı adı altında ancak yirminci yüzyıl başlarında ortaya çıkan bu sistem, İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren toplumun refahı için atılmış önemli bir adım[1430] olarak nitelendirilmişti.

Beytülmalin giderlerini iki başlık altında inceleyeceğiz: "Zekâtın Gelirlerinin Harcandığı Yerler" ve "Fey Gelirlerinin Harcandığı Yerler."

3.1. ZEKÂT GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER

Beytülmalde, fey gelirlerinden farklı bir yerde muhafaza edilen zekât gelirlerinin harcandığı yerler, Kur'an-ı Kerimde şu şekilde belirtilmiştir: "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak)

[1428] El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 223.
[1429] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 312.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 98.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 499.; Mehmet Salih Arı, **İmamiye Şiasına Göre İlk üç Halife**, Düşün Yayınları, İstanbul, 2011, s. 337.
[1430] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 130.

köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[1431]

Hz. Peygamber, hayatta kaldığı müddetçe ümmettin zenginlerinden alıp fakirlere vermiş ve bu amaçla zekâtları toplama ve dağıtma ile görevli amiller tayin etmiştir. Onu takip eden Raşid Halifeler Dönemi'nde de zekât devlet eliyle toplanmıştır.[1432]

Devlet başkanı veya onun görevlendirdiği amiller, topladıkları zekâtları Kur'an'da belirtilen sekiz grup inana veriyorlardı.[1433] Zekât gelirlerinden bu sekiz sınıftan hangisine ne kadar verileceği onların takdirinde idi.

3.1.1. Zekât Gelirlerinin Dağıtımında İzlenen Yöntem

Zekâtlar mükelleflerden alındıktan sonra asıl olan toplanan zekâtların mahallinde harcanmasıdır. Bir vilayette toplanan zekâtlar, oranın beytülmaline aktarılıyor ve orada muhafaza ediliyordu. Daha sonra o vilayette tespit edilen ihtiyaç sahiplerine ulaştırılıyordu. Şayet orada zekât verilecek kişiler bulunmuyorsa toplanan zekâtlar merkeze veya ihtiyacı olan başka bir yere naklediliyordu. Nitekim Allah Resulü, Mu'âz'ı Yemen'e amil olarak gönderdiğinde ona, yerel halkın zenginlerinden alınan zekâtı, yine bölgede bulunan fakirlere dağıtmanın Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkı olduğunu söylemiştir.[1434]

Allah Resulü zamanından itibaren taşrada muhafaza edilen ihtiyaç fazlası zekât gelirleri merkeze gönderilmeye başlanmıştır. Nitekim Hz. Peygamber'e, zor durumda olan Necidli bir kadın gelir ve kendisinden yardım talebinde bulunur. Bunun üzerine Allah Resulü: "Zekât malları bize gelinceye kadar bekle…" demiştir. Ebû Ubeyd'in rivayetine göre toplanan bu zekât malları Hicaz bölgesine gitti. Aynı şekilde Hz. Ömer'in Ramâde yılından sonra amil olarak gönderdiği İbn Ebî Zübâb'e: "Onlardan iki yıllık zekât al. Zekâtın yarısını oranın fakirlerine dağıt, yarısını da bana

[1431] Tevbe, 9/60.
[1432] Tirmizi, **Zekât**, 21.
[1433] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 685.
[1434] Ahmed b. Hanbel, **Musned**, c. 1, s. 233.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 688.

getir." demiştir.[1435] Ebû Ubeyd'in naklettiği bu rivayette bir yerde artan zekât mallarının başkent Medine'ye gönderildiğini göstermektedir.

Hz. Peygamber'den sonra raşid halifeler de zekât toplama amilleri göndermişlerdir. Makrizi'nin bildirdiğine göre Yemen'de bulunan Tay kabilesi, zekâtlarını Hz. Peygamber döneminde Medine'ye göndermişti. Onun vefatından sonra da Hz. Ebû Bekir döneminde bu uygulamayı sürdürmüşlerdi. Makrizi, Hz. Ebû Bekir döneminde bu kabileden alınan bir yıllık zekât miktarının yedi yüz deve olduğunu ifade etmektedir.[1436] Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir döneminde Bahreyn'den mal geldiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Hz. Ebû Bekir, gelen bu malları insanlara ihtiyaçları oranında dağıtmıştır.[1437]

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde Müslümanların çektikleri maddi sıkıntı, Hz. Ömer dönemiyle birlikte yerini bolluk ve berekete bırakmıştır. Nitekim Ebû Ubeyd'den gelen bir habere göre Hz. Peygamber tarafından Yemen'e vali olarak gönderilen Muaz b. Cebel, bu görevini Hz. Ebû Bekir zamanında ve Hz. Ömer'in halifeliğinin başlangıcında da sürdürmüştür. Muaz b. Cebel, topladığı zekâtların üçte birini Medine'ye gönderince Hz. Ömer, bunu hoş karşılamamış ve Yemenli zenginlerden toplanacak zekâtı, oradaki fakirlere dağıtmasını ve Medine'ye göndermemesi talimatını vermiştir. Bunun üzerine Mu'az, toplanan zekâtları oranın halkına dağıttıktan sonra artan zekât mallarını Medine'ye göndermiştir. Muaz, bir sonraki yıl zekâtın yarısını, üçüncü yılda ise hepsini aynı gerekçeyle Medine'ye göndermiştir.[1438] Bu durum, Hz. Ömer döneminde bazı yerlerde zekât verecek kimsenin bulunmadığı ve halkın refah seviyesinin yükseldiğini açıkça göstermektedir.

Hz. Ömer döneminde bazı yerlerin ihtiyacı olduğundan onlardan toplanan zekâtların hepsi kendilerine dağıtılmıştı. Bir rivayete göre Hz. Ömer, Benî Kilâb

---

[1435] Geniş bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 709-710. Yani zekât amilleri topladıkları zekâtları önce bulundukları beldelere harcarlardı artan malları merkeze gönderirlerdi. Bkz. Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 13-17.

[1436] Makrizî, **İmtâu'l-Esmâ'**, c. 9, s. 37-379.

[1437] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42, 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.; İbn Nuceym, **el-Eşbâh ve'l-Nezâir**, s. 106.; Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 200-201.

[1438] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 706.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 316.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 390.

veya Benî Sa'd kabilesine zekât memuru olarak Muaz b. Cebel'i tayin etmişti. Muaz, topladığı zekâtıların tümünü yerel halka taksim etmiş ve evine tek başına yani yanına hiçbir şey almadan dönmüştür. Hanımı ona: "Hani amillerin ailelerine getirdikleri paydan neler getirdin?" diye sorduğunda, Mu'az: "Benimle beraber bir murakıp vardı" diye karşılık vermiştir. Hanımı da: "Resulüllah ve Ebû Bekir'in yanında emin bir kişiydin. Ömer seninle bir murakıp mı gönderdi?" demiş ve bu konuyu arkadaşları olan kadınlar arasında yaymıştır. Haber Hz. Ömer'e ulaşınca Mu'az'ı çağırmış ve şöyle demiştir: "Seninle murakıp gönderdim mi?" Mu'az: "Ona söyleyecek başka bir mazeret bulamadım" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, gülümsemiş ve ona bir şeyler vererek "Onu bunlarla razı et" demiştir.[1439]

Hz. Ömer döneminde yine zekât toplama şekliyle ilgili olarak şöyle bir olay daha anlatılır. Ya'lâ b. Ümeyye'nin arkadaşlarından olan Sa'd yola çıkıp Medine'ye Hz. Ömer'in huzuruna çıkmış ve cihad etmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Memleketine dön, zira hakkıyla vazife görmek güzel bir cihattır." diyerek onu takdir etmiştir.[1440] Sa'd dönmek üzereyken de Hz. Ömer ona şu talimatı vermiştir: "Mal sahibine uğradığınız zaman iyiliği ve iyilik ehlini unutmayınız. Malı üç bölüme ayırınız. Mal sahibine üç bölümden birini seçme imkânı verin. Daha sonra kalan iki bölümden birinden zekâtı alınız."[1441]

Valiler de görev yaptıkları bölgelerde zekât amillerini görevlendirirken Hz. Ömer'in tavsiyesine uygun davranmışlardır. Nitekim Mısır fatihi Amr b. Âs, Kuzey Afrika'nın idaresini Ukbe b. Nafi'ye vermiş ve kendisine şu talimatı vermiştir: "Fethettiğiniz yerlerde Müslüman olmayı kabul eden olursa onların zenginlerinden belli miktarda zekât alıp yine oranın fakirlerine harcayın."[1442] Hz. Ömer döneminde zekât malları toplandığı yerde dağıtılır ve zekât memurları Kardavi'nin ifadesiyle giydikleri abalar ve dayandıkları asaları dışında bir şey getirmeksizin Medine'ye dönerlerdi.[1443]

[1439] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 706-707.
[1440] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 707.
[1441] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 707.
[1442] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 314-315.
[1443] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 313.

Zekât toplamakla görevli olan amiller, görevlerini hakkıyla yerine getirmedikleri takdirde halife tarafından uyarılmışlardır. Buna dair Ebû Ubeyd şöyle bir olay anlatır: "Hz. Ömer, Muhammed b. Mesleme'yi bir beldenin zekâtlarını almak üzere görevlendirir fakat o beldede toplanan vergiler tam manasıyla oranın halkına dağıtılmayınca sıkıntılara sebep olur. Zekât gelirlerinden payını alamayan bir kadın uğradığı haksızlıktan şikâyetçi olur. Hz. Ömer'in huzuruna çıkarak durumu izah eder. Bunun üzerine Hz. Ömer yapılan yanlışı düzeltmesi için Muhammed b. Mesleme'yi uyarır, o da kadının mağduriyetini giderir.[1444]

Zekât gelirlerinin nasıl dağıtılacağı konusunda Maverdi şunları anlatmaktadır: "Bir beldede toplanan mallar, o belde halkının hastalarına, fakirlerine, yolculara verilmeden, köleler azat edilmeden, borçluların borcu ödenmeden diğer bir beldeye aktarılmamalıdır. Eğer söz konusu beldenin ihtiyacı yoksa fazla olan mallar, devlet başkanının bulunduğu yerdeki beytülmale aktarılırdı.[1445] Medine'deki beytülmale gönderilen zekât malları genellikle deve ve diğer hayvanlardan oluşuyordu. Bu malları hak sahiplerine ulaştırmada devlet başkanı titizlik gösterirdi.[1446] Sonuç olarak bir bölgede toplanan zekât malları, oradaki halkın ihtiyaçları giderilmeden başka yere gönderilmezdi.

3.1.2. Bir Kişiye Verilebilecek Zekât Miktarı

Hz. Peygamber'in hadisleri incelendiğinde O'nun bu konuda belli bir sınır belirlemediği anlaşılıyor. Aynı şekilde kaynaklarımızda zekât malından yararlandırılacak kişinin mali durumunun nasıl olması gerektiği hakkında da bir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlike Hz. Peygamber, maddi durumu yerinde olanların ihtiyaç sahiplerine bol miktarda infak etmelerini tavsiye etmiş ve infak etmenin faziletinden bahsetmiş ve insanları infak etmeye teşvik etmiştir.[1447]

Raşid Halifeler Dönemi'nde de bu hususta net bir kayıt bulunmamakla birlikte Hz. Ömer, zekât mallarını muhtaçlara pay ederken şayet hazinede yeterli miktarda mal bulunuyorsa ihtiyacı olanlara bol miktarda bağışta bulunmuş ve onları bu zor

[1444] Olayın tamamı hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 708-709.; Ayrıca bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 56-57.
[1445] Mâverdî, **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk,** s. 111, 380.
[1446] Mâverdî, **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk,** s. 111, 380.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 233
[1447] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 667.

durumdan kurtarmaya çalışmıştır. Bununla alakalı olarak Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam şöyle bir rivayete yer verir: "Hz. Ömer'e zengin görünüşlü bir adam geldi ve şöyle dedi: 'Ey Müminlerin Emiri! Ben ve ailem yok olma tehlikesiyle karşı karşıyayız.' Bunun üzerine Hz. Ömer: Nasıl olur da şişman bir kişi bana gelip 'Ben ve ailem yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyoruz.' diyebiliyor" diye karşılık verdi. Adam daha sonra Hz. Ömer'e yanaşarak kendi durumunu anlatmaya başladı ve şöyle dedi: "Ben kız kardeşimle beraber anne ve babamıza ait olan ve sulamakta kullanılan bir deveyi güdüyoruz. Deveyi gütmeye çıktığımız zaman annemiz bize bir elbisesini giydirip bir avuç hebid yiyeceği[1448] verir. Sonra devemizi alıp çıkarız. Güneş doğunca elbiseyi kız kardeşime verir ve çıplak bir şekilde deveyi gütmeye çalışırım. Sonra da annemize döndüğümüzde bir de bakarız ki aynı yiyecekten bize yemek pişirmiş. İşte benim zenginliğim budur.' Bunun üzerine Hz. Ömer, adama zekât develerinden bir dişi deve yavrusu verilmesini emretti. Deve yavrusu çıkarıldığı zaman anne ve babası da onu takip etti.[1449]

Ebû Ubeyd bu olayı değerlendirirken şunları söylemektedir: "Görüyoruz ki Hz. Ömer tek şahsa üç deve vermiştir. Bunlar ise kıymet olarak değerli bir mali varlık durumundadır. Hz. Ömer bu develeri verirken adamı fakirlikten kurtarmayı düşünmüştür. Zira ailesinin içinde bulunduğu zarureti dile getirmişti. Sonuç olarak Hz. Ömer, zekât mallarının bir kişiyi muhtaç olmaktan çıkarması gerektiğini düşünüyordu.[1450] Nitekim o şöyle söylemiştir: "Verdiğiniz zaman muhtaç olmaktan çıkarınız."[1451]

Zekât mallarının dağıtımıyla alakalı olarak Ebû Yusuf, Kitâbü'l-Harâc adlı eserinde şunları anlatır: "Zekât malları birden çok kişiye verilebileceği gibi bir kişiye de verilebilir. Nitekim bir defasında Hz. Ömer'e bir miktar zekât malı getirildiğinde Hz. Ömer, bu zekât malının hepsini bir aile efradına vermiştir.[1452] Bunun maksadı muhtaç olan kişileri, maddi olarak belirli bir düzeye getirebilmektir. Zira dağıtma bu şekilde devam edilirse yani her defasında bir aileye maddi destekte bulunulursa

[1448] Zaruret hâlinde yenen bitkisel bir çeşit yiyecek
[1449] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 671.
[1450] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 671-672
[1451] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 150.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 672.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 45, 52.
[1452] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.

ihtiyaç sahibi olanlar kalkınmış olacak ve fakirlikten kurtulacaklardır. Hz. Ömer'in vefat etmeden önce bütün aileleri fakirlikten kurtarmak gibi bir hedefinin olduğu anlaşılmaktadır.[1453]

Öte yandan Hz. Ömer, zekât mallarının dağıtımında şartlara göre farklı uygulamalarda bulunmuştur. Normal zamanlardaki uygulamaları ile insanların zor durumda kaldığı dönemlerdeki uygulamaları birbirinden farklı olmuştur. Bununla alakalı olarak onun şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Senenin sonunda yüz koyunu olan bıraktığı kimseye ise zekâttan hisse veriniz. Senenin sonuna iki yüz koyunu olan kimseye zekât vermeyin."[1454] Bu rivayete göre Hz. Ömer, yüz koyunu olan kimseye zekât gelirinden pay verilebileceği görüşündedir. Ebû Ubeyd, bu rivayeti şöyle değerlendirmektedir: "Hz. Ömer'in bu uygulaması yalnızca kıtlık yıllarına aittir. Buradaki "sene" ise kıtlık ve kuraklık yılları kastedilmektedir. İşte bu gibi yıllarda kuraklık, insanların mal ve hayvanlarına musallat olup hayvanlar içerisinde semiz ve bol süt verenleri bırakmaz. Meyve ve ekinleri de bu gibi yıllarda aynı felakete uğratır.[1455] Allah Teâlâ, bu gibi durumlar hakkında şöyle buyurmuştur: "Biz Firavun hanedanı düşünüp ibret alsınlar diye, senelerce onları kuraklık, kıtlık ve ürün azlığıyla cezalandırdık."[1456] İşte bu gibi kıtlık ve kuraklık zamanlarında Hz. Ömer yüz koyun sahibi olan kimselere de zekât vermeyi uygun görmüştür. Zira verim bakımından bu gibi senelerde yüz koyun, kıtlık ve kuraklık etkisiyle on koyun kadar verimli olamamaktadır. Bundan dolayıdır ki Hz. Ömer, bu durumda olan hayvan sahiplerine zekât gelirinden pay verilmesi için vermiştir. Bunu da insanlara olan merhametinden dolayı yapmıştır. Çünkü o, meşhur Remâde (kıtlık) yılında bundan da öteye giderek zekât tahsilini bir yıl ertelemiştir. İnsanlar normal hayata kavuşuncaya kadar kendilerinden zekât almamıştır.[1457]

Hz. Ömer'in halifeliği zamanında kadının biri ona gelerek zekâttan pay talep etti. Bunun üzerine halife kadına şunu söyledi: "Senin bir ukiyye gümüşün varsa zekât malı senin için helal değildir." Ebû Ubeyd bu sözü şöyle yorumlamaktadır: "Bu

[1453] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 24-25, 37, 141.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111.
[1454] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 665.
[1455] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 665-666.
[1456] A'raf, 7/130.
[1457] Hatta Hz. Ömer, insanlara o kadar merhametli davranmıştır ki kuraklık ve kıtlık yıllarında hırsızlık yapan kimseye el kesme cezasını uygulamamıştır. Bu hususta şöyle demiştir: "Kıtlık yılında hırsızın eli kesilmez." Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 665-666.

bir ukiyye gümüşün, kişiyi ve bakmakla mükellef olduğu kimseleri barındıracak bir mesken, zaruri giyecekler ve bir hizmetçiye ilaveten hesaplanması gerekir. Yani bir kişi ancak mesken ve zaruri ihtiyaç maddelerine sahip olduktan sonra bir ukiye gümüş veya kıymetinde altına sahip olunca fakirlik sınırını aşmış sayılır.[1458]

Sonuç olarak zekât mallarından ihtiyaç sahiplerine ödenecek payın miktarı konusunda bağlayıcı bir hüküm bulunmamaktadır. Hatta zekât verilecek kimsenin borçlu olması da şart değildir. Bilakis veren kişinin bir maslahat gözetmesi ve herhangi bir imtiyaz, nefis ve hevesinden hareket etmemek şartıyla büyük miktarda hisse vermesi daha uygundur. Mesela çok zengin bir kişi, zaruret ve ihtiyaç içinde gördüğü salih bir kimseye ona barınma, yiyecek temin eder veya yolcuysa kendisini memleketine ulaştıracak kadar maddi yardımda bulunursa çok daha makbule geçer. İşte ancak büyük miktarda mal harcamakla gerçekleşebilecek bu gibi yararlı işleri, mal sahibinin nafile infak yoluyla gerçekleştirmeyi göze alsa ve bunu malının zekâtıyla tahakkuk ettirirse bu kimse zekât farizasını tam manasıyla yerine getirmiş olur.[1459]

Yusuf el-Kardavi de Ebû Ubeyd'in görüşünü savunmaktadır. Ona göre, zekâtın hedefi fakire bir veya iki dirhem vermek olmayıp ona yakışır normal bir hayat seviyesi sağlamaktır. Allah'ın şereflendirip yeryüzüne halife yaptığı bir varlık olması hasebiyle insana yakışır bir hayat veya geçim seviyesi sağlamak zekâtın hedefidir.[1460] Kanaatimizce de zengin bir kimse malının zekâtını istediği kişiye vermekte serbest olmakla birlikte, Hz. Ömer'in yaptığı gibi ihtiyaç sahibi Müslüman bir ailenin mali durumunu düzeltme yoluna gitmesi daha uygundur.

3.1.3. Hz. Osman Döneminde Zekât Mallarının Dağıtımı

İslam tarihi kaynaklarının verdiği bilgilere göre zekât mallarının dağıtımı noktasında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde herhangi bir olayla karşılaşılmalaştır. Buna mukabil Hz. Osman dönemi hakkında aynı şeyi söylemek oldukça zordur. Zira Hz. Osman döneminde meydana gelen bazı

[1458] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 662-663.
[1459] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 673-674.
[1460] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 54-55.

olaylardan onun zekât dağıtımı esnasında, selefleri gibi hareket etmediği anlaşılmaktadır.

Belâzuri'nin aktardığı bir rivayete göre zekât develeri Hz. Osman'a götürüldüğünde o, develerin hepsini akrabası el-Hâris b. Hakem b. Ebî'l-As'a vermiştir. Bir başka rivayetten anlaşıldığına göre de Hz. Osman tarafından Kudaâoğullarının zekâtlarını toplamakla görevlendirilen Osman b. Hakem b. As, adı geçen kabileden üç yüz bin dirhem tutarında zekât toplamış ve bu miktarın toplamını Hz. Osman tarafından kendisine verilmiştir.[1461]

Hz. Osman'a yöneltilen eleştiriler arasında onun Mervan b. Hekem'e bazı imtiyazlar tanıması önemli yer tutmaktadır. Mervan'ın Hz. Osman tarafından bazı görevlere getirildikten sonra aşırı derecede zengin olduğu rivayet edilmektedir. Mesela Kuzey Afrika fetihleri esnasında elde edilen ganimetlerin beşte birini Hz. Osman, Mervan'a vermiştir. Aynı şekilde zekât mallarından da kendisine fazla pay vermiştir.[1462]

3.1.4. Zekât Verilecek Kişiler/Kesimler

Zekât verilecek sınıflar, Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde belirtilmiştir. Konu ile ilgili ayet şöyledir: "Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir."[1463]

Zekât verilecek sınıflar hakkında Hz. Peygamber'in uygulamaları hadis kaynaklarında geniş bir şekilde yer almaktadır. Rivayete göre sahabeden biri Hz. Peygamber'in yanına gelir ve kendisinden zekât gelirlerinden bir şeyler vermesini ister. Bunun üzerine Allah Resulü şöyle karşılık verir: "Yüce Allah zekâtlar hususunda ne peygamberin ne de bir başkasının söz söylemesine razı olmadı ve

[1461] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 137.
[1462] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 137.
[1463] Tevbe, 9/60.

bizzat kendisi, zekâtın sekiz sınıfa verebileceğine hükmetti. Şayet sen bunlardan isen, sana hakkını veririm."[1464]

Zekâtın verilmesi gereken kimseler Kuran'da belirtilmekle beraber hangi sınıfa ne kadar verileceği ise devlet başkanının yetkisine bırakılmıştır.[1465] Tabi ki devlet başkanının bunu içtihadıyla belirlemesi, kişisel isteği dışında ve haksızlıktan sakınarak karar vermesi gerekmektedir. Hatta devlet başkanı dışındaki yöneticiler de bu kararı verebilirler. Hem de bunların muhayyer olma hakları, imamınkinden daha geniştir.[1466]

Zekât malları birden çok kişiye verilebileceği gibi tek bir kişiye de verilebilir. Nitekim yukarıda ifade edildiği gibi bir defasında Hz. Ömer'e bir miktar zekât malı getirildiğinde o, bu malın hepsini bir aile efradına vermiştir.[1467]

3.1.4.1. Fakir ve Miskinler

Ayette zekât verilecek sekiz sınıftan biri fakir, diğeri ise miskin olanlardır. Anlamları birbirine yakın olan bu kelimeler, Allah Resulü tarafından tefsir edilip açıklanmamıştır. Görüş ayrılıkları da burada kaynaklanmaktadır.[1468] Zamanla bu iki kelimeye çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Maverdi'ye göre fakir, hiçbir şeyi olmayan, miskin ise bir miktar malı olan kimsedir. Fakirin hâli miskinden de aşağıdır."[1469]

Hz. Ömer'e göre, ayette[1470] geçen, "fakirler" Müslüman yoksullardır. "miskinler" ise ehli kitabın fakirleridir. Bundan dolayıdır ki Hz. Ömer yolda yaşlı ve dilencilik yapan bir Yahudi'yi görünce onun durumunu sorup öğrenmiş ve kendisine yardım etmek amacıyla beytülmale götürüp ihtiyacını gidermiştir. Durumu bu yaşlı gibi olan diğerlerine de aynı muamelenin yapılması hususunda emir vermiştir.[1471] Kurtubî, yukarıdaki olayın aynısını anlatır fakat "Yahudi" yerine "zimmî" ifadesini

[1464] Ebû Davud, **Zekât**, 23.
[1465] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 685, 689.
[1466] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 689.
[1467] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.
[1468] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 216.
[1469] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 195.
[1470] Tevbe, 9/60.
[1471] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 126.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 117.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 280.

kullanır.[1472] Hamidullah'ın da işaret ettiği gibi zekât, gayrimüslimlerden alınan bir vergi olmadığı halde, İslam'ın Müslümanlardan aldığı vergilerden gayrimüslimleri de faydalandırıyor olması dikkat çekicidir.[1473]

Hz. Ömer'in zor durumda olan gayrimüslimlere zekât gelirlerinden yardım yaptığına dair Belâzurî'de de şöyle bir rivayet vardır: "Hz. Ömer, Suriye yolculuğu sırasında uğradığı el-Câbiye'de cüzzam hastalığına tutulmuş bazı Hıristiyanları gördü. Bunun üzerine zor durumda olan bu kişilere zekât gelirlerinden maaş bağlattı ve beytülmalden kendilerine yiyecek tahsis etti.[1474]

Hz. Ali de zenginlerin fakir ve miskinlere maddi destekte bulunmasının şart olduğunu ve bunu yerine getirmedikleri takdirde Allah'ın azabına duçar olacaklarını belirtir. Nitekim Ebû Ubeyd, Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakleder: "Allah Teâlâ, fakirlere yetecek kadar zenginlere mallarında mükellefiyet koymuştur. Şayet fakirler aç, çıplak kalırlarsa ve zaruret içine düşerlerse bu zenginlerin görevlerini yerine getirmemesinden kaynaklanır. Bundan dolayı Allah'ın zenginleri hesaba çekmesi ve azaba duçar etmesi haktır."[1475]

3.1.4.2. Amiller

Daha önce belirttiğimiz gibi Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemi'nde zekât, devlet eliyle toplanıyor ve bunun için bazı amiller/memurlar tayin ediliyordu.

Zekât amilleri, vergilerin toplanması, devlet bütçesinin muhasebe edilmesi ve gerekli harcamaların yapılması, hesapların kontrol edilip temizlenmesiyle ilgilenen memurlardır.[1476] Bunlar iki kısımdır. Birincisi, zekâtı toplamakla görevli olanlar, ikincisi ise zekâtı taksim etmekle vazifeli olanlar.[1477] Bunlardan her kim, vazifesini hakkıyla ve güvenilir bir biçimde yerine getirmişse yaptığı vazife ve topladığı zekât

[1472] Ebû Abdillah, Muhammed b. Ahmed el-Ensari Şemsu'd-Din el-Kurtubî, (671/1272) **el-Câmi' li-Ahkâm el-Kur'an**, Dâru'l-Kutubu'l-Mıstiyye, Kâhire, 1964, c. 8, s. 174.
[1473] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 124.; Aynı şekilde Muhammed Hamidullah, Hz. Ömer'in söz konusu ayet hakkındaki yorumunu değerlendirirken şunları söyler: "Halife Ömer'in yorumu, dil yapısı yönünden de daha tutarlı gözükmektedir. Gerçekten de Sâmî dillerinde miskin sözcüğü, Hamurabi yasalarında geçen ve uzun uzadıya açıklanan moşkîn teriminde olduğu gibi, bir başka ülkeye yerleşmiş bulunan yabancı anlamına gelmektedir." Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 810.
[1474] Belâzurî, **Fütûhu'l-büldân,** s. 207.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 392.
[1475] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 706.
[1476] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 124.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s. 175.
[1477] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 196.

nispetinde kendisine hisse verilirdi. Aynı zamanda emrinde çalışan memurlara da yüklendikleri sorumluluğa göre zekât gelirlerinden pay verilirdi. Bunlara verilecek hisse zekât memurlarının toplam hissesinin dörtte birinin çeyreği kadardı."[1478]

Amillerin maaşlarını, devlet başkanı verir ve bu maaş oranı amillerin ihtiyaçlarını karşılar nitelikteydi.[1479] Zekât fonundan alınan bu maaşlar sadaka olarak değil de bizzat emeklerinin karşılığı olarak değerlendiriliyordu. Zekât amilleri zengin olsalar bile bu maaşı alıyorlardı.[1480]

Allah Resulü, amillerin yaptığı görevin çok önemli olduğunu belirtmiş ve şöyle demiştir: "Hakkıyla görev yapan zekât memuru, görevinden dönünceye kadar Allah yolunda savaşan gazi gibidir."[1481]

Zekât memurlarının, zekâtları toplama ve taksim etme esnasında maaşlarını bu mallardan karşılamaları gayet normal karşılanırdı. Amiller ve emrindeki memurlardan kimse bu mallarda hazineye teslim edilmeden önce tasarrufta bulunamazdı. Bu konuda Ebû Ubeyd şöyle bir rivayet nakletmektedir: İbn Ebî Rebîa, zekât memuru olarak topladığı malları, Ömer b. Hattâb'ın yanına getirdi. Hz. Ömer de bu zekât mallarından hurma ikram etti. O da yedi. Hz. Ömer hurma yemekten kaçınınca İbn Ebî Rebîa ona: "Allah'a yemin ederim ki biz zekât hayvanlarının sütünü içmekte ve ondan yararlanmaktayız" dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Ey İbn Ebî Rebîa! Benim durumum seninkinden farklıdır. Sen bu hayvanların kuyruğunun peşinden gidiyorsun. Bu sebeple de onlardan yararlanabiliyorsun."[1482]

3.1.4.3. Müellefe-i Kulûb

Müellefe-i Kulûb, İslâm'a girmekle birlikte, imanları zayıf olanlar[1483] ile henüz Müslüman olmayan kişilerin[1484] gönüllerinin İslam'a ısındırılması

[1478] Bundan artan dörtte üç oranındaki miktar ise savaşa katılan takviye birliklere veya öncü kuvvetlere verilirdi. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 687, 718.
[1479] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.
[1480] Nihat Dalgın, "Zekât Hükümleri", **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun, 2003, S. 16, s. 63.
[1481] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 717.
[1482] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 717.
[1483] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 177.; Ebu Zehra, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, s.175.
[1484] Hamidullah, **Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed**, s. 134.; Müellefe-i Kulubun kısımları hakkında geniş bilgi için bkz. Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 75-77.

demektir.[1485] Dolayısıyla bu deyim hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için kullanılmıştır. Bu çaba ile devletin politik amaçlarını gerçekleştirme ve bunun yanı sıra insanları dine kazandırma amaçlanmıştır.[1486] Aynı şekilde İslâm Devletine zarar vermelerini önlemek ve kötülüklerinden emin olmak amacıyla zekâttan pay verilen bir sınıf daha vardı ki bunlar da, Kureyş ve öteki kabilelerin başkanlarıydı.[1487]

Kaynaklarda genel olarak, Müellefe-i Kulûb dört grup olarak belirlenmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanmıştır:

1. Müslümanlara yardımları dokunanlar.

2. Müslümanlardan zararını bertaraf etmek ve Müslümanlığa ısındırılma durumunda olanlar.

3. İslâmiyet'e rağbetinin temini umulan kimseler.

4. Kendilerinin aracılığıyla, halkları ve kabile mensuplarının İslâm'a teşvikleri düşünülenler.[1488]

Müellefe-i Kulûb'a zekât verme, Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Allah Resulü, Taif kuşatmasından muzaffer bir şekilde ayrıldı ve bol miktarda ganimet elde etti. Ci'râne mevkiine geldiğinde Hevâzin kabilesine mensup bir grup Hz. Peygamber'in yanına gelerek zor durumda olduklarını söylediler. Bunun akabinde Allah Resulü onların gönüllerini kazanmak amacıyla maddi destekte bulundu.[1489] Aynı şekilde Ebû Süfyân b. Harb, Safvân b. Ümeyye, Akra b. Hâbis gibi Kureyş'in asilzadelerinden kabul edilen bazı kişilere de zekât mallarından pay verdi.[1490]

[1485] Kal'ac'ı, **Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ**, s. 397.; Ahmed Muhtâr, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra**, c. 1, s. 111.; Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulûb", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, c. 31, s. 475.

[1486] Hamidullah, **Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed**, s. 134.

[1487] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 177.; Kallek, "Müellefe-i Kulûb", **DİA**, c. 31, s. 475.

[1488] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 196.; Ferrâ, **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, s. 132.; Hamidullah, **İslama Genel Bir Bakış**, s. 82-83.; Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 124.

[1489] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 86.

[1490] Kureyşin asilzedesi olarak kabul edilen kişiler hakkında bkz. Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 9, s. 351.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 90.; İbn Habîb, **Kitâbu'l-Muhabber**, s. 473.

Allah Resulü'nün başlattığı Müellefe-i Kulûb'a zekâttan pay verme usulü, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer tarafından uygulanmıştır.[1491] Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber, Safvân b. Ümeyye, Ebu Süfyân b. Harb, Uyeyne b. Hısn ve Akra b. Hâbis gibi kişilere kalplerini İslam'a ısındırmak amacıyla gelirlerden bazı paylar ayırmış ve bunun için de ellerine bu durumu kanıtlamak için vesika vermişti. Hz. Peygamber'in vefatından sonra söz konusu kişiler Hz. Ebû Bekir'in yanına gelip durumu izah ettikten sonra ellerindeki belgeyi de göstererek, yardım talebinde bulunmuşlar. Hz. Ebû Bekir de onları beytülmal sorumlusu Hz. Ömer'e gönderdi. Hz. Ömer onların elinden yazıyı alarak yırttı ve: "Allah Resulü İslâm'a ısındırmak için size pay veriyordu. Bugün ise Allah dinini yüce ve üstün kılmıştır" dedi ve kendilerine pay vermedi. Hz. Ebû Bekir de, Hz. Ömer'in yaptıklarını onayladı. Durumu ashaba haber verdi onlar da karşı çıkmadılar.[1492]

Hz. Ömer, İslâmiyet'in yayılıp güçlendiğini ve Müslümanların kuvvetlendiğini, dolayısıyla artık kendilerine ihtiyaç kalmadığını söyleyerek müellefe-i kulûb'a zekâttan pay verilmesine karşı çıkmıştır.[1493] Cengiz Kallek, "dinin yücelmiş olması" yaklaşımını izafi bulup Hz. Ömer'in söz konusu şahıslarda müspet gelişmeler sezmiş olabileceğini yahut belli kişilerin asalak bir sınıf teşkil etmesini önlemek istemiş olabileceğini söyler.[1494] Celal Yeniçeri ise insanların kalplerini İslam'a ısındırmak amacıyla verilen bu tür yardımlarla siyasi harcamalar kapsamında olduğunu, dolayısıyla tamamıyla devlet başkanının takdir ve yetkisine bırakıldığını ve Hz. Ömer'in takdirinin de bu şekilde tecelli ettiğini ifade eder.[1495] Ebubekir Sifil, Hz. Ömer'in söz konusu kişilere zekât fonundan pay vermemesin ayetin hükmünü ortadan kaldırdığı anlamına gelmediğini ifade eder.[1496] Zira zekât Allah'ın ayette belirlediği sekiz sınıftan mevcut olanlara verilir. Bu sınıflardan biri veya birkaçı

[1491] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 81.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.
[1492] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 201.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 177.; Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 215.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 81-82.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 339.
[1493] Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 222.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 82.; Kallek, "Müellefe-i Kulûb", **DİA**, c. 31, s. 475.
[1494] Kallek, "Müellefe-i Kulûb", **DİA**, c. 31, s. 475.
[1495] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 208.
[1496] Sifil, **Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet**, s. 251.; Ayrıca bkz. Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 160.; Emrullah Dumlu, "Zekâtın Sarf Yerleri: Modern Tartışmalar ve Yeni Yorumlar", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 779.

mevcut olmadığı zaman bunun payı o sınıf veya sınıflar bulununcaya kadar geçici olarak düşmüş olur. Bunu Allah'ın kitabındaki hükmü kaldırmak veya nesh etmek şeklinde değerlendirmek doğru değildir. Dolayısıyla kalpleri İslam'a ısındırma, her zamana devam eden sabit bir durum değildir. Zamana göre değişebilmektedir.[1497]

Hz. Ebû Bekir'den sonraki halifelerin müellefe-i kulûba karşı nasıl bir politika sergilediklerine dair net bilgiler olmamakla birlikte, Hz. Ömer'in farklı uygulamaları, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde müellefe-i kulüb hakkında verdiği kararın kesin bir hüküm olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Belâzurî'de geçen bir habere göre Hz. Ömer, Sevad toprakları ele geçirildiği takdirde Becîle halkına ganimetlerden dörtle birine vereceğini vaat etmiştir. Celûla savaşı kazanılmış ve ganimetler dağıtıldığı esnada Becîle halkından Cerir, Irak genel valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yanına gelerek Hz. Ömer'in daha önce kendilerine verdiği sözü hatırlatılar. Bunun üzerine Sa'd, durumu Hz. Ömer'e rapor eder. Hz. Ömer de Sa'd'a şunu yazdı: "Eğer Cerîr, kendisinin ve kabilesinin müellefe-i kulûb gibi para karşılığında savaşmış olduğunu kabul ediyorsa onlara tahsis edilen miktarı kendilerine veriniz. Yok, eğer bunu kabul etmeyip Allah rızası için savaşmışlarsa onlar da diğer Müslümanlar gibidir."[1498] Bu durum bize gösteriyor ki Hz. Ömer'in müellefe-i kuluba maddi destekte bulunmaması nihai bir karar olmayıp şartların tahakkuku nispetindedir.

Netice itibariyle Hz. Ömer'in Müellefe-i Kulûb'a zekât gelirlerinden pay vermemesi genel olmayıp bazı kişilere has olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Hz. Ömer, bu kişilerin bu işi alışkanlık haline getirdiği, Müslümanların kuvvetlendiğini ve onlara ihtiyaç kalmadığını düşünerek bu kesime zekâttan pay vermeyi durdurmuştur. Bu durum Hz. Ömer'in ayetin hükmünü ortadan kaldırdığı veya nesh ettiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Muhtemelen şartların değişmesiyle ayetin hükmünün ertelenebileceği kanaatine varmıştır. Kaldı ki Hz. Ömer'in bu kararı mutlak değildir ve kesin bir hüküm ifade etmemektedir. Zira onun da, sınırlı da olsa, Müellefe-i Kulûb'a zekât verdiği anlaşılmaktadır.

[1497] Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 83.
[1498] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 374.

3.1.4.4. Borçlular

Borçlular, borç altında kalıp ödeme imkânı olmayan kimselerdir. İslam devleti, borçlarını ödeyebilmeleri için bunlara zekât gelirlerinden bir miktar mal ile yardım etmektedir.[1499] Ebû Ubeyd, borçlu olanları üç kategoride değerlendirir. Bunlardan birincisi, Allah yolunda malında, bineğinde ve mevlasında zarara uğrayarak borç altına girmiş, gerek nafakasını temin etmek, gerekse borcunu ödemek için elinde ödünç para almaktan başka imkân bulunmayan kimselerdir. Diğer iki grup ise savaşa iştirak edemeyecek durumda olan ve fakirliğe duçar olmuş, masiyet yolunda olmamak şartıyla borç altına girmiş olan borçlu kimselerdir. Ayrıca bu kimse, dininde veya borcunda adı kötüye çıkmamış biri olmalıdır.[1500]

Mâverdi ise borçluları iki kısımda değerlendirir. Birincisi, fakir olanların kendi aile ihtiyaçlarını karşılamak üzere meşru şekilde borçlanması ve fakirliği sebebiyle de bu borçlarını ödeyememesidir. İkincisi ise fakir veya zengin olan birisinin Müslümanlara hizmet için borçlanması, sonra da bu borçlarını ödeyememesidir. İşte bu kimselere borçları miktarınca zekât verilir ve borçtan kurtulmaları hedeflenir.[1501]

Beytülmalin görevlerinden biri de muhtaç kimselere yardım etmektir. Borçlu olanlar, mağdur sınıfın girdiğinden kendilerine beytülmalden hisse ayrılmıştı.[1502] Hz. Ömer bu kuruma yeni bir boyut daha katmıştı. Açık bağışlar yerine olağanüstü durumlarla karşılaşmış olan kişilere yardım için borç vermişti. Kendisinin de nadiren de olsa faydalandığı bu sistem sayesinde birçok kişinin ihtiyacı giderilmişti.[1503]

Hz. Ömer, geri alma hususunda gerekli güvenceleri olan ve geçici bir süre paraya ihtiyacı olan kimselere, faizsiz borç vermek üzere beytülmalde özel bir bölümü oluşturmuştu. Hiç şüphe yok ki faizsiz borç verme İslam'ın, faizli borç vermeyi yasaklamasının tabii bir sonucuydu. Aynı halife, belli bir süre için beytülmalden tüccarlara ödünç para veriyor ve beytülmalde onlarla birlikte

[1499] Suphi Salih, **İslam Kurumları,** s. 215.
[1500] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 687.
[1501] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 196.
[1502] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 126.
[1503] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 332.; Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 320.

kazançlarının belli bir yüzdesini paylaşıyordu.[1504] Rivayet edildiğine göre Basra valisi Ebû Musa el-Eşarî, Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah ve Übeydullah'a babalarına götürmeleri için beytülmalden bir miktar para verir. Onlar da bu parayı alır ve onunla bir süre ticaret yaptıktan sonra anaparayı babalarına verirler. Ömer de elde edilen kârın yarısını hazineye aktarır, geri kalan yarısını da iki oğluna verir.[1505]

Hz. Ömer'in hazineden ticaret yapanlara faizsiz borç vermesi, İslam hukukunda önemli bir yer teşkil eden "Mudarebe Ortaklığı"nın temelini oluşturmuştur.[1506] Dolayısıyla devlet vatandaşıyla ortak iş yapabiliyordu.[1507] Aynı uygulamayı Hz. Osman da yapmıştır. Nitekim o da devlet hazinesinden borç para vermiş ve elde edilen kârı bölüştürmüştür.[1508]

Hz. Ömer döneminde, faizsiz borç para verme işinin yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Nitekim İbnu'l-Esir'in aktardığına göre Ebu Süfyan'dan boşanmış Hind bt. Utbe, Suriye valisi olan oğlu Muaviye'yi ziyaret etmiş oradan Hz. Ömer'in yanına gitmiş ve ondan ticari mal getirip Medine'de satmak amacıyla beytülmalden dört bin dinar borç para talep etmiştir. Hz. Ömer de Hind'in istediği bu parayı vermiş ve Hind onunla ticaret yapmıştır.[1509]

Halife Ömer, hali vakti yerinde olduğu halde geçici bir süre için sıkıntıya düşen kimselere, yardım şeklinde değil de sadece borç vermek suretiyle sıkıntılarını

[1504] Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 218.

[1505] Bu olayın detayları şu şekide aktarılmıştır: "Eslem'den rivayet edildiğine göre Hz. Ömer'in iki oğlu Abdullah ve Übeydullah, Irak bölgesinde savaşmak üzere orduya katılmışlardı. Orduya katıldıkları sırada Basra valisi olan Ebu Musa el-Eşari'ye uğradılar. Ebu Musa onlarla görüştükten sonra 'Şayet elimden gelseydi size yararı dokunacak bir iş verirdim' dedi. Daha sonra, 'İşte elimde beytülmale ait bir miktar mal var. Onu size vereyim. Siz de onunla Irak'tan bir şeyler alıp Medine'de satın. Kârını aldıktan sonra anaparayı Müminlerin Emiri'ne geri verin. Onlar da bu teklifi kabul ettiler. Daha sonra Ebu Musa, bu durumu Hz. Ömer'e bir mektupla bildirdi. Onlar Medine'ye vardıklarında Hz. Ömer: 'Bütün askerler sizin bu yaptığınızı yaptı mı?' diye sordu. Oğulları 'Hayır' deyince Hz. Ömer: 'Malı ve elde ettiğiniz kazancı iade edin' dedi. Abdullah o anda sessiz kaldı. Übeydullah ise: 'Bunu yapman doğru değil, şayet mal telef olsaydı onu karşılardık' dedi. Hz. Ömer tekrar: 'Malı iade edin!' dedi. Abdullah yine sessiz kaldı fakat Übeydullah aynı şeyi söyledi. O esnada orada bulunan ve Ömer'in sohbet halkasından olan biri: 'Ey Müminlerin Emiri! bunu bir ortaklığa dönüştürseniz' dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, anaparayı aldı ve kârı da ikiye bölüp yarısını beytülmale, diğer yarısını da oğullarına verdi." Bkz. Malik b. Enes, **Kırâz**, 1.

[1506] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 815. (1645); Dumlu, "Zekâtın Sarf Yerleri: Modern Tartışmalar ve Yeni Yorumlar", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, s. 785.

[1507] Bayındır, "Sermaye ve Tarihsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 4, s. 181.

[1508] Malik b. Enes, **Kırâz**, 1.

[1509] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 457.

gidermeye çalışmıştır. Hz. Ömer, devlet hazinesinden bu şekilde verilen kredilerden faiz almıyor, o kimseye devletin verdiği atiyyelerden borcu nispetinde kesinti yapıyordu. Nitekim Hz. Ömer'in kendisi de bu şekilde borç aldığını daha önce ifade ettik. Muhammed Hamidullah, halifenin uyguladığı bu sistemi geliştirildiği takdirde, toplumun tefecilik denen vebadan tamamen kurtulacağını ifade etmektedir.[1510]

Hz. Ömer'in ihtiyacı olan kişilere verdiği borç paranın hazinenin hangi kaleminden ödediği konusunda bir bilgi bulunmamakla birlikte Muhammed Hamidullah, bunu Kur'an'da zekâtın verilmesi gereken sekiz sınıftan biri olan "borçlular" kapsamında ele almıştır. Oysa bunun doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Zira borçlulara verilen zekât, karşılıksız verilen bir maldır ve borçlu olan kişilerin mağduriyetlerinin giderilmesini hedeflemektedir. Kanaatimizce Hz. Ömer'in bazı kişilere hazineden verdiği borç para, zekât gelirlerinden değil gayrimüslimlerden tahsil edilen fey gelirlerinden sağlanmıştır.

3.1.4.5. Yolcular

Burada kastedilen barınacak yeri ve akrabası bulunmayan yolcudur. Bu durumda olan kimseye barınacak yer veya bir çıkış yolu bulana kadar yedirilir. Bunların hakkı muhtaç yolcuları ellerindeki imkânlar tükeninceye kadar yediren ve barındıran yol güzergâhındaki malum ve güvenilir mesken sahiplerinde bırakılır.[1511]

Maverdi, ister sefere yeni çıksın, isterse yolculuk ortasında olsun, yolda iken muhtaç duruma düşen yiyecek ve yol masrafları bulunmayan kişilere zekâttan pay verildiğini ifade eder.[1512] Muhammed Hamidullah, muhtaç kimsenin ister Müslim ister gayrimüslim olsun bu kapsama girdiğini ve bu gibi kimselere yardım etmenin devletin bir görevi olduğunu ifade eder.[1513]

Hz. Peygamber döneminde yolculara zekâttan pay verilmiştir. Hatta bunun için bazı arazilerin de tahsis edildiği rivayet edilmektedir. Belâzurî'de geçen habere göre Fedek arazilerinin gelirleri yolculara tahsis edilmişti.[1514] Bu uygulamanın Hz.

[1510] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 815.
[1511] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 687-688.
[1512] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 196-197.
[1513] Hamidullah, **İslam'ın Doğuşu**, s. 320.; Hamidullah, **İslam'a Giriş**, s. 126.
[1514] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 30, 41,42.

Ebû Bekir dönemiyle Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk yıllarında da devam ettiği görülmektedir.[1515]

Hz. Ömer, yolculuğa çıkması gerekli olup da bineği olmayan kişilere binek tahsis ediyordu. Rivayetlere göre Hz. Ömer, bazı yıllarda kırk bin deve insanların istifadesine sunmuştur. İhtiyaçları olan bir kişiyi bir deveye bindirip Şam'a, iki adama da bir deve verip onları Irak'a göndermiştir.[1516] Şam'a giden kişiye bir deve, Irak'a giden iki kişiye bir deve vermesinin nedeni muhtemelen Irak yolunun Suriye yoluna oranla daha meşakkatli olmasıdır.

Hz. Ömer, hacca gidip zor durumda kalanlara da binek tahsis etmiştir. Nitekim onun döneminde iki kişi hac yapmak amacıyla Mekke'ye gitmişler. Hac görevlerini yerine getirdikten sonra memleketlerini dönmek için Medine'den geçince Halife Hz. Ömer'e uğramış ve memleketlerine gidebilmek için ondan binek talep etmişlerdi. Çünkü binekleri yola devam edemeyecek durumdaydı. Hz. Ömer onların durumunu iyice öğrendikten sonra hizmetçisini çağırmış ve şöyle demiştir: "Bu iki deveyi götür, zekât develerinin bulunduğu koruluğa bırak ve bana itaatkâr iki genç deve getir." Hizmetçi Aclân, Hz. Ömer'e istediği iki deveyi getirdi. Hz. Ömer onlara: "Bu iki deveyi alın. Allah sizi yerinize ulaştırsın. Memleketine vardığın zaman bunları alıkoyar veya satar infakta bulunursunuz" dedi.[1517]

Kettani bu durumu açıklarken Ömer b. Hattâb'ın, Allah'ın malından[1518] develer edindiğini, onları halkın hizmetine sunduğunu insanların bunlarla haccettiğini ve dönüşlerinde de develeri ona iade ettiklerini kaydeder.[1519]

Hz. Ömer kendi zamanında un ambarı olarak kullanılan bir yer bina etmişti. Buraya un ve kurutulmuş ekmek, hurma ve kuru üzüm konurdu. Bunlar ihtiyaç sahiplerine dağıtılırdı. Yolda kalmış olanlar ve Hz. Ömer'e konuk olanlar buradan yardım görürlerdi. Hz. Ömer, bu iş için Mekke ile Medine arasında çalışan memurlar

[1515] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 85-86.
[1516] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 282.
[1517] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 724-725.
[1518] Bununla, ganimetten alınan humus kastedilmiş olabilir. " Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir…" Enfâl, 8/41.
[1519] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 339

görevlendirmişti. Yolda kalmış kimselerin su mekânlarına nakledilmesini, böylece meşakkatten kurtulmalarını sağlamıştı. İbn Sa'd'ın yazdığına göre Hz. Ömer, hem Medine'de hem de Mekke, Medine arasındaki konaklama yerlerinde siyasî heyetlere ve muhtaç duruma düşen yolculara harcanmak üzere gerekli gıda maddelerini ve gerekli eşyayı hazır vaziyette tutuyordu. Bunların hangi gelir çeşidinden karşılandığını bilemiyoruz ancak yolcuların hem zekâtın ve hem de feyin sarf yerleri arasında bulunuşu sebebiyle her iki gelir kesiminden de bu yerlere tahsisler yapmak hukuka aykırı düşmez. Şu kadar var ki gelen siyasî heyetlerin gayrimüslim olmaları halinde onların masraflarının fey gelirlerinden karşılanmış olması muhtemeldir. [1520]

3.1.4.6. Köleler ve Allah Yolunda Cihad Edenler

Zekât verilmesi gereken sekiz sınıftan ikisi de köleler ve Allah yolunda cihad edenlerdir. Raşid Halifeler Dönemi'nde bunlarla alakalı farklı bir uygulama olmadığından ve Resulüllah dönemindeki uygulamalarının bir devamı olarak kabul edildiğinden açıklama gereğini duymadık.

3.2. FEY GELİRLERİNİN HARCANDIĞI YERLER

Cizye, harac, humus ve uşûr gibi gayrimüslimlerden alınan gelirlere genel olarak fey denildiğini daha önce belirtmiştik. Zengin-fakir bütün Müslümanların bu gelirler üzerinde hakkı vardır. Devlet başkanı bu gelirlerle Allah yolunda savaşanların ihtiyaçları ve halkın maişetini temin ettikleri gibi Müslümanların ve İslam'ın faydasına uygun gördüğü işlere de harcarlardı.[1521]

Fey gelirlerinde, bütün ümmetin hakkı olduğundan toplumun çeşitli ihtiyaçları için harcanırdı. Ordunun yiyeceği ve içeceği, kale ve hisarların yapımı, cami, köprü ve su yollarının yapımı, amme işlerini gören hâkimlerin, şahitlerin, hukukçuların, kurraların, imamların ve müezzinlerin ihtiyaçlarına harcanırdı.[1522]

[1520] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 285.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 340.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 229.
[1521] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 86
[1522] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 260.

Dolayısıyla bu gelir çeşidiyle, her türlü amme hizmetine ve yatırımlara ödenek tahsisleri yapılabilmekteydi.[1523]

Haşr suresinde bulunan ayetleri yorumlayan Hz. Ömer, elde edilen gelirlerin herkesin hakkı olduğu kanaatine varmış ve şöyle demiştir: "Yemen'deki Sana veya Himyer Dağı'nda bir çobanın bile bu mallarda hakkı vardır. Bu mallar, onun utanmayacağı bir şekilde ulaştırılacaktır.[1524]

Hz. Ömer hangi maldan kime ne kadar dağıtılması gerektiğini çok iyi hesaplar, ona göre verirdi. O, fey gelirleriyle zekât gelirlerinin sarf yerlerini birbirinden ayırır, birini diğerinin yerine vermezdi. Aynı şekilde beytülmale ait olan bir malı, kendi malından daha fazla dikkat ederdi. Bir rivayete göre günün birinde Hz. Ömer'in yanına bir bedevi gelmiş ve kendisine fey gelirlerinden bir şeyler vermesini talep etmişti. Bedevi de fey gelirlerinin verilmesi gereken kimseler içerisinde yer almıyordu. Bunun üzerine Hz. Ömer, bu bedeviye fey gelirlerinden değil de kendi şahsi malından bir şeyler vermişti.[1525]

3.2.1. Fey Gelirlerinin Dağıtım Şekli

Zekât gelirlerinin mahallinde sarf edilmesi bir esastı. Bununla birlikte zekât dışındaki gelirler için böyle bir zorunluluk bulunmuyordu. Devlet başkanı, ihtiyaca göre fey gelirlerini dilediği yere gönderebiliyordu. Çünkü fey gelirlerinin harcanacağı yerler zekâtta olduğu gibi nassla sabit değildi. Öte yandan fey gelirlerinin de zekât gibi mahallinde harcaması esastı ancak ihtiyaç olduğunda Medine'ye veya merkezin uygun gördüğü başka bir beldeye gönderilebiliyordu.[1526]

Raşid Halifeler Dönemi'nde, fey gelirleri arasında bulunan ganimetlerin humusu (beşte biri), mutlaka merkez beytülmaline gönderiliyordu. Hz. Ebû Bekir döneminde, Halid b. Velid ganimetlerin humusunu Medine'de bulunan halifeye göndermişti.[1527] Aynı şekilde Hz. Ömer döneminde savaşla alınan yerlerde ele

[1523] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 278.
[1524] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.
[1525] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 204-205.
[1526] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 164.
[1527] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 347.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 246.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 351-352, 358, 377, 386.

geçirilen bol miktardaki ganimetlerin beşte biri Medine'ye gönderilmişti.[1528] Hz. Osman'ın ilk dönemlerinde de durumda bir değişiklik olmamıştı.[1529]

Humusun yanısıra fey gelirlerinden olan cizye,[1530] harac[1531] ve uşûr[1532] gibi vergiler de merkeze gönderiliyordu.

Hicretin 18. yılında meydana gelen kıtlık sırasında, merkezde bulunan beytülmaldeki yiyecekler yetersiz kalınca Hz. Ömer taşrada bulunan vilayetlere haber göndererek yardım talebinde bulunmuştu. Bunun üzerin Ebû Ubeyde b. Cerrah Suriye bölgesinden, Amr b. Âs da Mısır bölgesinden Medine'ye yardım göndermişti.[1533] Bu da zorunlu durumlarda fey gelirlerinin merkeze gönderilebileceğini göstermektedir.

3.2.2. Kamu Hizmetleri İçin Yapılan Harcamalar

Müslümanlardan tahsil edilen gelirler ile gayrimüslimlerden alınan vergilerin beytülmal içerisinde ayrı bölümlerde muhafaza edildiğini daha önce anlatmıştık. Çünkü bunların sarf yerleri birbirinden farklıydı. Celal Yeniçeri'nin ifade ettiği gibi zekât gelirlerinin kendi içerisinde birbirlerinin yerlerine aktarılmasında herhangi hukukî bir engel bulunmazdı. Meselâ, zekât gelirinden fakir ve miskinlere ayrılmış olan tahsisatın bir kısmı zekât toplamakla görevli olan amiller için konulan ödenek faslına aktarılabiliyordu.[1534]

[1528] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 373.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 260-263, 291.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 469-470.; Dineverî, **el-Ahbâru't-Tûvâl**, s. 127.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.136-137.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 288.

[1529] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 270.

[1530] Şam cizyesi için bkz. Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 132.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 155.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 418.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 127.; Cezire bölgesinin cizyesi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 39.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 377.; İbn A'sem el-Kûfî, **el-Futûh**, s. 239-240. Sevad cizyesi için bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115,234.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 375.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 64.; Halife b. Hayyât, **Târîh**, s.140. Mısır cizyesi için bkz. Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c.2, s. 62.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 301-302.;

[1531] Harac gelirleri için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 38.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 148.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Sûlî, **Edebu'l-Kuttâb**, s. 218.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 161.

[1532] Uşur vergisi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 135.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 86.

[1533] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 288-289.

[1534] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 284.

Fey gelirleri ise iki türlü harcanıyordu. Bunlardan birincisi, kamu harcamalarıydı. İkincisi ise zengin fakir ayırımı yapılmaksızın bütün vatandaşlara atiyye şeklinde ödenek ayrılmasıydı. Dolayısıyla devletin yaptığı harcamaların tümü, kamu harcamaları kapsamında değerlendirilmiştir. Belirli hizmetlerin karşılığı olarak ödenen maaş ve ücretler, güvenlik, bayındırlık, sağlık, öğretim, mal ve eşya alımı vs. için yapılan ödemeler, kamu harcamalarına dâhildirler.[1535]

Devlet hizmetleri karşılıksız yaptırılmazdı. Bunun için görev yapanlara belli bir ücret verilmesi gerekmekteydi. Nitekim Hz. Ömer, kendi döneminde kamu hizmeti görüp bunun karşılığında para almayıp ve bu hizmeti karşılıksız yapmak isteyen kişiyi uyarmış ve ona şunları söylemiştir: "Ben de Hz. Peygamber döneminde vergi memurluğunu yapıyordum. Allah Resulü, yaptığım bu hizmet için bana belirli bir ücret verince ben de kabul etmek istemedim ve bunu benden daha fakir birine vermesini söyledim. Bunun üzerine Allah Resulü: 'Bu ücreti al ihtiyacın yoksa da ihtiyacı olan birine verirsin' diyerek beni ücret almaya zorladı."[1536]

Hz. Ömer'in kamu harcamaları kısmında son derece dikkatli davranması sebebiyle onun döneminde herhangi bir toplumsal sıkıntı olmamıştır. Hz. Osman dönemi için ise aynı şey söylenemez. Hz. Osman'ın yakın akrabalarını yönetimde kilit görevlere getirmesi, onlara geniş yetkiler vermesi ve onların da kamu mallarını istedikleri gibi harcaması neticesinde bütçede dengesizlikler meydana gelmeye başlamıştı.[1537] Mesela Suriye valisi Muaviye b. Ebi Süfyan, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Bizans imparatorlarının yaşantısını taklit etmiş ve çalışan memurların sayısını artırmıştı. Yine Muaviye b. Ebî Süfyan, donanma kurma gerekçesiyle Medine'ye vergi göndermiyordu.[1538] Doğal olarak bu durum bütçeye yansımış ve bütçeyi olumsuz etkilemişti.[1539]

Kamu giderlerinin önemli bir kısmı devlette hizmet yapanlara ödenen maaş ve erzaktır. Bilindiği gibi maaşlar aylık veya yıllık olarak belirli zaman

[1535] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 187.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 288-289.
[1536] Buhârî, **Ahkâm**, 17.; Muslim, **Zekât**, 37.; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c.1, s. 17.
[1537] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 347.
[1538] Mehmet Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizyon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çorum, 2003, c. 2, s. 65.
[1539] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 348.

periyotlarında ve belli miktarlarda devlet memurlarına ödenen parlardır. Resmi işlerde çalışanlara verilecek maaşların miktarı devlet tarafından takdir edilirdi. Memurlara düzenli biçimde maaş tahsis edilmesine Hz. Ömer döneminde başlanmıştır. Hz. Ömer, valiler, yargı görevlileri, kâtipler, dinî ve ilmî hizmette bulunanlar başta olmak üzere bütün görevlilere maaş ve erzak tahsis etmiştir.[1540]

İslam tarihinin ilk dönemlerinde memurlara ödenen maaşlar, onların ihtiyaçlarını giderecek ve bir başkasına muhtaç etmeyecek kadardı. Nitekim Hz. Peygamber, emrinde çalışan memurlar, bekâr iseler evlenebilecekleri, evleri yoksa ev alabilecekleri, binekleri ve hizmetçileri yoksa bunları tedarik edebilecekleri bir miktarda maaş ödenmesi gerektiğini vurgulamıştı.[1541]

Hz. Ömer de idarede görevliler tayin ettiğinde, onları maddi olarak ihmal etmemiş ve onların görevleri dışında başka şeylerle meşgul olmalarına fırsat vermemiştir. Bu amaçla memurlarına dolgun maaş vermiş ve onların geçim derdine düşmelerini önlemiştir.[1542]

Bu hususta Hz. Ömer ile Hz. Peygamber'in kendisine "Bu ümmettin emini" dediği Ebû Ubeyde b. Cerrah arasında şöyle bir diyalog geçer. Ebû Ubeyde: "Vali ve harac amili olarak görevlendirdiğin Hz. Peygamber'in ashabının imajını zedeledin" dedi. Hz. Ömer: "Ey Ubeyde! Eğer ben dinimin selameti için dindar kimselerden istifade etmezsem, dinimi kiminle yaşatır, Allah'ın emirlerini tatbikte kime dayanırım?" diye karşılık vermiştir. Ebû Ubeyde de cevaben şöyle dedi: "O zaman istihdam ettiklerini, fazla ücret vermek suretiyle zengin et ki onları hıyanetten korumuş olasın." Hz. Ömer ise şu karşılığı verdi: "Onlardan herhangi birine bir görev verdiğim zaman, bir daha muhtaç olmayacak şekilde ücret veriyorum" dedi.[1543] Yani Hz. Ömer, görevlilerine bol miktarda atiyye ve rızık vermiştir ki halkın malına göz dikmesinler.[1544]

[1540] Şerafettin Gölcük, "Rızık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, c. 35, s. 73.
[1541] Ebû Dâvud, **Harac**, 10.; Ahmed b. Hanvbel, **Müsned**, c. 4, s. 229.
[1542] Özkan, **Dört Halife Dönemi**, s. 64.
[1543] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 113.; Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 201.
[1544] Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 201-202.

Vali ve kadılara verilecek maaşlar, geçim şartlarına göre devlet başkanları olan halifeler tarafından takdir ve tespit edilirdi. Özel durumlarına göre kimilerine az kimilerine ise fazla maaş bağlanırdı. Bunlar halkın işlerini gördüklerinden kendilerine bol miktarda maaş bağlanması gerekmekteydi.[1545] Nitekim Hz. Ömer, Sevad Bölgesi'ne, vali olarak Ammar b. Yasir'i, kadılık ve beytülmal ile ilgili işlere Abdullah b. Mes'ud'u, arazi işlerine Osman b. Huneyf'i tayin edip gönderdi. Bu görevliler için yiyecek olarak günde bir koyun tahsis etti. Bu koyunun yarısı ve sakatatı bölgenin valisi Ammar b. Yasir'e, dörtte biri Abdullah b. Mes'ud'a, geri kalan dörtte birlik bölümü de Osman b. Huneyf'e ait olacaktı.[1546]

Hz. Ömer, valilerin maaşlarını bizzat kendisi belirlemiştir. Şayet maaş ve alınacak ilave ücretlerin tayin ve takdir hakkı valilere bırakılmışsa bu durumda merkezin mutlaka haberdar edilmesi gerekiyordu. Nitekim Hz. Ömer, Bahreyn valisi Ebû Musa el-Eş'arî'yi yanındaki maliyecilerle beraber merkeze çağırmış ve ona aldığı maaşın miktarını sormuştu. Günlük beş dirhem aldığını öğrenince bunu çok bulmuştu. Ebû Musa harcamalarını anlatınca Hz. Ömer onun aldığı ücreti onaylamıştı.[1547]

Hz. Ömer'in vali, amil ve kadı gibi memurlarına verdiği maaş ve erzak hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Hz. Ömer, halifelik yaptığı on yıllık süre içinde devletin gelirleri hep aynı seviyede olmamıştır. Fetihler sonucunda ganimetlerin artmasıyla birlikte bolluğun yaşandığı yıllar olduğu gibi kıtlık ve veba gibi doğal afetler ile diğer bazı sebeplerden dolayı hazinenin boşaldığı zamanlar da olmuştu. Bunun yanında yapılan işin niteliği, coğrafi koşullar, hazinede bulunan mal, halkın genel durumu vb. etkenler memurların maaşlarının belirlenmesinde etkili olmuştur. Aynı şekilde bir memurun her dönem aynı maaşı aldığı da söylenemez. Haznenin imkânlarına göre maaşların artıp eksilebiliyordu.

Netice itibariyle vali, kadı, amil ve diğer memurların maaşlarını halifeler belirliyorlardı. Söz konusu kişilerin maaşları belirlenirken geçinebilecekleri ve bir başkasına muhtaç olmayacak şekilde olmasına özen gösteriliyordu. O günün

[1545] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 187.
[1546] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.
[1547] İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c.1, s. 15-16.

şartlarına göre dolgun maaş alan görevliler, maddi olarak sıkıntı çekmediklerinden kendilerine verilen görevi en iyi şekilde yapmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte Hz. Osman döneminde bazı valilerin keyfi uygulamalarından bütçe olumsuz etkilenmiştir.

3.2.2.2. Maaşların Ödenme Devreleri

Daha önce belirtildiği üzere kamuda görev yapanlar ile halka düzenli maaş bağlanması Hz. Ömer'le başlamıştır. Onun zamanında divan defterlerine kayıtlı olanlara yılda bir defa atiyye ve ayda bir defa da erzak verilmeye başlanmıştır.[1548]

Kaynakların verdiği bilgilerden devlet memuru maaşlarının aylık olarak verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebû Yusuf'un naklettiğine göre Hz. Ömer, Sevad Bölgesi'ne gönderdiği memurlarına aylık olarak maaş tahsis etmiştir.[1549]

Maaşlara ek olarak dağıtılan erzak yardımına gelince bu bazen aylık bazen de günlük olarak verilmiştir. Yardımların bir kısmı günlük ihtiyaçların temini olduğu için elbette ki her gün verilmesi gerekiyordu. Elbise tahsislerinin ise mevsimden mevsime olduğu anlaşılıyor. Hz. Ömer'in yazlık ve kışlık olmak üzere senede iki çeşit elbise alması bu durumu teyit etmektedir.[1550] Bu durum Hz. Ömer ve memurlarıyla sınırlı olmayıp imkânlar ölçüsünde diğer vatandaşları da kapsadığı anlaşılmaktadır.

Maaşların ödeme zamanına gelince Halife Ömer memurlarının maaşını genel olarak her yılın bahar mevsiminde, halkın atiyyesini ise her yılın başında yani muharrem ayında verildiği anlaşılmaktadır.[1551]

[1548] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 312-313, 335, 336.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 629-630, 634-635.; Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 8, s. 297.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 615.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 777.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 221.

[1549] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.

[1550] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 72.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 270.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 256.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 85.; Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe**, s. 272.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 477.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 312.

[1551] Abdulaziz Sealibi, **Hilâfetu's-Sıddık ve'l-Fârâk**, Thk., Sâlih el-Harfî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1998, s. 279.

3.2.2.3. Halifelerin Maaşları

Raşid halifeler içerisinde bulunanlardan bazıları devletten maaş almazken, bazıları da sadece kendi ve ailesinin iaşesini temin etmek için almışlardı. Dört halifenin her biri, devlet başkanlığı görevini yürütürken bu işi belli bir ücret için değil de Müslümanlara hizmet olsun diye yapmışlardı. Aldıkları ücretler, bunun bir göstergesiydi. Şimdi devleti idare eden halifelerin ne kadar ücret aldığı üzerinde durmaya çalışalım.

3.2.2.3.1. Hz. Ebû Bekir

Malum olduğu üzere Hz. Ebû Bekir, ticaretle iştigal ettiğinden maddi durumu iyiydi ancak servetinin büyük çoğunluğunu İslam'a hizmet için harcadığından elinde pek bir şey kalmamıştı. Hatta daha önce ifade edildiği gibi Tebük Seferi'nde malının tamamını vermişti. Bundan dolayı eski servetini yitirmişti. Halife olduğu ilk dönemde devletten maaş almıyordu. Bu sürenin de yaklaşık altı ay olduğu ifade edilmektedir. O, geçimini temin etmek amacıyla pazara gidip ticaretle uğraşıyordu.[1552] İbn Sa'd'ın aktardığına göre ise Medine halkının koyunlarını sağıyordu.[1553] Bu şekilde ailesinin iaşesini temin ediyordu. Halife olduktan sonra ise devlet işleri onu bu alış verişten alıkoydu. Nitekim kendini daha fazla devlet işlerine vermeye başladı. Ailesinin iaşesini temin edebilmesi için beytülmalden kendisine maaş bağlanması icap ediyordu.[1554] Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre babası Ebû Bekir, halife olunca halka şöyle hitap etti: "Ahali bilir ki benim ticaret hayatım ailemi geçindirmekten aciz değildi ancak şimdi Müslümanların idaresi beni bu işimden alıkoyuyor. Bu sebeple Ebû Bekir'in ailesi bundan sonra beytülmalden maişetini temin etmek zorunda kalacaktır. Zira bundan sonraki işim Müslümanların idaresi olacaktır."[1555]

Başka bir rivayete göre ise Hz. Ebû Bekir, halife olduğu zaman, elinde birkaç parça elbiseyle pazara giderken, yolda Hz. Ömer'le karşılaşmıştı. Hz. Ömer, ona:

[1552] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 432.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 61.
[1553] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 170.
[1554] İbn Kuteybe **el-İmâme ve's-Siyase**, c. 1, s. 34.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 432.
[1555] Buhârî, **Buyu'**, 15.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 358-359.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 192.

"Niçin böyle işlerle meşgul oluyorsun?" diye sormuştu. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir, Hem kendisinin ve hem de ailesinin geçimini temin etmek zorunda olduğunu söylemişti. Bunun akabinde Hz. Ömer, halifeye: "Haydi Ebû Ubeyde'ye gidelim ve sana hazineden belli miktarda maaş bağlayalım" demişti.[1556] Hz. Ebû Bekir hazineden alacağı malın kendisine helal olup olmadığı konusunda tereddüt geçirince Hz. Ömer: "Ey Resulüllah'ın halifesi! Bu görev seni ailen için çalışıp kazanmaktan alıkoyuyor, diyerek onu rahatlatmıştı.[1557]

Hz. Ebû Bekir halifeliği üstlendiği ilk günlerde Allah Resulü'nün sahabei, halifenin ihtiyacını görecek kadar bir maaş takdir ettiler. Buna ek olarak da iki adet çizgili aba kumaşı, yolculuk sırasında binebileceği bir adet binek ve halife seçilmeden önce ailesinin harcadığı miktara denk nafaka vermeyi kararlaştırdılar. Sahabe, kendisine iki bin veya iki bin beş yüz dirhem maaş takdir ettiler. Daha sonraki aylarda Hz. Ebû Bekir'in istişare heyetine, aldığı maaşın kendisine yetmediğini, devlet işlerini üstlendiğinden ticaret yapamadığını söyleyerek maaşının artırılmasını talep etti. Bunun sonucunda mevcut maaşına beş yüz dirhem daha eklediler.[1558]

Başka bazı rivayetlere göre ise Hz. Ebû Bekir'e ailesinin ihtiyacını karşılamak için yıllık dört bin veya altı bin dirhem ile hacc ve umre yapacak kadar tayinat verilmesi kararlaştırılmıştır.[1559] Aynı şekilde halifeye, yazlık ve kışlık verilmesi kararlaştırıldı.[1560] İbn Hallikân, Hz. Ebû Bekir'in günlük üç dirhem maaş aldığını aktarır.[1561]

Hz. Ebû Bekir'in devletten maaş almada istekli olmadığı ve zaruretten alığı, vefat etmeden önce kızı Hz. Aişe'yle olan konuşmasından anlaşılmaktadır. Hz. Ebû Bekir hastalandığında kendisine bakan kızı Hz. Aişe'ye şöyle demiştir: " Allah'a

---

[1556] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 168.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 191. Ayrıca bkz. Osman Aydınlı, **Ebû Ubeyde Bin el-Cerrâh**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fkültesi Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul, 2015, s. 93-94.

[1557] İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, c. 1, s. 34.

[1558] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 169.

[1559] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 170.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 432.

[1560] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 169.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 191.

[1561] Ebu'l-Abbas Şemsuddin b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir b. Hallikân, (681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Enbâi'z-Zemân**, Thk, İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1978, c. 3, s. 65.

yemin ederim ki Müslümanların beytülmalinden hiçbir şey almayı arzu etmezdim. Buna rağmen süt ve etinden faydalandığımı, İbn Hattab'ın ısrarı üzerine beytülmalden altı bin dirhem tahsisat aldığımı belirtmek isterim. Falanca yerdeki bahçem bunun karşılığıdır.[1562] Müslümanlara ait beytülmalde ne varsa onu da al ve Ömer'e teslim et."[1563] Hz. Ebû Bekir vefat ettiği zaman Hz. Aişe, Hz. Ömer'e durumu arz etti. Bunun üzerine Hz. Ömer dedi ki: "Allah pederine rahmet ihsan buyursun. Ben ondan sonra iş başında bulunuyorum. Söz konusu bahçeyi tekrar size iade ediyorum."[1564]

Başka bir görüşe göre ise Hz. Ebû Bekir'in kızı Aişe'ye hitaben şöyle dediği rivayet edilir: "Ey Kızım! Ticaret ile meşguliyetim ailemin nafakasından daha fazla gelir temin etmekteydi. Halifelik görevi beni ticaret işinden alıkoyunca beytülmale ait genç bir devenin sütünü içmek suretiyle nafakamızı temin etmeyi uygun görmüştüm. Artık bu deveyi Ömer b. Hattab'a iade et. Aynı şekilde beytülmale ait bizde ne varsa onu al ve Ömer'e teslim et." Hz. Aişe, söz konusu malları Hz. Ömer'e teslim edilmesini istedi. Bunun üzerine Hz. Ömer: "Allah Ebû Bekir'e rahmetini ihsan buyursun. O, örnek idaresiyle kendisinden sonra başa geçecek olanları yoracak gibidir." dedi.[1565]

Netice itibariyle Hz. Ebû Bekir, o günkü şartlarda ailesinin geçimini sağlayacak ve ihtiyaçlarını giderecek bir miktar nafaka verilmiştir. Aynı şekilde halifenin son derece kanaatkâr bir hayat sürdüğü de anlaşılmaktadır.[1566]

3.2.2.3.2. Hz. Ömer

Hz. Ömer, halife olmadan önce geçimini ticaretten sağlıyordu. Müslümanların idaresini üstlendiğinde bir müddet maaş almadan geçindi fakat ticaretinden elde ettiği kazanaç kendisine yetmemeye başladı. Çünkü insanların işine bakmakla meşgul olduğundan çoluk çocuğunun geçimi için çalışmaya zaman

[1562] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 176.
[1563] İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, c. 3, s. 65.
[1564] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 176.
[1565] Enes'in ifadesine göre, Hz. Ebû Bekir, vefat ettiğinde evinde ne bir dinar, ne de bir dirhem vardı. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 177-178.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 433.
[1566] Algül, **İslam Tarihi**, c. 3, s. 86.

bulamıyordu.[1567] Bundan dolayı ashabı genel toplantıya çağırdı ve onlara geçimi için devlet hazinesinden ne kadar maaş alabileceğini sordu.[1568] Hz. Osman, beytülmalden geçinmesini, bundan çocukları için de almasını söyledi. Aynı şeyi Said b. Zeyd da dile getirdi. Hz. Ömer, Ali'ye, "Senin düşüncen nedir?" diye sorunca o da: "Sabah ve akşam yemeği için erzak alırsın.[1569] Bu da belli ölçüler içerisinde senin ve ailenin ihtiyaçlarına yetecek kadar olanıdır. Fazlasına hakkın yok!" diye cevap verdi. Bunun üzerine orada hazır bulunanlar: "Söz Ali'nin dediğidir." diyerek onu doğruladılar. Hz. Ömer de denileni yaptı ve beytülmalden kendi payına düşen miktarı belirledi.[1570]

Hz. Aişe'den gelen bir habere göre ise Hz. Ömer halife olduktan sonra ailesinin geçimini beytülmalden temin etmeye başlamıştır.[1571] Bir kimsenin kendi maaşını belirlemesi uygun görülmediğinden halifelere maaş bağlanmasında da görüldüğü gibi onların maaşları, halkı temsil eden istişari meclis tarafından belirlenmiştir.[1572]

Hz. Ömer kendisine maaş bağlanmasını isterken başkalarına muhtaç olmayacak şekilde devletin işlerini yürütmek amacıyla yapıyor ve bu hususta şöyle diyordu: "Beytülmalden bana helal olan sadece kendi öz malımdan yediğim kadardır." O, aldığı ücret konusunda kendisini tebaasından farklı görmüyor ve onlardan biri olarak kabul ediyordu.[1573] Ebu Dâvud'da geçen bir rivayete göre Hz. Ömer, bir gün feyden bahsederken "Bu feyde, ben sizden daha fazla hak sahibi değilim. Hiç kimse bu konuda bir diğerinden daha fazla hak sahibi değildir. Biz Allah'ın kitabında belirtildiği ve Allah Resulü'nün taksim ettiği şekilde bunda hak sahibiyiz. İnsanlar Allah için yaptıklarına, belaya maruz kalmalarına, ailesinin ve ihtiyaçlarının durumuna göre bunda hak sahibidirler."[1574] demiştir.

[1567] Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, **İslâm Tarihi**, Huzur Yayınları, İstanbul, 2011, s. 304.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 374-375.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 143-144.

[1568] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 352.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 306, 375.

[1569] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 286.

[1570] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 352.

[1571] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 359.

[1572] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 304.

[1573] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 256.

[1574] Ebû Dâvud, **Harac**, 13.

Hz. Ömer, devlet hazinesini kendi malı gibi görmüyor, diğer bireylerin ne kadar hakkı varsa kendisinin de o kadar olduğunu her fırsatta vurguluyordu. Nitekim İbn Berâ b. Marûr'dan gelen bir rivayet de bunu teyit etmektedir. "Günün birinde Hz. Ömer, insanların bulunduğu bir ortama girdi ve rahatsızlığından bahsetti. Bunun üzerine orada bulunanlar ona bal tüketmeyi tavsiye ettiler. O esnada beytülmalde bir miktar bal bulunuyordu. Hz. Ömer, izinsiz bu baldan almak istemiyordu. Orada bulunanlara: "Eğer ki izin verirseniz o balı alırım. Aksi takdir de bu bal bana haramdır" dedi. Orada bulunanlar da Hz. Ömer'e beytülmalden bal almasına izin verdiler.[1575] Bu davranış, resmen izin almanın yanı sıra, devlet hazinesinin günün hükümdarının emrine amade olmadığı kuralını da hatırlatmak içindi.[1576]

Hz. Ömer, zaman zaman geçim sıkıntısı çekiyordu. Aralarında Osman, Ali, Talha ve Zübeyr'in de bulunduğu bir grup sahabe, halifeyi bu durumdan kurtarmak ve kendisine yardımcı olmak amacıyla bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Hz. Ömer ise onların dediğini yapmıyor ve bu konuda seleflerine muhalefet etmek istemediğini her fırsatta vurguluyor ve şöyle diyordu: "Resulüllah oldukça kısarak geçinmeye çalışırdı. Artan şeyleri de yerlerine harcadı. Azla yetinmek konusunda çok titiz davrandı. Allah'a yemin ederim, ben de artan şeyleri uygun yerlerine harcayacak ve asgari miktarlarla yetinmek için elimden geldiğince çalışacağım. Benim ile benden önce giden iki arkadaşımın misali, bir yola koyulan üç kişinin misali gibidir. Bunlardan birincisi gerekli azıklarını hazırlayarak varılması gereken yere vardı. Daha sonra diğeri de onun gittiği yoldan yürüyerek ona kavuştu. Daha sonra üçüncüleri onların yoluna koyuldu. O, her ikisinin de gittiği yoldan gider ve onların azıklarını yeterli görürse onlara kavuşur. Şayet onların izledikleri yoldan başka bir yol izleyecek olursa onlarla bir araya gelemeyecektir."[1577] Başka bir habere göre Hz. Ömer şöyle buyurmuştur: "İş Allah'ın mülküne gelince ben kendimi tıpkı bir yetimin malına gözcülük eden bir bekçinin yerine koyarım. Eğer ki vaziyetim yerindeyse ona dokunmaktan geri dururum şayet vaziyetim yerinde değilse ondan gerektiği kadarını

[1575] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 257.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 248.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 306.

[1576] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 306.

[1577] Bu olayın detayları hakkında bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 258.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 352.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 681.; Sırma, **Müslümanların Tarihi**, c. 3, s. 86.; Murat Sarıcık, **Adalet Timsali Hz. Ömer**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011, s. 327-328.

alır ve sonra vaziyetim düzelince onu yerine iade ederim."[1578] Yine kendi ifadesine göre: "Hazine malından bana sadece hilafetten önce kendi öz malımdan yediğim kadarı helaldir.[1579] Vallahi bu hazineden aldığım malın, hilafet görevini hakkıyla yerine getirmedikçe bana helal olduğunu düşünmüyorum. O görevi tam olarak yerine getirdiğim zaman o maldan kendimi asla mahrum etmeyeceğim".[1580]

Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerin sonucunda dolayı Medine'ye oldukça fazla miktarda mal ve nakit para gelmişti. Buna rağmen Hz. Ömer, Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir'in yolunu takip ediyor ve hazineden maaş dışında bir şey almıyordu.[1581]

Beytülmalden kendisine nelerin helal olacağını merak edip soranlara Hz. Ömer şöyle cevap vermiştir: "Ben de diğer Müslümanlar gibi bir fert olduğumdan Allah'ın malından bana helal olan miktar hacc ve umreye gidip gelmeye yetecek miktarda mal, yaz ve kış aylarında giyebileceğim elbise ile çoluk çocuğumun iaşesini temin edecek kadar da bir rızık."[1582]

Halife Ömer elbise ihtiyacını beytülmalden karşılardı. Yazın hülle[1583] giyerdi. Bazen izarı[1584] yırtılır ve ona yama yapardı. İhtiyaç olmadan onu yenilemezdi. Bu konuda kendisiyle konuşan kızı Hafsa'ya şöyle demiştir: "Ben Müslümanların malından giyiniyorum ve bu bana yetiyor."[1585] Ayrıca şahsı ve ailesi için hazineden her gün iki dirhem harcıyordu. O, hacc esnasında da 180 dirhem harcadı ve oğlu Abdullah'a hitaben şöyle dedi: "Bu malda gerçekten israf ettik."[1586] diyerek bu konudaki hassasiyetini göstermiştir.

[1578] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 256.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 262-263.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 184.; Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 202.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 192.; Ahmet Özel, **Yönetici Peygamber Hz. Muhammed,** Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s. 75.

[1579] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 256.

[1580] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 257.

[1581] Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 344.

[1582] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 360.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 256.; Abdurrezzak, **el-Musannef**, Thk., c. 11, s. 104.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 192.

[1583] Eski dönemlerde belden aşağı ve belden yukarı olmak üzere iki parçadan oluşan astarlı elbiseye verilen addır.

[1584] Belden aşağı olan kısmı örtecek şekilde tasarlanmış elbise.

[1585] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 286.

[1586] Bir başka rivayete göre 192 dirhemdir. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 287.

Hz. Ömer, beytülmalden aldığı her şeyin ve yatığı bütçe harcamalarının halkın gözü önünde ve bilgisi dâhilinde cereyan etmesini istiyordu. Çünkü bu konuda şeffaflık alenîlik Resulüllah'ın yoluydu.[1587]

Hz. Ömer, kamu malının harcanması hususunda kendisi hassas olduğu gibi emri altında çalışanların da öyle olmasını istemiş ve her fırsatta onları uyarmıştır. Nitekim Azerbaycan valisi Utbe b. Ferkad'e uyarı niteliğinde bir mektup yazmış ve ona: "Yanında bulunan mallar senin özel malın değildir. O mallarda herkesin hakkı bulunmaktadır. O malda senin ne kadar hakkın varsa diğer insanların da o kadar vardır"[1588] diyerek ölçülü olmasını istemiştir. Bu da gösteriyor ki Hz. Ömer, himayesinde çalışan memurların hazineden aldıkları maaş konusunda bir ölçü belirlemiştir.

Hz. Ömer'in devletten aldığı maaş ancak kendisi ve çocuklarının geçimine yetecek kadardı o maaşından birikim bir yana bazen beytülmalden borç almıştır. İbn Ömer'den gelen bir rivayete göre Hz. Ömer'in eli sıkıştığı vakit beytülmalin sorumlusuna gider ve ondan ödünç para isterdi. Bazen de beytülmal yöneticisi, Hz. Ömer'i bir darlıkta gördüğü zaman ona gider, borç verirdi. Zira Hz. Ömer, sıklıkla eli darda kalırdı. Sonra beytülmal sorumlusu borcu tahsil etmek için Hz. Ömer'e giderdi. Bazen de herkese verildiği gibi kendi payına düşen atiyyelerden borcunu ödüyordu."[1589]

Ya'kûbî'de geçen bir rivayetten de anlaşıldığı gibi Hz. Ömer, vefat ettiği esnada kendi şahsi malının olmadığı aksine beytülmale bir miktar borcu vardı. Hz. Ömer, Ebu Lü'lü tarafından hançerlendiği zaman oğlunu yanına çağırır ve kendisine şöyle seslenir: "Ben daha önce Müslümanlara ait olan beytülmalden borç olarak seksen bin dinar para aldım. Bu malı çocuklarımın malından ödeyin. Şayet yetmezse Hattab'ın malından, ondan da yetmezse Adiyyoğulların malından, ondan da karşılanamıyorsa bütün Kureyşin malından alın ve beytülmale iade edin."[1590]

[1587] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 300-301.
[1588] Muslim, **Libas**, 2.
[1589] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 454.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 248.; Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 202.
[1590] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 52. Ayrıca bkz. Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 202.

3.2.2.3.3. Hz. Osman

Hz. Osman, selefleri Ebû Bekir ve Ömer gibi cahiliye döneminde ve Müslüman olduktan sonra da bu mesleğini sürdürmüştür. O, malının bir kısmını belirli bir hisse karşılığında ortaklara veriyor ve oradan elde edilen karla hayatını idame ettiriyordu.[1591] Dolayısıyla servetinin fazlalığından dolayı beytülmalden herhangi bir şey almıyordu.[1592] Hz. Osman'ın devlet başkanı olması hasebiyle devletten maaş alması en doğal hakkı olmasına rağmen Hz. Osman, beytülmalden yani devlet hazinesinden tek bir kuruş bile almıyordu.[1593]

3.2.2.3.4. Hz. Ali

Hz. Ali de devlet hazinesinden düzenli olarak maaş aldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık ancak onun zaman zaman erzak aldığı bilinmektedir. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam'ın Kitabü'l-Emval adlı eserinde geçen bir habere göre Hz. Ali, vefat edinceye kadar kürklü bir cübbe ve derabcerdi[1594] siyah bir elbise haricinde beytülmalden bir şey almamıştır.[1595]

Kaynaklarda Hz. Ali'nin, zor duruma düşmedikçe beytülmalden bir şey almadığı belirtilmektedir. Rivayete göre tebaasından biri Hz. Ali'yi ziyaret etmişti. Onun yıpranmış bir elbise giymiş olduğunu, bundan dolayı da titrediğini görmüş ve şöyle seslenmiştir: "Ey Müminlerin Emiri! Allah Teâlâ sana ve ailene beytülmalden hak tanımıştır. Hal böyleyken kendi kendine cefada bulunuyorsun." Bunun üzerine Hz. Ali o adama şöyle cevap vermiştir: "Allah'a yemin ederim ki sizin malınızdan yani beytülmalden bir şey almak istemiyorum. Üzerimde gördüğün bu elbiseyi de kendi malımdan temin."[1596] İmam Serahsî'nin naklettiğine göre Hz. Ali, tebaasına şunu söylemiştir: "Benim sizin malınızdan (beytülmalden) hakkım sadece iki kap tirit yemeğidir."[1597]

[1591] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 57.
[1592] Serahsî, **Mebsût**, c. 3, s. 19.; Akarsu, **Hz. Osman**, s. 108.
[1593] Hamidullah, **İslam Müesseselerine Giriş**, s. 133.
[1594] Derabcerdi, bir çeşit kumaşatır.
[1595] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 362.
[1596] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 362.; Ebû Ammar Mahmut el-Mısrî, **Hayâtu's-Sahâbe**, Ayşegül Özdemir-Nurgül Özdemir (Çev.), Karınca Polen Yayınları, İstanbul, 2016, s. 191.
[1597] Serahsî, **Mebsût**, c. 3, s. 19.

Hz. Ali emlakinden zaman zaman bol miktarda gelir elde ederdi ve o bu kazancının hepsini fakir insanlara dağıtır ve onların ihtiyacını giderirdi. Kendisi ise kaba elbise ile bir miktar arpa ekmeğiyle iktifa ederdi.[1598]

Hz. Ali'nin vefat ettiğinde yetmiş bin dirhem borcu olduğu aktarılır. Bu borcun halifenin muhtemelen feyden payları olmayan yakınları ve tanıdıklarına malından vermesi sonucu oluştuğu ileri sürülmüştür.[1599]

Sonuç olarak Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gibi devlet hazinesinden düzenli bir maaş almamıştır ancak Hz. Osman gibi de devlet hazinesinden tamamen elini çekmemiştir. O, zor durumda kalmadığı müddetçe beytülmale başvurmamış, sıkıntıya düştüğünde ise beytülmalden bazı ihtiyaçlarını karşılamıştır.

Netice itibariyle devleti idare eden halifelerin maaşları sahabeden oluşan bir heyet tarafından belirleniyordu. Halifelerden Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, hazineden geçinebilecekleri kadar düzenli bir şekilde maaş ve erzak alırken Hz. Osman, maddi imkânları yerinde olduğundan hazineden ne maaş ne de erzak almıştır. Hz. Ali ise, hazineden kısmen faydalanmıştır. Halifelerin hazineden aldıkları maaşlar göz önünde bulundurulduğunda onların bu işi para için değil de hizmet esaslı yaptıkları anlaşılmaktadır. Nitekim hazineden düzenli maaş alan Hz. Ömer bile, vefat ettiğinde hazineye 80 bin dirhem borcu vardı.

3.2.2.4. Valilerin Maaşları

Dört Halife Dönemi'nde eyaletler veya vilâyetler idari ve malî bakımdan yarı muhtar olmalarına rağmen vali maaşları merkez tarafından tayin edilmekteydi. Çünkü maaş tayin etmek söz konusu olunca bunun miktarının muhakkak kişinin kendisi değil de bir başkası tarafından tayin ve tespit edilmesi gerekiyordu.[1600] Zira daha önce ifade edildiği gibi halifeler de maaşlarını kendileri belirlemiyorlardı. Onların maaşları şura tarafından belirleniyordu.

[1598] İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 79.
[1599] Mahmut el-Mısrî, **Hayâtu's-Sahâbe**, s. 193.
[1600] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 304.

Valileri görevlendirme ve onlara belli bir miktar maaş bağlama geleneği Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. Allah Resulü, Mekke'yi fethettikten sonra Ümeyyeoğullarından olan Attâb b. Esid'i Mekke'ye vali olarak tayin etti ve kendisine bir miktar maaş bağladı.[1601]

Hz. Ebû Bekir döneminde devlet gelirlerinin fazla olmaması ve beytülmalde yeterince paranın bulunmamasından valilere düzenli maaş verilmemiş olması muhtemeldir. Valilerin ganimet ve diğer gelirlerden aldıkları paylardan geçimlerini temin ettikleri anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer, tayin ettiği memurlarını maddi olarak ihmal etmemiş ve onların başka işlerle iştigal etmesini ve hediye almasını yasaklamıştır. Aynı şekilde valilerini görevlendirirken son derece hassas davranmış ve onları halkın mallarından ellerini çekmeleri hususunda uyarmıştır. O, memurlarına şöyle hitap etmiştir: "İnsanların malları konusunda sizleri de kendim gibi bir yetimin vasisi olarak görüyorum. Kimin buna ihtiyacı yoksa iffetli davransın. Şayet muhtaç ise kendisine verileni afiyetle yesin" derdi.[1602] O, rivayete göre valilerin evlerinin içine varıncaya kadar teftiş ederdi. Nitekim görevlendirdiği valilerinden birisinin hanımı, evini güzel perdelerle süslediği haberini alınca valisine mektup yazarak söz konusu perdeyi yırtmasını istemiştir.[1603]

Hz. Ömer, valilerine ihtiyaçlarına göre maaş vermekteydi.[1604] Mesela Yezid b. Ebi Süfyan vefat edince onun yerine Şam valiliğine Muaviye b. Ebi Süfyan'ı getirdi ve ona aylık seksen dinar, yıllık ise bin dinar maaş bağladı.[1605] Mısır'a vali

---

[1601] Makrizî, **İmtâu'l-Esmâ'**, c. 2, s. 10, 36.; Attâb . Esid'in Hz. Peygamber'in vefatına kadar bu görevde kaldığı ve cüzi bir ücret aldığı anlaşılmaktadır. Attâb 'ın kendi ifadesine göre, bu görevde kaldığı sürece kölesine giydirdiği püsküllü iki elbiseden başka bir şeye değildi. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 361-362.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 35.

[1602] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 312.

[1603] Buna benzer olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Ömerî, **el-Vilayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, s. 203.

[1604] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 312.

[1605] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 23-24.; İbn Abdilberr, Hz. Ömer'in Muaviye'ye aylık bin dinar verdiğini yazıyorsada bunun yıllık olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdi'l-Berr b. A'sım el-Kurtûbî (463/1071), **el-İstîab fi Ma'rifeti'l-Ashâb**, Thk., Ali Muhammed el-Bicavi, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992, c. 3, s. 1416.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 201.

olarak atadığı Amr b. el-Âs'a yılda iki yüz dinar,[1606] Otuz bin kişiden oluşan Medain halkına vali olarak atanan Selman-ı Farisi'ye, beş bin dirhem maaş verdi.[1607]

Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın vefatından sonra onun yerine İyad b. Ganm'i Şam bölgesine vali olarak tayin etti ve kendisine günlük olarak bir dinar, bir koyun ve bir ölçek yiyecek rızık olarak takdir etti.[1608] Bahreyn ve Basra bölgesinde valilik yapan Ebû Musa el-Eş'ari'ye günlük beş dirhem,[1609] Sevad Bölgesi'nin valisi Ammar b. Yasir'e altı yüz dirhem maaş ve günlük olarak bir koyunun yarısı ile sakatatı verildi.[1610]

3.2.2.5. Kadıların Maaşları

Bir toplumu ayakta tutan en önemli unsurlardan biri adalettir. Adaletin tesisi için kadılar vazgeçilmez kişilerdir. Dolayısıyla kadıların işlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmeleri son derece önemliydi. Kadıların başkalarına muhtaç olmayacak şekilde geçimlerinin temin edilmesi gerekiyordu. Hz. Ömer ile başlayan teşkilatlanmada kadılar önemli bir yer tutmaktadır.

Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde kadılara maaş ve erzak verildiğine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır.[1611] Kaynaklardaki bilgilerden bu işi başlatanın Hz. Ömer olduğu anlaşılmaktadır.

Raşid Halifeler Dönemi'nde, diğer devlet memurları gibi kadıların maaşları da beytülmalden karşılanıyordu. Bu durumda onun zengin ve fakirliğine bakılmıyordu.[1612] Zira beytülmal gelirleri halkın menfaatlerine harcanması gerektiğinde, kadıların maaşları da ancak beytülmalden verilmeliydi.[1613]

[1606] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314-315.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 415-416.
[1607] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 80.
[1608] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 9, s. 402.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 226.
[1609] İbn Abdi Rabbih, **el-Ikdu'l-Ferîd**, c. 1, s. 15-16.
[1610] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.
[1611] Bkz. Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 636.
[1612] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 636, 637.
[1613] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 187.; Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 635.

Kadıların halktan rüşvet ve hediye almamaları,[1614] işlerini iyi yapabilmeleri ve vaktinin tamamını işine verebilmeleri için bol maaş almaları gerekiyordu.[1615] Muhammed Hamidullah, devlet memurları içerisinde en yüksek maaşı alanların kadılar olduğunu belirtmektedir.[1616] Celal Yeniçeri ise bütün kadıların değil de bazılarının valilerden daha fazla maaş aldığını ifade eder.[1617] Bununla birlikte Raşid Halifeler Dönemi'nde kadıların valiler kadar maaş almadığı kanaatindeyiz. Çünkü daha önce de ifade edildiği gibi Hz. Ömer'in Kufe'ye gönderdiği görevliler içerisinde en fazla maaşı valiye vermişti.[1618]

Genel olarak kadıların maaşları için "rızık, ücret ve cu'ala" gibi kavramlar kullanılmıştır.[1619] Kadılara verilen maaşları konusunda kaynaklarımızda bazı bilgiler bulunmaktadır. Mesela Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit'i kadı olarak tayin etti ve kendisine bir miktar maaş bağlamıştır.[1620] Kûfe kadısı Abdullah b. Mes'ud'a aylık yüz dirhem maaş ile günlük olarak bir koyunun dörtte birini vermiştir.[1621] Mısır kadısı Osman b. Kays'a iki yüz dinar maaş ve buna ek olarak misafirlere harcanmak üzere iki yüz dinar vermiştir. Selman b. Rebia el-Bahili'yi Basra'ya kadı tayin etti ve kedisine aylık beş yüz dirhem maaş bağlamıştır.[1622]

Muhammed Hamidullah, Hz. Ömer zamanında kadıların yani hâkimler aylık olarak beş yüz dirheme kadar maaş aldıklarını ifade etmektedir. Hamidullah, bununla alakalı ilginç bir olayı aktarmaktadır. Anlatıldığında göre kadı Şureyh'in fevkalade

---

[1614] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 638,639.
[1615] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 635.
[1616] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 777.
[1617] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 306.
[1618] Geniş bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.
[1619] Ahmet Aydın, **Klasik Dönemde Kadı (Hakim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, s. 10.
[1620] Zeyd b. Sabit'in Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali vedaha sonraki dönemlerde Medine'de kadılık yaptığı da anlatılmaktadır ancak maaşının ne kadar olduğu belirtilmemiştir. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 2, s. 310.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 226.; Ayrıca Zeyd'ın kadılığı hakkında geniş bilgi için bkz. Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 641-642.
[1621] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.; Ayrıca Abdullah'ın kadılık görevi ve aldığı maaş hakkında detaylı bilgi için bkz. Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 643-644.
[1622] Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 8, s. 297.; Selman'ın kadılığı ve aldığı maaş hakkında bkz. Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 642-643.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 354-355.

zeki biri olduğunun farkına varan Hz. Ömer, onun Kufe'ye vali olarak tayin etti. Yaşının genç oluşundan dolayı diğer kadılara aylık beş yüz dirhem maaş verince ona yüz dirhem maaş verdi.[1623] Maaşına ilaveten idaresine yetecek miktarda buğday tahsis etti.[1624] Buhârî, Şureyh'ın kadılık görevine karşılık maaş aldığını yazmış ancak maaşının miktarı hakkında bilgi vermemiştir.[1625]

Hz. Ali, halifeliği döneminde kadı Şureyh'in maaşını diğer kadıların maaşı seviyesine yani beş yüz dirhem çıkarmıştır.[1626]

3.2.2.6. Amillerin Maaşları

İslam tarihinde vergi memuru olarak ifade edilen amiller iki kategoride değerlendirilir. Bunlardan birincisi, zekât toplamakla görevli olanlar, İkincisi ise cizye, harac ve uşûr gibi gelirleri toplamakla görevli olanlar. Bazen her iki görevi de bir kişi yapıyordu. Nitekim Hz. Ömer, Mücâşi‘ b. Mes‘ûd’u Basra’ya zekât ve harac amili olarak göndermiştir.[1627]

Dört Halife Dönemi'nde amil kelimesi genel olarak vergi memurları anlamında kullanılırken bazen de devlet memuru anlamında kullanılmıştır. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Enes b. Malik'i Bahreyn'e vali tayin ederken ona vergi tahsildarlığı sorumluluğunu da yüklemişti. Yani her iki görevi birlikte yapmıştır. Enes b. Malik bu göreviyle ilgili şunları anlatmıştır: "Hz. Ebû Bekir beni zekât mallarını toplamakla görevlendirdi. Dönüp geldiğimde Ebû Bekir vefat etmişti. Hz. Ömer "Ey Enes! Bize yüklü develerle mi geldin?" diye sordu. Ben "Evet!" dedim. Ömer "Yük develerini bize getir! Develere yüklü olan mal senindir." dedi. Bu kez ben "Mal şu kadardan daha fazladır!" deyince o da, "Ne kadar fazla olursa olsun, o mal senindir!" dedi. Mal

[1623] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 777.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 354-355.
[1624] Corcî Zeydan, Hz. Ömer, Şüreyh'i Basra kadılığını gönderdiğini yazmaktadır. Bkz. Corcî Zeydân, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, Necdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, c. 1, s. 308.
[1625] Buhârî, **Ahkâm**, 17.; Abdurrezzak, **el-Musannef**, c. 8, s. 297.
[1626] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 8, s. 259.; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 777.; Ali Muhammed Sallabi, **Hz. Ali**, Şerafettin Şenaslan (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2016, s. 321.
[1627] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 595.

4000 dirhem değerindeydi.[1628] Bundan anlaşılıyor ki Bahreyn valisi Enes'e hizmetinin karşılığı olarak 4 bin dirhem ücret verilmiştir.

Hz. Ömer'in amillerini tayin etmeden önce onlara nasıl hareket edeceklerine dair bir talimatname yazarak verdiğini daha önce ifade ettik. Halife Hz. Ömer de Arfece b. Herseme'yi Musul'a,[1629] Mücâşi‘ b. Mes‘ûd’u Basra’ya zekât ve harac amili olarak gönderdi.[1630] Abdullah b. Mes'ud'u Kûfe'ye hem vergi amili hem de kadılık göreviyle tayin etmiştir.[1631] Abdullah b. Mes'ud, Hz. Osman döneminde de amillik görevini yapmaya devam etmiştir.[1632] Abdullah b. Abbas da Hz. Ali döneminde Basra amilliğinde bulunmuştur.[1633]

Amillerin maaşlarına gelince amillerin topladıkları ürünler farklı oldukları için maaşları da farklıydı. Zira zekât toplamakla görevli olan amillerin maaşları topladıkları zekât mallarından verilirdi.[1634] Zekât memuruna, yaptığı işe göre belli bir ücret veriliyor ve bunun miktarı şartlara göre değişebiliyordu.[1635] Fey gelirlerini toplamakla görevli olan kişilerin maaşları ise beytülmaldeki fey gelirlerinden karşılanıyordu. Araziyi ölçenler de maaşını harac mallarından alıyordu. Aynen zekât memurlarının zekâttan maaş alışı gibi.[1636]

Zekât memurlarına ancak ihtiyaçları kadar maaş veriliyordu. Resulüllah'ın uygulaması böyleydi. Hz. Ömer'in de aynı yolu takip ettiği anlaşılıyor.[1637] Nitekim Hz. Ömer, kendi döneminde amillik yapan ve yaptığı bu görev karşılığında para almak istemeyen kişiyi uyarmış ve kendisine maaş vermiştir.[1638]

[1628] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 5, s. 332.; Mehmet Erkal, "Amil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, c. 3, s. 60.
[1629] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 37.
[1630] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 595.
[1631] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.
[1632] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 147-148.
[1633] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 3, s. 252.
[1634] Tevbe, 9/60.
[1635] Erkal, "Amil", **DİA**, c. 3, s. 61.
[1636] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 235.
[1637] Mâverdî, **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk**, s. 379.
[1638] Buhârî, **Ahkâm**, 17.; Muslim, **Zekât**, 37.; Ebû Dâvud, **İmare,** 10.; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, c.1, s. 17.; İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 9, s. 172.

Hz. Ömer, zekât memurlarına yeterli derecede maaş verir[1639] ve yaptığı mesleğin cihatla eşdeğer olduğunu söylerdi.[1640] Ebû Ubeyd, amillerin devlet malından alacakları hissenin görev ve emekleri nispetinde olduğunu, dolayısıyla bu ölçüden daha az veya daha çok yararlanmalarının uygun olmadığını ifade eder.[1641]

Hz. Ömer'in Sevad Bölgesi'ne Osman b. Huneyf'i arazileri ölçme ve gergi memurluğuna getirdi ve kendisine günlük beş dirhem maaş ile bir miktar un tahsis etti.[1642]Bunlara ek olarak da bir koyunun dörtte birini verdi.[1643]

Hz. Osman döneminde, amillere maaş verme uygulamasında bazı sapmalar görülmekle birlikte, yine de devam ettiği bilinmektedir. Anlatıldığına göre Abdullah b. Mes'ud, Hz. Osman zamanında da görev yapmış ve bazı meselelerden dolayı halifeyle araları açılmıştı. Bunun özerine Hz. Osman, Abdullah'ın maaşını kesmişti. Rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud maaşı kesildikten iki yıl sonra vefat edince Zübeyr b. Avvam, Hz. Osman'ın yanına gitmiş ve Abdullah'ın ailesinin mağduriyetini gidermesini istemişti. Bunun üzerine Hz. Osman, Abdullah'ın zor durumda kalan ailesine verilmek üzere Zübeyr b. Avvam'a yirmi veya yirmi beş bin dirhem para vermiştir.[1644] Abdullah b. Mes'ud'un iki yıllık maaşının bu kadar olduğu anlaşılmaktadır. Yani bir yıllık maaşı 10-12 bin dirhem idi.

Kettani, Hz. Osman'ın Abdullah b. Erkam'ı beytülmal görevlisi olarak tayin ettiğini ve ona otuz bin dirhem ücret verdiğini aktarmaktadır[1645] Oysa yukarıda izah ettiğimiz gibi Hz. Ömer kendi halifeliği döneminde Kufe beytülmal amili olan Abdullah b. Mes'ud'a yüz dirhem verdiğini hesaba katarsak Kettani'de geçen bu bilginin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır.

Vergileri toplamakla görevli olan amiller, topladıkları vergileri herhangi bir kasıt yoksa kaybettikleri takdir de kendi maaş ve erzaklarından kesinti yapılmazdı.

[1639] Mâverdî, **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk**, s. 378.
[1640] Abdurrezzak, **Musannef**, c. 4, s. 13.
[1641] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 718.
[1642] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 43.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 211; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.
[1643] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 36.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 146.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 376.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.
[1644] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 147-148.
[1645] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 155.

Bu uygulama amillerin genellikle güvenilir insanlardan seçildiğini göstermektedir.[1646]

3.2.2.7. Askeriyeye Yapılan Harcamalar

Bir devletin bütçesinden en fazla ayrılan ödeneklerin başında askeri harcamalar gelmektedir. İslam tarihinde Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde askeri harcamalar fazla bir yekûn tutmazken, Hz. Ömer'le birlikte düzenli orduların kurulması ve askerlerin sayısının önemli ölçüde artası dolayısıyla askeriyeye bütçeden ayrılan ödenek de artmaya başlamıştır.

Öte yandan askerlere ait hesapların tutulması, tutulan bu hesaplara göre insanlara atiyye ve maaş verilmesi, son derece karmaşık ve zor bir işti. Askerlere ödenen meblağların aynı olmaması işi daha da zorlaştırıyordu. Askerlerin bazıları gösterdiği kahramanlık, bazıları asaletleri bazıları da yaptıkları hizmetlerden dolayı maaş alıyorlardı. Bunların dışında, kabilelerin bölümleri de vardı. Her kabilenin ayrı bir kaydı olduğu gibi bunlar arasında bile tasnif yapmak gerekiyordu.[1647]

Hz. Peygamber'den başlayarak Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk günlerine kadar, askeriyenin diğer birimlerden tamamen ayrı olduğu söylenemezdi. Ordu dışında bulunan diğer hizmet sahaları ordunun maaş listelerinde yer alıyordu. O zaman için böyle olması daha elverişli veya uygun görünmüştü ancak daha sonra bu karışıklık giderildi.[1648]

Hem ganimetlerden pay almaları, hem de Hz. Ömer zamanında düzenlenen divan defterlerine kayıtlı olmaları hasebiyle atiyye almaları, askerlerin maddi açıdan rahat bir hayata kavuşturmuştur. Şunu da unutmamak gerekir ki askerler, cephede savaşırken geride bıraktıkları ailelerinin maddi sıkıntıya maruz kalmamaları gerekiyordu. Zira geride bıraktığı ailesini düşünen asker, tam manasıyla savaşamazdı. Bundan dolayı asker ve asker ailelerine hazineden ayrılan ödeneğin fazla olması yadırganmamalıdır.

[1646] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 262.
[1647] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 272.
[1648] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 246.

İslam tarihinde Halife Ömer'e kadar devletin harcamaları merkezden yapılıyordu. Hz. Ömer'le birlikte vilayetlere de harcama yetkisi verilmeye başlamıştır. Hz. Osman'ın halifeliği döneminde ise harcamaların boyutları alabildiğine büyüdüğünden her vilayetin askeri harcamaları, oranın beytülmalinden karşılanıyordu.[1649]

3.2.2.7.1. Askerlerin Maaşı

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde, daimi askerlik olmadığından askerlere maaş bağlamak da söz konusu değildi. Bu dönemlerde her asker kendi imkânlarıyla savaşa katılıyordu. Bu imkânlardan mahrum olanların savaş araç ve gereçleri, bazen devlet tarafından, bazen de zengin kişiler tarafından tedarik ediliyordu.[1650] Dolayısıyla bu askerlerin hemen hemen hepsi gönüllüydü ve ganimetlerden beşte dört hisse alıyorlardı. Ayrıca savaş esnasında Seleb[1651] gibi düşmanlardan da bazı şeyler elde ediyorlardı. Komutanlar, kendi maiyetindeki askerleri, başarılarına göre ödüllendirebiliyorlardı.[1652]

Hz. Ömer döneminde düzenli ordular kurulunca, askerlere de düzenli maaşlar verilmeye başlandı.[1653] Bu maaşlar, hazinedeki fey giderlerinden karşılanıyordu.[1654] Askerlerin maaşları, ihtiyaç miktarı yani geçim şartlarına göre,[1655] bağlı bulunduğu kabilenin konumu, savaştaki gayreti, İslamiyet'e hizmeti,[1656] geçindirmek zorunda oldukları çocukları ve bulunduğu yerdeki hayat standartları gibi bazı değerlendirmelere bakılarak belirleniyordu. [1657] Askerlerin bulunduğu yerdeki hayat standardı, her yıl inceleniyordu. Şayet zaruri harcamaları artıyorsa maaşlar da o ölçüde artırılıyordu. Hayat standardında gerileme yaşanmışsa bu durum maaşlara yansıtılıyordu. Hz. Ali yönetime geldiğinde ise herkese eşit şekilde maaş dağıttığı

[1649] Akarsu, **Hz. Osman,**
[1650] Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 310.
[1651] Bir Müslüman başkasının yardımı olmadan bir müşriki öldürürse, öldürdüğü kimsenin elbisesi, silahı ve diğer eşyaları öldürene teslim edilir. Bu nevi ganimetler humusa tabi tutulmayacağı gibi savaşçılardan hiçbiri bu malda öldürene ortak çıkamaz. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-emvâl,** s. 402.; Allah Resulü şöyle buyuruyor: "savaşta öldürülenin elbisesi ve silahı öldürene aittir." Bkz. Müslim, **Cihad ve Siyer**, 41.
[1652] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 61.
[1653] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 310.
[1654] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 193.
[1655] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 305.
[1656] Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c.1, s. 222.
[1657] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 198

rivayet edilmektedir.[1658] Zira onun döneminde hazineye gelen malların sınırlı olduğunu unutmamak gerekmektedir.

Hz. Ömer'in idaresi altında ordu teşkilatı öylesine geniş tutulmuştu ki hiçbir ülkenin veya milletin fertleri dışarıda bırakılmamış, din veya inanç ayırımı yapılmamıştı. Mısır'ın fethi sırasında ordunun yapısı Romalı ve Yunanlı askerlerden beş yüz kadarı İslam sancağı altında çarpışmıştı. Orduda Yahudiler de vardı. Mısır'ın fethi esnasında bin Yahudi, İslam bayrağı altında çarpışmıştı. İhtiyat listelerinde Müslümanlarla aynı miktarda maaş alan Zerdüştlerin de olduğu rivayet edilmektedir.[1659]

Hz. Ömer, devlet hazinesinden askerlere belli bir miktar maaş bağlamıştı. Bu meblağın miktarı değişmekle birlikte yıllık iki yüz dirhem civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Bir süre sonra askerlerin cihattan başka işlerle uğraşmaları yasaklandı.[1660] Askerlerin kendilerini tamamen cihada ve İslâm'ı yaymaya adamaları için Hz. Ömer'in aldığı bir karardı. O, askerlerin toprağa bağlanıp kalmalarını istememiş ve kendilerini tamamen bu işe vakfetmiş bir ordu kurmayı başarmıştır.[1661] Bundan dolayı Hz. Ömer, askerlerin maaşlarını artırma yoluna gitmiş ve bir askerin maaşını yıllık iki yüz dirhemden üç yüz dirheme çıkarmıştır. Komutanların maaşlarını da yılda yedi bin dirhemden on bin dirheme yükseltti.[1662] Corci Zeydan, askerlerin aldıkları maaşların yıllık üç yüz ile beş yüz dirhem arasında değiştiğini, komutanların maaşı ise yıllık dört bin ile beş bin dirhem arasında olduğunu ifade eder.[1663]

Hz. Ömer döneminde savaşlarda gösterdikleri kahramanlıklardan dolayı askerlere verilen sabit ücretlerden başka da tahsisat ayrıldığı anlaşılmaktadır. Mesela

---

[1658] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 305.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 199.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 274.

[1659] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 245.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 271-272.

[1660] Ömer Ferrûh, **Târih Sadr el-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye**, s. 170.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 246.

[1661] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 661-662.

[1662] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 246.; Askerlerin maaşları hakkında ayrıca bkz. Metin Yılmaz, Mustafa Zeki Terzi, "Klasik İslamî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun, 2008, S. 26-27, s. 217.

[1663] Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c.1, s. 222.

Kadisiye Savaşı'nda gösterilen üstün hizmetten dolayı bir grup askerin maaşları iki binden iki bin beş yüz dirheme çıkarılmıştır. Ayrıca savaşlardan sonra elde edilen ganimetler, ordu mensuplarına rütbelerine göre dağıtılıyordu. Dolayısıyla burada askerin alacağı tahsisatta herhangi bir sınır bulunmuyordu. Mesela, Celûlâ Savaşı'na katılan süvarilerin her biri dokuz bin; Nihavend Savaşı'na katılanlar ise altı bin dirhem almışlardı.[1664] Hatta Medain'in fethinde görev alan süvarilerin her birine ganimetten düşen payın on iki bin dirhem olduğu rivayet edilmektedir.[1665]

Hz. Osman halife olduğunda genel olarak Hz. Ömer'in uygulamalarını takip etti. Hatta onun halifeliğinin ilk yıllarında devlet gelirlerindeki artışa paralel olarak askerlerin maaşlarını yüz dirhem artırdığı ifade edilir.[1666] Hz. Osman'ın askerlerin maaşına yapmış olduğu bu zam, ilk başta olumlu karşılanmış ancak daha sonraki 5-6 yılda fetihlerin durması ve harcamaların artması sonucu ortaya çıkan ekonomik krizin nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir.[1667]

Hz. Ali döneminde orduda görev yapan komutan ve askerlerin maaşının yıllık dört bin dirhemden aşağı olmadığı belirtilmektedir.[1668]

Hz. Ali'nin, askerlerine zaman zaman tasaddukta bulunduğu bilinmektedir. Rivayetlere göre Cemel Vak'ası'ndan sonra henüz Sıffın savaşı başlamadan, beytülmalde bulunan altmış milyon dirhemi, on iki bin askeri arasında beş yüzer, beş yüzer dirhem şeklinde dağıttı.[1669] Askerlerine hitaben: "Şayet Suriyelilere karşı üstün gelirseniz bunun bir benzeri vardır" dedi.[1670] Buna bakarak Sıffın savaşı öncesinde, Hz. Ali'nin askerlerinin morallerinin yükseldiği söylenebilir.

Hz. Ömer döneminde askerlerin ilk başta yıllık 200 dirhem maaş aldığı, daha sonra halifenin bu maaşları artırarak 300 dirheme çıkarıldığı, Hz. Osman'ın

---

[1664] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 248.
[1665] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 362.; Muhammed Rıza, **el-Fârûk Ömer b. el-Hattâb**, Mektebetu'l-Câmi'ati'l-Mısrıyye, Kahire, 1936, s. 166.
[1666] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 245.
[1667] Akarsu, **Hz. Osman**, s. 110.
[1668] Geniş bilgi için bkz. Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 565-566.
[1669] Seyyid Muhammed Kâzım el-Kazvînî, **el-İmamu Ali Minel Mehd İlel Lehd**, Müessesetu'n-Nur, Beyrut, 1993, s. 275.; Cl. Huart, "Ali b. Ebi Talib" **İslam Ansiklopedisi**, Meb Yayınları, İstanbul, 1940, c. 1, s. 307
[1670] Muhammed Âbid Cabiri, **İslam'da Siyasal Akıl**, Vecdi Akyüz (Çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 385-386.

halifeliğin ilk günlerinde askerlerin yıllık maaşlarına 100 dirhem daha ilave edildiğini hesaba katarsak Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'ndan sonra askerine dağıttığı 500 dirhem civarındaki paranın askerler açısından ne kadar değerli olduğu anlaşılmaktadır. Askerlerin bir defada aldığı bu paranın onların bir yılda aldığı paradan daha fazladır.

Askerlere ödenen maaşların ödeme biçimi birbirinden farklı olabiliyordu. Genellikle her kabilenin "arif" denilen bir başı vardı ve maaşlar, onbaşılara ödenirdi. Bunlar aldıkları maaşları ariflere teslim eder, onlar da askerlere dağıtırlardı. Bu sistem sonraki yıllarda da varlığını sürdürmüştür.[1671] Askerlerin maaşları bazen komutanları tarafından hazineden alınıp kendilerine dağıtılır. Bazen de bizzat Halife Ömer dağıtıyordu. Mesela Hz. Ömer, 18/639 senesinde Amvas vebası meydana geldikten sonra Şam'a gitti. Suriye'nin çeşitli yerlerini teftiş ettikten sonra, bu esnada vebadan kurtulanların maaşlarını bizzat kendisi verdi ve vebadan ölen diğer görevlilerin vârislerini de çağırtarak onlara yasal haklarını teslim etti.[1672]

Asker maaşlarının dağıtımında son derece dikkatli davranılırdı. Nitekim Irak'ta onbaşıların para dağıtımında bazı düzensizlikler ortaya çıktığı zaman Hz. Ömer olayı incelemek üzere uzman kişilerden oluşan bir heyet görevlendiriyordu. Heyet, derinlemesine bir inceleme yaptıktan sonra, şayet bir sıkıntıyla karşılaşırsa o sıkıntıya anında müdahale ediyor ve problemler giderilmeye çalışılıyordu.[1673]

Askerlere verilen maaşın zamanına gelince bunun zamanı genellikle biliniyordu. Dolayısıyla alacaklı, ne zaman ödeme yapılacağını bilirdi. Ödemeler genellikle hazineye gelirlerin geldiği zamana göre tespit edilirdi. Gelirler yıllık toplanıyorsa ödeme de yıllık yapılırdı. Yılda iki kere toplanıyorsa ödeme altı ayda bir yapılırdı. Tahsilât aylık yapılıyorsa ödeme de, ay esasına göre yapılır ve her ayın başında maaş verilirdi.[1674] Yani askerlerin maaşları peşin ödenirdi. Bunun sebebi, askere verilecek maaşın, askerin yıl içerisinde temel ihtiyaçlarını karşılayabilmesi ve

[1671] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 247.
[1672] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 140.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 274.
[1673] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 247
[1674] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 305.; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 882.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 201.

bir başkasına muhtaç bir duruma düşmemesiydi.[1675] Maaşların ödenmesi gecikirse hazinede yeterli fon mevcut olmak şartıyla, maaş alacaklıları, hukuken maaşlarının ödenmesini talep ederlerdi. Şayet beytülmal, malî güçlükler içindeyse alacaklıların hakları daha sonra verilirdi.[1676]

3.2.2.7.3. Erzak/Gıda Yardımı

Hz. Ömer döneminden önce askerler savaşa gittikleri zaman, ihtiyaçlarını ve savaş araç gereçlerini kendileri temin ediyorlardı. Hz. Ömer yönetime geldiği ilk zamanında bu durum devam etti ve bu sebeple askerler büyük sıkıntı çektiler. Hatta 15/636 senesinde Kadisiye Savaşı esnasında Müslümanlar hayvanları için yem ve kendileri için yemek bulmakta sıkıntı çekince çevrede bulunan yerleşim yerlerine baskınlar yapmak zorunda kalmışlardır. Bununla birlikte Hz. Ömer, onlara Medine'den koyun ve kesimlik hayvan göndermiştir.[1677]

Fetihlerin artması ve buna bağlı olarak gelirlerin de çoğalması sonucunda Hz. Ömer, 20/641 yılında divan teşkilatını kurdu. Askerliği mecburi ve paralı hale getirdi. Bundan böyle askerin her türlü savaş araç ve gereci devlet hazinesinden karşıladı. Yine bu dönemde askerlere düzenli bir şekilde yiyecek dağıtılmaya başlandı. Yiyecekler belli bir yerde toplanır ve oradan her ayın başında dağıtılırdı. Yiyecekler, yemeklik buğday zeytinyağı, bal ve sirkeden oluşuyordu. Mesela Hz. Ömer Suriye'ye gittiği sırada, askerlere erzak yerine sıcak yemek verildiği aktarılır. Ayrıca maaş ve yemekten başka, askerlerin elbiseleri de devlet tarafından verilirdi. Bunlara ilave olarak askerler, Arapça "ma'une" denilen ek bir ödenek alıyorlardı.[1678] Aynı şekilde askerlerin eş ve çocuklarına da tahsisat veriliyordu.[1679] Böylece uzun seferlere çıkan ordu mensuplarının arkasında bıraktığı ailelerinin geçimine ilişkin endişeleri kafalarından siliniyordu. Bu da askerlerin fetihlerdeki başarılarında önemli rol oynamıştır.[1680]

[1675] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 305.; Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 882.
[1676] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 201.
[1677] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 357.
[1678] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 37.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 247.
[1679] Corci Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c.1, s. 222.
[1680] Özhazar, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, s. 111.

Bunların dışında mali gücü yerinde olmayan dar gelirli askerlerin atları devlet tarafından karşılanmıştır. Bu amaçla Hz. Ömer'in emriyle Medine'de savaş için sürekli atlar hazır bulunduruluyordu.[1681] Aynı şekilde Kufe, Basra ve Mısır'da da bu amaçla savaş için atlar hazır bulunuyordu.[1682] Ebû Yusuf, bu atların sayısının dört bin olduğunu ifade eder. Bir askerin maaşında eksiklik olursa veya bu şahıs muhtaç ise Hz. Ömer ona bir at verir ve şöyle derdi: "Eğer sen bu ata, iyi bakamayıp telef edersen, kıymetini ödersin. Şayet savaşta düşmanla çarpışırken ve iraden dışında telef olursa o zaman onun karşılığında bir şey vermen gerekmez."[1683]

Öte yandan savaş esnasında askere hayvanının yiyecek bedeli verilirdi. Silâhı, harpte elden çıkmışsa iaşe takdir inde, ihtiyaç tespitinde silâh kaydı yoksa bedeli verilirdi. Verilen iaşe silahının bedeli dâhilse kaybolan silâhın bedeli verilmezdi. Savaş yolculuğu için ücreti verildiği hâlde sefere gitmezse maaşı kesilirdi. İaşesine sefer ücreti dâhil değilse sefer ücreti verilir ve ondan sonra maaşının kesilmesi cihetine gidilirdi. Sefer ücreti maaşının içinde ise ayrıca bir yolculuk ücreti isteyemezdi. Askerlerden biri ölür veya öldürülürse verilecek mal mirasçılarına geçerdi. Ayrıca beytülmalden mirasçılarına maaş bağlanırdı.[1684]

Ordunun savaş alanında, silâh, yiyecek ve içeceğe olduğu kadar, muharebe gücü yüksek hayvanlara da ihtiyaçları vardı. Düşman karşısında atlı, yayadan daha etkin ve daha üstün muharebe gücüne sahipti. Bu yüzden Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Dönemi'nde atlıların ganimetten aldığı pay, yayaların aldığı paydan fazlaydı.[1685] Aynı şekilde Hz. Ömer, savaşa asker gönderirken evlilerden ziyade bekarları tercih ediyor hatta evlilerden at almak suretiyle bekârları teçhiz diyordu.[1686]

Halifenin askerlere verdiği bu tayinatlar, halktan yeni vergiler toplayarak değil, devlet hazinesinden ödeniyordu.[1687]

[1681] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 247.
[1682] Sealibi, **Hilâfetu's-Sıddık ve'l-Fârâk**, s. 280-281.
[1683] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 47.
[1684] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 306.
[1685] Terzi, **Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Askeri Teşkilat**, s. 214.
[1686] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 141.
[1687] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 354.

3.2.2.8. İmar Faaliyetleri İçin Yapılan Harcamalar

Bayındırlık faaliyetleri bütün tebaayı ilgilendirdiğinden, bu alandaki harcamalar beytülmal tarafından karşılanmıştır. Bu faaliyetler kapsamında yeni şehirler kurulmuş, mescitler, misafirhaneler, yol ve köprüler inşa edilmiş, su kanalları açılmıştır. Şimdi bu imar faaliyetlerini inceleyelim.[1688]

3.2.2.8.1. Mescidler/Camilerin İnşası

Malum olduğu üzerine yeryüzünde ibadet maksadıyla yapılan ilk mabet, Kâbe'dir.[1689] Kâbe, tarih boyunca birçok defa tahrip edilip tekrar inşa edilmiştir. Hz. Peygamber otuz beş yaşlarındayken Kâbe bir daha onarımdan geçmişti.[1690]

Raşid Halifeler Dönemi'nde onarın ve genişletme çalışmaları devam etmiştir. Hz. Ömer, Hicretin 17. yılında Mekke'de Mescid-i Haram'ı genişlemek için uğraş verdi. Mescidin etrafındaki evleri satın alıp yıktırdı ve arsalarını mescide ilave etti. Bunun için gerekli parayı beytülmalden karşıladı.[1691] Mescidi genişletirken bazı kişilerin evini istimlâk etmesi gerekiyordu. Bu evlerin sahiplerinden bazıları buna razı olmayınca Hz. Ömer de onların evlerinin kıymetini, gelip alıncaya kadar, beytülmale bıraktı.[1692] Hz. Osman da halifeliği döneminde cemaat çoğalınca Mescid-i Haramı genişletti ve gereken masrafları beytülmalden karşıladı.[1693]

Mescid-i Haramdan sonra Müslümanların en çok ziyaret ettiği mabed olan Mescid-i Nebi, hicretin ilk senesinde Allah Resulü tarafından yaptırılmıştır.[1694] Daha sonraki dönemlerde Müslümanların sayısı artınca mescit dar gelmeye başladı. Bunun

---

[1688] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 373.
[1689] Ali İmran, 3/96.
[1690] Geniş bilgi için bkz. İbn İshâk, **Sîretu İbn İshâk**, s. 83.
[1691] Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî (250/864), **Ahbâru Mekke ve Mâ Câe fîha Mine'l-Âsâr**, Thk., Rüşdi Salih Melhas, Dâru'l-Endülüs, Beyrut, 1983, c. 2, s. 69.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 62.; Sealibi, **Hilâfetu's-Sıddık ve'l-Fârâk**, s. 290.
[1692] Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. 2, s. 69.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 382.; Ayrıca bkz. Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 472-476.
[1693] Ezrakî, **Ahbâru Mekke**, c. 2, s. 69.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 62.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 251.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 147.
[1694] İbn Hişam, **es-Sîretu'n-Nebeviyye**, c. 2, s. 140.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 11.; Mescid-i Nebi'nin inşası için ayrıca bkz. Abdurrahman Acar, "Minber-i Nebi Hakkında Bazı Notlar", **Diyanet İlmi Dergi-Peygamberimiz Hz. Muhammed (Özel Sayı)**, Ankara, 2003, s. 592-593.

için Mescid-i Nebi birçok defa genişletildi. İlk genişleme de bizzat Allah Resulü döneminde yapıldı.[1695]

Raşid Halifeler Dönemi'nde Mescid-i Nebevi'de yapılan ilk onarım ve genişletme çalışmaları Hz. Ömer dönemine denk gelmektedir.[1696] Nitekim Halife Ömer, Mescid-i Nebevi'ye yakın olan evleri satın alarak ona dâhil etti. Mescidi genişlettikten sonra kapıların sayısını artırdı ve duvarlarını taştan yaparak yükseltti.[1697] Aynı şekilde Hz. Osman, hicri 29. Senede Rebiyü'l-Evvel ayında Mescid-i Nebi'yi de genişletti.[1698]

Bu dönemde Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebi'nin onarımından başka çok sayıda yeni mescit de inşa edildi. Özellikle Hz. Ömer döneminde genişleyen İslam coğrafyası ve buna paralel olarak oluşan demografik yapı, yeni mabetlerin yapılmasına zemin hazırladı. Bu amaçla ülkenin dört bir yanında mescitler inşa edilmeye başlandı. Mesela Hz. Ömer'in yeni kurduğu Kufe ve Basra gibi şehirlerde cami ve hükümet binalarını inşa ettirmiştir. Kufe şehrinin planını Ebu Heyyac yapıyordu. Onun Kufe'de bir mescit, pazar ve bir de valinin devlet işlerini yürüteceği bir saray yaptırdığı aktarılmaktadır.[1699] Bunun yanında yeni kurulan şehirlerde merkez mescitlerin yanında, her kabilenin kendisine ait mescidi bulunuyordu.[1700] Amr b. el-Âs, Mısır valisi iken kendi ismiyle Fustat'ta bir camii inşa etti.[1701]

[1695] Ebü'l-Hasan Nureddin b. Ali b. Abdillah b. Ahmed es-Semhûdi (911/1506), **Vefâu'l-Vefa bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, Beyrut, 1419, c. 1, s. 83, 92, 262, 270.; Abdurrahman Acar, "Mescid-i Nebi'nin İnşası ve Fonksiyonları", **Örnek İnsan Hz. Muhammed**, Çorum Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, Çorum, 2006, s. 41 vd.

[1696] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 11-12.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 267.; Semhûdi, **Vefâu'l-Vefa bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, c. 2, s. 81.; Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 520.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 142.

[1697] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 521-258.; Acar, "Mescid-i Nebi'nin İnşası ve Fonksiyonları", **Örnek İnsan Hz. Muhammed**, s. 43.

[1698] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 11-12.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 267.; Semhûdi, **Vefâu'l-Vefa bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, c. 2, s. 81.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 142.; Acar, "Mescid-i Nebi'nin İnşası ve Fonksiyonları", **Çorum Çağrı Eğitim Vakfı Örnek İnsan Hz. Muhammed**, s. 43.

[1699] Bkz. İbnü'l-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, s. 200, 210.; Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 373-374.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 142.

[1700] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 399.

[1701] Geniş bilgi için bkz. Apak, **İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, s. 277-280.

Hz. Osman döneminde mescitlerin yapım ve onarımı devam etmiş ve bu beytülmale maddi külfet yüklemiştir. İskenderiye'deki Mescid-i Rahme ve Basra'daki İstahr mescidi Hz. Osman zamanında inşa edilmiştir.[1702]

3.2.2.8.2. Misafirhanelerin İnşası

Temelleri Hz. Peygamber tarafından atılan misafirhaneler,[1703] Raşid Halifeler Dönemi'nde de hizmet vermeye devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir döneminde gayrimüslimlerle yapılan bazı antlaşmalarda, yurtlarına uğrayan Müslümanları üç gün misafir etmeleri gerektiğine dair bir madde yer alıyordu.[1704]

Hz. Ömer ile birlikte müstakil misafirhaneler açılmaya başlandı. Misafirhaneler hem şehir merkezinde hem de şehirlerarası yollar üzerinde yapılıyordu. Bu konaklama merkezleri yolcuların çeşitli ihtiyaçlarını yerine getirmek amacıyla yapılmış ve yolculardan herhangi bir şey talep edilmiyordu. Hz. Ömer, Mekke ile Medine arasında yol güzergâhlarında, yollarına devam edemeyen yolcuların faydalanmaları için gerekli para, gıda maddeleri ve eşyalar bulunduruyordu.[1705] Belâzurî'de geçen bir habere göre Kufe ile Hire arasında el-Miltat adında bir bina vardı. Burası Abdulmelik b. Umeyr'in konukevi idi. Hz. Ömer, burayı çeşitli yerlerden gelenler için konak yapılmasını emretti. Onun bu emrinden sonra bu konak misafirhane olarak hizmete devam etti.[1706]

İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer, Medine'de "Dâru'd-Dakîk" adında bir yer yapmış ve buraya un, kavut, kuru hurma, kuru üzüm koymuştur. Ayrıca yolda mola verenlerle halifeye konuk olanlara yardım malzemesi olacak diğer ihtiyaç maddelerini koymuştur.[1707]

[1702] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 147-148.
[1703] Hz. Peygamber'in misafir ağırlamaya teşvik etme hususunda bkz. Müslim, **Lükata**, 3.; Allah Resulü Medine'ye gittiği zaman dışarıdan gelen misafirleri ağırlamak için Mescid ve b Abdurrahman b. Avf'ın evi başta olmak üzere bazı evleri misafirhane olarak kullanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 345 vd.
[1704] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 115,234.; Abdurrezzak, **Musannef**, c. 6, s. 85.
[1705] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263, 285.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 230., Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 345.
[1706] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 391.
[1707] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263.

Hz. Ömer'den itibaren şehirlerin birçoğunda misafirhaneler yapıldı. Burada konaklayan misafirlere devlet hazinesinden ücretsiz yiyecek verilirdi. Hz. Ömer, misafirlerin doyurulduğunu bizzat görmek için sık sık Medine misafirhanesine giderdi.[1708]

Misafirhane Hz. Osman zamanında da aynen devam etmiştir. Taberî'nin aktardığına göre dışarıdan Kufe'ye gelen ve akrabaları bulunmayan kişiler misafirhanede ağırlanıyordu.[1709] Aynı şekilde mescitler de misafirhane amaçlı kullanılmışlardır. Mescitlerde yer olmadığı zaman bazı kişilerin evleri misafirler için tahsis edilmiştir. Mesela Abdullah b. Mes'ud'un evi bunlardandır. Misafirlerin giderleri, zekât giderlerinden karşılanıyordu. Çünkü bu kişiler ayette geçen "…yolcular…" sınıfından kabul ediliyordu.[1710]

3.2.2.8.3. Askeri Yapılar

Hz. Peygamber döneminde devletin idari merkezi olan Medine, askeri bir üs idi. Birçok fonksiyonu olan Mescid-i Nebi'nin aynı zamanda karargâh özelliği de vardı. Hz. Ebû Bekir döneminde ordugâhlara "cünd/ecnad" adı verilmişti. Bu üsler, Dımeşk, Filistin, Ürdün ve Hıms bölgeleriydi.[1711] Hz. Ömer döneminde Basra, Kufe ve Fustat şehri ordugâh olarak kuruldular. İskenderiye ve Musul gibi eski şehirlerde askeri üsler kuruldu. Buralarda askerlere ait kışlalar yapıldı.[1712] Aynı şekilde Halife Ömer'in izniyle Amr b. Âs, el-Cîze'de[1713] Bizanslılara karşı kale inşa etmiş ve yapımı bir yıl devam etmiştir.[1714]

Hz. Osman döneminde Şam valisi olarak görev yapan Muaviye b. Ebi Süfyan Akdeniz kıyısındaki Akka ve Sur şehirlerinde bulunan kaleleri tamir etmiş ve buralara Arap ve Rumlardan askerler getirilip yerleştirmiştir. Aynı şekilde Şam'ın sahillerini iskana açmıştır. Muaviye, o dönem itibariyle, sadece Mısır'da bulunan

[1708] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 309.
[1709] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 273.
[1710] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 83.
[1711] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 179.
[1712] Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah b. Abdilhakem el-Mısrî (257/870), **Futûh Mısır ve'l-Mağrib**, Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye, Kâhire, 1415, s. 115.
[1713] Cize, Nil Nehri kenarında Kâhire ile İskenderiye arasında bulunan bir yer. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Cize" md., c. 2, s. 200.
[1714] İbn Abdilhakem, **Futûh Mısır ve'l-Mağrib**, s. 155-156.

tersaneleri, Ürdün ve Akka'da da inşa etmiştir. Bu amaçla usta marangozlar getirtmiştir.[1715] Bunların giderleri beytülmalden karşılandığı gibi aynı şekilde oraya getirip yerleştirdiği kişilere ikta yoluyla araziler verilmiştir.[1716]

Raşid Halifeler Dönemi'nde, birçok eski yerleşim yeri ve eski kaleler tamir edildiği gibi yeni yerleşim merkezleri de kuruldu. Bütün bu yerlere çeşitli yörelerden Müslüman halkı getirilip iskân ettirildi. Bunun için devlet hazinesinden çok büyük paralar harcandı ve neticede ülkenin harabe hâlindeki birçok şehir kalesi mamur hâle getirildi. Bununla halkın refah seviyesi yükseldiği gibi devlet gelirleri de artmış oldu.[1717]

3.2.2.8.4. Yol ve Köprülerin İnşası

Tarih boyunca insanların ulaşımı için yol ve köprüler önemli fonksiyonlar icra etmiştir. Yol ve köprülerin yapım ve onarım giderleri genellikle devlet tarafından karşılanırdı. Aynı şekilde fethedilen yerlerde yapılan antlaşmalarda bölge halkı tarafından da yapılanlar bulunmaktaydı. H. 17 yılında hac niyetiyle Mekke'ye giden Hz. Ömer, Mekke ile Medine arasındaki yolları bakımsız ve susuz görünce olaya el atmış ve yol boyunca konaklama yerlerinde misafirhaneler ve kuyular kazdırılmıştır.[1718]

Hz. Ömer, İslâm Devletini tanıyan pek çok gayrimüslim halkla, bölgelerinde köprüler yapmaları ve mevcutları ıslah etmeleri, hususunda antlaşmalar yaptı ve bu külfetleri onlar üzerine yükledi. Onun, Irak'ta Sevad bölgesi halkı ile böyle bir antlaşma yaptığı rivayet edilmektedir.[1719]

Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın Suriye bölgesindeki bazı yerleri fethettiği zaman yapılan antlaşmalara ek olarak yol ve köprülerin yapım ve bakımı ile ilgili maddeleri de eklediğini görmekteyiz. Amr b. Âs, Mısır'da çok sayıda köprüler yaptırmıştır. Eyaletin gelirleri, önce maaşların ödenmesi ve imar için kullanılmış, merkeze ise

[1715] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 161.
[1716] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 280.
[1717] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 340.
[1718] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263, 285.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 230.
[1719] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 234-235.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 342.

sadece gelir fazlası gönderilmiştir. Elbette ki diğer yerlerde de durum bundan farklı değildi[1720]

3.2.2.8.5. Hamamlar

İslam dininin bedensel temizliğe verdiği önemin sonucu ortaya çıkan hamamlar hem mukim hem de seferi olanların ihtiyacını gidermeye yönelik oluşan sosyal bir kurumdur. Giderlerin beytülmal tarafından karşılanan hamamların Raşid Halifeler Dönemi'nde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Başta Basra,[1721] Kufe[1722] ve Mısır[1723] olmak üzere diğer şehirlerde hamamlar kurulmuştur.

İmar Faaliyetleri kapsamında incelediğimiz yapıların muhteşem binalar olmadığı, son derece sade oldukları anlaşılmaktadır. Zira Raşid Halifeler Dönemi'nde İslam'ın sadelik anlayışı korunmuştur. Hz. Ömer, bu sadeliğin terk edilmemesi için titiz davranıyordu. Devlet hazinesine milletin malı gözüyle bakılıyor, mill nazarında ise paranın tuğla ve harç yerine insanlara harcanması daha doğru kabul ediliyordu. Bu fikirler, uzun zaman geçerliliğini korumuştur.[1724]

3.2.2.8.6. Su Kanallarının Açılması ve Islahı

Allah Resulü zamanında arazileri ıslah etme ve sulama tesisleriyle alakalı bir bilgiye sahip değiliz ancak onun ölü arazileri ihya etme hususunda bazı teşvikleri olduğu bilinmektedir.[1725] Raşid Halifeler Dönemi'nde bu alanlarda büyük çalışmalar yapılmış ve devlet gelirlerinin bir kısmının bu işler için harcandığı bilinmektedir.[1726]

Fethedilen yerlerde sulama ihtiyacı olan yeni araziler için kanallar açılmış, barajlar kurulmuş ve su mahzenleri kazılmıştır. Kanal açma işleriyle meşgul olmak üzere kurulan bir daire yalnız bu ve buna benzer işlere için hizmet vermekteydi.

[1720] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 230.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 142.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 342.
[1721] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 493.
[1722] Hamamlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 390-391. Ayrıca bkz. Tahsin koçyiğit, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", **İstem**, S. 24, s. 31.
[1723] İbn Abdilhakem, **Futûh Mısır ve'l-Mağrib**, s. 121.
[1724] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 230.
[1725] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 168.
[1726] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 227.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 331.

Mısır'da Hz. Ömer zamanında yüz yirmi bin amele yıl boyunca bu işlerle meşgul olmuş ve ücretleri hazine tarafından karşılanmıştı.[1727]

Hz. Ömer döneminde hem içme suyu, hem de arazileri ıslah etmek ve tarımı geliştirmek amacıyla yeni su kanalları açılmıştır.[1728] Rivayet edildiğine göre Ahnef b. Kays, Basra halkıyla birlikte Halife Ömer'e gelir ve şunları söyler: "Ey Müminlerin Emiri! Diğer şehirlerde olan kardeşlerimiz boş yerlere ve tatlı suların bulunduğu yeşil yerlere yerleştiler. Bizler ise çorak ve rutubetli, otları bitmeyen, bir tarafı çöl bir tarafı da tuzlu denizin bulunduğu bir mekâna yerleştik. Bizim ne ekinimiz ve ne de sağılacak hayvanımız vardır… tatlı su bulmak amacıyla iki fersahlık bir yere gitmek zorundayız… Eğer en basit ihtiyacımızı karşılamaz ve fakirliğimizi gidermezsen, yok olup giden kavimler gibi olacağız." Bunun üzerine Hz. Ömer, Basra halkına beytülmalden belirli bir hisse verdikten sonra Basra valisi Ebu Musa'ya, halkının su ihtiyacını gidermek amacıyla kanal açtırması hususunda haber gönderdi. Ebû Musa da denileni yaptı ve Basralılara için bir su kanalı açtırdı.[1729] Dicle nehrinden Basra'ya insanların su ihtiyacını gidermek amacıyla açılan bu kanala Ebû Musa kanalı adı verildi.[1730] Aynı şekilde Hz. Ömer, Ebû Musa el-Eş'ari'ye bir başka kanal daha kazdırmasını ve buradan su akıtma işinin Ma'kıl b. Yaser'in eliyle yapılmasını emretti. Ma'kıl da kendi adıyla bir kanal yaptırarak Basralılara kazandırdı.[1731]

Bunlardan başka Kuzistan ve Ahvaz bölgesinde de Halife Ömer'in izniyle birçok su kanalı açıldı. Bu kanallar, tarım kesimine yeni ekin alanları katmak olanağını verdi. Böylece her bölgede yüzlerce su kanalı ve arklar inşa edildi.[1732]

Su kanallarının yapılmasının bir başka faydası taşıma işlerinin yapılmasıydı.[1733] Hz. Ömer döneminde, Mısır'da Nil Nehri ile Kızıl Deniz'i birbirine bağlayan Emirü'l-Müminin adı verilen bir kanal açıldı ve bu kanaldan, hem nakliyecilik hem de sulama işlerinde faydalanıldı. Nitekim hicretin 18. yılında kıtlık

[1727] Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 359.; Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 171-172.
[1728] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 227.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 331.
[1729] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s.493, 496-497.
[1730] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 227.
[1731] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 499.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 141.
[1732] Mannan, **İslâm Ekonomisi**, s. 172.
[1733] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 331.

yılında Halife Ömer, Mısır valisi Amr b. Âs'tan gıda yardımı talebinde bulundu. Bunun üzerine Amr, deniz yoluyla yardım göndermek için halifeden izin istedi. Halife Ömer, kendisine izin verince Amr, Kızıldeniz yoluyla her biri, iki yüz kırk ton buğday taşıyan gemiler gönderdi.[1734]

Hz. Ömer döneminde başka su kanalları da açılmıştır. Mesela Kufe valisi Sa'd b. Ebu Vakkas'ın başlatıp Haccac'ın bitirdiği Sa'd kanalı bunlardan biridir.[1735]

Hz. Osman döneminde de su kanalları açılmaya devam edilmiştir. Nitekim Abdullah b. Amir, Übülle ırmağından Basra'ya su getirmek için kanallar açmaya başladı. Abdullah, Horasan bölgesine gitmek zorunda kalınca kanalı Ziyad b. Ebi Süfyan tamamlamıştır.[1736] Kanal açma çalışmaları için gerekli para devlet hazinesinden karşılanmıştır.

Halife Osman b. Affan döneminde, Muvaiye b. Ebi Süfyan tarafından Şam'da büyük bir donanma hazırlanmıştı. Bu donanma sayesinde büyük fetihler gerçekleşmiş ancak beytülmalden fazla harcama yapıldığından devlet bütçesi ciddi manada açık vermişti.[1737]

3.2.2.9. Eğitim-Öğretim Giderleri

Allah Resulü döneminde başlayan eğitim öğretim faaliyetleri, Raşid Halifeler Dönemi'nde gelişerek devam etmiştir. Hz. Peygamber döneminde karşılıksız yapılan eğitim-öğretim faaliyeti, Hz. Ömer'le beraber devlet desteğiyle yapılmaya başlandı. Devlet, eğitim faaliyetlerini yürütmek amacıyla görevliler tayin etti ve ücretlerini de beytülmalden karşıladı. Dolayısıyla yapılan ilmi çalışmalar devletten destek gördü.

İlk zamanlarda askeri teşkilat, diğer birimlerden tamamen ayrılmadığından, ordu dışındaki hizmetlerinden dolayı maaş alanlar da, ordunun maaş listelerinde yer

---

[1734] Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 288-289.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s.46.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 228, 310.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 331.

[1735] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 228.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 141.

[1736] Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 498.

[1737] Hz. Osman döneminde kurulan ilk İslam donanması hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 148.

alıyordu. O dönemlerde böyle olması daha uygun görülüyordu. Zamanla bu karışıklık giderildi. Aynı şekilde ilk zamanlarda bir kişinin maaşının belirlenmesi, onun Kur'an bilgisine de bağlıydı fakat bunun ordu ile doğrudan doğruya ilişkisi olmadığından, Hz. Ömer Kur'an bilgisini eğitim dairesine bağlayarak, bunları ordunun maaş listesinden çıkardı. Sa'd b. Ebî Vakkas'a da, "Kur'an bilgisi için" maaş verme talimatını gönderdi.[1738]

Hz. Ömer'in, İslam dininin yayılmasına ve Kur'an eğitimine son derece önem verdiği görülmektedir. Nitekim Ebu Musa'yı Basra valiliğine atadıktan sonra, İmran b. Husayn el-Huzâ'î'yi de halka dini ve Kur'an'ı öğretmek amacıyla görevlendirdi.[1739] Bazı sahabeyi de Suriye'de bulunan Müslümanlara Kur'an öğretmek için görevlendirmiştir.[1740] O, bir valisine yazı yazarak: "Kur'an-ı Kerim öğrenimi görenlere tahsisat bağla." demesi üzerine vali ona şöyle cevap vermiştir: "Kur'an öğrenimini görenlere tahsisat bağlamamı emrettin ancak bazı insanlar vardır ki Kur'an'la ilgisi olmadığı halde ücret almak gayesiyle kitabı öğrenme arzusundalar." Hz. Ömer, bunun üzerine: "İnsanlık ve dostluk meziyetleri için insanlara tahsisat ver."[1741]

Şibli Numani, Hz. Ömer döneminde ülkenin birçok yerinde Kur'an'ı öğretmek için okulların açıldığını ve bu okullara maaşlı öğretmenlerin atandığını ifade eder. Aynı şekilde Halife Hz. Ömer'in öğretmenleri maaş listesine dâhil etmesinin bir yenilik olduğunu kabul eder. Ayrıca Medine'deki çocukların öğretmenlerine on beş

[1738] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 246.; Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 273.

[1739] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 531.

[1740] Şibli Numani'nin bildirdiğine göre, Peygamber hayattayken ashaptan Muaz b. Cebel, Ubade b. Samit, Ubey b. Ka'b, Ebu Eyyub ve Ebu'd-Derda Kur'an'ın tamamını ezberlemişlerdi. Bu Ubey b. Ka'b, Seyyidü'l-Kurra unvanını kazanmış ve Peygamber tarafından da övülmüştü. Hz. Ömer bu sahabeleri çağırarak, Suriye'deki Müslümanlara Kur'an öğretmek için hizmetlerine gerek duyulduğunu söylemişti. Ebu Eyyub yaşlı, Ubey b. Ka'b hasta oldukları için gidemediler. Geriye kalan üç kişi ise görevi severek kabul ettiler. Bkz. Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 261.

[1741] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s.352.; İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 572.; Ayrıca Ebu Ubeyd'in eserinde Kufe valisi Sa'd b. Ebi Vakkas'ın, Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek isteyene on iki bin dirhem vereceğini öğrenen Hz. Ömer: "Vah vah! Allah'ın kitabı üzerine mi atiyye veriyor" diye üzüntüsünü ifade ettiği anlatılmaktadır. Ancak Sa'd'a isnad edilen rakamın da abartılı olduğunu ifade etmek lazım. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s.352.

dirhem aylık verdiğini ve bunun o dönemin ekonomik koşullarına göre iyi bir maaş olduğunu ifade eder.[1742]

Hz. Ömer, mescitlerde namaz saflarını düzenlemek amacıyla görevli tayin etmiştir.[1743] Hac zamanında da, hacıları Mina'da Akabe'nin ötesine geçirmek için görevliler atanırdı. Çünkü pek çok insan Akabe'nin bu tarafında durur ve burada durmanın haccın gereklerinden olduğuna inanırdı.[1744]

Hz. Osman da kendi halifeliği döneminde camilerde ezan okuyan müezzinlere beytülmalden maaş ve yiyecek tahsis etmiştir. Böylece beytülmalden müezzinlere tahsisat ayıran ilk kişi, halife Osman'dır.[1745]

3.2.2.10. Haberleşme Giderleri

İslam tarihinde haberleşme faaliyetlerinin Hz. Peygamber döneminden itibaren başladığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, haber toplamak amacıyla çevre yerlere seriyeler gönderiyordu. Bazen de bu işi özel görevliler yapıyorlardı. Hz. Ömer döneminde posta teşkilatı güçlendi. Ebû Musa el-Eş'ari'nin posta evinde namaz kıldığına dair bir ifade yer almaktadır.[1746] Buna göre Hz. Ömer döneminde haberleşme ile ilgili mekânlar bulunmaktaydı. Söz konusu mekân, Kufe'de olup valiler tarafından halifeye gönderilen görevlilerin konakladığı yerdi. Burası hem Hz. Ömer, hem de Hz. Osman zamanında hizmet veriyordu.[1747]

Hz. Ömer döneminde resmî haberleri iletmelerinin yanında görevliler, halkın da mektuplarını da yerine ulaştırıyorlardı. Hz. Ömer, postacıların Medine'den çıkışlarının gün ve saatlerini belirledi. Onun zamanında postacılar, savaş meydanlarından ve kalelerden askerlerin mektuplarını Medine'ye getirip ailelerine

[1742] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 261.
[1743] Mâlik b. Enes, **Muvatta**, "Tesviyetu's-Saf", (Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayeti), s. 56.
[1744] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 267.
[1745] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 140.
[1746] Buhârî, **Vudû**, 66.
[1747] Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 179.

verirler ve ailelerinden aldıkları mektupları da askerlere götürürlerdi. Postacının çıkışı bir münadi ile de halka duyurulurdu.[1748]

Kettani'nin naklettiği bir rivayette Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin kızı olan eşi Ümmü Gülsüm'e hediyelik gerdanlığı getiren habercinin Müslümanların postacısı olduğu belirtilir.[1749] Aynı şekilde Müslümanlar Hz. Ebû Bekir'in öldüğünü ve Hz. Ömer'in halife olduğunu, Hâlid b. Velîd'in azledilerek yerine Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın tayin edildiği vb. gibi haberleri, özel haberciler vasıtasıyla öğreniyorlardı.[1750] Haberciler, hizmetlerine karşılık olarak devlet hazinesinden belli bir ücret almışlardır.

3.2.2.11. Sağlık Giderleri

Hz. Peygamber'in tıp ilmini himaye etmesi ve bunu teşvik etmek suretiyle sahiplenmesi sonraki dönemlerde önemli sonuçlar doğurmuştur. Mesela Hz. Ömer, H. 14. yılında Kadisiye meydan savaşı sırasında, askerlerin tıbbi ihtiyacını karşılamak amacıyla birçok doktor görevlendirmiştir.[1751]

Hem Hz. Peygamber hem de daha sonraki dönemlerde devlet ambarlarında ilâç görevini gören bazı maddeler ve bazı hastalıklar için ilaç yerinde kullanılan gıda maddeleri muhafaza edilmiştir.[1752] Nitekim Allah Resulü, tedavi için ilaç isteyen birisine bal göndermek suretiyle tedavi olmasını istemiştir.[1753]

3.2.3. Humus Gelirlerinin Harcandığı Yerler

Hz. Peygamber hayatta olduğu zaman ganimetlerden beşte dördü mücahitler arasında taksim ediliyordu. Geri kalan beşte birlik pay (humus) ise Kur'an'da

[1748] İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 85-8.; Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 179.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 349.
[1749] Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 179.
[1750] Halid'in azli ile ilgili haber için bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 435.; İbrahim Harekat, "Berîd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, c. 5, s. 498.
[1751] Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 672.
[1752] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 323.
[1753] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 346-347.

bildirildiği üzere, "Allah'ın ganimet olarak ele geçirdiğiniz bir şeyin beşte biri Allah'a, Resulü'ne, zilkurbaya, yetimlere, yoksul ve yolculara"[1754] veriliyordu.

Hz. Peygamber hayatta iken humus bu şekilde taksim ediliyordu. Yani Allah ve Resulü'ne bir pay, akrabalarına bir pay, geri kalan üç pay ise yetimlere, miskinlere ve yolculara veriliyordu. Hz. peygamber, humus hissesini istediği yere harcıyor ve dilediği gibi tasarruf ediyordu. Bu hususta herhangi bir tartışma söz konusu olmuyordu.[1755]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra durum değişti ve humus payı için ayrılan gelirin durumu hakkında farklı görüşler ortaya çıktı. Nitekim ayette geçen "…yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır…" ifadeleri net olduğundan bunlar hakkında herhangi bir tartışma olmamıştır ancak "… Allah'ın, Peygamber'in ve yakınlarının…" yani "zilkurba" ibaresi hakkında değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ebû Ubeyd'de geçen habere göre zilkurbanın payından maksat, Hz. Peygamber'in hissesidir. Bazıları da bu hissenin halifenin yakınlarına ait olduğunu savunurlar. Diğer bazılarına göre ise Allah Resulü'nün hissesinin, onun vefatından sonra halifeye ait olduğunu savunmuşlardır.[1756] Başka bir görüşe göre de, bu pay ordunun yiyeceği, binek hayvanları, silâh yapımı ve hazırlanması, köprü, kale inşası için, devlet başkanlarının, hâkimlerin maaşı vb. Müslümanların genel menfaatine için harcanırdı.[1757] Bu payın yetimlere, miskinlere, yolda kalanlara ait olduğunu söyleyenler de vardır.[1758]

Konuyu değerlendiren Mustafa Fayda, Hz. Peygamber'den sonra humusun taksiminde, raşid halifelerin ayette geçen, "Allah ve Resulü hisseleri"ni, kendileri

[1754] Enfal, 8/41.

[1755] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84, 420-421.; Hz. Peygamber döneminde humusun harcamaları hakkında detaylı birlgi için bkz. Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c. 1, s. 312.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 342-343. Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 312.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 342-343.

[1756] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 21.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 421, 423, 426-427.; Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hasan er-Râzî (606/1210), **Mefâtîhu'l-Gayb et-Tefsîru'l-Kebîr**, Daru'l-İhya, Beyrut, H. 1420, c, 15, s. 485.; Komisyon, **Kur'an Yolu**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, s. 545.

[1757] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 201.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 163.

[1758] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 202.

için ayırmadıkları gibi başkasına da vermediklerini ifade eder.[1759] Muhammed Bıltacı ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ömer'in ganimetlerin beşte birinden Allah Resulü'nün akrabalarına pay vermediğini söyler ve bunun nedenini de onlardan daha muhtaç olan kişilerin olmasına bağlar.[1760]

Zilkurba hissesinin dağıtımı ile ilgili rivayetlerin iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Birinci kısım rivayetlerde Hz. Ebû Bekir dönemi ile Hz. Ömer'in halifeliğinin ilk yıllarında ehli beyte verilen humusun Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi aynen uygulandığı ancak Hz. Ömer'in halifeliğinin sonraki yıllarında bu payın kesildiği ifade edilmektedir.[1761]

Hz. Ömer döneminde ehlibeyte hisse verildiğine dair Ebû Yusuf'un naklettiği rivayete göre, yılın birinde Hz. Ömer'e birçok mal gelmişti. Hz. Ömer de Hz. Ali'yi çağırarak ehlibeytin hissesine düşen payı kendisine vermek istedi ancak o yıl kıtlık olduğundan Hz. Ali bu malı almadı ve ihtiyaç sahiplerine vermesini istedi.[1762]

Başka bir rivayete göre Hz. Ömer'in Abdullah b. Abbas'a humustan bir pay verdiğini ve bununla bekârları/dulları evlendirmelerini, borçlarını ödemelerini, fakirlere yardım etmelerini ve çeşitli ihtiyaçlarını gidermelerini istemiş ancak İbn Abbas bunu kabul etmemiştir.[1763] Rivayetlere göre İbn Abbas, Hz. Ömer'den zevilkurba hissesinin tamamının kendilerine verilmesini istemiştir. Zira zevilkurbanın hissesi humusun beşte biridir. Buna karşı Hz. Ömer, payları ne kadar ise o kadar vermek istemiş ve kendilerine şöyle demiştir: "Allah Teâlâ humusu ancak beyan buyurduğu sınıflara ihsan etmiştir. O halde bunda en çok yararlanmak durumda olanlar, sayıca fazla ve daha çok yoksul kimselerdir." Bundan dolayı Hz. Ömer, İbn Abbas'ın istediğine razı olmamış ve hepsini vermekten kaçınmıştır.[1764] Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Halife Ömer'in, halifeliğinin ilk yıllarında bu

[1759] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 122.
[1760] Muhammed Bıltacı, **Menhecu Omeri'bni'l-Hattâb fi't-Teşrî'**, Dâru'l-Fikri'l-Arabi, Kâhire, 1970, s. 208-209.
[1761] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 6, s. 516.
[1762] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 20.; Ayrıca bkz. İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 6, s. 516.
[1763] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 18-20
[1764] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,,** s. 428-429.; benzer bir rivayet Ebû Yusuf'ta da geçmektedir. Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 11.;

payı Hz. Peygamber'in ehlibeytine verdiği ancak daha sonraki yıllarda ise bunu kestiği anlaşılıyor.[1765]

Raşid Halifeler Dönemi'nde "zilkurba" payının dağıtımı ile ilgili ikinci kısım rivayetlere gelince, bunlarda Hz. Ebû Bekir'den itibaren ehlibeyte hisse verilmeyip Allah Resulü'nün vefatıyla birlikte bu payın da düştüğü belirtiliyor. Nitekim daha önce ifade edildiği gibi Hz. Ebû Bekir, fey gelirlerinden kendisine pay verilmesini isteyen Hz. Fatıma'nın talebini reddetmiş ve ona fey gelirlerinden pay vermemiştir. Zira Hz. Ebû Bekir, söz konusu gelirlerin bütün ümmete ait olduğunu düşünmüştür. Aynı şekilde Hz. Ömer de, Hz. Peygamberin vefatıyla ayette geçen "… Allah'ın, Peygamber'in ve yakınlarının…" hisselerini beytülmale aktarmış ve bunu bütün Müslümanların ortak malı olarak kabul etmiştir.[1766]

Hz. Ömer'in ganimetin beytülmale intikal eden beşte birlik bölümü, ayette geçen son üç zümre yani yetimler, düşkünler ve yolcular arasında dağıttığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bu üç zümrenin, fey gelirlerinin dağıtımında Hz. Ömer'in esas aldığı Haşr Süresi 7. ayette zikredilen zümrelerin bir kısmı ile aynı olduğu dikkati çekmektedir. Bu bakımdan, fey ve humus gelirlerinin dağıtım yerlerinin birleşmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca Halife Ömer, Divan Teşkilâtı'nı kurup Müslümanların hisselerini farklı seviyelerde tespit ettiği zaman Hz. Peygamber'in yakınlarına farklı bir statü uygulamış ve onlara daha fazla atiyye vermeyi kararlaştırmıştır.[1767]

Hz. Osman da humusu "zilkurba"ya ait hissenin dağıtımında Hz. Ömer'den farklı düşünmemiştir. Nitekim o, Şam valisi Muaviye b. Ebi süfyan'dan ganimetleri elde ettiği takdir de, bunların beşte birini Allah ve Resulü'nün payını orada bulunan fakirlere vermesini istemiştir.[1768] Dolayısıyla o, humus gelirlerini beş değil de üç pay kabul etmiş, bunların da ihtiyaç sahiplerine verilmesinde karar kılmıştır.

[1765] Geniş bilgi için bkz. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 126.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 123.

[1766] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 18. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 426. Ayrıca bkz. Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 126.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 123.

[1767] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 123.

[1768] İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 107.

Hz. Ali'nin de bu konuda seleflerinin yolunu takip ettiği ve onlara herhangi bir muhalefetinin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.[1769] Şibli Numani, Hz. Ali'nin Haşimilerin humusta hakkı olduğuna inanmadığı, dolayısıyla onlara pay vermediğini izah eder.[1770]

Rivayet edildiğine göre Abbasi halifesi Ebu Ca'fer Mansur, Muhammed b. Ali'ye: "Hz. Ali halife olunca zilkurbanın hissesini ne yaptı?" diye sormuş, o da: "Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer ile bu hususta aynı yolu takip etti" diye cevap vermiştir. Benzer bir rivayet de bizzat Hz. Ali'den gelmektedir. Hz. Ali: "Ben hilafet makamına, Ömer'in bağladığı bir düğümü çözmek için gelmiş değilim. Daha önce nasıl hüküm verilmişse yine öyle hüküm veriniz. Zira ben ihtilafı sevmem. İnsanların birlik halinde olmasını istiyorum böylece arkadaşlarım gibi ölmeyi tercih ederim." dediği anlatılır.[1771]

Konuyu değerlendiren Şibli Numani şunları söylemektedir: "Peygamber'e ve akrabalarına ayrılan ödenek, günün ihtiyaçları ve adalet esaslarına göre verilmekteydi. Nesilleri ne kadar artarsa artsın ve ne kadar zengin olurlarsa olsunlar, Peygamber'in akrabalarına humusun beşte birinin ebediyen ödenmesi gerektiği iddiası, medeniyet ölçütlerine tamamen aykırıdır. Hak dinin Peygamberi olan bir kişinin, soyundan geleceklere belirli bir tutarın ebediyen ödenmesini emredeceğine nasıl inanılabilir? Böyle bir şey yapan biri ile menfaatperest Brahmanlar arasında ne fark kalır? Humusta hak iddia eden Ali ve Abdullah b. Abbas bile, bu hakkın kıyamete kadar devam etmesi gerektiğini kastetmiş olamazlar ancak kastedilen bu payın Peygamber'in akrabalarından hayatta kalanlarla sınırlı olduğudur."[1772]

Yukarıda ifade edildiği gibi raşid halifelerin Hz. Peygamber'in akrabalarına humusun beşte birlik hissesini vermemesi, keyfi bir uygulama olmayıp bu hissenin belli bir zümrenin eline geçerek yasallaşmasını engellemektir. Yoksa ehlibeyti bundan mahrum etme şeklinde anlaşılmamalıdır. Zira daha önce ifade edildiği gibi Hz. Ömer, divan teşkilatını kurduktan sonra, insanlara atiyye verdiğinde en fazla hisseyi, Hz. Peygamber'in yakınlarına vermişti.

[1769] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 20.
[1770] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 342.
[1771] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 427.
[1772] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 344.

Sonuç olarak humusun ayette geçen "… Allah'ın, Peygamber'in ve yakınlarının…" beşte birlik paylarının Hz. Peygamber'in vefatından sonra düştüğü ve bütün ümmete ait bir paya dönüştüğü anlaşılmaktadır. Zira İmam Ebû Yusuf, Allah Resulü'nden sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde humusun, üç pay olarak taksim edildiğini, Hz. Peygamber ve akrabalarının payının düştüğünü, dolayısıyla humusun geri kalan üç gruba taksim edildiğini, daha sonra halife olan Hz. Ali'nin de aynı yolu takip ettiğini ifade eder.[1773] Bazı rivayetlere göre humusun bir payının Ehli Beyt'in hakkı olduğunu düşünen Hz. Ali, seleflerine muhalefet etmek istemediğini söylemiştir.[1774]

3.2.4. Sosyal Yardımlar/Atâ/Atiyye

Arapça bir kelime olan Atiyye veya atâ, [1775] sözlükte bağışlama, verme ve hibe etme gibi anlamlarına gelip çoğulu, atâyâ veya a'tiyyedir.[1776] Terim olarak ise devletin halkına verdiği her türlü yardım anlamına gelmektedir. Hz. Ömer zamanında divanlar oluşturulduktan sonra beytülmale intikal eden gelirlerden yıllık olarak Müslümanlara dağıtılana "atiyye/atâ, aylık olarak dağıtılana ise "yiyecek" veya "rızık" adı veriliyordu.[1777]

Ata/Atiyye Kur'an-ı Kerim'de bağış, hibe ve ihsan gibi manalara gelmektedir.[1778] Atâ, terim olarak ilk defa Hz. Ömer döneminde kullanılmaya başlanmıştır.[1779] Müslümanlardan tahsil edilen zekât vb. gelirler[1780] ile gayrimüslimlerden alınan ganimet ve humusun nerelere harcanacağı, Kur'an-ı Kerim'de açık bir şekilde belirtilmiştir.[1781] Cizye, harac ve uşûr gibi fey gelirlerin nasıl harcanması gerektiği hususu, Hz. Ömer'in ashap heyetiyle yaptığı istişare

[1773] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 18. Ebu Ubeyd'de de benzer bir rivayet bulunmaktadır. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 426.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 126.
[1774] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 19.; Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84, 86.
[1775] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 318.
[1776] İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, c. 15, s. 68.; Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî (1205/1790), Dâru'l-Hidâye, Beyrut, Tarih yok, c. 39, s. 62.; Mustafa Fayda, "Atâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, c. 4, s. 32.
[1777] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 318.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 107.
[1778] Hud, 11/108.; İsra, 17/21.; Nebe, 78/36.
[1779] Fayda, "Atâ", **DİA**, c. 4, s. 32.
[1780] Zekâtın harcanacağı yerler hakkında bkz. Tevbe, 9/0.
[1781] Humusun harcandığı yerler hakkında bkz. Enfal, 8/41.

sonucu belirlenmiştir.[1782] Buna göre atiyye, Müslümanlara her ay erzak, yılda bir defa da para şeklinde dağıtılmıştır.[1783]

Hz. Ömer, her Müslüman'ın doğumlarından ölümlerine kadar, beytülmalde hakkının olduğunu düşünüyordu. Bunu şu sözleriyle ilân etmişti: "Kendisinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin olsun ki hiç kimse yoktur ki bu malda bir hakkı olmamış olsun. Bu konuda ben de sizin gibiyim fakat bizler Allah'ın kitabına göre taksimattan nasipleniyoruz. İnsanlar İslâm uğrunda maruz kaldıkları belalara göre bu maldan nasiplerini alırlar."[1784]

Halife Ömer'in Müslüman gayrimüslim ayırımına gitmeden devletin tebaası olan herkese maaş vermesi daha önce benzeri bulunmayan bir uygulamadır. Çünkü normal şartlarda hiçbir devlet, devlet memurları dışındakilere hazineden maaş vermez. Halifenin ortaya koyduğu bu sistemde, yeni doğan çocuklara varıncaya kadar bütün halka belirli bir oranda maaş veriliyordu.[1785]

Hz. Osman da Hz. Ömer zamanında divana kaydı yapılmayan bazı kişilerin kayıtlarını yapmış ve kendilerine atiyye vermiştir. Aynı zamanda Hz. Ömer, zimmîlerden bazılarına atiyye verirken bazı zümrelere de pay vermemiştir Hz. Osman da bu uygulamayı aynen devam ettirmiştir.[1786]

Hz. Ali döneminde de halka atiyye verilmeye devam edilmiştir. Hatta o, kendisine haksızlık yapıp karşı çıkanların bile atiyyelerini kesmemiştir. Bir rivayete göre Hz. Ali'ye ahaliden biri gelerek: "Haricinin biri senin hakkında olumsuz şeyle söyledi. Hatta seni ölümle tehdit etti." Demiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, o bize hakaret de etse biz ona adil davranmaktan vazgeçmeyiz. Onların bizim üzerimizde bazı hakları vardır." demiş bu hakların ne olduğunu sıraladıktan sonra şunları

[1782] Divanların oluşumu ve Hz. Ömer'in bu konuda ashapla yaptığı istişare hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 275.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 209.; Suyutî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 82.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 297-298.

[1783] Gölcük, "Rızık", **DİA**, c. 35, s. 73.

[1784] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Ebu Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 84.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 97-98.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 343.

[1785] Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 164.

[1786] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 155.; Akarsu, **Hz. Osman**, s. 107.

eklemiştir: "Onların elleri bizim ellerimizle beraber olduğu müddetçe yani bizden ayrı bir cemaat haline gelmedikleri müddetçe kendilerini fey gelirlerinden mahrum edemeyiz. Onlar bizlere savaş açmadıkça kendileriyle savaşamayız." Ebû Ubeyd'in ifadesine göre Hz. Ali, kendisine karşı gelen kişilerin Müslümanlara savaş açmadıkları sürece feyde haklarının olduğunu kabul etmiştir. Hâlbuki Haricilerin kendisini zemmettiklerini, hatta kendisine haksızlıklar da yaptıklarını bilmekteydi. Şu kadar var ki onlar, Müslümanlarla birlikte yaşıyorlardı. Müslümanlarla aynı ortamda ve onların meclislerinde yaşıyorlardı ancak daha sonra isyan etmişlerdir.[1787]

3.2.4.1. Atiyye Dağıtımı

Raşid Halifeler Dönemi'nde atiyyelerin dağıtımı konusunda iki tür uygulama bulunmaktaydı. Birincisi, ödenekler hususunda Müslümanları eşit tutulmuyordu. Müslümanların yekdiğerine karşı üstünlükleri ancak İslâm için çalışmak ve İslâm'a hizmet etmek konusunda olabiliyordu. İkinci tür uygulamada, ödeneklerde İslâm'a girişte öncelik ve İslâm'a hizmet kriterine göre farklılık gösteriyordu. Buna göre en düşük ödenek, kabul edilebilir bir hayat için yeterli bir miktar olacak ve farklılıklar, geçim konusunda dikkate değer bir ayrılmaya yol açmayacaktı.[1788]

Hz. Ebû Bekir, beytülmale gelen malları insanlara dağıtmadan önce onların alacaklı olup olmadıklarını sorardı. Bahreyn valisi Âlâ b. Hadramî'den Medine'ye bir miktar mal geldiğinde Hz. Ebû Bekir onu dağıtmadan önce: "Resulüllah'ın kendilerine mal vaadinde bulunup da malını ondan alamayan varsa gelsin" dedi. Bunun üzerine Cabir b. Abdullah geldi ve şunu söyledi: "Allah'ın peygamberi, şayet Bahreyn'den bana mal gelirse eliyle işaret ederek, şöyle şöyle sana vereceğim" demişti. Hz. Ebû Bekir Cabir'e: "al" dedi o da avuçlarıyla aldı ve saydı. Cabir'in aldığı mal beş yüz dirhem çıktı. Bunun üzerine Ebû Bekir ona: "O maldan bin dirhem daha al." dedi. Cabir de o maldan bin dirhem daha aldı.[1789]

Hz. Ebû Bekir, Allah Resulü kime mal vaat etmiş ve veremeden vefat ettiyse hepsine hakkını verdi. Gerisini beytülmale aktardı ve o maldan küçük büyük, hür köle, erkek kadın herkim varsa onlar arasında eşit bir şekilde dağıttı. Her kişiye

[1787] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 321.
[1788] Abdulazîz Dûrî, **İslam İktisat Tarihine Giriş**, s. 57.
[1789] Buhârî, **Cizye**, 4.; Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42.

belirli bir pay düştü. Bir sonraki yıl Bahreyn'den ilk yıla oranla daha fazla mal geldi. Hz. Ebû Bekir, bu gelen malı da insanlar arasında eşit bir şekilde dağıttı, her insana yirmi dirhem düştü.[1790]

Hz. Ebû Bekir, Medine'ye dışarıdan gelen malları eşit bir şekilde dağıtınca bir grup Müslüman bu duruma itiraz ederek şöyle dediler: "Ey Allah Resulü'nün halifesi, sen bu malı insanlar arasında eşit bir şekilde dağıtıyorsun ancak iki defa hicrette bulunanlar, iki kıbleye karşı namaz kılanlarla, Mekke fethi günü kılıç korkusuyla Müslüman olanlar arasında nasıl eşit muamele yaparsın? Aynı şekilde insanlar arasında faziletli insanlar olduğu gibi bazıları önceden bazıları da sonradan Müslüman olmuşlar. Bunlar arasında üstün durumda olanlara öncelik verip onların haklarını gözetseniz daha iyi olmaz mıydı? Böyle yapsaydınız insanlar arasında fazilet durumuna göre muamele etmiş olurdunuz." Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir onlara şöyle cevap verdi: "Daha önce Müslüman olanlar ile faziletli olanları elbette ben sizden daha iyi biliyorum ancak bunun sevabı Yüce Allah katındadır ve onun takdir indedir. Benim yaptığım bu taksimat ise bir dünya maaşı ve geçim vasıtasıdır. Malları insanlar arasında eşit bir şekilde dağıtmak, fazilet ve Müslüman olmada öncelikten daha hayırlıdır.[1791] Bu bir dünya geçimidir, bunda eşitlik tercihten daha önceliklidir" dedi. [1792]

Mustafa Fayda, Hz. Ebû Bekir'in fey gelirlerini Müslümanlar arasında eşit olarak dağıtmasını tabiî karşılamak gerektiğini ifade etmektedir. Zira iki yıllık hilâfeti döneminde, fey gelirlerinde büyük bir artış olmamış ayrıca o, fey gelirlerini yalnızca Medine'deki Müslümanlara dağıtmıştı. Kaynaklar, her şahsa düşen payın çok az olduğunu bildirmektedir.[1793]

Irak Bölgesi, Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından fethedilip de buralardan elde edilen mallar Hz. Ömer'e ulaşana kadar Hz. Ömer de, Hz. Ebû Bekir'in görüşü gibi

---

[1790] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 355.; İbn Nuceym, **el-Eşbâh ve'l-Nezâir**, s. 106.; Temmâvî, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, s. 165.; Beyazidi, **Ebu Bekr es-Sıddık ve Ömer el-Faruk**, s. 106.; Mahmut el-Mısrî, **Hayâtu's-Sahâbe**, s. 83.

[1791] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 200-201.

[1792] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.; Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.

[1793] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 144.

hareket ediyordu. Yani insanlar arasında malları taksim ederken eşitlik prensibini güdüyordu ancak Irak'ın fethinden sonra Hz. Ebû Bekir gibi davranmadı.[1794] Hz. Ömer, kendisine farklı yerlerden çeşitli mallar ve ganimetler gelince bu malları insanlara dağıtırken eşit bir şekilde dağıtmayıp insanların fazilet durumuna ve İslam'a girmede önceliğine göre dağıtmaya başladı ve şöyle dedi: "Ben Allah Resulü ile beraber olanla ona karşı savaşanları aynı kefeye koymam."[1795] Yani hayatı boyunca cihad etmiş olan ile sadece bir iki savaşa katılmış olanı bir tutulmuyordu. Özellikle İslâm'ın ilk zorlu yıllarındaki hizmeti daha üstün tutuyordu.[1796] Dolayısıyla İslâmiyet'i önce kabul edenlerle, müşriklerle yapılan savaşlara katılanları daha üstün tuttu.[1797] Bunun üzerine gelen malları insanların İslam'a girme önceliğini esas alarak dağıtmaya başladı ve şöyle dedi: "Allah Ebû Bekir'den razı olsun. O kendisine gelen bu malları dağıtırken bir görüşü vardı. Benim de kendime göre bir görüşüm var. Ben Resulüllah yanında olanla O'nun karşısında bulunanı aynı tutmam.[1798] Hz. Osman da Hz. Ömer gibi düşünüp atiyye vermede hususunda İslam'a girmede öncülük prensibini uyguladı[1799] ancak bu kuralın Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk dönemlerinde geçerli olduğu, sonraki yıllarda valilerin keyfi uygulamalarından dolayı sekteye uğradığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Fayda, Hz. Ömer'in fey gelirlerini farklı miktarlarda dağıtmasının, insanları zümrelere ayırarak onlara haksızlık ettiği anlamına gelmemesi gerektiğini ifade eder. Çünkü Hz. Ömer, dine hizmeti ve İslâmiyet'e girişteki önceliği esas almak suretiyle bir derecelendirme yapmıştır.[1800] Nitekim Kur'an-ı Kerim'deki şu ayet, bu durumu açıklamaktadır. "Ne oluyor size ki Allah yolunda harcamıyorsunuz? Hâlbuki göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra harcayıp savaşanlara eşit değildir. Onların derecesi, sonradan

[1794] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s.24.
[1795] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 42.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1796] Sırma, **Müslümanların Tarihi**, c. 3, s. 97.
[1797] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.
[1798] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc**, s. 42-43.
[1799] Bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1800] Hz. Ömer'in fey dağıtmada nelere dikkat ettiği hakkında geniş bilgi için bkz. Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 144.

infak eden ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel olanı vaat etmiştir. Allah'ın yaptıklarınızdan haberi vardır."[1801]

Bir rivayete göre Hz. Ömer, gelen malların çokluğunu gördüğünde ve insanlar arasındaki dengesizlikler de belirgin bir hal alınca mevcut kendi fikrinden vazgeçip Hz. Ebû Bekir'in görüşüne dönmüştür. Kendisi bu hususta şunu söylemiştir: "Bu fey Allah'ın sizlere ihsan buyurduğu bir nimettir. Üstün olan ile üstün olmayan feyde eşittir. Hiç kimse fey hususunda başkasından daha öncelikli değildir.[1802] Şayet gelecek senenin bu vaktine kadar yaşarsam, insanların atiyye konusunda eşit hale gelmesi için ilk önce Müslüman olanla daha sonra Müslüman olanları aynı seviyeye getireceğim."[1803] ama ömrü vefa etmedi.[1804] Bu uygulama Hz. Osman döneminde de aynen devam etti.[1805]

İbn Sa'd ve İbn Esir'de nakledildiğine göre Hz Ömer, vefatından önce herkese eşit bir şekilde dört bin dirhem atiyye vermeye karar vermişti. Bu dört bin dirhemden bini ailenin geçimi için, bini azık için, bini savaşa hazırlık harcamaları için ve geri kalan bini de hayır hasenata sarf etmek için alacaktı. Ne var ki bu isteğini yerine getirmeye ömrü vefa etmemiştir.[1806]

Fey gelirlerinin dağıtımı konusunda Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir gibi düşünüyordu. Yani o da atiyye dağıtmada eşitlik ilkesini kabul ediyordu.[1807]

[1801] Hadid, 57/10.

[1802] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 354.

[1803] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 355.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 291.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 201.; Ya'kûbî, yukarıdakilere ek olark Hz. Ömer'in, "Allah Resulü ve Ebu Bekri'in yaptığı gbi, Kırmızının siyaha, Arabın Aceme üstün olmayacak şekilde herkese eşit vereceyim." Dediğini nakleder. Bkz. Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 45-46.

[1804] Mustafa Fayda, konu hakkında şunları söylemektedir: Zikredilen bu miktarlar, eşitliği sağlamak yerine, bize öyle geliyor ki, düşük seviyede atıyye alanlarınkini artırarak diğerlerinin seviyesini getirmektir. Bkz. Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 144-145.

[1805] İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 85.

[1806] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 281.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.; İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 84.

[1807] Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 355.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.; Hasan ez-Zeyyin, **el-İmamu Ali b. Ebi Talib ve Tecrubeti'l-Hikem**, s. 180.; Abdussettar eş-Şeyh, **Alî b. Ebî Tâlib**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2015, s. 484.

3.2.4.2. Atiyye Dağıtımında Acele Edilmesi

Hz. Peygamber, kendisine bir yerden mal geldiğinde şayet bu malı bir başkasıyla paylaşmak gerekiyorsa bu hususta son derece acele ediyordu. Hatta sabahleyin getirilen bir malı öğle vaktine kadar bırakmıyor, hemen dağıtıyordu. Şayet bu mal akşamdan gelmişse sabaha varmadan insanlar arasında ihtiyaç sahiplerine veriyordu.[1808]

Hz. Ebû Bekir döneminde de gelen mallar bekletilmeden dağıtılıyor ve beytülmalde hiçbir şey bırakılmıyordu. O, giysiler satın alıyor ve onları ihtiyaç sahiplerine dağıtıyordu.[1809]

Hz. Ömer de bu konuda seleflerinin yolunu takip etti. Mesela Sasani toprakları fethedildiğinde çok miktarda ganimet ele geçirildi. Sadece Celule'nin fethedildiğinde elde edilen ganimetlerin değerinin otuz milyon dirhem olduğu nakledilir.[1810] Bu ganimetlerin humusu Medine'ye geldiğinde Hz. Ömer şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki bu mallar, bölüştürülünceye kadar gökyüzünden başka bir tavan altına girmeyeceklerdir" dedi ve akşam olunca malların, mescidin bir kenarına konulmasını emretti ve başlarında da Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Erkam'ı görevlendirdi. Bu iki zat sabaha kadar bu malları beklediler. Ertesi gün Hz. Ömer, erkenden kalkıp malların yanına geldi ve insanları oraya topladıktan sonra malları kendi elleriyle onlara dağıttı.[1811]

Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre Hz. Ömer ile Abdurrahman b. Avf, Medine'de bulunan ihtiyaç sahiplerini tespit ettikten sonra gelen malları dağıtmaya başladılar. Maddi durumu iyi olmayan kişilere dörder, Resulüllah'ın hanımlarına da dörder dinar düştü. Geridekilere ise ikişer dinar ve bedevilere kişi başına ikişer dinar düştü. Böylece gelen bütün malları ihtiyaç sahiplerine vakit kaybetmeden dağıtmaya

[1808] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 331, 338.; Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.
[1809] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 222.
[1810] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 1098.
[1811] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 47.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 109.

başladılar.[1812] Bu şekilde yani avuçla mal dağıtma usulünün divanlar kurulmadan önce olduğu ifade edilir.[1813]

Benzer bir rivayet de Abdullah b. Abbas'tan gelmektedir. O şunu anlatmıştır: "Bir gün Hz. Ömer beni çağırdı, huzuruna gittiğimde bir de ne göreyim! Önünde bir hasır ve hasırın üzerinde saman kırıntısı gibi altın serpildiğini gördüm. Bunun karşısında Hz. Ömer bana: "Gel de şu malları insanlar arasında bölüştür…"[1814] bölüştür diye seslendi. Gelen malların hepsinin hemen dağıtıldığını gören birisi, Hz. Ömer'e: "Her ihtimale karşı beytülmalde ihtiyaten bir şey bıraksan" deyince Hz. Ömer şunları söyledi: "Bu Şeytan'ın sana söylediği bir sözdür. Allah beni onun şerrinden korusun, Bu mal ise benden sonra yönetime gelecekler için bir fitne olacaktır. Ben onlara Allah'ın emrini ve Resulünün bıraktığını, Allah'a ve Resulüne itaati bırakıyorum. İşte bu, bizi şu gördüğümüz duruma getiren silâhımızdır. Mal sizlerden birinizin dininin karşılığındaki değer haline gelmeye başladı mı, helak oldunuz demektir."[1815]

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in atiyye dağıtımında gösterdiği hassasiyetin aynısını Hz. Ali de göstermiştir. O, bir gün beytülmale girdiğinde, mallara küçümseyici bir tavırla baktıktan sonra şöyle dedi: "Akşam vakti girmeden sende bir tek dirhem dahi bırakmayacağım." Daha sonra Beni Esid'den bir zata emir vererek akşama kadar malları Müslümanlar arasında taksim ettirdi.[1816]

Suyuti'nin kaydettiğine göre Hz. Ali'nin beytülmalde "Bir şeyler saklayıp halka dağıtmıyor." şeklindeki suizanna sebebiyet vermemek amacıyla beytülmalde ne varsa hepsini dağıtıyor ve içinde hiçbir şey bırakmıyordu.[1817]

Hz. Ali, bir sene içerisinde Müslümanlara üç defa atiyye verdi. Daha sonra İsfahan'dan bir miktar mal gelince, Müslümanlara dördüncü atiyyelerini vermek üzere topladı ve onlara: "Ben sizin hazinedarınız değilim." diyerek onlara beytülmalde bulunan malları dağıttı. Bunların arasında yük ipleri de vardı onları bile

[1812] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 340.
[1813] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 47.
[1814] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 340.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 282-283.
[1815] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.; İbn Tiktaka, **el-Fahrî**, s. 83-84.
[1816] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 362.; eş-Şeyh, **Alî b. Ebî Tâlib**, s. 486.
[1817] Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 301.; Mahmut el-Mısrî, **Hayâtu's-Sahâbe**, s. 191.

taksim etti Halktan bazısı bu iplerden hisselerine düşeni aldı bazıları da almayarak geri verdi.[1818] Bir başka rivayete göre de Halife Ali, beytülmalde para bulunduğu takdir de her cuma günü onu Müslümanlara dağıtır ve içinde hiç bir şey bırakmazdı.[1819]

Hz. Ali'nin beytülmalde bulunan paraları bekletmeyip hemen dağıtmasının bir başka kanıtı da Hz. Osman'ın halifeliğinin son günlerinde yaşanan şu hadisedir. Rivayet edildiğine göre Talha b. Ubeydullah, Halife Osman'ın bazı uygulamalarına karşı çıkmış ve bundan dolayı hazinenin anahtarına el koymuştu. Bu durumdan haberdar olan ve çok kızan Hz. Ali, bazı kişileri de yanına alarak beytülmale gitmiş ve kapıyı kırdıktan sonra hazinede bulunan malları halka dağıtmıştır.[1820] Bu durum da Hz. Osman zamanında olayların ne hale geldiğine ve Halife Osman'ın idareyi kontrol edemediğine dair çarpıcı bir örnektir.

Hz. Ali'nin devlet hazinesinde bulunan malları ihtiyaç sahiplerine dağıtarak beytülmalde bir şey bırakmaması devlet idare merkezi olan Kufe için geçerli olup taşrada farklı uygulamaların olduğu ve ihtiyata binaen hazinede bazı malların tutulduğu anlaşılmaktadır.[1821]

3.2.4.3. Hz. Ömer'in Atiyye Dağıtımında Takip Ettiği Sıralama

Hz. Ömer zamanında divan teşkilatı kurulduğunda, insanlar kabilelerine göre defterlere yazıldı. Daha sonra divanlara kaydı yapılanlara nasıl, ne şekilde ve ne kadar atiyye verileceği, atiyye vermeye kimden başlanacağı hususu karara bağlandı. Hz. Ömer, işlerinin birçoğunda olduğu gibi bu konuda da çevresinde bulunan ehil insanlarla istişare etti. Dolayıyla istişareden sonra Hz. Ömer, insanlara atiyye verirken kendisine göre bazı kriterler getirmiştir. Bunlar, Hz. Peygamber'e yakınlık ve onunla beraber katlandıkları çile, Müslüman olmada öncülüktü.[1822] Muhacir ve

[1818] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 362.
[1819] Ebu'l-Fidâ, **El-Muhtasar**, c. 1, s. 182.
[1820] Konunun detayları için bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 431.; İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 196-197.
[1821] Geniş bilgi için bkz. Bakır, **Hz. Ali ve Dönemi**, s. 528.
[1822] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 355, 356.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 336.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 144.

Ensarın önde gelenleri,[1823] İslam'a en çok yardımı dokunan ve bu uğurda en çok yararlı hizmetler ifa edenler ile İslam'ı en çok müdafaa eden kişilerdir.[1824] Daha sonra üstünlüğün tespitinde ilk Müslümanların bulunması zor olduğundan şecaat ve harplerdeki sebat göz önünde bulundurulmuştur. Bunları tespit de pek tabiîdir ki ordu divanlarının işi olmuştur. Dini esaslar nazara alınarak hareket edilmiştir.[1825]

Hz. Ömer divan defterlerini, Hz. Peygamber'in kabilesinden başlanmak suretiyle tanzim ettirmiştir ancak verilen atiyyelerin miktarları, kabile esasına göre tespit edilmemiştir. Bunu bir örnekle açıklamak yerinde olacaktır. Bedir gazvesine iştirak eden Beni Haşim'e mensup Hz. Ali ile Beni Umeyye'den olan ve Bedir savaşına katılmadığı halde, savaşa iştirak etmiş gibi kabul edilen Hz. Osman, aynı miktarda atiyye almışlardır.[1826] Aynı şekilde Beni Haşim'den hemen sonra ikinci sırada yer alan Beni Umeyye kabilesine mensup olup Müellefe-i Kulûb'dan kabul edilen ve Mekke fethinden sonra Müslüman olan Safvan b. Umeyye, Ensar'dan olan, divan defterlerine bütün Kureyş ailelerinden sonra yazılan ve Bedir gazvesine iştirak etmiş Muhammed b. Mesleme'den daha az atiyye almıştır. Bu bakımdan kabilelerin sıralanışı veya önce yazılması, tamamen şeklî bir öncelikten ibarettir.[1827]

Bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in kişi başına dağıttığı maaş miktarlarının listesi bulunmaktadır. Bu listelerde bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Maaşlar, şahıslar adına düzenlenmiş olup haneye yahut hane reisine bağlanmış değildir. Bu bakımdan ailede kaç kişi varsa; erkek, kadın ve çocuklar hepsi ayrı ayrı maaş almaktaydı. Muhtelif eserlerdeki maaş listelerinde, kadın ve çocukların da bulunuşu bunun bir kanıtıdır.[1828]

Hz. Osman, atiyye dağıtma hususunda ilk dönemlerde Hz. Ömer gibi hareket etmiş ancak daha sonra bu çizginin dışına çıktığı görülmektedir. Kaynakların bildirdiğine göre Hz. Osman, atiyye dağıtımında akrabalarına öncelik verdiği

[1823] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 343.
[1824] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 355, 356.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 336.
[1825] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1826] Malum olduğu üzere Hz. Osman'ın Bedir Savaşı'na katımaması, eşi ve aynı zamanda Allah Resulü'nün kızı olan Rikiyye'nin hastalığından dolayıdır. Bu da Hz. Peygamber'in izni dâhilinde olmuştur.
[1827] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 148.
[1828] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 103.

anlaşılmaktadır. Mesela damatları olan Mervan b. Hakem,[1829] Haris b. Mervan, Abdullah b. Halid ve Abdullah'ın akrabaları ile Zübeyr b. Avvam, Talha b. Ubeydullah ve Sa'd b. Âs gibi kişilere bol miktarda atiyye vermiştir.[1830]

3.2.4.3.1. Hz. Peygamber'e Yakınlık

Hz. Ömer, Atiyye dağıtırken temelde iki kriter belirlemişti. Bunlardan birincisi "Hz. Peygamber'e Yakınlık" ilkesiydi.

3.2.4.3.1.1. Hz. Peygamber'in Eşleri

Hz. Ömer'in Hz. Abbas'la birlikte beytülmalden en fazla atiyyeyi Hz. Peygamber'in eşlerine vermiştir fakat her eşe de aynı miktarı vermediği, Hz. Aişe'nin aldığı atiyyenin diğerlerinden daha da fazla olduğu anlaşılmaktadır.[1831]

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in eşlerinin durumunu araştırır, onlara yapılan bağışlar konusunda gayret gösterir, bir meyve ya da yeni çıkmış bir ürünü tatmadan önce ondan Resulüllah'ın eşlerine bir kısmını ayırır, onlar içinde de en son Hz. Hafsa'ya gönderirdi. Şayet yetmeyecek olursa Hafsa'nın payını kısardı. Onlara atiyyelerini sürekli gönderirdi. Hz. Aişe'den rivayet edildiğine göre Ömer b. Hattâb, zağferân ve zağferân'dan meydana gelen bitkisel maddelerden kendi hisselerine düşen payı göndermeyi ihmal etmezdi.[1832]

Hz. Ömer Hayber arazisini taksim ettiğinde Peygamber'in hanımlarından ya toprak almayı veya elde edilen ürüne ortak olmayı tercih etmelerini istedi. Onlar bu hususta farklı davrandılar. Aralarında kendisine toprak verilmesini isteyenler olduğu gibi zira mahsullerden hisselerine düşen ölçeği isteyenler de vardı. Mesela Aişe ile Hafsa ölçekle mal almayı tercih edenler arasında bulunuyorlardı.[1833]

[1829] Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, c. 6, s. 137. Sâlim b. Zekvan, **es-Sîre**, s. 56.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 270-271.

[1830] İbrahim Muhammed, Hz. Osman'ın atiyye verdiği kişilerin isimlerini bir fda belirtmiş ve kime ne kadar verdiğini de açık bir şekilde izah etmiştir. Geniş bilgi için bkz. **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 158.

[1831] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 45.;İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, s. 278.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 370.

[1832] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 332.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 167.

[1833] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 89.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 78.

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in eşlerine pozitif ayrımcılık yapmakla kalmıyor aynı zamanda eşlerinin yakınlarını da diğerlerinden farklı tutuyor ve daha fazla atiyye veriyordu. İbn Sa'd'taki bir kayda göre Hz. Ömer, Ömer b. Ebî Selemeti'l-Mahzumî'ye dört bin dirhem hisse vermişti. Bunun sebebi, annesi Ummü Seleme'nin Resûlullah'ın eşi oluşuydu. Muhammed b. Abdillah b. Cahş, Hz. Ömer'e: "Niçin Ömer'i bizden üstün tutuyorsun? Hâlbuki babalarımız hicret etmiş, Bedir'de şehit olmuşlardır" dedi. Hz. Ömer de: "Onun mevkii Resulüllah katında yücedir. Sen de Ümmü Seleme gibi bir anne getir de sana da fazla mal vereyim" demiştir.[1834]

3.2.4.3.1.1.1. Hz. Aişe

Hz. Ömer, dağıtmaya ilk önce müminlerin annesi Hz. Aişe'den başladı. Daha sonra da Peygamber'in diğer hanımlarına ilk atiyyeyi verdi.[1835] Hz. Ömer, atiyyeleri dağıttığında Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe'yi diğerlerinden üstün tutarak ona on iki bin dirhem diğer eşlerine ise onar bin dirhem atiyye verdi.[1836] Taberî, Hz. Ömer'in Hz. Aişe'ye diğer zevcelerinden iki bin dirhem daha fazla vermesinin sebebini Hz. Peygamber'in onu daha fazla sevmesine bağlamaktadır.[1837]

3.2.4.3.1.1.2. Safiyye ve Cüveyriye

Hz. Ömer, Allah Resulü'nün eşlerinden Safiyye ve Cüveyriye'ye diğerlerinden daha az olarak altışar bin dirhem atiyye vermiştir.[1838] Her iki hanım da bu duruma itiraz etmişler. Hz. Ömer bu durumun gerekçelerini izah ederek kendilerine şöyle dedi: "Diğer eşlere fazla vermemin sebebi, onların Allah yolunda hicret etmiş olmalarındandır." Onlar da: "Hayır, onlara fazla vermenin sebebi onların mevkilerinin Hz. Peygamber yanında yüksek olmalarından kaynaklanmaktadır. Biz bunu kabul etmiyoruz bize de aynısını vereceksin." Bunun üzerine Hz. Ömer onların durumunu iyice anlayınca onlara da Hz. Peygamber'in diğer eşleri gibi on iki bin

[1834] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.; Ayrıca bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 633.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1835] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 312-313.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 629-630.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 131.
[1836] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 313.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1837] Bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; Ayrıca Hz. Aişe'nin diğer kadınlara olan üstünlüğü hakkında bkz. Buhârî, **Et'ıme**, 25,30.; Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, c. 1, s. 373.
[1838] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.

dirhem verdi. Başka bir rivayete göre de eşler arasındaki bu dengesizliği gidermek amacıyla Hz. Aişe bizzat Hz. Ömer'in yanına giderek bunun düzeltilmesini istemiş ve Hz. Ömer de Hz. Aişe'nin dediğini yerine getirmiştir. [1839]

İbnü'l Esirde geçen bir rivayete göre Hz. Peygamber'in eşlerinden mülkleri olanlara onar bin dirhem maaş bağlayınca diğer eşleri Ömer'e: "Resulüllah paylaştırdığı şeylerde bizleri onlardan üstün tutmazdı. Bundan dolayı bizler arasında eşitliği gözet" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer, onlar arasında eşitliği gözetti fakat Resulüllah'ın kendisine olan sevgisi dolayısıyla Hz. Âişe'ye iki bin dirhem daha fazla verdi fakat diğer eşler bu durumu da kabul etmediler.[1840]

Ebû Ubeyd, Cüveyriye ve Safiye'ye diğer eşlerden daha az olarak altışar bin dirhem atiyye verilmesini diğer eşlerin Hz. Peygamber'in nikâhlı eşleri olup hür olmaları, Cüveyriye ve Safiye'nin ise savaşlardan elde edilen ganimetler arasından alınıp Hz. Peygamber'e eş olmalarına bağlamaktadır.[1841]

3.2.4.3.1.1.3. Zeynep b. Cahş

Peygamberimizin diğer bir eşi Zeynep b. Cahş'ın hissesine düşen pay götürüldüğünde, o bu malların başkalarına dağıtmak amacıyla getirildiğini zannederek: "Allah, Müminlerin emirini affetsin. Peygamber hanımları arasında bu malları bölüştürmede benden daha fazla layık olanlar vardır" dedi. Bunun üzerine bu malların hepsinin kendi hissesine düşen pay olduğu söylenince Hz. Zeynep malların hepsinin yere dökülmesini ve üzerine bir örtü çekilmesini söyledi. Daha sonra da yanlarında bulunan birine: "Bir avuç falanca aile için, bu avuç da diğer aile için" diyerek bütün malı bölüştürmeye başladı. Bu sırada malı dağıtan Berze bint Rafi: "Görüyorum ki herkese dağıtıyorsunuz ancak beni unutuyorsunuz. Bunda benim de hakkım var" dediğinde, Hz. Zeynep: "O zaman örtünün altında ne kadar mal kalmışsa o da senindir" dedi. Örtüyü kaldırdığında, örtünün altında seksen beş dirhem kaldığını gördüler. Sonra Zeynep annemiz ellerini havaya kaldırdı ve şöyle dua etti: "Ey Allah'ım! Hz. Ömer'in atiyyesi, bu yıldan sonra bir daha bana ebediyen

[1839] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314, 331.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 342.
[1840] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.
[1841] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 313.

ulaşmasın" dedi.[1842] İbnü'l Esir'in aktardığına göre Zeynep validemiz, bu atiyyeleri sadece bir sene alabildi.[1843]

Zeynep'in kendisine verilen bütün atiyyeyi insanlara dağıttığını gören Hz. Ömer, ona atiyye dışında bin dirhem daha gönderdi. Zeynep bunları da diğerleri gibi dağıttı.[1844]

Hz. Ömer, Zeynep b. Cahş'a ölümünden kısa bir süre önce hazine malından beş elbise göndererek bunlardan birini seçmesini istedi. Zeynep de bir tanesini seçti. Rivayetlere göre Hz. Zeynep vefat ettiğinde bu elbiseyle kefenlendi.[1845]

3.2.4.3.1.2. Hz. Abbas'ın Atiyyesi

Hz. Ömer, divanları oluşturduktan sonra atiyye vermeye başladığında en yüksek maaşı kime verdiği konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bir rivayete göre Hz. Peygamber'in amcası Abbas olduğu kaydedilirken, Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe'dir diyenler de vardır. Bazı kaynaklar, Hz. Ömer insanlara atiyye vermeye başlayınca ilk önce Hz. Abbas'ın maaşını tayin ettiğini ve ondan başladığını ifade etmektedir.[1846]

Öte yandan Hz. Ömer'in Hz. Abbas'a ne kadar atiyye verdiği konusu da ihtilaflıdır. Ebû Yusuf, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a aynen Peygamber'imizin eşleri gibi on iki bin dirhem verildiğini ifade ederken,[1847] İbn Sa'd ve Belâzurî beş veya yedi bin dirhem olduğunu yazarlar.[1848] Taberî yirmi beş veya on iki bin dirhem,[1849] İbnü'l Esir ise yirmi veya on iki bin dirhem olduğunu kaydederler.[1850] Maverdi ise Hz. Abbas'a yedi bin dirhem verildiğini aktarır.[1851]

[1842] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübra**, c. 3, s. 280.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 636.; Bu duası sebebiyle olmalı ki, Hz. Peygamber'in hanımları içerisinde vefat edip Hz. Peygamber'e kavuşan ilk kişi Zeynep validemiz oldu. Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 45-46.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 167.

[1843] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 10, s. 206.

[1844] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübra**, c.10, s. 107.

[1845] İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübra**, c.10, s. 107.

[1846] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 44.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.

[1847] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 43.

[1848] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.

[1849] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614., Ebu'l-Fidâ da yirmi beş dirhem verdiğini söyleyenlerden biridir. Bkz. **El-Muhtasar**, c. 1, s. 225.

[1850] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.

Bunlar arasında en fazla yaygın olanı, ona on iki bin dirhemin tahsis edildiği şeklindeki rivayettir.[1852]

3.2.4.3.1.3. Hz. Ali'ye Verilen Atiyye

Bir rivayete göre Hz. Ömer'in atiyye verirken "Resulüllah'a en yakın olanlardan başladı ve ilk atiyyeyi Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a,[1853] ardından amcası Ebu Talib'in oğlu aynı zamanda Hz. Peygamber'in damadı olan Hz. Ali'ye verdi."[1854]

Kaynaklarımızın çoğunda Hz. Ömer'in Hz. Ali'yi de Bedir ashabı içerisinde değerlendirip onlarla aynı miktarda, yani beş bin dirhem atiyye verdiğini belirtmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın kaydettiğine göre Hz. Ömer, en yüksek maaş olan on iki bin dirhemi Hz. Peygamber'in hanımlarına ve Hz. Abbas'a vermiş sonra Hz. Ali'ye sekiz bin dirhem atiyye vermiştir.[1855]

3.2.4.3.1.4. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Atiyyeleri

Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in torunları Hasan ve Hüseyin'e beşer bin dirhem atiyye verdi. Onların payını da Allah Resulü'nün yanında üstün olan babalarının payına kattı.[1856] Zira Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e yakın olanlara ayrıcalık tanıyordu.[1857] Bundan dolayı Hz. Ömer, Hasan ve Hüseyin'e babalarıyla aynı miktarda atiyye vermiştir.[1858] Taberî ise Hz. Ömer'in Hasan ve Hüseyin'i Bedir ehlinden kabul ettiği halde kendilerine dört bin dirhem verdiğini kaydetmektedir.[1859]

[1851] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1852] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 163.
[1853] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 44.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.
[1854] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 44.
[1855] Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, c. 1, s. 373.; Ayrıca bkz. Ahmed Hilmi, **İslâm Tarihi**, s. 302.
[1856] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43, 429.
[1857] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44.
[1858] Demircan, Adnan, **Râşid Hailifeler,** Beyan Yayınları, 2015, İstanbul, s. 137
[1859] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.

3.2.4.3.2. Müslüman Olmada Önceliği Olanların Atiyyeleri

Hz. Ömer'in atiyyelerin dağıtımında bazı kriterler belirlediğini ve bunların ilkinin de, Hz. Peygamber'e yakınlık olduğunu daha önce ifade ettik. İkinci kriter ise Müslüman olmada öncelik idi. Dolayısıyla Hz. Ömer, ilk önce Müslüman olanla sonradan Müslüman olanı aynı tutmamış, önce Müslüman olana daha fazla atiyye vermiştir.[1860]

Hz. Ömer, Mekke'nin fethi gününde Müslüman olan Safvân b. Ümeyye, Hâris b. Hişâm ve Süheyl b. Amr gibi kimselere bazı atiyyeler verdi. Söz konusu kişiler, kendilerine verilen atiyyeleri az bularak almak istemediler ve "Bizler, bizden daha kerim olabilecek bir kimsenin varlığını kabul etmiyoruz" dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer kendilerine: "Ben, sizlere bu atiyyeleri İslâm'a önceden girişlerinizi esas alarak veriyorum, soylarınıza bakarak değil" deyince onlar da: "O zaman oldu" dediler ve bu atiyyeleri aldılar.[1861]

Hz. Ömer'in "Müslüman olmada öncelik" ilkesiyle alakalı kaynaklarımızda farklı taksimatlar yapılmıştır. Biz Taberî ve İbnü'l Esir'de geçen rivayetleri esas alarak olayı izah etmeye çalışacağız. Buna göre;

1. Bedir savaşına katılanlar. Hz. Ömer, İslâm tarihi ve Hz. Peygamber'in hayatında çok mühim bir yeri olan Bedir gazvesine iştirak edenleri, atiyye tespiti için esas kabul etmiştir. O, Hz. Peygamber'in hanımları ve amcası Hz. Abbas dışında, en fazla atiyyenin, Bedir Gazvesi'ne iştirak edenlere tahsis etmiştir. O, atiyye vermeye Bedir savaşına katılanlardan başladığında şöyle demiştir: "Onları mutlaka başkalarından üstün tutacağım."[1862] Dolayısıyla İslâm'a hizmeti çokça geçen ilk Müslümanları farklı muameleye tâbi tutmuştur.[1863] Hz. Ömer, Muhacir ve Ensardan olup Bedir savaşına katılan ister Arap olsun ister mevali, her bir sahabeye beşer bin dirhem atiyye verdi.[1864] Hz. Ali, Hz. Osman, Talha, Zübeyir, Abdurrahman b. Avf...

[1860] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314.
[1861] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 90.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.
[1862] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 165.
[1863] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1864] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.

bunlardandı.[1865] Ebû Ubeyd ve İbn Sa'd'da geçen bir rivayete göre Hz. Ömer, Bedir savaşına katılan herkese bu atiyyelerden vermekle beraber Muhacirlere beş, Ensara ise dört bin dirhem atiyye verdiği yazılır.[1866] İbn Sa'd aynı eserin 314. sayfasında ise, "Hz. Ömer atiyyeleri ilk taksim ettiğinde, muhacir olsun veya ensar olsun Bedir savaşına iştirak eden mücahitlere altışar bin dirhem tahsis etti." demiş.[1867] Kaynaklarımızın çoğunda Bedir savaşına katılanlara ister Muhacir olsun ister Ensar, eşit bir şekilde atiyye verildiği rivayet edilmektedir. Dolayısıyla bu gibi rivayetlere temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz.

Diğer yandan Hz. Ömer, Bedir savaşına katılanlardan olmadıkları halde bazı kişileri Bedir savaşına katılanlarla birlikte değerlendirdi. Bunlar, Hasan, Hüseyin, Ebu Zer ile Selman gibi kişilerdi.[1868] Bedir Savaşı'na iştirak etmediği halde katılmış gibi geçmişi bulunanlara dörder bin dirhem atiyye verilmiştir.[1869] Aynı şekilde Ammar b. Yasir'in atiyyesini de altı bin dirhem olarak belirledi.[1870]

2. Bedir Savaşı ile Hudeybiye Anlaşması arasında Müslüman olanlar. bunlara dörder bin dirhem atiyye verilmiştir.[1871] Habeşistan'a hicret daha önce gerçekleşmesine rağmen Hz. Ömer, Mekke'den Habeşistan'a göç edenleri de bu grupta saymış ve Uhud gazileri ile aynı konumda değerlendirmiş ve her birine dört bin dirhem atiyye verilmiştir.[1872]

Ebû Ubeyd ve Belâzurî'de geçen bir habere göre Hz. Ömer, Mısır valisi Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak kendisine şunları söyledi: "Rıdvan ağacı altında Hz. Peygamber'e biat edenlerin her birine yılda iki yüz dinar atiyye tahsis et."[1873]

Halife Ömer, Hudeybiye'ye katılanların akrabalarını da unutmamış, onlara da hak ettikleri atiyeleri vermiştir. Nitekim bedevi bir kadın Hz. Ömer'in yanına

---

[1865] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 299.
[1866] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 313-314, 324.
[1867] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 283.
[1868] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.
[1869] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43.;
[1870] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 325.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 80.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 641.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.
[1871] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.
[1872] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 13, 132.
[1873] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 640.

gelerek: "Ey Müminlerin Emiri! Ben Hufâf b. Eymâ'nın kızıyım. Babam Allah Resulü ile beraber Hudeybiye'de bulunmuştur." demiş bunun üzerine Hz. Ömer de: "Yakın bir akrabalık" diyerek, kadının erzak ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanmasını emretmiştir. Kadına bir miktar yardımda bulunulmuştur. O orada bulunanlardan biri: "Ey Müminlerin Emiri! Ona çok verdin" deyince Hz. Ömer: "Babası Resulüllah ile beraber Hudeybiye'de bulunmuştur. Hatta falan ve falanca şehirlerin fethinde de bulunmuş olması muhtemeldir. Bu sebeple onun bu malda hissesi vardır. Fethedilen o şehirlerden cizye tahsil etmekteyiz. Şu halde, ona bu maldan vermeyeyim mi?" diye karşılık verdi.[1874]

3. Hudeybiye Antlaşması ile Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan Ridde savaşları arasında Müslüman olanlar. Bunlara üçer bin dirhem tahsis edildi.[1875] Bunlar arasında Mekke'nin fethine katılmış olanlarla Hz. Ebû Bekir döneminde mürtedlerle savaşmış olanlar ve Kadisiye öncesine kadar savaşlara katılmış gaziler vardı. Bunların hepsine üçer bin dirhem maaş bağlandı.[1876] Maverdi ise Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan her erkeğe iki bin dirhem verildiğini ifade eder.[1877]

4. Kadisiye Savaşı'na katılmış gazilerle Şam'da bulunan gaziler. Bunlara da ikişer bin dirhem maaş bağlandı. Bununla birlikte bunlar arasında savaşlarda önemli faydaları görülmüş olan kimselere iki bin beş yüzer dirhem maaş bağlandı.[1878] İbn Sa'd da Kadisiye'ye ayak basan herkesin atiyyesinin iki bin veya bin beş yüz dirhem olduğunu ifade eder.[1879]

Kadisiye'de savaşanlara verilen atiyye miktarı bazı sahabe tarafından eleştirilmiştir. Bu konuda İbnü'l-Esîr şunları anlatmıştır: "Hz. Ömer'e, 'Kadisiye'ye katılmış olan mücahitleri de büyük savaşlara katılmış kimseler gibi değerlendirsen nasıl olur?' denilince O: 'Hayır, onları erişemedikleri kimselerle eşit sayamam' diye cevap verdi. Kendisine: 'Sen yurtlarından uzak yerlerde savaşanları yurduna yakın

[1874] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 353.
[1875] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.
[1876] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1877] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1878] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.
[1879] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634-635.

bir yerde savaşan kimselerle eşit olarak değerlendirdin' denilince Hz. Ömer: 'Aslında yurtlarına yakın bir yerde savaşan kimselere, daha fazla vermemiz uygun olur. Çünkü onlar ölüme daha yakın, düşmanlar için daha zorludurlar fakat niçin Muhacirlerin ilk Müslüman olanlarıyla Ensar arasında ayırım gözetmediğimiz zaman Muhacirler aynı şeyi söylemediler? Çünkü Ensarın dine yardımları kendi yurtlarında olmuş, daha sonra ise Muhacirler onların yanına hicret ederek gelmişti." diye karşılık verdi.[1880]

5. Kadisiye ile Yermûk'tan sonraki savaşlara katılanlar. Bunlara biner dirhem maaş bağlandı. Bunlardan sonra ikinci sırada yer alanlara beş yüzer, üçüncü sırada gelenlere üç yüzer dirhem maaş bağlandı. Hz. Ömer bu atiyyeleri bölüştürürken zayıflarla güçlüler ve Araplarla Arap olmayanlar arasında hiçbir ayırım gözetmedi. Dördüncü sırada yer alanlara iki yüz ellişer dirhem, onlardan sonra gelenlerle Hicr ile İbâd halklarına iki yüzer dirhem maaş bağlandı.[1881] Yemenlilere dört yüz, geriye kalanlara ayırım gözetilmeden iki yüzer dirhem verildi.[1882]

3.2.4.3.3. Muhacir, Ensar Verilen Atiyyeler

Hz. Peygamber'in hanımlarından sonra sırayla ilk Muhacirler ve daha sonra hicret edenlere atiyye verilmeye başlandı. Zira Muhacirler zorla Mekke'den çıkarıldılar. Mallarından ve evlerinden mahrum edildiler. Daha sonra da Ensara atiyye verdi ki onlar: "Muhacirlerden evvel Medine'yi yurt ve iman evi edindiler."[1883] Daha sonra Hz. Ömer şöyle buyurdu: "Her kim erken hicret etmişse öncelikle ona atiyye verilecektir. Kim de hicret etmekte geç davranmışsa işte ona geç atiyye verilecektir. Hiç kimse bineğinin çöktüğü mekândan başka bir şeyde suçu aramasın."[1884]

Hz. Ömer, Bedir Savaşı'na katılan kişilere atiyyelerini verdikten sonra Muhacir ve Medineli Müslümanların atiyyelerini vermeye başladı. Muhacirlere beşer

[1880] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 350-351.
[1881] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.
[1882] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.
[1883] Haşir, 59/9.
[1884] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 312-313.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 98.

bin, Ensara da üçer bin dirhem atiyye verildi.[1885] Ebû Yusuf'un Kitabü'l-Harac'ında yer alan bir rivayette ise Ensardan her birine dört bin dirhem atiyye verildi. Ensardan atiyyesi verilen ilk kişi Muhammed b. Mesleme'dir.[1886]

İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre Hz. Ömer, Muhacir ve Ensara dört bin dirhem atiyye verdi ve bu da yıllıktı fakat Abdullah b. Ömer'e üç bin beş yüz dirhem verdi. Bunun nedeni, onun babasıyla beraber hicret etmesiydi. Çünkü o, yalnız başına hicret eden bir Muhacir olarak kabul edilmemişti. Hicret esnasında çocuk yaştaydı. Daha sonra Muhacirlere bin dirhem arttırma yoluna gidildi. Böylece senelik olarak beş bin dirhem aldılar. Bu rakamın Bedir savaşına katılan Muhacir ve Ensara tahsis edildiği anlaşılmaktadır.[1887]

Ensar ve Muhacirler kadınların atiyyesine gelince Hz. Ömer, hicret eden kadınlara atiyye olarak belli bir miktar takdir etti. Safiyye bt. Abdülmuttalib'e altı bin dirhem, Esmâ bt. Umeys, Ümmü Külsûm bt. Ukbe ve Abdullah b. Mes'ûd'un annesine biner dirhem,[1888] Osman b. Ma'zun'un eşi Havle bt. Hakîm b. Avkas'a iki bin dirhem, Ümmü Abd'e bin beş yüz dirhem takdir etti.[1889] Onun Muhacir kadınların her biri için üç bin dirhem takdir ettiği de rivayet edilmiştir.[1890] Bunları diğer kadınlardan ayıran İslam'a hizmetlerinin daha fazla olmasıydı.[1891]

Daha sonra Muhacir ve Ensar kadınlarının her birine durumlarına göre altı yüz, dört yüz, üç yüz ve iki yüzer dirhem atiyye verildi.[1892] Hz. Ömer'in emri üzerine el-Avâli halkının aileleri tespit edilip yazıldı. Onlara zaruri gıda maddeleri gönderiyordu. Daha sonra Hz. Osman, onların zaruri gıda maddelerini ve giyeceklerini arttırdı.[1893]

[1885] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 45.
[1886] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 80.
[1887] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 6, s. 80.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 342-343.
[1888] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314, 331.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 633.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 45.
[1889] Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 45.
[1890] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.
[1891] Ateş, **Hz. Ömer**, c. 2, s. 270.
[1892] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 45.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1893] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.

Bedir Savaşı'na katılmış olanların hanımlarına beş yüzer dirhem, Bedir sonrası ile Hudeybiye antlaşmasına kadar Müslüman olanların hanımlarına dört yüzer, onlardan sonraki savaşlarda yer almış hanımlarına ise üç yüzer dirhem maaş bağlandı.[1894] Taberî, bu bilgilere ek olarak Kadisiye Savaşı'nda hazır bulunan kadınların her birine iki yüz, bunların haricindeki kadınlara ise eşit bir şekilde atiyye verildiğini aktarır.[1895]

İbnü'l-Esîr, Hz. Ömer'in Kadisiye Savaşı'na katılmış olanların hanımlarına iki yüzer dirhem maaş bağladığını, geri kalan hanımlar arasında ayırım gözetmediği gibi çocuklara ayırım gözetmeksizin yüzer dirhem maaş bağladığını kaydeder.[1896] Bir başka rivayete göre ailelerinin her birine yılda altı bin dirhem tahsis etmiştir.[1897]

Ebû Ubeyd'in anlattığına göre Hz. Ömer, Medineli kadınlara elbiselik kumaş dağıttı. Hepsini dağıttıktan sonra geride güzel bir parça arta kaldı. Yanında bulunanlardan bazıları ona: "Ey müminlerin emiri! Onu Resulüllah'ın torunu, Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'e verseniz daha iyi olmaz mı?" Hz. Ömer: "Bu ondan ziyade Ümmü Süleyt'ın hakkıdır" diye karşılık verdi. Zira o, Uhud Savaşı'nda bize kırbalarla su taşıyordu. Ümmü Süleyt, Ensar kadınlarından biri olup Hz. Peygamber'e ilk biat eden kadınlardan biridir.[1898]

3.2.4.3.4. Çocukların Atiyyesi

Allah Resulü, bakıcısı olmayan ve bakıma muhtaç olan çocukların bakımını bizzat kendisi üstlenmiş ve bu konuda şöyle demiştir: "Her kim ölür de geriye bir mal bırakırsa o mal varislerine aittir; kim de geriye evladu iyal bırakmışsa onun külfeti Allah'a ve Resulü'ne aittir." Böylece fey ve beytülmal gelirlerinde çocukların hakkı olduğunu kararlaştırmış ve bu hakkı kendi zimmetinde kabul etmiştir.[1899]

Hz. Ömer de Hz. Peygamber'in bu uygulamasını devam ettirmiş ve zengin fakir ayırımını yapmaksızın bütün çocuklara devlet hazinesinden belli bir maaş

[1894] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.; Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, c. 1, s. 373.
[1895] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614-615.
[1896] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.
[1897] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1898] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 332.
[1899] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 326.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 643.

bağlamıştır. Onun bu uygulamasının daha sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır.

Hz. Ömer'in, çocuklara atiyye verdiğinde Müslüman olmada önceliği esas aldığını görüyoruz. Zira Bedir savaşına katılmış Muhacir ve Ensarın çocuklarıyla diğer çocukları bir tutmamış ve diğer çocuklara daha az atiyye vermiştir. Bedir savaşına katılanların çocuklarına ikişer bin dirhem atiyye tahsisi ederek[1900] Hasan ile Hüseyin'i Resulüllah'a yakınlıklarından dolayı, babalarının miktarına ilhak edip onların her birine beşer bin dirhem tahsis etmiştir.[1901]

Hz. Ömer, Muhacir ve Ensar çocuklarına babalarının konumundan dolayı fazla maaş vermiştir. Nitekim Ömer b. Ebi Seleme, Hz. Ömer'i yanına geldiğinde, Muhammed b. Abdullah b. Cahş Hz. Ömer'e şöyle dedi: "Buna bin dirhem daha fazla verin. Çünkü Onun babasında olan bizim babalarımızda yoktur. Onun yanında olan da bizim yanımızda yoktur." Bunun üzerine Hz. Ömer, Ömer'in babası Ebu Seleme'ye iki bin, annesi Ümmü Seleme'ye de bin dirhem fazla verdim. Şayet senin de Ümmü Seleme gibi bir annen olsaydı sana da bin dirhem fazla verirdim.[1902]

Hz. Ömer, başlangıçta çocuklara sütten kesilinceye kadar devlet hazinesinden maaş vermiyordu ancak daha sonra şahit olduğu bir olaydan dolayı kararını değiştirmiş ve yeni doğan da dâhil olmak üzere her çocuğa beytülmalden belli bir hisse vermiştir. Hz. Ömer'i yeni doğan çocuklara da maaş vermeye sevkeden olay şöyledir: Hz. Ömer, Medine'nin dışında konaklayan bir kervanın güvenliğinden emin olmak için dolaşırken bir çığlık duydu. Bir çocuk annesinin kucağında ağlıyordu. Kadına çocuğu susturmasını söyledi. Az sonra, çadırın yanından geçerken çocuğun yine ağlamakta olduğunu gördü. Ömer bu defa kızarak kadına, zalim bir anne olduğunu söyledi. Kadın; "Olayın iç yüzünü bilmeden, verdiğin bu öğütlerle nefesini boşa harcıyorsun. Halife, çocukları sütten kesilinceye kadar devlet hazinesinden

---

[1900] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.; İbn Sa'd'ta geçen başka bir riayette ise "Bedir savaşına katılanların erkek çocuklarına" ifadesi yer almaktadır. Bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Ayrıca bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.; İbn Hibbân, Muhacir ve Ensar çocuklarına ek olarak "torunlar ve köleler" ifadesini de kullanmıştır. Ayrıca bunlara dört bin dirhem verdiğini ifade eder. Bkz. İbn Hibbân, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, s. 278.

[1901] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632.

[1902] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43.

maaş bağlanmasını yasaklamış. Ben de bebeği sütten kesmeye çalışıyorum. Ağlayışının nedeni budur" dedi. Halife Ömer, vicdan azabı duymaya başladı ve bu şekilde kim bilir kaç bebeğin ölümüne neden olmuş olabileceğini düşünerek, bundan böyle çocuklara doğdukları günden itibaren maaş bağlayacağını söyledi.[1903] Daha sonra kendisi bir tellalı çağırdı ve ona şöyle emir verdi: "Çocuklarınızı sütten kesmekten acele etmeyin. Zira ister sütten kesilsin isterse de kesilmesin her Müslüman çocuğa tahsisat veriyoruz."[1904]

Hz. Ömer'in bu uygulaması sadece Medine'ye münhasır olmayıp diğer beldeler için de geçerliydi. Nitekim taşradaki beldelere de şunu yazıp gönderdi: "Biz İslam'da doğan her çocuğa mutlaka beytülmalden atiyye takdir ederiz.[1905] Bu şekilde her doğan çocuk divana kaydedilmiş ve kendisine maaşta yer verilmiştir. Çünkü beytülmalde her Müslüman'ın hakkı vardır. Ondan sorumlu olan kimse güvenilir ve sağlam kişilerdir ve malları hak ettiği yerlere harcamak zorundadırlar. Hak etmeyene onu vermezler.[1906]

Halife Ömer yeni doğan çocuklara atiyyelerini vermekle kalmıyor, doğum esnasında sıkıntı çekenlere kendi ailesiyle birlikte yardımcı olmaya çalışıyordu. Bununla alakalı şöyle bir olay anlatılır. Hz. Ömer yine bir gece etrafta dolaşırken, çadırının dışında oturan bir bedevi gördü. Halife de oturup onunla konuşmaya başlamıştı ki birden bire çadırdan bir feryat yükseldi. Bunun kim olduğunu sorunca adam doğum sancısı ile kıvranan eşi olduğu söyledi. Ömer eve geldi, zevcesi Ümmü Gülsüm'ü yanına alarak bedevinin izniyle hanımını çadıra gönderdi. Çocuk doğunca Ümmü Gülsüm çadırdan dışarıya seslendi: "Ey Emirü'l-Müminin, arkadaşını tebrik et!" Bedevi "Emirü'l-Müminin" lafını duyunca irkildi ve hürmetkâr bir tavırla oturdu, "Zararı yok" dedi Ömer. "Yarın gel çocuğa bir maaş bağlayalım."[1907]

[1903] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 643. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 312.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 210.; Benzer bir hadise de İbnü'l-Esir'de geçmektedir. Detaylar hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 452-453.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 312-313.

[1904] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 327

[1905] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 281.

[1906] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 211.

[1907] İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, c. 7, s. 136.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 313.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 216.

Çocuklara verilen atiyye miktarına gelince ister erkek ister kız olsun her yeni doğan çocuğa eşit bir şekilde yüz dirhem;[1908] oynamaya başlayıp[1909] on yaş civarına geldiklerinde[1910] veya ergenlik çağına kadar olan çocuklara da iki yüz dirhem atiyye veriliyordu. Bunların atiyyeleri genellikle ergenlik çağına girilince ödeniyordu.[1911] Bu maaşlara ek olarak aylık iki cerib mısır yiyecek olarak veriliyordu.[1912]

Kimsesiz çocuk getirilince Hz. Ömer, ona yüz dirhem tahsis ederdi. Ayrıca onun için yiyecek de verirdi. Bu yiyeceği ona bakacak olan velisi her ay alırdı. Daha sonra da her yıl bu miktarı artırırdı. Hz. Ömer, bu çocuklara hayır tavsiye ederdi ve onların emzirilmelerini ve yiyeceklerini beytülmalden sağlardı.[1913]

Hz. Ömer'e, kimsesiz ve yetim çocuklar getirildiğinde, onlara da atiyye olarak yüz dirhem takdir ediyordu. Bu çocuğa kim bakacaksa devlet onlara bunun için maaş ve nafaka veriyordu. Bu yiyecekleri her sene kademeli bir şekilde artırıyordu. Onlara hayır tavsiye ediyor, emzirme giderlerini, nafakaları, giyimleri, korumaları ve eğitim giderlerini beytülmalden karşılıyordu.[1914]

Hz. Ömer'in çocuklar için takdir ettiği atiyye miktarı Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Anlatıldığına göre kadının biri, ara sıra Hz. Osman'ı ziyarete giderdi. Bir ara Hz. Osman, kadının görünmediğini anlayınca merak etti ve eşine: "Son zamanlarda falanca hanımı göremiyorum, bunun sebebi nedir? diye sordu. Hanımı: "Kadıncağız bu gece bir çocuk dünyaya getirdi. Bunun üzerine Hz. Osman hanımına: "Bana elli dirhem ve uzunca bir kumaş getir de o kadının çocuğuna verelim" dedi. Daha sonra Hz. Osman kadının yanına gitti ve kendisine şunları söyledi: "Bunlar -elli dirhem para ve elbiselik kumaşı göstererek- senin çocuğunun

[1908] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634-635.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 614.; Belâzurî, Hz. Ömer'in her doğan çocuğa onar dinar tahsis ettiğini, bu çocuklar ergenlik çağına geldiklerinde onlara da diğer insanlar gibi maaş verildiğini kayd eder. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 643.
[1909] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1910] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.
[1911] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634.
[1912] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634-635.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1913] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634.
[1914] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277-278.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 309.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 133.

atiyyesi ve giyeceğidir. Bir yaşına gelince elli dirhemlik tahsisatını yüz dirheme çıkaracağız" dedi.[1915]

Hz. Osman'ın çocuklara atiyye verdiğine dair bir başka rivayet ise şöyledir. Hz. Osman kendisine uğrayan yaşlı birine: "Ey ihtiyar! Kaç çocuğun var?" diye sordu. Yaşlı adam: "Şu kadar[1916]çocuğum var" deyince Hz. Osman: "Sana şu kadar[1917] tahsisat veriyorum. Çocuklarına da yüzer dirhem veriyorum" dedi.[1918]

Hz. Ali de çocuklara atiyye verme konusunda seleflerinin yolunu takip etmiştir. Rivayet edildiğine göre, adamın birinin bir çocuğu dünyaya geldiğinde kalkıp Hz. Ali'nin yanına gitmiş ve durumunu ona arz etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali, adamın çocuğuna yüz dirhem tahsisat bağlamıştır. Aynı şekilde dünyaya yeni gelmiş ve annesi tarafından terk edilmiş bir çocuk Hz. Ali'nin yanına getirilmiş, Hz. Ali bu çocuğa da yüz dirhem tahsisat bağlamıştır.[1919]

3.2.4.3.5. Habeşistan ve Medine'ye Hicret Edenlerin Atiyyeleri

Hz. Ömer, Mekke'de inançları doğrultusunda yaşayamayıp Habeşistan'a göç etmek zorunda kalan Müslümanları da unutmadı ve onların her birine dörder bin dirhem atiyye verdi.[1920] İbn Sa'd'daki bir kayda göre Hz. Ömer, Bedir Savaşına katılan Müslümanlar gibi İslamiyet'i tercih eden, Habeşistan'a hicret eden ve Uhud Savaşına katılan Müslümanların her birine dört bin dirhem atiyye takdir etti.[1921]

Hz. Ömer, Mekke'nin fethinden önce hicret etmiş olan her erkeğe üçer bin dirhem tahsis etti. Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan her erkeğe iki bin dirhem tahsis etti.[1922] İbn Sa'd ise Mekke fethinde Müslüman olanlara ikişer bin dirhem atiyye verildiğini aktarır.[1923]

[1915] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 327.
[1916] Rivayette adamın kaç çocuğu olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.
[1917] Hz. Osman bir miktar söylemiş ancak ravi bunu hatırlamadığını ifade etmektedir.
[1918] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 327.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 644.
[1919] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 327.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 644.
[1920] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1921] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 276.
[1922] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 632-633.
[1923] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.

3.2.4.3.6. Kölelere ve Mevaliye Yapılan Yardımlar

Hz. Ömer, köleliği ortadan kaldırmak ve onları belli bir seviyeye getirmek için birtakım önlemlere başvurmuştur. Bunun için Bedir ve diğer savaşlara katılan gazilerin maaşlarını belirlediğinde, kölelere de efendileri kadar maaş verdiği rivayet edilmektedir. Diğer zamanlarda da aynı esasa uyulmuştur. Halife Ömer, birçok görevliği denetlediği gibi bölge ve vilayet amirlerinin kölelerine olan davranışlarını araştırmayı alışkanlık haline getirmişti. Bir amirin hasta olan köleleri ziyaret etmediğini fark edecek olursa onu sırf bu davranışı yüzünden memuriyetten uzaklaştırdığı oluyordu.[1924] Şu olay Hz. Ömer'in bu konudaki hassasiyetini açıkça göstermektedir. Bazı insanlar Hz. Ömer'in bir amiline gelip yardım istediler. Amil, Arap olanlara yardımda bulundu ancak Arap olmayan azat edilmiş köleler (mevlalara) yardım etmekten kaçındı. Bunu haber alan Hz. Ömer, amiline şöyle yazdı: "Kişinin, Müslüman kardeşini hor görüp küçültmesi, kendisinin kötü olmasına yeter de artar bile."[1925]

Hz. Ömer, Mekke'de ganimet mallarını onar dirhem dağıtığında, atiyye verdiği kişiler arasında bir köle vardı. Müslümanlardan birisi, Hz. Ömer'i bu konuda uyardı ve "Atiyye verdiğin kişi bir köledir." dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, orda bulunan kişilere, atiyye verdiği köleyi çağırmalarını istedi ancak daha sonra fikrinden vazgeçerek "köleyi rahat bırakın gitsin." dedi. Böylece Hz. Ömer, köleye verdiği atiyyeyi geri almadı.[1926]

Aynı şekilde Halife Hz. Ömer, ordu kumandanlarına yazdığı mektupta yabancılardan azat ettikleri köleler, İslam'ı kabul ettikleri takdir de onları efendileriyle aynı muameleye tabi tutmalarını, efendileriyle aynı haklara sahip ve mükellef olduklarını şayet efendilerinden ayrı bir kabile halinde yaşamak isterlerse onlara iyilikte bulunmalarını ve kendilerine atiyye vermekten geri kalmamaları gerektiğini vurguladı.[1927]

[1924] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 292, 298.
[1925] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 325.; Aynı olayı anlatan Belâzurî, mevaliye pay vermek istemeyen kişiyi "vali" olarak anar. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 640-641.
[1926] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 281.
[1927] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 324.

Hz. Ömer, kölelere atiyye verirken, bunu bir defayla sınırlandırmıyor, her yıl vermeye devam ediyordu. Nitekim o, Bedir Savaşı'na iştirak etmiş olan Beni Gifâr kabilesine mensup köleye her yıl atiyye verirdi.[1928] Rivayetlere göre Hz. Ömer, hürriyetlerine kavuşturduktan sonra bu üç köleye tahsisat vermiştir. Yalnız bu rivayetin pek sağlıklı olmadığı görülmektedir. Şayet bu üç köle özgürlüklerine kavuşmuş olsalardı onlar da efendileri kadar Hz. Ömer'den tahsisat alırlardı. Zira azat edilen kölelere, efendileri kadar tahsisat vermek, yani Araplarla mevaliye bu hususta eşit muamele yapmak Hz. Ömer'in prensibiydi. "Hiçbir Müslüman yoktur ki bu malda hakkı olmasın. Malik olduğunuz bazı kölеleriniz müstesna" şeklindeki sözü, gösteriyor ki Hz. Ömer, Bedir Savaşı'na iştirak eden bu kölelere, katılımlarından dolayı onların feyde hakları olduğunu kabul etmiştir ve bundan dolayı maaş almalarına hükmetmiştir.[1929] Diğer taraftan Hz. Ömer'in bazı köleleri istisna ettiğini görüyoruz. Böylece bazılarını tahsis ederek umumu kastetmemiştir. Bunun nedeni de İslam'ı müdafaa ve cihad hususudur.[1930]

Sahnun'a göre, Hz. Ömer'in "Hiçbir Müslüman yoktur ki bu feyde bir hissesi olmasın." şeklindeki sözü küçük büyük, erkek kadın, fakir zengin, herkesin fey gelirinde eşit hak sahibi olduğunu ifade eder.[1931] Dolayısıyla Hz. Ömer'in fey gelirlerinden köleler de dâhil olmak üzere, bütün Müslümanları nemalandırdığı anlaşılıyor.

Maverdi de Hz. Ömer'in savaşa katılanlara atiyye ayırdığını açıklarken ancak miktarı hakkında herhangi bir ifade kullanmamıştır.[1932] Aynı şekilde Hürmüzan adlı mevali Müslüman olduğunda Hz. Ömer ona iki bin dirhem atiyye vermiştir.[1933]

Kölelere erzak dağıtımına gelince Ebû Ubeydin anlattığına göre Hz. Ömer, hakları olmadığı halde kölelere beytülmalden erzak tahsisatı yapmıştır.[1934] Hz. Ömer, erzak konusunda köleleri diğer halktan ayırmıyor ve diğerlerine ne vermişse kölelere

[1928] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 333.
[1929] İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 97-98.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 239.
[1930] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 332.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 191.
[1931] Sahnûn, **el-Mudevvenâtu'l-Kübrâ**, c. 3, s. 29.
[1932] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 205.
[1933] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 392.
[1934] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 334, 337.

de aynı yiyeceği veriyordu. Bundan dolayı Hz. Ömer, kölelere her ay iki cerib unu erzak olarak veriyordu.[1935]

Hz. Ömer, bir elinde müdd, diğer elinde kıst ölçüleri olduğu halde: "Ben, Müslüman olan herkese her ay, iki müdd buğday, iki kıst sirke tahsis ettim." Bir adam ona: "Köleye de mi?" diye sorunca o: "Evet, köle de olsa" şeklinde cevap verdi.[1936]

Halife Osman zamanında da mevaliye tahsisat verilmiştir. Nitekim İbn Şebbe'in aktardığına göre Hz. Osman, Kureyş kabilesine mensup birine aylık beş dinar yiyecek parası tahsis etmiştir. Kendisine yiyecek tahsis edilen kişi öldüğü takdir de çocukları onun varisi olurlardı. Şayet ölenin çocuğu yoksa halife, bu tahsisatı istediği bir kişiye veriyordu.[1937]

3.2.4.3.7. Bekâr ve Dullara Yapılan Yardımlar

Hz. Ömer, kadın ve yaşlılara önem verir, haklarını gözetir ve onlara zulüm edenlere engel olmaya çalışırdı. Cihatta eşlerini kaybetmiş kadınların haklarını gözetir, dul kadınların durumlarını öğrenme konusunda hassasiyet gösterirdi.[1938] Bu konuda şu meşhur sözünü söylemiştir: "Eğer bir müddet daha halife olarak devam edersem Irak'ın dullarını, benden sonra gelecek halifeye muhtaç olmayacak şekilde zengin edip bırakacağım."[1939]

Halife Hz. Ömer'in Huzâ'a kabilesinin divan defterlerini yüklenip Kudeyd'e[1940] kadar gelip konakladığı ve burada gerek bakire gerek dul bütün kadınların onun yanına geldikleri, Ömer'in de onların ellerine atiyyelerini verdiği,

[1935] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 337, 565.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 284.
[1936] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 645.
[1937] İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 3, s. 989.; Akarsu, **Hz. Osman**, s. 111.
[1938] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 173.
[1939] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 37.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111.
[1940] Medine yakınlarında bir yer ismi. Geniş bilgi için Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Kudeyd" md., s. 313.

sonra yoluna devam edip Usfan'a[1941] vardığında aynı şeyi orada da yaptığı ve ölünceye kadar da böyle hareket ettiği rivayet edilmiştir.[1942]

3.2.4.3.8. Şehit Yakınlarının Atiyyesi

Halife Ömer, şehit olanların yakınlarını ihmal etmemiş ve kendilerine hazineden pay ayırmıştır. Nitekim oğullarının şehadetinden dolayı mersiye yazan kadın şair Hanse halife tarafından unutulmamıştır. Edebiyat tarihçileri, Hansa çapında mersiyeci bir şairin henüz dünyaya gelmediğine dair görüş birliği içindeydiler. Hz. Ömer, onun Kâbe'de ağlayıp gözyaşı döktüğünü gördüğü zaman yanına gitmiş, teselli etmiş ve onun Kadisiye Savaşı'nda kaybettiği dört oğlunun maaşlarını ödemeye devam etmişti. Hansa vefatına kadar her bir oğlu için ayda iki yüz dirhem yardım almıştır. [1943]

Hz. Ömer, savaşanların eş ve çocukları ile onların soyundan gelenlere, onar dinar maaş bağladı. Hz. Osman ve ondan sonra gelen halifeler de aynı şeyi devam ettirdiler. Bu hususu, ölen kimsenin atâ almayan varislerine miras yoluyla intikal eden bir hak kabul ettiler. Bu durum Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına kadar devam etti.[1944]

3.2.4.3.9. Başarılı Şahsiyetlere Verilen Ödül

Hz. Ömer'in iyiliği sadece bir sınıfla sınırlı değildi. Yeteneğini ispatlayan herkes, ondan hak ettiği ilgiyi fazlasıyla görürdü. O, Mısır valisi Amr b. el-Âs'a bir mektup yazarak, Umeyr b. Vehb el-Cumhi'ye göre, savaşın kritik anlarında gösterdiği metanet ve katlandığı sıkıntılardan dolayı, yılda iki yüz dinar maaş verilmesi talimatını verdi.[1945] Ayrıca Osman b. Ebi'l-As'a çok cömert olduğundan, Harice b. Huzafe'ye şecaat ve yiğitliğinden, Osman b. Kays es-Sehmî ve Umeyr b.

[1941] Usfan: Medine yolu üzerinde, Cühfe ile Mekke arasında bir yer ismidir. Bkz. Yâkût, **Mu'cemü'l-Buldân**, "Usfan" md., s. 121-122.
[1942] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634.
[1943] Cevâd Ali, **el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru'l-Sâkî, Beyrut, 2001, c. 18, s. 443.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 369.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 178.
[1944] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büdân,** s. 643.
[1945] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 639.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 368.

Vehb el-Cumhî'ye misafirperverliklerinden, Büsr b. Ebî Ertât'a da iyi kılıç kullandığından maaş verilmesini emretti.[1946]

Hz. Ömer yetenekli şairleri de fey gelirlerinden mahrum etmemiştir. Bir defasında Kufe valisi Muğire b. Şube, Kûfeli şairlere İslamiyet döneminde yazdıkları şiirleri sunmalarını emretmişti. Muğire, önce Ağleb el-İcli'yi çağırtarak şiirlerini okumasını istedi. O da şiirini okudu. Sonra Lebid'i çağırtarak şiirlerini okumasını istedi. O da Bakara suresinin bir nüshasını yazıp verdi. Muğire bunu aynen nakletti. Bunun üzerine Hz. Ömer, Lebid'in maaşına beş yüz dinar eklenmesini emretti.[1947]

Hz. Ömer savaşlarda üstün başarı göstermiş kişileri ayırmış ve onlara daha fazla maaş vermiştir. Bu konuda İbnü'l-Esîr, bize şu bilgiyi aktarmaktadır. Kadisiye Savaşı'na katılanlar arasında belirgin bir başarı göstermiş olanlara, diğerlerinden beş yüzer dirhem daha fazla atiyye verildi. Yetenekli savaşçıların sayısı ise yirmi beş kişi olup Zühre, Dabblı İsmet ve Kelec gibi kimseler bunlar arasında yer almaktaydı.[1948]

3.2.4.3.10. Zimmîlere Verilen Atiyye

Dört Halife Dönemi'nde Müslümanların idaresi altında yaşayan kim olursa olsun etnik kökenine ve dinine bakılmaksızın muhtaç olan herkese, devlet bütçesinden kendilerine ödenek ayrılırdı. Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında Halid b. Velid tarafından fethedilen Hire halkından yaşlı ve fakir olanlar, herhangi bir felaket veya kazaya maruz kalanlar cizyeden muaf tutulmuştur. Bununla birlikte Müslüman ülkesinde ikamet ettikleri sürece kendilerinin ve bakmakla yükümlü oldukları kişilerin devlet hazineden geçim ödeneği tahsis edilmiştir.[1949]

Bütçe fazlası gelirler, senede bir defa olmak üzere, zengin fakir ayırımı yapılmadan maaş şeklinde halka intikal ettirilmiştir. Bundan tamamen ayrı olarak

---

[1946] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 314.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 639.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 368.

[1947] Geniş bilgi için bkz. Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 368.

[1948] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 331-332

[1949] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 144. Hamidullah, **İslam Peygamberi**, s. 811.; **Şibli** Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 280.; Mevlana Şibli, **Asr-ı Saadet**, c. 4, s. 419.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 15.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 197.; Cahid Baltacı, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İfav yayınları, İstanbul, 2016, s. 250-251.

bakıma muhtaç Müslümanlar gibi bakıma muhtaç gayrimüslimler de hazinece maaşa bağlanmışlardır.[1950]

Hz. Ömer, fey gelirlerini atiyye olarak dağıtırken de buna uygun davranmıştır. Halifeliği döneminde yaşlı ve ama bir Yahudi'yi görmüş, durumuna vakıf olduktan sonra kendisine gereken yardımı yapmıştır. Bununla alakalı Ebû Yusuf Kitabu'l-Harac adlı kitabında şöyle bir olay anlatılmaktadır: Hz. Ömer, bir gün bir adamın kapısının önünden geçerken, orada yaşlı ve ama birinin dilendiğini gördü. Arkasından yaklaştı ve omzuna dokundu. Hangi dine mensup olduğunu sordu. Adam, "Yahudi'yim" dedi. "Seni bu hale düşüren nedir?" diye sordu o da, Ödemekle mükellef bulunduğum cizye, ihtiyaç ve yaşlılık." diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, yaşlı olan adamın elinden tuttu, kendi evine götürdü, ona bir miktar sadaka verdi, sonra adamı beytülmalin görevlisine götürdü ve şöyle dedi: "Bu adam ve bunun durumunda olanlara bakınız! Vallahi biz onlara insaflı davranmalıyız. Gençliğinde cizyelerini aldık şimdi ihtiyarladıklarında zaman böyle perişan bir vaziyette bırakmamız doğru olmaz."[1951] Dolayısıyla zimmîlerden güçlü oldukları zaman vergi almanın fakat yaşları dolayısıyla düşkün hale geldikleri zaman onları yardımsız ve desteksiz bırakmanın doğru olmadığı kanaatini taşıyordu.[1952]

Belâzurî'nin rivayetine göre Hz. Ömer, Şam yolculuğu sırasında Câbiye'de bulunduğu esnada cüzzam hastalığına yakalanmış bazı Hıristiyanları gördü. Bunlara zekât gelirlerinden maaş bağlanması ve gıda tahsisleri yapılması için emir verdi.[1953] Bu da bakıma muhtaç olan ve çalışamayacak konumda olan gayrimüslimlerin ve onların yakınlarının devlet hazinesinden maaş aldıklarının başka bir delildir.

Hz. Osman da, Hz. Ömer'in yaptığı gibi zimmîlerin bir kısmına beytülmalden atiyye vermiştir.[1954]

[1950] Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 391.
[1951] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 126.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 121-122.; Humeyd b. Zenceveyh, (251/861) **Kitâbu'l-Emval** Thk., Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, 1986, s. 169. Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 280.
[1952] Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 16.
[1953] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 326.
[1954] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 155,160.

3.2.4.3.11. Mahpuslara Verilen Atiyye

Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde müstakil bir hapishaneden bahsedilmemektedir. İlk müstakil hapishanenin Hz. Ömer döneminde yapıldığı bilinmektedir. Mekke'de Nâfi b. Abdulharis, Hz. Ömer'in izniyle, Safvan b. Ümeyye'nin evini dört bin dirhem karşılığında istimlâk ettirerek hapishaneye çevirmiştir.[1955] Aynı şekilde Basra'da Dehnâ denilen bugün Rahbetu Beni Haşim olarak bilinen meydanda caminin yanında vali konağı yapıldı. Aynı yerde hapishane ile divan da bulunmaktaydı.[1956] Yani Basra hapishanesi, hükümet konağının içindeydi.[1957] Kufe'de de hapishanenin olduğu rivayet edilmektedir.[1958] Hz. Osman döneminde de hapishaneler bulunmaktaydı.[1959]

Hz. Ali, hapishane için özel bir yer ihdas edip o yer onu hapishane maksadıyla kullanan ilk kişidir.[1960] Hz. Ali, bir kabilede veya bir topluluk içinde, kötü ve yasak fiilleri yapan bir kişi bulunduğu takdir de, onu hapishaneye atardı. Şayet o kimsenin şahsi malı varsa o kişi hapishanede kaldığı sürece o maldan kendisine harcama yapardı. Şayet malı yoksa bütün Müslümanların ortak malı olan beytülmalden nafakası temin edilirdi. Hapishaneye atılanlar hakkında Hz. Ali şöyle derdi: "O kimsenin kötülüğü Müslümanlardan uzak tutulur. Buna mukabil kendisine beytülmal'den nafaka bağlanır.[1961]

Ebû Yusuf, hapishaneye düşen kişilerin nafakalarının yani yeme, içme ve giyinme gibi temel ihtiyaçlarının kendileri tarafından karşılanması gerektiğini ifade eder. Şayet kendileri karşılayamıyorlarsa bunların giderlerinin zekât mallarından veya beytülmalin diğer giderlerinden karşılanabileceğini söyler. Kendi tercihi ise bu durumda olan kişilerin nafakalarının zekât malından değil de beytülmal gelirlerinin diğer kalemlerinden karşılanması gerektiğidir. Ebû Yusuf, halifelerin devamlı olarak mahpuslara, yemeleri, içmeleri, kışlık ve yazlık giyimleri gibi nafakaları yeterli

[1955] Buhârî, **Husumât**, 8.
[1956] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 483-484.
[1957] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 229.
[1958] Kufe hapishanesi hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 647.
[1959] Hz. Osman dönemi hapishanelerin varlığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Metin Yılmaz, "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 12-13, s. 551 vd.
[1960] Kettânî, **et-Teratibu'l-İdâriyye**, c.1, s. 248.
[1961] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 150.

derecede temin ettikleri gerektiğini dile getirdikten sonra, bunu yapan ilk kişinin de Irak'ta Hz. Ali olduğunu, Muaviye'nin de Şam'da aynı şeyleri devam ettirdiğini ifade eder.[1962]

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde, kimin tarafından öldürüldüğü bilinmeyen kişilerin diyeti de Müslümanların beytülmalinden ödenirdi. Nitekim Sıffin Savaşı'ndan önce çıkan arbede esnasında halifenin askerlerinden biri tarafından öldürülen ancak kimliği tesit edilemeyen maktulun kan parası, devlet hazinesinden ödenmiştir.[1963]

3.2.4.3.12. Esirlerin Kurtarılması İçin Yapılan Ödemeler

Müslümanlar, düşman elindeki Müslüman esirleri kurtarmak için beytülmalden fidye vererek kurtarmalı ve onların düşmanların elinde bırakmamalıdır.[1964] Yani Müslüman esirleri düşmanların elinden kurtarmak, devletin sorumluluğundaydı. Onların kurtuluş fidyesi beytülmalden ödenirdi. İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Ömer, müşriklerin elinde bulunan bütün Müslüman esirlerin, esaretten kurtulması için verilecek parayı beytülmalden öderdi.[1965]

3.2.4.3.13. Şehir ve Kırsal Bölge Halkına Yapılan Yardım

Yerleşik hayat yaşayanlarla göçebe bedevîler arasında, feyden paylarına düşen atiyye miktarı veya erzak verilmesi hususunda belirgin farklar bulunmaktadır. Nitekim Ebû Ubeyd'de geçen bir bilgiye göre kırsal bölgeden bir adam gelerek Ebû Ubeyde'den erzak talebinde bulundu. Bunun üzerine Ebû Ubeyde: "Hayır; vallahi beldeler ahalisine erzak dağıtmayıncaya kadar sizlere erzak vermeyeceğim. Her kim cennetin ortasını arzu ediyorsa cemaate sarılsın. Zira Allah'ın yardımı cemaatin üzerindedir."[1966]

Bu rivayet, bedevilerin fey gelirleri üzerinde hiçbir haklarının olmadığı anlamına gelmez. Ebû Ubeyde'nin rivayetinden anlaşıldığına göre bedeviler, her

[1962] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 149.
[1963] Nasr b. Müzahim el-Minkarî (212/827), **Vak'atu Sıffin**, Thk., Abdusselam Muhammed Harun, el-Müessesetu'l-Arabiyyetu'l-Hadise, Kâhire, 1981, s. 94-95.
[1964] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 213.
[1965] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 196
[1966] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 316.;Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 642.

türlü meselelerde Müslümanlarla birlikte sorumluluklarını yerine getiren, mallarıyla canlarıyla düşmanlarına karşı Müslümanlara yardım eden, mal ve canlarını kendi katkılarıyla çoğaltan, bütün bunlarla birlikte Allah'ın kitabını ve Resulüllah'ın sünnetini bilen, ceza hükümlerinin uygulamasında yardımları dokunan, bayram ve cuma namazlarında Müslümanların bir araya gelmesinde ve hakkın öğretilmesinde faydaları dokunan şehir ve belde ahalisi gibi düşünülemezler. Bu nedenle de onlara şehirliler gibi beytülmalden sürekli tahsisat bağlanamaz.[1967]

Bütün bunlar gösteriyor ki atiyye ve erzak ancak belde ve köy ahalisinin hakkıdır. Çünkü bunlar İslam dinini savunanlardır. Çölde yaşayan ahaliye ancak doğal afetler ve olağanüstü durumlarda feylerde hakları vardı. Dolayısıyla her iki zümre arasındaki fark budur. Bu görüş, Hz. Ömer'in: "Hiç kimse yoktur ki bu malda yani feyde hakkı olmasın" sözünün açıklamasından ibarettir.[1968]

3.2.4.3.14. Mekke Halkına Verilen Atiyye

Hz. Ömer, Mekke ehline atiyye vermezdi. Onları askerlik hizmetiyle mükellef tutmazdı. Ebû Ubeyd'in aktardığına göre Hz. Ömer, Mekke ahalisine sürekli bir atiyyede bulunmamıştır. Zira onları savaşlara iştirak ettirmiyorlardı. Bununla birlikte onun "feyde hakkı olmayan hiç kimse yoktur." şeklindeki sözü meşhurdur. Hz. Ömer, haktan söz ederken belde ve köy ahalisi Müslümanların yararlanacakları haklarla atiyye ve erzakı kastetmiştir. Buna karşılık, kırsal bölge ahalisinin haklarıyla da afet ve musibetlerde kendilerine yapılan yardımları kastetmiştir.[1969]

Öte yanda Hz. Ömer, Mekke ehlinden olup savaşlarda yararlılık gösterenlere hazineden pay vermiştir. Nitekim onun Mekke halkından bazılarına sekiz yüzer dirhem atiyye verdiği aktarılır. Talha b. Ubeydullah, kardeşi Osman'ı Hz. Ömer'in yanına getirdiğinde Hz. Ömer ona sekiz yüz dirhem atiyye verdi. Daha sonra Nadr b. Enes oraya geldiğinde Hz. Ömer ona da iki bin dirhem atiyye verilmesini emretti. Bu olayın neticesinde Talha Hz. Ömer'e: "Sana kardeşimi getirdim ona sekiz yüz dirhem

[1967] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 316-317.
[1968] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 321-322.; İbnu'l-Cevzi, **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, s. 97-98.
[1969] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 320.

verdin oysaki Nadr b. Enes'e ise iki bin dirhem atiyye verdin bunun sebebi nedir?" dediğinde, Hz. Ömer: "Nadr'ın babası Enes, Uhud Savaşında benimle karşılaştı ve bana: "Allah Resulüne ne oldu" dedi. Ben de ona Resulüllah'ı görmediğimi ancak öldürülmüş olabileceğini söyledim. Bunun üzerine Enes, kılıcını çekti ve kınını da kırdı ve şöyle dedi: "Şayet Allah Resulü öldürülmüş ise Allah sağdır ve O ölmez" dedi ve şehit oluncaya kadar savaştı. Osman'ın babası ise o zaman şurada burada koyun güdüyordu. Hz. Ömer, halifeliği döneminde verdiği atiyyelerde hep bu metodu takip etti.[1970]

3.2.4.3.15. Üsame b. Zeyd ve Abdullah b. Ömer'in Atiyyeleri

Hz. Ömer, oğlu Abdullah'a üç bin, Zeyd b. Harise'nin oğlu Üsame'ye ise dört bin dirhem atiyye verdi. İnsanlar kendi aralarında bu durumu konuşunca Abdullah babasına giderek kendisine itiraz etti ve şöyle dedi: "Ey babacığım neden Üsame'ye dört bin bana ise üç bin dirhem verdin. Benim babam Üsame'nin babası kadar faziletli değil midir ve benim de onun kadar üstünlüğüm yok mudur? Ayrıca Üsame hiçbir işte benim önümde de değildir." Bunu üzerine Hz. Ömer şöyle cevap verdi: "Üsame'nin babası Allah Resulü'nün yanında senin babandan daha sevimliydi. Üsame de Peygamberin yanında senden daha sevimliydi."[1971] Hz. Ömer'in oğluna bu şekilde açıklamalarda bulunmasının arka planında, Hz. Ömer'in halka atiyye dağıtırken Hz. Peygamber'e yakın olanlara en yüksek atiyye vermesini göz önünde bulundurursak, Üsame'yi de Hz. Peygamber'in ailesine dâhil ederek ona daha fazla atiyye vermiş olması muhtemeldir.

Maverdi'nin naklettiğine göre Hz. Ömer'in oğlu Abdullah büyüyünce babasına geldi ve feyden kendisine hisse ayırmasını istedi. Hz. Ömer de fey malından iki bin dirhem ayırdı. Sonra Ensarın çocuklarından baliğ olan bir erkek çocuğu geldi. O da, Hz. Ömer'den hisse istedi. Ona da üç bin dirhem verdi. Abdullah: "Bana iki bin, ona üç bin dirhem verdin. Hâlbuki bunun babası harbe

[1970] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43.

[1971] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 43.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 315.; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 633, 640.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 298, 370.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 162.; Ebu Ubeyd'de geçen başka bir rivayete göre ise Hz. Ömer, Üsame'ye iki bin, oğlu Abdullah'a da bin beş yüz dirhem tahsis etmiştir. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 315.

girmedi" dedi. Hz. Ömer de: "Evet, senin annenin babasını Resulüllah'a karşı savaşırken ve şunun babasını ise Resulüllah'la beraber düşmana karşı savaşırken gördüm. Annesi sebebiyle bin dirhem fazla mal verdim" dedi.[1972]

3.2.4.3.16. Asım b. Ömer'in Atiyyesi

Hz. Ömer, gençlerin evlenmesine yardımcı olmak amacıyla beytülmalden tahsisat ayırmıştır. Bu tahsisatta kendi çocukları da yararlanmıştır. Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, oğlu Asım'ı evlendirdiği zaman, bir ay müddetle beytülmalin gelirlerinden harcama yaptı. Ardından onun atiyyesini kesti ve şöyle dedi: "Ey oğlum! Hiçbir zaman bu malın haksız yere harcanmasını helal saymamışımdır. Bu mal konusunda en çok sakındığım an, benim idari tasarrufuma girdiği ve emanet olarak zimmetime geçtiği andır. Bir ay müddetle Allah'ın malından sana infak ettim. Bu müddeti artırıp sana infak etmek durumunda değilim. Sana, Âliye'deki[1973] mülkümün geliri veya meyve ürünleri ile yardım edeceğim. Git meyveleri devşir ve sat. Sonra kavminin tüccarlarından birinin yanına git. Ticaret yapacaksa ortak olmayı teklif et. Ticaret ortağı olduktan sonra elindeki malı satışa sür ve ticaretten elde edeceğin kazançla ailenin nafakasını temin et."[1974] Hz. Ömer, oğlunun idari işlerde sorumluluğu olmadığı için tahsisatını kesmiştir. Şayet amme işlerinden sorumlu olsaydı, onun tahsisatını kesmezdi.[1975] Demek oluyor ki Hz. Ömer, evlenmek isteyip maddi imkanları yetersiz olanlara belli bir süreliğine beytülmalden harcama yapmıştır. Daha sonra da maişetlerini temin etmek amacıyla kendilerini yönlendirmiştir.

3.2.4.3.17. Muhtelif Şahıslara Yapılan Yardımlar

Hz. Ömer, değişik mevkilerde bulunan kişilere atiyye vermeyi ihmal etmemiş, kimilerini Kur'ân okuyuşuna, kimilerine de savaştaki mevkilerine göre hisse vermiştir. Ardından geriye kalan insanları tek bir sınıf altında toplamıştı.

[1972] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 205.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 190.
[1973] Âliye: Medine'nin Necid tarafında bir bölge adı.
[1974] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 320.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 163.
[1975] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 320-321.

Mesela Medine'ye gelen Müslümanlardan her birine yirmi beş dinar takdir etti.[1976] Yemenli, Şamlı, Iraklı her bir erkeğe iki bin, bin, beş yüz ve üç yüz dirhem hisse vermiş, hiç kimseyi mahrum ve mağdur etmemiştir.[1977]

Hz. Ömer'in halka verdiği atiyyeler sadece Medine'yle münhasır değildi. O, İslam coğrafyasında yaşayan herkese beytülmalden pay ayırıyordu. O, valisi olan Huzeyfe'ye yazdığı mektupta bölgesinde bulunan herkese hazineden pay vermesini emr ediyor ve devamında şunları ekliyordu: "Bu, Allah'ın onlara ihsan ettiği bir haktır. Ne Ömer'in ne de Ömer'in ailesinindir. Bundan dolayı onlara bunu taksim et."[1978]

Hz. Ömer, Kufe'de yaşayan ihtiyaç sahibi bir kadına iki yüz dirhem maaş tahsis etmişti. Said b. Âs, Hz. Ömer tarafından Kufe'ye vali tayin edilince bu kadının maaşını yüz dirheme düşürdü. Hz. Ali'nin halifeliği döneminde Kufe'ye gidince Mücalid, Hz. Ali'nin yanına gitti ve ona olanları anlattı. Bunun üzerine Hz. Ali kadının maaşından yapılan kesintiyi iade etti.[1979]

Hz. Ömer, Nehru'l-Melik dihkanına, İbnu'n-Nehîrhan'a, el-Felâlic dihkanı Busbuhrî'nin iki oğlu Hâlid ve Cemil'e, Babil ve Hutarniye dihkanı Bistam b. Nersî'ye, el-Âl dihkanı er-Rufeyl'e, ve Cüfeyne el-Abbâdî' ye biner dirhem tahsis etmiştir.[1980]

Yemendeki Himyer kabilesi için ayrı bir defter tutulduğu daha önce divan kayıtları bölümünde ifade edildi. Hz. Ömer kayıtlarını tuttuğu bu kabilenin atiyyelerini de ayrı olarak vermiştir. Onların atiyyelerini onların kumandanlarına ve köylerin ileri gelen eşrafına yeme, içme ve giyme gibi masrafları ile gördükleri işlerin ehemmiyetine göre dokuz, sekiz ve yedişer bin dirhem tahsis ediyordu.[1981]

[1976] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 633.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1977] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 633.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 132.
[1978] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 279.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 635.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.
[1979] Bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 45.
[1980] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 642.; Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s. 45.
[1981] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 46.

Esir olarak alınan İranlı komutan Hürmüzan'a da belli bir tahsisat bağlandı. Hürmüzan'a beytülmalden iki bin dirhem tahsisat bağladığı kaydedilmektedir.[1982]

Gayri Müslimlerden Minkal adında biri Hz. Ömer'e gelerek: "Benim arazimi elimde bırak onu imar edeyim ve daha önce olduğu gibi size harac vereyim" dedi. Hz. Ömer onun bu teklifini kabul etti. Daha sonraki yıllarda Minkal Müslüman olunca Hz. Ömer ona da iki bin dirhem atiyye verdi.[1983]

Hz. Ömer, ister Arap olsun ister mevali, herhangi bir ayırım yapmaksızın ihtiyaç sahibi olan herkese ihtiyaçları oranında atiyye verdi. Bazılarına sekiz yüz, bazılarına ise dört yüz dirhem atiyye verdi.[1984] O, herkesin atiyyesini verdikten sonra nihayet geriye aşiretleri ve mevlaları olmayan bir grup kalmıştı. Onların da her birine iki yüz dirhem ile üç yüz dirhem arasında bir pay verip gönderdi.[1985] Hiç kimseye bundan daha az meblağ vermemiştir.[1986]

3.2.4.4. Atiyyelerle İlgili Bazı Hususlar

3.2.4.4.1. İhtiyaç Sahiplerine Erzak Dağıtılması

Hz. Ömer, tebaası olan kişilere maaşlara ek olarak erzak da vermiştir. Onun zengin-fakir, hür-köle, Müslim-gayrimüslim ayırımı yapmaksızın ihtiyaç sahibi olan herkesi bu erzaktan faydalandırdığını görüyoruz. Çünkü Hz. Ömer, ülke sınırları içerisinde yaşayan hiç kimsenin aç kalmasını arzu etmiyordu. Bu nedenle, bütün sakat, felçli ve geçimini sağlayamayacak kadar hasta veya yaşlı olanlara devlet hazinesinden belirli bir pay ayırıyordu.[1987]

Beytülmale ait olan erzaklar, en düşük tabakadan en üst tabakaya kadar herkese adil bir şekilde dağıtılıyordu. Bedenen ya da ruhen bir iş tutma yeteneğinden yoksun bir kişiye verilen aylık erzak, o kişinin geçimini rahatlıkla temin ediyordu. Bu kişiler bir başkasına muhtaç olmayacak şekilde hayatını idame ettiriyorlardı. Bu

[1982] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 325.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 641.
[1983] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44-45
[1984] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 44.
[1985] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 283.
[1986] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 277.
[1987] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 308.

gıda yardımlarını, kamuda herhangi bir görevi olmayan sıradan vatandaşlara karşılıksız olarak veriyordu.[1988]

Hz. Ömer, aldığı çeşitli tedbirlerle bir refah ekonomisi oluşturmayı hedeflemişti. O, temel ihtiyaçlarını karşılayamayan insanlar için, refahın bir anlam taşımadığına inanıyordu. Toplumsal hastalıkların yoksulluktan kaynaklandığını, yoksul bir toplumda fertlerin yüksek ahlâk, eşitlik, sosyal adalet gibi idealler uğrunda çalışmaya ikna edilemeyeceğini, kalplere Allah korkusunu yerleştirmenin çok zor olduğunu gayet iyi biliyordu. Bu nedenledir ki Hz. Ömer, toplumda fakirliği ortadan kaldırmak için yoksulların temel ihtiyaçlarının devlet tarafından karşılanabilmesini sağladı. O, bu hususta şöyle demiştir: "Yoksul Arap aldığı maaşla bir keçi almalı daha sonraki maaşlarıyla yeni keçiler alıp sürüsünü arttırmalıdır. Çünkü benden sonra gelecek emirleriniz bu maaşı veremeyebilir. Aranızda o günleri yaşayacak olanlar, o darlık günleri geldiğinde geçim zorluğuna düşebilir. Bu bakımdan, o gün hayatınızı sürdürebilecek kadar sermayeyi bugünden hazırlayınız."[1989] Hz. Ömer'in bu tavsiyelerine uyan birçok kişi ticarete başladı ve kısa bir süre sonra halkın serveti öylesine arttı ki kimse zekât verecek yoksul kişi bulamaz oldu.[1990]

Yukarıda anlatılanlara bakarak Hz. Ömer'in insanlara maaş ve erzak dağıtarak, onları tembelliğe alıştırıp çalışmaktan uzaklaştırdığı zannına kapılmamak gerekir. Zira biraz önce ifade edildiği gibi Hz. Ömer, insanlara yardımları yaparak, belirli bir sermaye vermiştir. Bu sermayeyle kendi iaşelerini temin edebilecek duruma gelmelerini sağlamıştır ki kendisinden sonra devleti yönetecek kişilere yük olmasınlar. İnsanların tembelliklerini bahane ederek, Hz. Ömer'i suçlamamışlar. Zira gerek Kuran'da ve gerekse Hz. Peygamber'in yaşantısı ve söylemlerinde çalışmanın önemine ve bir başkasına yük olmama noktasında çeşitli emir ve tavsiyeler bulunmaktadır. Şibli Numani'nin belirttiği gibi Hz. Ömer, halkın sağlık ve mutluluğu için bu kadar endişe ederken, cömertliği insanları tembellik ve kolay yaşamaya yönelten bir cömertlik değildir. Zira Hz. Ömer, bu şekildeki acımanın insan ahlakı üzerindeki öldürücü etkisinin farkındaydı. O, tembellikle ve başkalarının sadakaları

[1988] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 134.
[1989] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 24-25, 37.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 134.
[1990] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 134.

ile geçinme hastalığının, kendi milleti arasında yayılmaması için özen gösteriyordu.[1991]

Halife Ömer hali vakti yerinde birini gördüğü zaman, ona geçimini kazanıp kazanamadığım sorardı. Adam kazanamadığını söyleyecek olursa o, "Gözümden düştün. İş ne kadar sıradan olursa olsun, başkalarından sadaka istemekten iyidir" derdi.[1992]

Hz. Ömer'in insanlara verdiği erzak miktarına gelince her şeyden önce Hz. Ömer tebaasının ne kadar yiyecekle doyabileceğini tespit etmesi gerekiyordu. Nitekim öyle de yaptı. Ebû Yusuf'un naklettiğine göre halife, bir kişiye ne kadar zahire yeteceğini öğrenmek için otuz fakiri[1993] toplayarak onlara yemek ve ekmek vermeyi düşünüyordu.[1994] Bundan maksatla bir cerib un getirilmesini emretti. Getirilen bu un yoğruldu ve hamur haline getirildi. Sonra ekmek yapıldı. Daha sonra zeytinyağıyla karıştırılarak serid[1995] haline getirildi. Hz. Ömer hazırlanan bu yemeğe otuz insanı davet etti. Bu yemeği sabah yediler ve doydular. Akşam olunca yine aynı şeyi yaptı. Bu şekilde insanların ne kadar bir miktarla doyabileceğini tespit etti. Sonra şöyle buyurdu: "Her insana ayda iki cerib zahire yetmektedir."[1996] Bunun üzerine Hz. Ömer, kadın-erkek, hür-köle ayırımını yapmaksızın her birine ikişer cerib unu, her ay rızık olarak tahsis etti.[1997] Başka bir rivayette ise her Müslüman için

[1991] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.
[1992] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.
[1993] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 47.; Taberi ve İbnü'l-Esir ise Hz. Ömer'in altmış kişiyi çağırdığını ifade etmektedirler. Bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 615.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 351.
[1994] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc** s. 47.; Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.
[1995] Serid: diğer bir ismi de tirittir. Ufalanmış ekmeğin üzerine et suyu ve et katılmak suretiyle yapılan bir çeşit yemek türü. Etin olmadı zamanlarda yağla da yapılabilir. Bkz. Adnan Demircan, "Saadet Asrında Peygamber Mutfağı", **Derin Tarih Özel Sayı 5**, İstanbul, 2016, s. 207.
[1996] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 336.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 644-645.; Taberî'ye göre Halife Ömer, bu kesimin aylık aynî maaş miktarını doyurma usulüyle tespit etti. Bunun için altmış fakiri çağırıp onlara yemek yedirdi ve yedikleri miktarı altmışa bölerek her şahsın ne miktar yemekle doyduğunu öğrendi. Bunun sonucunda, her şahsa günde iki öğün olmak üzere ayda iki cerîb (yahut 2 müdd) yiyeceğin kâfi geleceği anlaşıldı ve ailedeki her şahsa aylık bu miktarda tahsisat yapıldı. Bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 3, s. 615.; Ayrıca bkz. Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 104.
[1997] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 284.; Belâzurî'nin naklettiğine göre, o zaman bir kimse, arkadaşına beddua ederken şöyle söylerdi: "Allah senin iki cerîbini kessin" Bu söz, "Allah canını alsın" anlamına geliyordu. Bu beddua günümüze kadar halkın dilinde kalmıştır. Bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 645. Mâverdî de şunları aktarır: "Bir köle efendisine bedduâ etmek isterse, ona 'Allah ceribini kessin: Ekmeğini elinden alsın.' sözünü söylerdi. Bu söz Araplar arasında darbımesel hâline gelmiştir." Bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 300.

iki mud buğday ve bir kıst sirke belirlediği[1998] bu ölçüleri azaltan kişiler hakkında da iyi sözler söylemediği[1999] ve Allah'a karşı sorumlu olacaklarını söylediği belirtilmektedir.[2000]

Hz. Ömer bu şekilde erzak vermeyi kararlaştırdıktan sonra şayet imkânlar iyi olursa bu erzak ilerleyen zamanlarda artırabileceğini ve bunun kendisine düşen bir görev olduğunu ifade etmiştir.[2001]

Halife Ömer'in insanlara bu şekilde erzak dağıtması sadece Medine'yle sınırlı olmayıp diğer beldeleri de kapsamaktadır. Suriye'deki durumla ilgili olarak Ebû Ubeyd şunları nakletmektedir: Suriye'ye yaptığı ziyaret esnasında Bilal-i Habeşî Hz. Ömer'e: "Ey Müminlerin Emiri, senin buradaki valilerin kuş eti ve saf buğday ununda yapılmış ekmek yemektedirler. Hâlbuki Müslümanlar bunları yemekten mahrumdur." Demiş, Hz. Ömer de "Ne diyorsun ey Bilal?" diye tepki göstermiştir. Ardından Yezid b. Ebi Süfyan söze karışır ve "Ey Müminlerin Emiri! burada fiyatlar oldukça düşük, bizim yediklerimiz Hicaz'da normal yediklerimiz seviyesindedir" demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Hayır, Allah'a yemin olsun ki ben, her ay Müslümanların erzaklarını temin etmedikçe sizler bunu yapamazsınız" der. Sonra da, "Bakın bakalım, bir kişinin günlük ihtiyacı ne kadardır" diye talimat verin. Orada bulunanlar bunu aylık olarak hesaplayıp iki cerib yağ ve sirke şeklinde tespit ederler.[2002] Bunun üzerine Hz. Ömer, orada bulunan komutanlarına hitaben: "Bundan sonra her Müslüman'a aylık olarak iki müd buğday ile iki kıst zeytinyağı ve sirkeden yeterli miktarda katık tahsis edeceğinizi taahhüt edinceye kadar bu meclisten ayrılmayacağım" demiş ve orada hazır bulunanlar da bu durumu onaylayınca halife rahatlamıştır."[2003]

Hz. Ömer insanlara bu şekilde erzak vermeyi sürekli hale getirdi ve bu amaçla da bazı mekânlar inşa etti. İbn Sa'd'ta geçen bir habere göre Hz. Ömer,

---

[1998] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 308.
[1999] Belâzurî, **Fütûhu'l- Büldân,** s. 645-646.
[2000] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 308.
[2001] Ka'lacî, **Mevsû'atu Fıkfu Ömer b. Hattâb**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1989, s.137.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 422.
[2002] Vâkidî, **Futuhu'ş-Şam**, c. 1, s. 230.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 422-423.
[2003] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 335, 336.

Medine'de "fakir evi" veya "un evi" inşa ettikten sonra buraya un, kavut, kuru hurma, kuru üzüm veya yolda mola verenlerle kendisine konuk olanlara yardım malzemesi olacak diğer ihtiyaç maddelerini koydu.[2004]

Halka erzak dağıtma geleneği Hz. Osman döneminde de devam etmiştir. Mesela Hz. Ömer zamanından başlayarak Ramazan ayıda iftar menüsü hazırlama ve ihtiyaç sahiplerine ulaştırma geleneğini Hz. Osman da sürdürmüştür.[2005] Yine Hz. Osman döneminde Hz. Ömer'in ailesine verilen erzak ve elbise miktarının artırıldığı da anlaşılmaktadır.[2006]

Hz. Ali döneminde Cemel Vakaası'nın yapıldığı Basra'da "Rızık evi" denilen bir yerden bahsedilmektedir.[2007] Bu bilgiden Halife Ali döneminde de halka yiyecek verilecek yerlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu gibi yerlerin Basra'ya münhasır olmadığını tahmin edebiliriz.

3.2.4.4.2. Atiyye Verilen Kişilere Zekâtı Alıp Almadıklarının Sorulması

Hz. Ebû Bekir, herhangi bir kimseye atiyyeden bir hisse vermek istediği zaman ona: "Sende zekât düşen bir mal var mı?" diye sorardı. Muhatabı ona, yanında zekâta taalluk eden bir mal olduğunu bildirirse Hz. Ebû Bekir, zekâtı adama vereceği atiyyeden ayırıp düşerdi. Şayet zekâta taalluk eden bir malı bulunmadığını bildirirse atiyyeden kendisine düşen hissesini verirdi.[2008]

Osman b. Affan da Hz. Ebû Bekir gibi atiyyeleri taksim ettiği zaman muhatabına haber gönderir ve kendisinde zekâta taalluk eden bir malın olup olmadığını sorardı. Zekât borcu yoksa kendisine atiyye verirdi.[2009] Şayet varsa kedisine vereceği atiyyeden düşerdi.[2010] Bununla alakalı Malik b. Enes'in naklettiği bir habere göre Kudame, Hz. Osman'a yıllık bağışını almak üzere gittiğinde Hz. Osman kendisine: "Elinde zekâtını vermen gereken bir malın var mı?" dedi. Kudame

[2004] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 263.
[2005] İbrahim Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, s. 155.
[2006] Akarsu, **Hz. Osman**, s. 109.
[2007] Halife b. Hayyât, **Târîh**, s. 183.; Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 69, 74, 75.
[2008] Malik b. Enes, **Zekat**, 4.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513.; Kettânî, **et-Terâtîbu'l-İdâriyye**, c.1, s. 199.
[2009] Abdurrezzak, **Mesannef**, c. 4, s. 92.; Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513-14.
[2010] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513-14.

de: "evet" dediğinde o malın zekâtını kendisine verilecek bağıştan alırdı. "hayır" dediğinde de bağışını verirdi."[2011] Kufe beytülmal amili olan Abdullah b. Mes'ud'un da benzer bir uygulamaya gittiği aktarılır.[2012]

Hz. Ali de Hz. Osman ve Hz. Ebû Bekir gibi insanlardan zekât alınca devletten atiyye alıp almadığını sormuştur. Rivayet edildiğine göre adamın biri zekâtını halife Hz. Ali'ye getirmişti. Hz. Ali ona: "Sen bizden herhangi bir atiyye alıyor musun?" diye sordu. Adam: "hayır" diye cevap verince Hz. Ali ona: "Hem sana bağış vermeyip hem de sizden zekât almamız doğru olmaz, zekâtını kendin dağıt" dedi.[2013]

Hz. Ömer ise atiyyeleri verirken insanlara; "Yanında zekâta taalluk eden bir mal var mı?" diye sormazdı. Zekâta taalluk eden bir mal bulunursa kendileri getirip Hz. Ömer'e teslim ediyorlardı.[2014] Kölelerin durumu ise farklıydı. Zira köleler divan defterlerinde kayıtlı olmadığından Hz. Ömer onların zekâtlarını da kabul etmemiştir.[2015] Nitekim Ebu Said el-Makburi, özgürlüğüne kavuştuktan sonra malımın zekâtını Hz. Ömer'e götürdü. Hz. Ömer de ona: "Azad edildiğinden beri bizden atiyye aldın mı?" diye sordu. Ebu Said de almadığını söyleyince halife: "Onu al şimdi götür, bizden bir şeyler alınca zekâtını ver" dedi.[2016]

3.2.4.4.3. Maaşların Bizzat Halifeler Tarafından Dağıtılması

Hz. Ömer zamanında gerek fey gelirlerinin dağıtımı ve gerekse bölgede bulunan vergilerin toplanmasına ek olarak görevlendirilen amillerin görevleri arasında atiyye ve yiyecek dağıtımının da olduğu anlaşılmaktadır.[2017]

Halife Ömer'in dikkate değer bir başka özelliği de, büyük meselelerle uğraşırken, küçük işlerle de bizzat ilgilenmesi ve bunlar için de zaman ayırabilmesidir. Bunların arasında, görünüş itibariyle üstlendiği makamın

[2011] Malik b. Enes, **zekât**, 2.; Abdurrezzak, **Mesannef**, c. 4, s. 77.; Kardâvî, **İslam Hukukunda Zekât**, c. 2, s. 265-266.
[2012] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513-14.
[2013] İbn Ebi Şeybe, **el-Musannef**, c. 2, 386.
[2014] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 513-14.
[2015] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 557.
[2016] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 7, s. 87.
[2017] Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 171.

büyüklüğüne uygun görünmeyen önemsiz işler bulunmakla birlikte, bunları bizzat yapmakta utanılacak bir şey görmezdi.[2018]

Halife Ömer, Müslümanlara maaş dağıtmaya karar verirken, "kamu hazinesinde ne varsa kamuya aittir ve kamunun yararına kullanılmalıdır" prensibinden hareket ediyordu. Herkese belirli bir maaş bağlanmış, kimse istisna tutulmamıştı. Maaşların dağıtımın da aşırı sayılabilecek bir titizlik göstermiş ve herkesin hakkını aldığından emin olmadıkça bir başka konuya eğilmemişti. Kendisi, Medine ve kolaylıkla ulaşabileceği uzaklıktaki çevresinin maaş dağıtma sorumluluğunu üzerine almıştı.[2019] Mesela Kudeyd ve Usfan, Medine'den birkaç kilometre uzaklıkta bulunan iki kasabaydı. Huzaa kabilesi burada yaşardı. Hz. Ömer maaş kayıtlarını eline alır, bu iki kasabaya bizzat giderdi. Halk onun geldiğini görünce evlerinden çıkar, Hz. Ömer de evli bekâr ayrımını yapmadan bu kabileye mensup olanların atiyyelerini bizzat kendisi dağıtırdı.[2020]

Hz. Ömer, Medine'de bulunan kabilelerin çoğunu dolaşarak erzaklarını bizzat kendisi veriyordu. Taşrada bulunan erzakların dağıtımını ise valilerine bırakmış ve onların bu işte hassas olmaları için de uyarmıştı.[2021] Nitekim Kufe'de bazı kabilelere dağıtılan atiyyelerin fazla olması sebebiyle bazı dedikodular ve şikâyetler meydana gelmiştir. Bu durumu düzeltmek amacıyla Kufe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas, bu durumun düzeltilmesi için Hz. Ömer'e haber gönderdi. Hz. Ömer de bu hususta uzman olan ve nesep ilmini iyi bilen ve aralarında Saîd b. Nimra ile Meş'ale b. Nuaym'ın içinde bulunduğu bir heyeti Kufe'ye gönderdi. Onlar gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra yüz bin dirheme müstahak olanlara atiyyelerini dağıtmak üzere, arîf, nakib ve emin denilen bu zümreleri iyi tanıyan kimseleri görevlendirdiler. Onlar atiyyeleri sahiplerinin evine kadar götürüp teslim ederlerdi.[2022]

[2018] Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310-311

[2019] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 422-423.

[2020] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 311.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 133.

[2021] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 278.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 634. Ayrıca bkz. Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 48.

[2022] Taberî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk**, c. 4, s. 48.; Fayda, "Hz. Ömer Devri", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, c. 2, s. 171.

Halifeler bazen de işini kabile reislerine bırakmıştır. Ebû Ubeyd Kitabül Emval'inde geçen bir habere göre Malik b. Evs, Hayber Yahudilerin yanında oturduğu bir esnada Hz. Ömer'in elçisi gelip kendisine: "Müminlerin emiri seni çağırıyor" dediğinde Malik de elçiyle beraber Hz. Ömer'in yanına gitti. halife kendisine: "Ey Malik! Senin kavminden bazı aileler bizim yanımıza geldiler ve benden bir şeyler istediler. Ben de onlara verilmek üzere bazı atiyyeler hazırlamasını emrettim. O atiyyeleri al ve onları bölüştür" dedi.[2023]

3.2.4.4.4. Tahsisatını Alamadan Ölenin Atiyyesi

Hz. Ömer, atiyye almaya hak kazandığı halde atiyyesini almayanların malını varislerine vermiştir. Nitekim Ebû Ubeyd ve Belâzurî'nin aktardığına göre adamın birine belli miktar atiyye verilmesi gerekiyordu ancak adam malını almadan senenin sekizinci ayında vefat etti. Ömer b. Hattâb, onun varislerini çağırarak vefat edenin atiyyesinin üçte ikisini kendilerine verdi.[2024]

Hz. Osman döneminde de aynı uygulamanın devam ettiği görülmektedir. Nitekim rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud, vefat ettikten sonra Zübeyr, Hz. Osman'ın yanına giderek kendisine şöyle dedi: "Abdullah'ın tahsisatını bana ver. Zira Abdullah'ın ailesi bu malı almaya beytülmalden daha layıktır." Bunun üzerine Hz. Osman, Zübeyr'e on beş bin dirhem ödeme yaptı. Zübeyr de bunu alarak Abdullah b. Mes'ud'un ailesine verdi.[2025]

3.2.4.4.5. Kıtlık Zamanlarında Yapılan Yardımlar

"Remâde Yılı" olarak da bilinen[2026] kıtlık yılı, 18/639 yılında meydana gelmiştir. Kıtlık yılı insanları büyük bir açlık, susuzluk ve sefalete itmiştir.[2027] Kıtlık yılında Medine halkı oldukça sıkıntı çekmiş ve ellerinde bir şey kalmamıştı. Bu

[2023] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 79.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 423-424.; Fayda, "Atâ", **DİA**, C. 4, s. 32.
[2024] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 351.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 646.
[2025] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 351.
[2026] Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbaru'l-Hulefâ**, Daru'l-İbn Haldûn, İskenderiye, Tarih yok, s. 274.
[2027] **Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), el-Ma'ârif**, Thk., Server Ukkâşe, Darü'l-Ma'ârif, Kâhire, Tarih yok, s. 183.

yüzden hem halkın, hem de Hz. Ömer'in diğer bölgelerle bağlantıları kesilmiş ve adeta muhasara altında tutulan kimseler durumunda kalmışlardı.[2028]

Hz. Ömer, kıtlıkla var gücüyle mücadele etmeye çalıştı. İlk önce Medine'deki merkezi hazinede bulunan bütün gıda maddelerini, kıtlıkta zarar görenlerin hizmetine sundu. Bunlar yeterli olmayınca taşradaki valilerine haber göndererek kendi bölgelerinden tahıl toplayıp Arabistan'a göndermeleri için talimat verdi.[2029]

Hz. Ömer'in çağrısı hemen karşılık buldu ve Medine'ye gelen ilk yardım, Şam valisi Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın dört bin deve ile birlikte getirmiş olduğu yiyecek yardımıydı. Hz. Ömer bunları Medine çevresinde bulunanlara paylaştırmakla Ebû Ubeyde'yi görevlendirmişti. O da bu yiyecekleri paylaştırıp görev yerine geri dönmüştü.[2030]

Ebû Ubeyde'nin ardından Muaviye b. Ebu Süfyan da üç bin deve ile yiyecek yardımında bulundu. Ayrıca bol miktarda elbise de gönderdi. Irak tarafından da Medine'ye bin deve yükü un gönderildi.[2031] Kûfe'nin valisi, un yüklü iki bin deve gönderdiği aktarılır.[2032]

Halife Ömer'in yardım talebinde bulunduğu bir başkası da Mısır valisi Amr b. el-As idi.[2033] O, Amr b. Âs'a yazdığı mektupta, Medine halkının içinde bulunduğu darlık ve sıkıntıyı ona bildirdikten sonra, harac vergisinden toplanan yiyeceklerden fazla olanlarını Medine'ye göndermesini emretti.[2034] Amr b. Âs, önce kara yoluyla Medine'ye bin develik yardım gönderdi.[2035] Ardından beş bin elbise de yolladı.[2036] Ayrıca deniz yoluyla yardım göndermek için halifeden izin istedi. Hz. Ömer kendisine izin verince Amr, Kızıldeniz yoluyla her biri iki yüz kırk ton buğday

[2028] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.
[2029] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 288-289.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.
[2030] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.
[2031] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 293.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 292.
[2032] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 293.
[2033] Bazı rivayetlere göre kıtlık olduğunda Mısır henüz fethedilmemişti. Dolayısıyla Amr'ın Medine'ye gönderdiği yardım kıtlık yılından sonra olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, **Hulefa-yı Raşidin Devri**, s. 338.
[2034] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 303.
[2035] Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 291.
[2036] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 293.

yüklü gemiler gönderdi. Medine'den üç konak mesafede bulunan Car adlı limandaki gemileri görmek için Hz. Ömer bizzat gitti. Limanda iki büyük bina inşa edilmişti. Kıtlıktan zarar gören insanların adlarını ve ihtiyaçlarını gösteren bir liste hazırlaması için Zeyd b. Sabit'e emir verdi. Karşılığında buğday alabilmeleri için halka Ömer'in mührünü taşıyan karneler verilmişti.[2037]

Hz. Ömer, bu dönemde yiyecek bulmak amacıyla dışarıdan gelip Medine çevresine yerleşen insanlarla yakından ilgilenmiş ve onların ihtiyacını gidermeye çalışmıştı. Yapılması gereken ilk iş, gelen bu insanların sayılarını tespit edip ona göre kendilerine yiyecek ulaştırmaktı.[2038]

Hz. Ömer, bu amaçla Medine çevresine gelip yerleşen kişilerin durumlarından haberdar olmak ve sayılarını tespit etmek amacıyla bazı kişileri görevlendirmişti.[2039] Onlara, kendi görevlerini yerine getirmeleri ve bunun dışında başka şeylerle ilgilenmemeleri gerektiğini tembihledi. Çünkü gelen insanlar, aşırı derecede açlık çekmiş ve Medine'nin çevresinde sırf yiyecek temin etmek için toplanmışlardı. Görevliler yemekleri taksim ediyor, onları denetliyor ve akşam olduğunda da Hz. Ömer'in yanına gidip rapor veriyorlardı. Halife çeşitli konularda onları yönlendiriyordu.[2040]

Halife Ömer, kıtlıktan etkilenenler için "Un Ambarı"nı kurmuş ve buradan insanları doyuruyordu. Medine'ye gelen heyetler buradan un, ekmek, hurma, üzüm vb. yiyecekler alıyordu. Ayrıca her gün Hz. Ömer'in denetiminde yirmi deve kesilip kıtlık çekenlere sıcak yemek veriliyordu. Burası Suriye ve Mısır'dan yardımlar gelmeden yoğğun biçimde çalışıyor ve gittikçe genişliyordu. Yağmurların yağmadığı dokuz ay kadar, Medine'nin çevresinde birikmiş olan binlerce insanın gıda ihtiyacı

[2037] Bkz. Ya'kûbî, **Târîhu'l-Ya'kûbî**, c. 2, s.46.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 397.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310.

[2038] Medine'ye gelip yerleşen kabileler ve bu kabilelerin hangi mevkiye yerleştikleri hakkında bkz. İbn İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 294-295.

[2039] Görevlendirdiği kişiler hakkında bkz. İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 294.

[2040] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 294.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 289.

buradan temin ediliyordu. Halife Ömer, bu tür yerlerde bizzat kendisi de çalışıyordu.[2041]

Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayete göre Hz. Ömer, kıtlık yılında sırtına çuvallar, eline yağ tulumlarını alır ve Sırâr denilen yere götürürdü. Orada yirmiye yakın çadır bulunuyordu. Bunlar mücahitlerin ve Müslüman savaşçıların geride kalan yakınlarıydı. Orada bulananlar açlıktan ölü bir hayvanın derisini çıkarıp onu ateşte pişirmiş kemiriyorlardı. Diğer yandan bir ölü hayvanın kemiklerini parçalamışlar, bu kemik kırıntılarını yemekteydiler.[2042] Bunun üzerine Hz. Ömer, yere abasını serip getirdiği unu ve yağı karıştırıp onlara çorba pişirmeye başladı. Oradakiler iyice doyunca Hz. Ömer Eslem'i Medine'ye gönderip develer getirtti ve hepsini Cebâne denilen yere götürdü. Her türlü giyim ve yiyecek ihtiyaçlarını giderdi. Bu kıtlık yılı tamamen atlatılıncaya kadar Hz. Ömer bu ve bunlar gibi muhtaç olan kimselere yakınlık gösteriyor, ihtiyaçlarını gideriyordu."[2043]

Kıtlık etkisini kaybedince Hz. Ömer, Medine'ye gelen bu kişileri, öyle bırakmıyor daha önce onları nasıl doyurup sıkıntılarını giderdiyse aynı şekilde onların memleketlerine rahat bir şekilde ulaşmaları için de beytülmalden azık ve binek tedarik etmişti.[2044] Hz. Ömer yağmurlar yağıp da kıtlık sona erinceye dek elinde olanı dağıttı. Neticede halk sıkıntıdan kurtulunca Medine'den ayrıldı. Ayrıldıkları sırada Hz. Ömer arkalarından baktı ve gözyaşlarını tutamadı. O sırada Maharib b. Hafsa kabilesinden bir adam, "Ey Ömer ayrılmalarından dolayı ağlıyorsun, hâlbuki sen övülecek bir davranış yaptın" deyince Ömer: "Yazıklar olsun sana, ben onlara infak ettiğimi kendi malımdan değil Allah'ın malından infak ettim" dedi.[2045]

[2041] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 288-289.; Şibli Numani, **Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi**, s. 310. Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 289.

[2042] Bu kıtlık yılında çevreden Medine'ye gelenler arasında birçok ölüm olayları yaşanmış, bunların üçte biri ancak hayatta kalabilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 295, 455.

[2043] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 455.

[2044] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 295.

[2045] İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, c. 3, s. 279.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 635.; Suyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, s. 254.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 422.

3.2.5. Toprakların İkta Olarak Verilmesi

Arapçada "قطع" kökünden türetilen ikta kelimesi, sözlükte "kesmek, ayırmak"[2046] "mülkiyet ve "faydalanma" gibi anlamlarına gelmektedir.[2047] Terim olarak ise devlet başkanının hazineye ait olan bir araziyi, herhangi birine vererek karşılığında öşür aldığı toprak parçasıdır.[2048] Aynı şekilde kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını, kişilere tahsis etmesidir.[2049]

Bir arazinin ikta olarak verilebilmesi için herhangi birinin mülkü olmaması gerekiyordu. Herhangi bir şahsın zimmetinde olmayan araziler, halkın geneline ait olup tasarruf yetkisi devlet başkanındadır.[2050] Nitekim Allah Resulü şöyle buyurmuştur: Âdi yani sahipleri bulunmayan arazilerin mülkiyeti, Allah'a, Resulü'ne ve bütün Müslümanlara aittir.[2051] Bu hususta Hz. Ömer şöyle buyuruyor: "… Bu tür arazinin mülkiyeti bize yani devlete aittir."[2052]

Resulüllah, değişik amaçlarla birçok kişiye ikta yoluyla arazi vermiştir. Muhammed Hamidullah, Allah Resulü'nün verdiği iktalar hakkındaki bilgi ve belgeleri bir araya getirmiş ve neşretmiştir.[2053] Hz. Peygamber'in böyle bir tasarrufta bulunmasının nedeni insanların kalplerini İslam'a ısındırma, toprağı imar etme ve daha verimli hale getirilmesini sağlamaktı.[2054] Ayrıca bazı sahabelerin ihtiyaçlarını gidermek amacıyla da toprak ikta olarak verilmiştir.[2055] Ondan sonra raşid halifeler

---

[2046] Ahmed Muhtâr, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Muâsıra**, c. 3, s. 1869.; Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 39.; Mustafa Demirci, "İkta" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 2000, c. 22, s. 43.

[2047] Nezih Hammâd, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, s. 75.

[2048] Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Suyûtî (911/1515), **Mu'cem Mekâlîdi'l-Ulum fi'l-Hudud ve'r-Rusûm**, Thk., Muhammed İbrahim, Mektebetu'l-Âdâb, Kâhire, 2004, s. 161.; Kal'ac'ı, **Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ**, s. 84.; İbrahim Muhammed, **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, s. 100.

[2049] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 39.; Mustafa Demirci, "İkta" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV yayınları, İstanbul, 2000, c. 22, s. 43.

[2050] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 371.

[2051] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 367.

[2052] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 371.

[2053] Bkz. **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 173 vd.

[2054] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 173, 187,190,

[2055] Rânâ, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, s. 39-40.; Demirci, "İkta" **DİA**, c. 22, s. 43.;; Allah Resulü'nün kimlere ikta verdiği hakkında bkz. Özdemir, **Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları**, s. 72-73.

de aynı yolu takip etmişlerdir. Onlar da arazileri uygun gördükleri kişilere ikta yoluyla tahsis ediyorlardı. Bunu İslam için bir fayda, düşman için de bir zarar görüyorlardı. Şüphesiz onlar, devlete ait olan bu arazileri ikta yoluyla verme hususunda en iyisini yaptılar. Zira bu durumda hayır görmüşlerdir.[2056] Mesela Yemen, Yemâme ve Basra bölgesinde bulunan araziler bu tür arazilerdir. Allah Resulü ve ondan sonra gelen Raşid halifeler bu arazileri insanlarının istifadesine sunmuşlardır.[2057]

Hz. Peygamber'den sonra Müslümanların idaresini üstlenen ilk halife Hz. Ebû Bekir, hazine arazisinden insanlara toprak ikta ettiği zaman, işletmecilere bir de işletme belgesi vermiştir. Nitekim Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre Hz. Ebû Bekir, Talha b. Ubeydullah'a bir tarla ikta etti ve bu hususta ona bir belge yazdı. İçlerinden Hz. Ömer'in de bulunduğu bir grup zevatı şahit tutmak istedi. Talha bir müddet sonra elindeki belgeyi götürüp Hz. Ömer'e imzalatmak istedi ancak Hz. Ömer, diğer insanların da bu arazide hakkı olduğu gerekçesiyle, bu belgeyi imzalamaktan imtina etti. Bunun üzerine Talha kızarak tekrar Hz. Ebû Bekir'in yanına gitti ve Hz. Ömer'le aralarında geçen olayı anlattı. Hz. Ebû Bekir de Hz. Ömer'in haklı olduğunu, bu hususta bir şey yapamayacağını Talha'ya bildirdi.[2058]

Ebû Ubeyd, buna benzer bir olaya daha yer verir. Hz. Ebû Bekir, Uyeyne b. Hısn'a bir miktar arazi ikta eder ve bu konuda kendisine bir belge yazı verir. Uyeyne de bu belgeyi Hz. Ömer'e götürür ve ona okutur. Hz. Ömer, Uyeyne'ye ait olan bu belgeyi alır, tükürür ve içindeki bilgileri de siler. Bunun üzerine Uyeyne, Hz. Ebû Bekir'e başvurarak durumu anlatır ve kendisine yeni bir name yazmasını ister ancak Hz. Ebû Bekir: "Hayır, Allah'a yemin ederim ki Ömer'in reddettiği bir hususu tekrar ele almam" diye cevap verdi.[2059]

[2056] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Sıddıkî, **İslam Devletinde Mali Yapı**, s. 96.
[2057] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 614.
[2058] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; Yeniçeri, **İslam'da Devlet Bütçesi**, s. 63.
[2059] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 241.

Hz. Ebû Bekir'in, bunlardan başka, Müccâa b. Mürâre el-Hanefî'ye Yemâme'de Hadram bölgesini,[2060] Cürf ile Kanat'ın arasındaki toprakları ise Zübeyr'e ikta olarak verdiği rivayet edilmektedir.[2061]

Allah Resulü ve Hz. Ebû Bekir'den sonra, Hz. Ömer, de bazı kişilere toprakları ikta etmiştir. Hz. Ömer, fethedilen Suriye'deki toprakların bir kısmını, Müslümanlara ikta olarak verdi. Onlar da bu toprakları işlettiler, Bu topraklar ölü topraklar olduğu için, bunlar üzerinde kimsenin hakkı yoktu. Çünkü Müslümanlar, bu toprakları valilerin izinleriyle işlettiler.[2062] Aynı şekilde Cezire bölgesinde Re'su'l-Ayn gibi bazı yerlerde yaşayan halkın yurtlarını terk etmeleri sonucunda boş kalan topraklar, Müslümanlara ikta yoluyla verilmiştir.[2063] Öte yandan Sevad arazilerini mücahitlere dağıtmayarak hazineye aktarmış ve sahibi bulunmayan bazı arazileri de uygun bulduğu kişilere ikta olarak vermiştir.[2064]

Hz. Ömer, Allah Resulü'nün bazı kişilere ikta yoluyla arazi verdiğini öğrenince kendisi de o kişilerden arazileri almamıştır. Nitekim Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre Temim ed-Dari, Müslüman olduktan sonra, Hz. Peygamber'in yanına gider, kendisinden Suriye bölgesinde bulunan ve memleketi olan Hz. İbrahim, İshak ve Yakup peygamberlerin bulunduğu araziyi ile Beyt Lahim'deki arazi talep eder. Bunun üzerine Hz. Peygamber söz konusu arazileri Temim'e verir ve bu konuda bir belge yazdırarak kendisine verir. Daha sonra Hz. Ömer döneminde, Suriye bölgesi fethedildiğinde Temim ed-Dari, Hz. Ömer'in yanına gider ve durumu arz ettikten sonra Resulüllah'ın kendisine verdiği belgeyi Hz. Ömer'e gösterir. Hz. Ömer de sözü geçen araziyi Temim'e, araziyi satmama koşuluyla ikta olarak verir.[2065]

[2060] Hz. Ömer ve Hz. Osman da yukarıda ismi geçen kişiye bazı toprakları ikta etmiştir. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 368, 373-374; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 126-127.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 241.; Demirci, "İkta" **DİA**, c. 22, s. 43.
[2061] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 240-241.
[2062] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 207.
[2063] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 243.
[2064] Kureyşî, **Evveliyâtu'l-Fâruk,** s. 151.
[2065] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 368-369.

Belâzurî'de geçen bir rivayete göre Hz. Ömer, Mısır ve İskenderiye fetihlerinde Amr b. Âs'a yardımcı olarak görevlendirilen Zübeyr b. Avvam'a, bu bölgelerin fethi gerçekleştikten sonra, iki arsayı ikta olarak vermiştir.[2066]

Yahya b. Âdem'in rivayetine göre Hz. Ömer, Peygamber'in ashabından beş kişiye ikta yoluyla toprak verdi. Bunlar: "Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdullah b Mesud, Habbab, Usame ve İbn Zeyd'dir."[2067]

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir'den sonra Hz. Ömer ve Hz. Osman da Mücâa'ya bazı toprakları ikta etmiştir. Hz. Ömer ona Reyâ arazisini, Hz. Osman da bazı toprakları ikta etmiştir.[2068]

Hz. Ömer Hz. Ali'ye de bazı toprakları ikta etmiştir. Yahya b. Âdem'in rivayetine göre Hz. Ali, Hz. Ömer'den toprak istemiş, o da ona Yenbu' arazisini bölüp vermiştir. Bu araziden bol su çıktı. Daha sonra Hz. Ali bu araziyi fakirler için vakfetmiştir.[2069]

Hz. Ömer, topluma menfaati olan insanlara değer veriyordu. Bundan dolayı onlara da boş bulunan bazı arazileri ikta olarak vermiştir. Bu şekilde hem araziler değerlendirilmiş hem de insanları çalışmaya teşvik etmiştir. Bununla alakalı olarak Belâzurî'de şöyle bir olay anlatılmaktadır. Basra'da hayvan yetiştiren Ebû Abdillah künyeli Nâfi adında biri, Ebû Musa el-Eş'ari'den harac topraklarından olmayan ve Müslümanlardan kimseye zararı dokunmayan Dicle nehri kenarında bir arazi istedi. Ebû Musa da, Nafi'nin bu duruma bir çözüm bulmak amacıyla Hz. Ömer'e haber gönderdi. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebu Musa'ya mektup yazarak şu talimatı verdi: "Basra halkından kimse at yetiştirmezken söz konusu kişi tay yetiştirmektedir. Onun bu düşüncesi son derece yerindedir. Bu arazinin Müslümanlardan kimseye zararı yoksa ve aynı zamanda harac arazisi değilse de kendisine hem ekin ekmesi hem de hayvan yetiştirmesi için yardım et ve istediği bölgeyi ikta olarak ver."[2070]

[2066] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 300.
[2067] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 112.
[2068] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 368, 373-374; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 126-127.
[2069] Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 112.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 242.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 347.
[2070] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 489, 490.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111, 113. Aynı olayı Ebu Ubeyd farkli bir şekilde nakleder. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 370, 371.

Bazı kaynaklarda Hz. Ömer'in, arazileri, başkalarının eline geçmesin diye ikta olarak vermekten kaçındığı hatta Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali'nin de toprakları ikta etmediği ve dolayısıyla ikta yoluyla arazi verme işini ilk başlatan kişinin Hz. Osman olduğu ifade edilmektedir[2071] kanaatimizce bu tür rivayetler gerçeği yansıtmamaktadır. Hz. Ömer'in insanlara ikta vermediğiyle ilgili rivayetlerin, sadece halifeliğinin ilk yıllarını kapsadığı ifade edilebilir.[2072] Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Allah Resulü, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, insanlara çeşitli vesilelerle arazi ikta etmişlerdir.[2073]

Hz. Osman da selefleri gibi hazine arazilerini insanlara ikta etmiştir. Onun tebaasına ikta ettiği topraklar, savafi topraklar olup herhangi birinin mülkü değildir. Kendi halkına verdiği topraklardan bir kısmı Basra topraklarıydı. Basra topraklarının bir kısmı, o gün için ziraata elverişsiz bir haldeydiler ve imar edilmemişti. Başka bir ifadeyle bu topraklar "ölü topraklar" sınıfına dâhildi. Yine su baskınına uğrayan topraklarla ağaçlık arazi de aynı hükme tabidir. Herhangi bir kimse tarafından ziraata elverişli hale getirilen bu tür araziler, ihya edilen mevat arazi hükmündeydi. Hz. Osman halife olunca bu tür arazilerin imar edilmesini, atıl kalmasından daha hayırlı olacağını ve Müslümanların çıkarına daha uygun düşeceğini aynı şekilde harac gelirlerini artıracağını düşünüyordu. Bu sebeple araziyi uygun gördüğü kimselere ikta olarak verdi. Şu şartla ki araziyi başkaları gibi imar edecek ve Müslümanların hakkı olan vergileri vereceklerdi. Bu amaçla Hz. Osman, bu tür arazinin bir kısmını bazı kişilere ikta olarak verdi. [2074] Zira arazileri parçalara ayırıp şahıslara vermenin ve buna karşılık fey hakkı olarak ücret almanın faydalı olacağını düşünüyordu. Böylece icar bedeli, elli milyon dirheme ulaşmıştı. Buradan elde ettiği gelirlerle insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.[2075]

[2071] İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 3, s. 1019.

[2072] Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 288.; Sallabi, **II. Halife Hz. Ömer Hayat, Şahsiyeti ve Dönemi**, s. 347.; Fayda, **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, s. 38.

[2073] Hz. Hz. Osman'ın dışında da ikta verildiği hakkında geniş bilgi için bkz. Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 111-115.

[2074] Hz. Osman bu araziyi Osman b. Ebü'l-Âs es-Sekkafi'ye ikta etti. Osman b. Ebü'l-Âs, bu araziyi imar etti ve ziraata imkân verecek bir duruma getirdi. Bkz. Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 375-376.

[2075] Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultaniyye**, s. 288.

Hz. Osman döneminde Sevad Bölgesi'nde bazı savafi arazi ve köyler, bazı kişilere ikta olarak verilmiştir. Ayrıca fethedilen bölgelere Müslümanları yerleşmeye özendirilmesi için de geride bıraktıkları arazilerinin göç ettikleri yerlerdekilerle değiştirileceği veya kendilerine oralarda yeni araziler iktâ edileceği garantisi verilmiştir.[2076]

Hz. Osman'ın Sevad arazisinden başka yerleri de ikta ettiği bilinmektedir. İkta olarak verilen araziler, Hz. Ömer'in aynı bölgeden seçip devlete mal ettiği topraklardan olduğu bazı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu rivayetlerde Hz. Osman'ın ikta ettiği arazinin adı geçmekte ve bunların Sa'neb, Nehreyn ve Hürmüz köyleri olduğu nakledilmektedir. Şu halde Hz. Osman'ın dediği gibi ancak ve ancak sahibi olmayan arazi ikta edilebilir, sözünü kanıtlayacak mahiyettedir.[2077]

Hz. Osman, hem ashabın ileri gelenlerinden, hem de halktan bazı kişilere bir miktar toprağı ikta olarak vermiştir. Mesela Abdullah b. Mesud'a Bahreyn'i, Ammar b. Yasir'e İstinye'yi, Habbab b. Eret'e Sa'nebâ'yı, Sa'd b. Mâlik'e de Hürmüz köyünü, Hüseyin b. Ali ile Şüreyh'e bazı toprakları,[2078] Talha b. Ubeydullah'a Neşâstec'i, Vâil b. Hucr el-Hadramî'ye Zürâre'ye ait topraklara bitişik yerleri, Adiyy b. Hatim et-Tâî'ye er-Revaha'ya, Hâlid b. Urfuta'ya Hammam A'yen yanındaki bir toprağı, Eş'as b. Kays el-Kindî'ye Tîzenâbâz'ı ve Fırat kenarındaki toprağını da Cerır b. Abdullah el-Becelî'ye, [2079] Zübeyr b Avam, Sa'd b. Ebî Vakkas ve Üsame b. Zeyd'e de bazı yerleri ikta olarak verdi.[2080] Abdullah b. Mesud ile Sa'd b. Mâlik kendilerine verilen bu arazileri üçte bir veya dörtte bir oranında başkasıyla ortak işlettiler.[2081]

Hz. Osman, yukarıdaki isimleri sayılan şahıslar dışında başka kişilere de toprakları ikta etti. Mesela Şam valisi Muaviye b. Ebi Süfyan, Hz. Osman'dan bölgede sahipsiz köy ve çiftliklerin bulunduğunu ve bunların harac arazisine dâhil olmadığını dolayısıyla buraları kendisine ikta olarak vermesini teklif etti. Hz. Osman

[2076] Demirci, "İkta" **DİA**, c. 22, s. 43.
[2077] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 376.
[2078] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 3, s. 1019-1020.
[2079] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381, 382.; İbn Şebbe, **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, c. 3, s. 1019.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 244.
[2080] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 371.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.
[2081] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 62.; Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 381.

da Muaviye'nin bu teklifini kabul etti ve o çiftlik ve bölgeyi yerleri kendisine ikta olarak verdi. Muaviye bunları aldıktan sonra yakınlarına vererek işletti ve çok fazla gelir elde etti.[2082] Muaviye'nin insanlara arazileri ikta olarak vermesi sadece buna münhasır değildir. O Kâlîkalâ'ya asker gönderdiğinde de buralardaki toprakları kendilerine ikta olarak vermiştir.[2083]

Halife Osman'ın, ikta usulünün dışında da bazı insanlara, karşılığında toprak alma koşuluyla, bazı arazileri verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, Yemen, Taif, Umman, Bahreyn, Hadramevt ve Yemen gibi yererden topraklarını bırakarak ticaret yapmak amacıyla gelen kişilere, bazı arazileri vermiş ve bunun karşılığında da söz konusu kişilerin geride bıraktıkları arazileri Müslümanlar için yazlık yapmıştır.[2084]

Hz. Osman'ın halktan bazı kişilere de arazi ikta etmesinin sebeplerinden biri de içine düştüğü ekonomik krizden kurtulmak istemesidir. Malum olduğu üzere Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci altıncı yılında fetihlerin durması, gelirlerde azalmaya yol açmış ve bu durum ekonomik bir takım sıkıntıların doğmasına sebep olmuştur. Bu ekonomik sıkıntılar bir süre sonra siyasî huzursuzlukların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Krizi aşmaya çalışan Hz. Osman'ın Kufe'de az maliyet ile çok ürün alınabilen bazı arazileri Kureyşlilere ikta olarak vermesi, Kufe'de bulunan ve ganimetle hayatlarını idame ettiren kabileleri kızdırmış ve halifeye karşı öfkelerinin büyümesine sebep olmuştur. Bu da halifenin Kufeliler üzerindeki otoritesini önemli ölçüde sarsmıştır. Çok geçmeden şehirde halifeye karşı önemli bir muhalefet hareketi başlamıştır.[2085]

Hz. Osman'dan sonra halifeliği gelen ve devletin idari merkezini Medine'den Kufe'ye taşıyan Hz. Ali, Kufe'ye geldiğinde Hz. Osman zamanında ikta olarak verilen arazileri, kiralayanların elinden alarak hazineye devretti ve bu sorunu da çözmüş oldu.[2086]

[2082] İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, c. 2, s. 280.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 245.; Zeydan, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, c. 1, s. 348.

[2083] Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 279.; El-Ömerî, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, s. 245.

[2084] İbn Zenceveyh, **Kitâbü'l-Emvâl**, s. 635.; Akarsu, **Hz. Osman**, s. 127.

[2085] Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizyon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 2, s. 72, 84.

[2086] Câbirî, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, s. 249.; Mehmet Mahfuz Söylemez, **Bedevîlikten Hadârîliğe Kufe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 273.

İkta arazilerinin hukuki boyutuna gelince bilindiği gibi devlet başkanından herhangi bir araziyi işletmek amacıyla alan kişiler, ömür boyu bu araziye sahip olamazlardı. Bu araziyi işlettikleri müddetçe, o arazi üzerinde tasarruf hakları bulunuyordu. Çünkü bu araziler, devlet mülkü olarak kabul edilmiştir. Devlet başkanı yasaklamadıkça prensip itibariyle bireyler bu arazileri ihya edebilirlerdi. Arazileri ikta yoluyla alan kişiler, şayet bu araziyi işletmez ve boş bırakırlarsa devlet başkanı bu arazileri onların elinden alır ve bu işin hakkını veren herhangi birine verebiliyordu. Nitekim bununla alakalı Hz. Ömer şöyle buyurmaktadır: "Her kim beytülmale ait olan araziyi alır, elinde üç yıl kaldığı halde onu işletmezse ve bir başkası gelip o araziyi imar ederse imar edenler bu araziyi almada daha fazla hak sahibidirler."[2087]

Anlaşıldığı kadarıyla şeriatta, arazilerin genel mülkiyeti, bireyin özel haklarıyla aynı paralelde bulunmuyordu. Birey her ne kadar hizmet edip araziyi harabeden mamur hale getirmiş olsa bile, genel mülkiyetin kapsamında bulunan araziler üzerinde kişisel bir hakka sahip olamazdı. Bununla birlikte devlet mülkiyetinde bulunan araziler, bireylerin bu tür araziler üzerinde kişisel haklara sahip olmalarına engel olmuyordu.[2088]

Ebû Yusuf'un naklettiğine göre Resulüllah, Nadir oğullarından alınan ve içinde hurma ağaçlarının bulunduğu bir araziyi Urve b. Zübeyr'e verdi. Cürf denilen bu arazi ile daha sonra Hz. Ömer döneminde halka ikta olarak verilen arazinin bir kısmı birbirine karıştı. Urve b. Zübeyr, bu araziyi almış ama işletmemişti. Hz. Ömer: "Kendilerine beytülmal arazisinden pay verilmesini isteyenler bu arazileri aldıkları günden beri neredeydiler? Mademki onlardan hayır yoktur. O halde bu topraklar benim tasarrufumdadır, dilediğime veririm." Orada bulunan Havvat b. Cübeyr bu araziyi Hz. Ömer'den istedi. Hz. Ömer de kendisine verdi.[2089]

Kendilerinde sahipsiz toprak verilen kimseler, eğer bu toprakların haklarını vermezlerse devlet başkanı o toprakların tamamını veya bir kısmını ellerinden alır ve bu arazileri daha iyi işleten kişilere ikta olarak verebilirdi. Nitekim Hz. Peygamber,

[2087] Detaylı bilgi için bkz. Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 61. Ayrca bkz. Sadr, **İktisâdunâ**, s. 472, 509.
[2088] Geniş bilgi için bkz. Sadr, **İktisâdunâ**, s. 462.
[2089] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 61.

denizle Medine arasındaki Sahr dağları arasında kalan araziyi Bilal b. Haris el-Müzani'ye verdi.[2090] Hz. Ömer, Bilal'e: "Senin bu araziyi işletmeye gücün yetmiyor" dedikten sonra o araziyi ondan aldı ve başkalarına verdi.[2091] Benzer bir olayı Ebû Ubeyd de aktarmaktadır. Buna göre Allah Resulü, Medine'deki Akik bölgesinin tümünü bir kişiye ikta etti. Hz. Ömer halife olunca ona: "Allah Resulü sana bu araziyi ikta ederken bunu insanların zararına olsun diye değil, belki işletesin diye ikta etti. Şu halde sana ikta edilen araziden işletebileceğin kadar al, geri kalanı da bize iade et" dedi.[2092]

İkta ile bireye, sadece ikta olunan yerin işletme hakkı veriliyordu. Bu hak nedeniyle başka bireyler, birinci bireyin yerine bu kaynak üzerinde tasarruf etme yetkileri bulunmuyordu. Devlet başkanı kendi reayasından birine ölü arazilerden birini ikta olarak verdiği takdir de, o zaman bu kişi başkalarına nispetle, bu ölü arazi üzerinde daha fazla hakka sahip oluyordu. Çünkü devlet başkanı bu araziyi ikta olarak kendisine vermiştir.[2093] Devlet başkanı yasaklamadıkça prensip itibariyle bireyler bu arazileri ihya edebiliyorlardı. Bir şahıs, devlet arazisini ihya ve imar ederse o araziden yararlanma hakkına sahip oluyordu.[2094]

Şu halde ikta, mülk edinme işlemi değildir. İkta, ham durumdaki tabiî kaynak üzerinde bireye bazı haklar vermekten ibaretti. Bu nedenle de güç ve imkânları oranında birey ikta olarak verilen sınırları belli arazi veya maden kaynağını işletme hususunda başkalarına nispetle daha önce gelmekteydi.[2095]

Hz. Peygamber döneminde, hem de Raşid Halifeler Dönemi'nde sahipsiz topraklar, çeşitli amaçlarla ikta olarak verilen topraklar, ekilip verimli hala getirildikten sonra, söz konusu arazilerden vergi alınmaktaydı. İkta olarak verilen topraklardan alınan vergi miktarı öşür yani onda birdir.[2096] Yani Müslümanlardan alınan öşür vergisi gibi değerlendirilmiştir. Zira Ebû Yusuf, bu arazilerin öşür arazisi

[2090] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 61.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 112.; Allah resulü'nün Bilal b. Haris'e verdiği ikta ve bu ikta hakkında yazdığı belge hakkında bkz. Hamidullah, **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, s. 293-295.
[2091] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 61.; Yahya b. Âdem, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 112.
[2092] Ebû Ubeyd, **Kitâbü'l-Emvâl,** s. 382-383.
[2093] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 511.
[2094] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 467.
[2095] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 512.
[2096] Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân,** s. 380.

olduğunu, dolayısıyla bunlardan zekât alındığını ifade eder. Bu araziler harac suyuyla sulandığı takdir de harac bile alınabileceğini dile getirir.[2097] Bundan dolayı birey ölü arazilerden birini ihya eder ve bu araziyi de harac suyu ile sularsa o zaman devlet, bu araziyi işletene harac vergisini yüklerdi.[2098] Çünkü arazi, devletin mülküydü. Devlet başkanı, sosyal dengeye ve genel çıkarlara uygun olarak bu arazileri işletenlerden bu şekilde vergi alırdı.[2099]

[2097] Ebû Yusuf, **Kitâbü'l-Harâc,** s. 58.
[2098] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 465.
[2099] Sadr, **İktisâdunâ**, s. 467.

SONUÇ

İslam devletinin hazinesi olan beytülmalin temelleri Hz. Peygamber döneminde atılmışsa da adı ilk kez Hz. Ebû Bekir zamanında resmi kayıtlara geçmiştir. Beytülmalin kurumlaşması ise Hz. Ömer döneminde olmuştur. Hz. Osman'ın ikinci altı yılında ve Hz. Ali'nin halifeliği zamanında beytülmalin zayıfladığı görülmektedir.

Beytülmalin kurumsallaşmasında önemli etkisi olan Divan Teşkilatı da Hz. Ömer'in halifeliği zamanında kurulmuştur. Divanların ve dolayısıyla beytülmalin daha iyi çalışması için memurlar görevlendirilmiştir. Hatta teşkilatta ilk zamanlarda gayrimüslim kâtiplerin bilgi ve tecrübelerinden yararlanılmıştır.

Beytülmal umumi idaresinin merkezi aynı zamanda devletin idari merkezi Medine'de bulunuyordu. Bununla birlikte vilayetlerde de devlet hazinesinin şubeleri hizmet veriyordu. Taşrada hazinedeki gelir fazlası mallar, ihtiyaç olmadığı müddetçe başka yere gönderilmeyip oranın halkına harcanıyordu.

Beytülmalin gelirlerinden olan zekâtın harcama yerleri nassla sabit olduğundan diğer gelirler içerisine konulmuyordu. Gayrimüslimlerden alınan fey gelirlerinin tasarrufu ise halifelere bırakılmıştır. Fey gelirleri kamuda görev yapan memurlara verildiği gibi ihtiyaç fazlası olduğu takdirde de halka atiyye şeklinde dağıtılmıştı. Dolayısıyla bu gelirler de Müslümanlardan alınan gelirlere karıştırılmayıp hazinede ayrı bir yerde muhafaza ediliyordu.

Hz. Ömer, Müslümanların eline geçen arazilerin ne kadar olduğunu öğrenmek amacıyla ilk kez arazileri ölçtürmüş ve bu arazilerden azami derecede verim almak için ıslah çalışmaları başlatmıştır. Arazilerin ölçümü ve ıslahı, hazine gelirlerinin artmasına katkı sağlamıştır.

Beytülmalin başlıca gelirleri Müslümanlardan alınan zekât ve öşür vergileridir. Bunlardan başka ek vergiler ve müsadereden elde edilen gelirler de vardı.

Zekâtın dini yönü olduğu gibi ekonomik ve sosyal boyutu da vardır. Yani zekât aynı şekilde Müslümanlardan alınan bir vergi olarak kabul edilmekte ve devlet eliyle toplanmaktadır. Amiller aracılığıyla toplanan zekât türü, görünen malların zekâtıdır. Görünmeyen malların zekâtı mükelleflerin tercihine bırakılmıştır. Raşid Halifeler Dönemi'nin genelinde, farklı görüşler olsa da uygulamanın aynı olduğu görülmektedir. Zekât vermek istemeyenler, devlet otoritesini kabul etmediklerinden kendileriyle savaşılmıştır.

Amillerin mükellef olan birinin zekâtını alabilmeleri için söz konusu şahsın mutlaka divanlara kayıtlı olması gerekiyordu. Divanlara kayıtlı olmayan kişiden zekât alınmadığı gibi kendisine atiyye de verilmiyordu. Başka bir değişle sosyal yardım yapılmıyordu.

Allah Resulü döneminde atlardan zekât alınmadığı halde Hz. Ömer, değişen şartlar neticesinde kıyas ve içtihat yoluyla atlardan zekât almaya başladı. Hz. Osman da aynı uygulamayı sürdürmüştür. Bu da zamanın geçmesi ve şartların değişmesiyle yeni uygulamalara gidilebileceğini göstermektedir.

Vergilerin yetersiz olduğu dönemlerde devlet başkanları, halkının menfaatini göz önünde bulundurarak tebaasından zengin olanlardan bir tür ek vergi talep etme salahiyetine sahiptirler. Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde örnekleri görülen bu vergi, kaynaklarda cu'l adıyla zikredilmektedir.

Müsadere, devlet başkanlarının görevlendirdiği kişilerin veya halktan herhangi birinin gayrimeşru bir şekilde kamuya ait olan bir malı haksız bir şekilde zimmetine geçirmesi sonucu mallarına el konulması işlemidir. Toplumun yararı açısından önemli olan bu uygulamanın özellikle Hz. Ömer döneminde çok sayıda örnekleri bulunmaktadır.

Beytülmalin gelirleri arasında gayrimüslimlerden alınan vergilerin büyük bir yekûn tutmaktadır. Allah Resulü döneminde savaşılmadan düşmanlardan alınan

araziler anlamında kullanılan fey, Dört Halife Dönemi'nde ise anlamı genişleyerek gayrimüslimlerden alınan gelirlerin genel adı olmuştur.

Fey gelirlerinden kabul edilen cizye, başta sadece Yahudi ve Hıristiyanlardan alınırken sonraki dönemlerde kapsamı genişletilmiş, Zerdüştler, Berberiler, Hindular ve Budistler de bu kategoride değerlendirilmişlerdir. Putperest Araplardan cizye alınmamış, onlara öncelikle Müslüman olma çağrısı yapılmış, bunu kabul etmedikleri takdirde savaş açılarak öldürülecekleri bildirilmiştir. Yani onlara üçüncü bir seçenek bırakılmamıştır. Hıristiyan olduğu halde Arap Beni Tağlib Kabilesi'nden cizye yerine iki kat zekât alınması Hz. Ömer'in mali politikaları arasında ilginç ve tartışmaya açık bir uygulama olarak yerini almıştır.

Bu dönemde gayrimüslimlerden can güvenliklerini sağlamaya karşılık cizye adı verilen kelle vergisi beytülmal gelirleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. Müslümanlar, yönetimleri altında bulunan zimmîleri koruyamadıkları takdirde kendilerinden cizye almamışlar. Aldıklarını da iade etmişlerdir. Nitekim Ebû Ubeyde b. Cerrah, Humus ve çevresini Bizans güçleri karşısında koruyamayacağını anlayınca daha önce bölge halkından aldığı cizyeleri onlara geri vermiştir.

İslam tarihinde ilk defa Hz. Ömer'in halifeliği zamanında İslam devletleriyle savaş halinde olan harbilerden alınmaya başlanan ve "gümrük vergisi" anlamına gelen uşûr, beytülmal gelirleri arasında yer almaktadır. Harbiler, kendi memleketlerinde Müslümanlardan ticaret vergisi alınca Müslümanlar da onlardan mütekabiliyet esasına göre vergi almaya başladılar. Bu vergi sonraları Müslüman ve zimmî tüccarlardan da alınmıştır.

Gayrimüslimlerden alınan harac vergisi, hazinenin en önemli gelirlerinden birini oluşturmuştur. İslam tarihinde ilk defa Hz. Ömer döneminde alınan bu vergi ile hazine düzenli ve sürekli bir gelire kavuşmuştur. Bu da hazine giderleri için önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Hz. Ömer döneminde hazinenin önemli bir diğer kalemi de ganimetlerin beşte biri demek olan humustur. Bu gelir Hz. Osman'ın son yıllarında bitme noktasına geldi. Bundan dolayı devletin idari çarkını döndüremeyen Hz. Osman, daha önce

halka verilen atiyyeleri kesmek zorunda kaldı. Sadece kamuda görev yapanların maaşını verebildi. Atiyyesi kesilen halk, başka birçok faktörün etkisiyle de Hz. Osman'a karşı cephe almaya başladı. Bu da Hz. Osman'ın yönetiminin sonunu getiren nedenlerden biri olarak kabul edilmektedir

Raşid Halifeler Dönemi'nde Hz. Ömer'in başlattığı ve diğer halifelerin sürdürdüğü uygulamalardan biri de beytülmalden belirli bir güvencesi olanlara belli bir süreliğine borç para veya kredi verilmesidir. Beytülmalden borç alanlar, bu parayı kullanarak bir kazanç sağladıkları gibi kârlarının belirli bir kısmını da hazineye aktarmaktaydılar. Bu krediler, beytülmalin fey gelirlerinden verilmekteydi.

Gayrimüslimlerden alınan fey gelirleriyle yapılan başlıca harcamalar, kamu kuruluşlarının ihtiyaçları için yapılan harcamalar ve memur maaşlarıdır. Devlet görevlilerine maaş bağlama geleneği, Allah Resulü döneminde başlamakla birlikte Hz. Ömer'in halifeliği zamanında sistemli bir hale gelmiştir. Yine aynı dönemde hazineden memurlara düzenli erzak da verilmiştir.

Maaşların belirlenmesi son derece adilane idi. Halifelerin maaşları, halifelerin kendileri değil de sahabeden oluşan şura tarafından belirleniyordu. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, hazineden hem maaş hem de erzak almışlardır. Hz. Osman'ın maddi imkânları iyi olduğundan hazineden ne maaş ne de erzak almıştır. Hz. Ali'nin ise hazineden kısmen faydalandığı bilinmektedir. Merkez ve taşrada görev yapan diğer memurların maaşları ise halifeler tarafından belirleniyordu.

Fey gelirlerinin, bütün Müslümanların hakkı olduğu kabul edildiğinden büyük bir kısmı zengin fakir ayırımı yapılmaksızın herkese atiyye olarak dağıtılmıştır. Bir tür sosyal yardım olan atiyyelerin dağıtımında Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ali, "eşitlik" ilkesin esas alırken, Hz. Ömer ile Hz. Osman ise "Müslüman olmada öncelik ve Hz. Peygamber'e yakınlık" prensibini esas almışlardır.

Humus gelirleri, Hz. Peygamber zamanında beş sınıfa harcanırken Raşid Halifeler Dönemi'nde ise üç sınıfa verilmiştir. Yani sadece yetimlere, yoksullara ve yolculara verilmiştir. Diğer paylar düşmüştür.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

ABDURREZZAK, Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hammâm es-San'ânî (211/826) **el-Musannef**, Thk., Habibu'r-Rahman el-Azmî, Meclisu'l-İlmî, Yersiz, 1970, (I-XII).

ACAR, Abdurrahman, "Mescid-i Nebi'nin İnşası ve Fonksiyonları", **Örnek İnsan Hz. Muhammed,** Çorum Çağrı Eğitim Vakfı Yayınları, Çorum, 2006, (40-46).

_____ "Minber-i Nebi Hakkında Bazı Notlar", **Diyanet İlmi Dergi-Peygamberimiz Hz. Muhammed (Özel Sayı)**, Ankara, 2003, (589-616).

ADLAN, Atia, "Müessesetu Beytü'l-Mal fi'n-Nizami'l-İslamiyye", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Siirt, (65-80).

AHMED ALİ, Salih, **et-Tanzîmâtu'l-İctimâiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-Karnil-Evvel'l-Hicri**, Matbatu'l-Maarif, Bağdat, 1953.

AHMET CEVDET PAŞA (1392/1895), **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa**, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1981, (I-II).

_____ **Peygamberler Kıssaları ve İslam Tarihi**, İsmail Şen (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayan), Gündüz Yayınları, Ankara, 1996, (I-V).

AHMED HİLMİ, Şehbenderzâde Filibeli, **İslâm Tarihi**, Huzur Yayınları, İstanbul, 2011, s. 302.

AHMED MUHTÂR, Abdulhamid Ömer, **Mu'cemu'l-Lugati'l-Arabiyeti'l-Mu'âsıra**, Alemu'l-Kütüb, 2008, (I-IV).

AHMED NEDVİ, Muinüddin-Said Salih Ansari, **Asrı Saadet**, Ali Genceli (Çev.), Şamil Yayınları, İstanbul, 1985, (I-VI).

AKARSU, Murat, **Hz. Osman**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015.

AKBAŞ, Mehmet, **Sahâbelerin İslâm Tebliği (Suriye Bölgesi)**, Nida Yayınları, İstanbul, 2009.

AKTAN, Hamza, "Define", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

AKYILDIZ, Ali, "Para", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007.

_____ "Dirhem", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

(ED.) AKYÜZ, Vecdi, **Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, (I-IV).

ALGÜL, Hüseyin, **İslam Tarihi**, Emir Yayınları, Bursa, 2018, (I-III).

_____ "Fedek", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995.

ÂLİ İSA Abdusselam b. Muhsin, **Dirâsetun Nakdîyyetün fi'l-Merviyâti'l Vâridat fi Şahsiyeti Ömer b. H Attâb ve Siyâsetihi'l-İdariyye**, İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, Medine, 2002.

ALTUN, İsmail, "Hz. Ebû Bekir ile Hz. Fatıma Arasında Yaşanan Fedek Meselesine Sünni ve Şiî Yaklaşımların Analizi", **İslam Araştırmları Dergisi (İSAM)**, İstanbul, 2012, (1-27).

APAK, Adem, **Ana hatlarıyla İslam Tarihi 2**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2015.

_____ **Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.

_____ **İslam Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

APAYDIN, H. Yunus, "Humus", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998.

ARI, Mehmet Salih, **İmamiye Şiasına Göre İlk üç Halife**, Düşün Yayınları, İstanbul, 2011.

_____ **Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

ATAN, Fahrettin, "İslam Hukukunda Zekât ve Vergiler", **Diyanet Dergisi**, 1979, (228-242).

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, "Asr-ı Daâdet'te Yahudilerle İlişkilere Genel bir bakış**", Peygamberimiz Hz. Muhammed**, Diyanet İlmi Dergi, Ankara, 2003.

ATEŞ, Süleyman, **Hz. Ömer**, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul, 2017, (I-II).

AVCI, Casim, "Tağlib", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2010.

_____ "Kureyza", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2002.

_____ "Kûfe" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2002.

AYDIN, Ahmet, **Klasik Dönemde Kadı (Hakim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

AYDIN, Mehmet Akif, "Cuâle", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993.

AYDINLI, Osman, **Ebû Ubeyde Bin el-Cerrâh**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fkültesi Vakfı Yayınları (İFAV), İstanbul, 2015.

AZİMLİ, Mehmet, **Hz. Osman**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

_____ Hz. Ömer, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

BAKIR, Abdulhalık, **Hz. Ali ve Dönemi**, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2004.

_____ "Basra" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 1992.

BALTACI, Cahid, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İfav yayınları, İstanbul, 2016.

BARTHOLD, W. M. Fuat Köprülü, **İslam Medeniyeti Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

BAŞ, Eyup, **İslam'ın İlk Döneminde Müslüman Yahudi İlişkileri**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2004.

BAYINDIR, Servet, "Sermaye ve Tarihsel Süreçte Mali Aracı Kurumların Sermayeye Yaklaşım Tarzı", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 2002, (174-190).

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud (279/892), **Fütûhu'l-Büldân,** Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1987.

_____ **Ensâbu'l-Eşrâf**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, (I-XIII).

BEYAZİDİ, Molla Musa el-Celali, **Ebu Bekr es-Sıddık ve Ömer el-Faruk**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.

_____ **Osman Zinnureyn ve Ali Ebi's-Sebtin**, Sembol Yayınları, İstanbul, 2009.

BEYHAKÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyn b. Ali b. Musa (458/1065), **es-Sünenu'l-Kubrâ**, Thk., Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, (I-XI).

BILTACI, Muhammed, **Menhecu Omeri'bni'l-Hattab fi't-Teşrî'**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1970.

BİLGE, Mustafa L., "Necran", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006.

BOSTAN, İdris, "Ba'lebek", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

BOYNUKALIN, Mehmet, "Zekâtın Toplanması ve Dağıtımı İlk Kurumsal Tecrübeler (Hulefa-i Râşidîn Dönemi)", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870) **Sahîhu'l-Buhârî**, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 2003.

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid, **Arap-İslam Siyasal Aklı**, Vecdi Akyüz (Çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

_____ **İslam'da Siyasal Akıl**, Vecdi Akyüz (Çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

CÂHIZ, Ebu Osman Amr b. Bahr b. Muhammed (255/868), **el-Mehâsin ve'l-Ezdâd**, Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, H. 1423.

CEMEL, Hasan İzzeddın b. Hüseyin b. Abdulfettah Ahmed, **Mu'cem ve Tefsir Luğavî li Kelimati'l-Kur'an**, el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kitab, Kahire, 2008, (I-V).

CEVÂD ALİ, **el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru'l-Sâkî, Beyrut, 2001.

ÇELİK, Hüseyin, "Fey ve Ganimet Ayetleri Çerçevesinde Hz. Ömer'in Sevad Arazisi Hakkındaki Uygulamasının Değerlendirilmesi", **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (75-100).

CEVZİYYE, İbn Kayyim, Muhammed b. Bekir b. Eyyub b. Sa'd Şemsuddin (751/1350), **Ahkâmu Ehli'z-Zimme**, Rimâdî li'n-Neşr, Demam, 1997, (I-III).

_____ **Zâdu'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd**, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 1994, (I-V).

CL. HUART, "Ali b. Ebi Talib" **İslam Ansiklopedisi**, Meb Yayınları, İstanbul, 1940.

CORCÎ ZEYDÂN, **İslam Uygarlıkları Tarihi**, Necdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, (I-II).

DAKÛKÎ, Hüseyin Ali, "Hire", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998.

DALGIN, Nihat, "Zekât Hükümleri", **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun, 2003, S. 16, (43-72).

DÂREKUTNÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Mehdi (385/995), **Sünenu'd-Dârekutnî**, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 2004, (I-V).

DEMİRCAN, Adnan, **Râşid Hailifeler,** Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ **İslam Tarihi 1**, Bilay Yayınları, Ankara, 2018.

_____ **İslam Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

_____ (Ed.), **Asr-ı Saadet Dünyasında Diğer İnanç Mensuplarıyla İlişkiler**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ "Dört Halife Dönemi'nde Zekât Uygulamaları", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017.

_____ "Saadet Asrında Peygamber Mutfağı", **Derin Tarih Özel Sayı 5**, İstanbul, 2016.

DEMİRCİ, Abdurrahman, **Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi'nde Gayr-ı müslim Politikaları**, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2013.

DEMİRCİ, Mustafa, "İkta" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2000.

_____ "Savafi", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009.

_____ "Fey kavramının Gelişimi Bağlamında İktisâdî Kaynakların Paylaşımı Tartışmaları", **İlmî Araştırmalar Dergisi**, 2003, (596-606).

DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davud, (282/895), **el-Ahbâru't-Tûvâl**, Dâru'l-İhyau'l-Kutubi'l-Arabî, Kahire, 1960.

DİYÂRBEKİRÎ, Huseyn b. Muhammed b. Hasan (966/?) **Târîhu'l-Hamîs Fi Ahvâli'l-Enfesi Nefîs**, Dârul'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, (I-III).

DUMAN, Soner, "Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nde Zekât", **Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi**, Mart, 2018, c. 4, (56-72).

DUMLU, Emrullah, "İslam'ın İlk Dönemlerindeki Uygulamalar Ekseninde Kamusal Bir Gelir Olarak Zekât", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 2010 (91-116).

_____ "Zekâtın Sarf Yerleri: Modern Tartışmalar ve Yeni Yorumlar", **Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2017, (765-806).

DURANT William James, **Kıssatu'l-Hadâra**, Zeki Necib Mahmud (Çev.), Dâru'l-Cil, Beyrut, 1998. (I-XLII).

DÛRÎ, Abdulazîz, **İlk Dönem İslam Tarihi**, Hayrettin Yücesoy, (Çev.), Endülüs Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Sabri Orman (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

_____ "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: (Irak Bölgesindeki) Vergiler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Halil İbrahim Hancabey (Çev.), Bursa, 2014, S. 23, (185-221).

_____ "Hz. Ömer'in Mâlî Düzenlemeleri: Şam Bölgesindeki Vergiler", **İstem**, Halil İbrahim Hançabey (Çev.), 2011, S. 17, (195-207).

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistâni el-Ezdî (224/888) **Sünenu Ebî Dâvud**, Dâru'r-Risâletu'l-Âlemiye, Beyrut, 2009.

EBU'L-FEREC, Abdurrahmen b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, **el-İstihrac li-Ahkâmi'l-Harâc**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

EBU'L-FİDÂ, İsmail b. Ali b. Muhammed b. Ömer b. Şâhenşâh b. Eyyub (732/1331) **Târîhu Ebî'l-Fidâ el-Muhtasar Fi Ahbâri'l-Beşer**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, (I-II).

EBÛ UBEYD, Kasım b. Sellam (224/838), **Kitabü'l-Emval**, Thk., Dr. Muhammed Ammare, Darü'ş-Şuruk, Beyrut, 1989.

EBÛ YUSUF, Ya'kub b. İbrahim (182/798), **Kitabü'l-Harâc**, Darü'l Ma'rife, Beyrut, 1979.

EBU ZEHRA, Muhammed, **İslâmda Sosyal Dayanışma**, Ethem Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu (Çev.), Yağmur Yayınları, İstanbul, 1976.

ERASLAN, Sadık, **Sosyo Politik Açıdan Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)**, Ta-Ha Yayıncılık, Ankara, 1999.

ERKAL, Mehmet, **İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukukunun Ortaya çıkışı**, İsam Yayınları,

_____ "Amil", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991.

_____ "Beytülmal", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

_____ "Cizye", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993.

_____ "Öşür", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007.

_____ "Zekât", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2013.

_____ "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür", **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 9, 2007, (9-36)

ESEN, Hüseyin, "İslam Hukuku Açısından Müsadere", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 15, İzmir, 2002. (191-225).

EZRAKÎ, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (250/864), **Ahbâru Mekke ve Mâ Câe fîha Mine'l-Âsâr**, Thk., Rüşdi Salih Melhas, Dâru'l-Endülüs, Beyrut, 1983, (I-II).

FAYDA, Mustafa, "Hz. Ömer", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayınları, İstanbul, 1986, (I-XIV).

_____ **Hz. Ömer Zamanında Gayrimüslimler**, MÜİF. Yayınları İstanbul, 1989.

_____ **Hulefa-yı Raşidin Devri**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, (169-178).

_____ "Hulefa-yı Raşidin", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 1998.

_____ "Busra", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

_____ "Cerîb", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 1993.

_____ "Ebû Bekir", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

_____ "Fey", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995.

_____ "Zimmî", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2013.

FERRA, Ebû Ya'lâ Muhammed b. El-Hüseyn el-Hanbelî (458/1066), **el-Ahkâmu's-Sultâniyye**, Daru'l-Kitaü'l-İlmiyye, Beyrut, 2000.

FERRÛH, Ömer, **Târih Sadr el-İslam ve'd-Devlet el-Emeviyye**, Dârü'l-İlm Lilmelâyin, Beyrut, 1970.

HÂRİSÎ, Cureybe b. Ahmed b. Sünyâh, **Fıkhu'l-İktisâdî li Emîri'l-Mü'minîn Ömer b. El-Hattâb**, Dâru'l-Endülüs, Cidde, 2003.

HİTTİ, Philip K., **İslam Tarihi**, Salih Tuğ (Çev.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1989, (I-II).

GÖLCÜK, Şerafettin, "Rızık", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2008.

GÜNDÜZ, Şinasi, "Mecusilik", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2003.

_____ "Nevrûz", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜZEL, Ahmet, **Hulefâ-i Râşidin Dönemi'nde İdarî Yapı**, Nüve Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul, 2011.

HABİBUR RAHMAN, "Bayt al-Maland Its Role In Economıc Development: A Contemporary Study" **Turkish Journal of Islamic Economics**, 2015, (21-44)

HALİFE B. HAYYÂT (240/855), **Târîhu Halife b. Hayyât**, Dâru Tayyibe, Riyad, 1985.

HAMİDULLAH, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Mehmet Yazgan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ **Allah'ın Elçisi Hz. Muhammed**, Ülkü Zeynep Babacan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ **İlk İslam Devleti**, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ **İslam'a Genel Bir Bakış**, Sinan Edegil (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2017.

_____ **İslam'a Giriş**, İbrahim Arif Koytak-Veysel Uysal (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ **İslam'da Devlet İdaresi**, Hamdi Aktaş (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2016.

_____ **İslam'ın Doğuşu**, Murat Çiftkaya (çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

_____ **İslam Müesseselerine Giriş**, İhsan Süreyya Sırma (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul 2016.

_____ **el-Vesâiku's-Siyâsiyye**, Vecdi Akyüz (çev.), Kitabevi, İstanbul, 1997.

_____ "Huneyn Gazvesi", **DİA**, TDV. Yayınları, İstanbul, 1998.

HAREKÂT, İbrahim, "Berîd", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

EL-HATÎB, Mustafa Abdulkerin, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elkâbu't-Târihiyye**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1996.

HÂREZMÎ, Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf (337/997), **Mefâtihu'l-Ulûm,** Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, Tarih yok.

HİMYERÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Abdulmunim (900/1494), **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr**, Thk., İhsan Abbas, Müssesetu Nâsr Lissekâfe, Beyrut, 1980.

e, Sabri, "Tarihi Rivaylere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergsi (AÜİFD)**, c. 27, (149-177).

İBN ABDDİ RABBİH, el-Fakîh Ahmed b. Muhammed el-Endelusî (327/939), **el-Ikdu'l-Ferîd**, Dâru'l-Kutbu'l-İlmiyye, Beyrut, 1983. (I-IX).

İBN ABDİLBERR, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed b. A'sım el-Kurtûbî (463/1071), **el-İstîab fi Ma'rifeti'l-Ashâb**, Thk., Ali Muhammed el-Bicavi, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1992, (I-IV).

İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz (1252/1836), **Raddu'l-Muhtâr Ala ed-Duri'l-Muhtâr**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1992. (I-VI).

İBNÜ'l-ADÎM, Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî Kemâluddin, **Zündetu'l-Haleb fi't-Tarîhi Haleb**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

İBN ABDİLHAKEM, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah el-Mısrî (257/870), **Futûh Mısır ve'l-Mağrib**, Mektebetu's-Sekâfetu'd-Diniyye, Kahire, 1415.

İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şafiî (571/1175), **Târîhu Medîneti Dımeşk**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990. (I-LXXX)

EL-KÛFÎ İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), **el-Futûh**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, (I-VIII).

İBN BEKKÂR, Abbas ed-Dabbi (222/?), **Ahbâru'l-Vâfidât mine'n-Nisâ âlâ Muaviyye b. Ebî Süfyan**, Thk., Sükeyne eş-Şihâbî, Müessestu'r-Risale, Beyrut, 1983.

İBNU'L-CEVZİ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597/1201), **Menâkibu Emiri'l-Mu'minîn Ömer b. Hattab**, Dâru İbn Haldun, İskenderiye, 1996.

_____ **el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, (I-XX).

İBN EBİ ŞEYBE, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahin b. Osmân (235/849, **el-Musannef**, Dâru't-Tâc, Riyad, 1989, (I-VII).

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (289/902), **Kitâbü'l-Büldân**, Thk., Yusuf Hâdî, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1996.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer Muhammed (245/859), **Kitâbu'l-Muhabber**, Dâru'l-A'fâku'l-Cedide, Beyrut, 2009.

İBNU'L-HÂİK, Ebu Muhammed Hasan b. Ahmed b. Yakub b. Yusuf b. Dâvud el-Hemedanî, (334/?), **Sıfatu Cezireti'l-Arab**, Matbaatu Brîll, Beyrut, 1884.

İBN HACER, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed (852/1449), **el-İsabe fi Temyizi's-Sahabe**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1415, (I-VIII).

İBN HALDÛN, Aburrahman b. Muhammed (808/1406), **Mukaddime**, Darü'l-Fettah, Şarika, 1995.

İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsuddin b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir (681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Enbâi'z-Zemân**, Thk, İhsân Abbâs, Dâru Sadr, Beyrut, 1978, (I-VIII).

İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed (241/855), **Müsned,** Thk., Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1995. (I-XX).

İBN HAVKAL, Ebu'l-Kâsım en-Nasîbî (367/977), **Kitâbu Sûratu'l-Ard**, Dâru Sâdr, Beyrut, 1938, (I-II).

İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. Hazm el-Endülisî (456/1064), **Cevâmiu's-Sîretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), **el-Kâmil fi't-Târih**, Thk., Ebi'l-Fida Abdullah Kadı, Darü'l Kütübü'l Alemiyye, Beyrut, 1987. (I-XI).

_____ **Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru İnb Hazm, Beyrut, 2012.

İBN HİBBÂN, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî el-Büstî (354/965), **es-Sîretü'n-Nebeviyye veAhbaru'l-Hulefâ**, Daru'l-İbn Haldûn, İskenderiye, Tarih yok.

İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (218/833), **es-Siretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Kitâbi'l-Ârabî, Beyrut, 1990. (I-IV).

İBN İSHAK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr (151/768), **Sîretu İbn İshâk**, Thk., Muhammed Hamidullah, İdâretu'n-Neşr, Konya, 1981.

İBN KESÎR, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1990, (I-XV)

_____ **es-Siretu'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Marife, Beyrut, 1976, (I-IV).

İBN KUTEYBE ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), **el-Ma'ârif**, Thk., Server Ukkâşe, Darü'l-Ma'ârif, Kahire, Tarih yok.

_____ **el-İmâme ve's-Siyase,** Dâru'l-Edvâ, Beyrut, 1990, (I-II).

İBN MÂCE Ebû Abdillah, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/886), **Sünenu İbn Mâce** Mektebeu'l-Mârif, Riyad, Tarih yok.

İBN MANZÛR, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mukrim (711/1311), **Lisânu'l-Arab**, Dâru Sâdr, Beyrut, 1414, (I-XV).

İBN NUCEYM, Zeynuddin b. İbrahim b. Muhammed (970/1563), **el-Eşbâh ve'l-Nezâir**, Daru'l-Kitaü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

_____ **el-Behru'r-Râik Şerhu Kenzi'l-Dekâik**, Dâru'l-Kitâbi'l-İslamiyye, Yersiz, Tarih yok, (I-VIII).

İBN SA'D, Muhammed b. Menî' ez-Zührî (230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr**, Thk., Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 2001, (I-XI).

İBN ŞEBBE, Ebu Zeyd Ömer (262/876), **Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere**, Thk., Muhammed Şeltût, Cidde, H. 1399, (I-IV).

İBN TİKTAKA, (İbnTabâtabâ) Muhammed b. Ali (709/1309), **el-Fahrî fi'l-Âdâb es-Sultâniyye ve'd-Duvel el-İslamiyye**, Dâru Sâdr, Beyrut, Tarih yok.

İBN ZENCEVEYH, Humeyd (251/861), **Kitâbu'l-Emval** Thk., Şâkir Zîb Feyyâz, Riyad, 1986.

İBRAHİM, Muhammed, **es-Siyasetu'l-Mâliyye li-Osman b. Affan**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1986.

_____ **en-Nuzumu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1986.

İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk (430/1038), **Fezâ'ilü'l-Hulefâ'i'l-Erba'a ve Gayrihim**, Thk. Salih b. Muhammed el-Akil, Dâru'l-Buhârî, Medine,1997.

KAL'AC'İ, Muhammed Revvâs, **Mevsû'atu Fıkhu Ömer b. Hattâb**, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1989.

_____ **Mu'cemu Lugati'l-Fukhâ**, Dâru'n-Nefâis, 1988.

KALKAŞENDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed (821/1418), **Subhu'l-A'şâ**, Dâru'l-Kutu'l-Hîdîviyye, Kâhire, 1914. (I-XIV)

KALLEK, Cengiz, **Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa** Bilim ve Kültür Sanat Vakfı, İstanbul, 1992. (I-II).

_____ **Sosyal Devlet İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2018.

_____ Harac" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 1997.

_____ "İrdeb", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2000.

_____ "Kafîz" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2001.

_____ "Müellefe-i Kulûb", **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2006.

_____ "Nevâib", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1992.

_____ "Ukıyye" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2012.

_____ "Vesk" **DİA**, TDV yayınları, İstanbul, 2013.

KARAMAN, Hayrettin, "Toprak Mülkiyeti ve Öşür", **Diyanet Dergisi**, Ankara, 1976, (V-XV).

KARDÂVÎ, Yusuf, **İslam Hukukunda Zekât**, İbrahim Sarmış (Çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1984, (I-II).

KAYAOĞLU, İsmet, **İslam Kurumlar Tarihi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1985.

KAZVÎNÎ, Seyyid Muhammed Kâzım, **el-İmam Ali Minel Mehd İlel Lehd**, Müessesetu'n-Nur, Beyrut, 1993.

KAZVÎNÎ, Zekeriya bin Muhammed (683/1284), **Âsâru'I-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Daru Sadr, Beyrut, Tarih yok.

KETTÂNÎ, Muhammed Abdulhay (?/1962), **et-Teratibu'l-İdâriyye**, Darü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, Tarih yok, (I-II).

KILIÇ, Ünal, **Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik**, Yediveren Yayınları, Konya 2004.

KISTER, M. J., **İlk Dönem İslam Tarihi üzerine Makaleler**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.

KİNDİ, Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed b. Ebi'l-Favâris Ebû Hafs Zennuddin b. Verdî, (749/?) **Târîhu İbnu'l-Verdî**, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, (I-II).

KOÇYİĞİT, Tahsin, "Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Bayındırlık Hizmetleri", **İstem**, S. 24, (13-41).

KOMİSYON, **Kur'an Yolu**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2003, (I-V).

KUDÂME B. CA'FER, Ebu'l-Ferec (337/948), **el-Harâc ve Sınâ'tu'l-Kitâbe**, Thk., Muhammed Zeydî, Dâru'r-Raşîd, Bağdat, 1981.

KUDÂT, Zekeriyya Muhammed, "Hz. Peygamber Döneminde Beytülmal", Mehmet Nuri Güler (Çev.), **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 1996, (215/249).

KUREYŞÎ, Gâlib b. Abdulkâfî, **Evveliyâtu'l-Fâruk fi'l-İdâreti ve'l-Kadâ**, Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut, 1990.

KURTUBÎ, Ebû Abdillah, Muhammed b. Ahmed el-Ensari Şemsu'd-Din (671/1272), **el-Câmi' li-Ahkâm el-Kur'an**, Dâru'l-Kutubu'l-Mıstiyye, Kahire, 1964. (I-XXI).

KÜLEYNÎ, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak (328/939), **el-Furu' mine'l-Kâfi**, Daru't-Ta'ruf, Beyrut, H. 1401, (I-VIII).

MEĞLÛS, Sâmî Abdullah, **Atlasu Hurubi'r-Ridde**, Mektebetu'l-Abîkân, Riyad, 2008.

MAHMOOD NAMAZİ, "Bayt al-Mal and the Distribution of Zakat", **Messageof Thaqalayn AQuarterly Journal of Islamic Studies**, 2010.

MAKRİZÎ, Takıyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir Muhammed (845/1444), **İmtâu'l-Esmâ'**, Thk, Muhammed Abdulhamid en-Numeysî, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, (I-XV).

_____ **Resâilu'l-Makrîzî**, Dâru'l-Hadis, Kâhire, H. 1419.

MALİK b. Enes (93/712), **el-Muvatta**, Dâru İhyâu't-Turâsu'l-Arabî, Beyrut, 1985.

_____ **el-Muvatta**, Thk., Abdulvahhâb Abdullatîf, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Kahire, 1994, (Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî rivayeti).

MANNAN, M. A., **İslâm Ekonomisi**, Bahri Zengin-Tevfik Ömeroğlu (Çev.), Fikir Yayınları, İstanbul, 1980.

MANTRAN, Robert, **İslâmın Yayılış Tarihi**, İsmet Kayaoğlu (Çev.), AÜİF Yayınları, Ankara 1981.

_____ "Humus", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998.

_____ "Hama", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997.

MÂVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), **el-Ahkâmü's-Sultaniye**, Darü'l-Hadis, Kahire, 2006.

_____ **Kitâbü'l-Nasihati'l-Mülûk**, Mustafa Sarıbıyık (Çev.), Özgü Yayınları, İstabnul, 2004.

MEKKÎ, Abdulmelik b. Hüseyin b. Abdulmelik, **Samtu'n-Nucumi'l-Evali fi Enbai'l-Evail ve't-Tevali**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, (I-IV).

MEVLANA ŞİBLİ, **Asr-ı Saadet**, Ömer Rıza Doğrul (Çev.), Eser Neşriyat, İstanbul, 1978, (I-V).

MİNKARÎ, Nasr b. Müzahim (212/827), **Vak'atu Sıffin**, Thk., Abdusselam Muhammed Harun, el-Müessesetu'l-Arabiyyetu'l-Hadise Kahire, 1981.

MISRÎ, Ebû Ammar Mahmut, **Hayâtu's-Sahâbe**, Ayşegül Özdemir-Nurgül Özdemir (Çev.), Karınca Polen Yayınları, İstanbul, 2016.

MUHAMMED RIZA, **Ebû Bekir**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 2004.

_____ **el-Fârûk Ömer b. el-Hattâb**, Mektebetu'l-Câmi'ati'l-Mısrıyye, Kahire, 1936.

MUSLİM, Ebu'l Huseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/874), **Sahîh'u-Muslim**, Dâr'u-Taybe, Riyad, 2006.

El-MÜZEYNÎ, Ahmed Abdulaziz, **el-Mevâridu'l-Maliyye fi'l-İslâm**, Zâtu's-Selasil, Kuveyt, 1994.

NESÂÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), **Sünen**, Beytu'l-Efkâri'l-Duveliyye, Riyâd, Tarih yok.

NEZİH HAMMÂD, **Mu'cemu'l-Mustalehâti'l-Mâliyyeti ve'l-İktisâdiyyeti fi'l-Luğati'l-Fukahâ**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2008.

NÜVEYRÎ, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvahhâb (833/1332), **Nihâyetu'l-Ereb fi Funûn el-Edeb**, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, Tarih yok.

ÖMERÎ, Abdulaziz b. İbrahim, **el-Velayetu ala'l-Buldan fi Asri'l-Hulafâi'r-Raşidîn**, Dâru İşbiliyâ, Riyad, 2001.

ÖMERÎ, Ekrem b. Ziyâ, **Asru'l-Hilâfeti'r-Raşide**, Mektebetu'l-Ubeykân, Riyad, 2009.

ÖNKAL, Ahmet (Ed.), **İslam Tarihi 1**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2018.

ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, **Hz. Peygamber Döneminde Ganimet Uygulamaları**, Otto Yayınları, Ankara 2016.

ÖZEL, Ahmet, **Yönetici Peygamber Hz. Muhammed,** Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖZHAZAR, Hüseyin, **Adaleti ve Yenilikleriyle Hz. Ömer**, Tire Kitap İstanbul, 2016.

ÖZKAN, Mustafa, **Dört Halife Dönemi**, Fecr Yayınları, Ankara, 2017.

ÖZTÜRK, Levent, **İslam Toplumunda Hristiyanlar**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012.

PUSMAZ, Durak, "Kur'an'da Fey Kavramı", **Usûl İlim ve Araştırmaları**, 2009, S. 12, (7-36).

RADÎ eş-ŞERÎF, Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyn b. Musâ el-Musevi, **Nehcü'l-Belağa: Hz. Ali'nin Konuşmaları, Mektupları ve Hikmetli Sözleri**, Adnan Demircan (Çev.), Beyan Yayınları, İstanbul, 2006.

RÂNÂ, İrfan Mahmut, **Hz. Ömer Döneminde Ekonomik Yapı**, Ahmet Koç (Çev.), Bir Yayıncılık, İstanbul, 1985.

RÂZÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer b. Hasan (606/1210), **Mefâtîhu'l-Gayb et-Tefsîru'l-Kebîr**, Daru'l-İhya, Beyrut, H. 1420.

REŞİD, Abdullah, **İslam'da Ordu ve Komutan**, Enver Günenç-Seraceddin Emre (Çev.), Şule Yayınları, Ekim, 1992.

SABUNCU, Ömer, **Hz. Ömer Dönemi Kurumsallaşma Faaliyetleti**, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Haziran 2018, (136-144).

ES-SADİ, Abdullah Cem'an Said, **Siyasetu'l-Mal Fi'l-İslâm Fi Ahdi Ömer b. El-Hattâb**, Mektebetü'l-Medâris, Devha, 1983.

ES-SADR, Muhammed Bakır, **İktisâdunâ**, el-Mecmeu'l-İlmiyye, Basım Yeri Yok, 1408.

SAHİLLİOĞLU, Halil, "Dinar", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994.

SAHNÛN, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habib et-Tenûhî (240/854), **el-Mudevvenâtu'l-Kübrâ,** Vazâratu'ş-Şuûnu'l-İslamiyye, el-Memleketu'l-Arabiyyetu's-Su'ûdiyye, Tarih yok, (I-XVI)

SALİH, Suphi, **İslam Kurumları,** İbrahim Sarmış (Çev.), Fecr Yayınları, Ankara, 1999.

SÂLİM B. ZEKVAN, 70/689), **es-Sîre**, Harun Yıldız (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

SALLABİ, Ali Muhammed, **II Halife Hz. Ömer Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi**, Mehmet Akbaş (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2008.

_____ **Hz. Ali**, Şerafettin Şenaslan (Çev.), Ravza Yayınları, İstanbul, 2016.

SAMURKAŞ, Ali İhsan, **Türkiye'de ve Hz. Muhammed Döneminde Enflasyon Düşüncesi**, Rehber Yayınları, Ankara, 1993.

SARICIK, Murat, **Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi**, Nesil Yayınları, İstanbul 2013.

_____ **Adalet Timsali Hz. Ömer**, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011.

SARIÇAM, İbrahim, **Hz. Ömer**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013.

SEALİBİ, Abdulaziz, **Hilâfetu's-Sıddık ve'l-Fârûk**, Thk., Sâlih el-Harfî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1998.

SEMHÛDİ, Ebü'l-Hasan Nureddin b. Ali b. Abdillah b. Ahmed (911/1506), **Vefâu'l-Vefa bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, Dâru'l-Kutubi'l-İmiyye, Beyrut, 1419, (I-IV).

SERAHSÎ, Ebû Bekir Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (483/1090), **el-Mebsût**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1989, (I-XXXI).

SHOUFANY, Elias, "Hz. Ebû Bekir Döneminde Elde Edilen Başarılar", **İstem**, Ahmet Turan Yüksel-Murat Ak (Çev.), 2005, S. 6, (281-290).

SIDDIKÎ, Selim A., **İslam Devletinde Mali Yapı**, Rasim Özdenören (Çev.), Fikir Yayınları, İstanbul, 1968.

SIRMA, İhsan Süreyya, **Müslümanların Tarihi**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2014, (I-V).

SİFİL, Ebubekir, **Hz. Ömer ve Nebevi Sünnet**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2007.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz, **Bedevîlikten Hadârîliğe Kufe**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

_____ "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizyon Kentlere Etkisi-Kufe Örneği", **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çorum, 2003, (63-86).

_____ "İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul, 2010, (99-124).

SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya (335/946), **Edebu'l-Kuttâb**, Matb'atu's-Selefiyye, Kâhire, H. 1341.

SUYUTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir (911/1515), **Târîhu'l-Hulefâ**, Darü'l-Minhac, Beyrut, 2013.

_____ **Mu'cem Mekâlîdi'l-Ulum fi'l-Hudud ve'r-Rusûm**, Thk., Muhammed İbrahim, Mektebetu'l-Âdâb, Kahire, 2004.

SÜMER, Faruk, "Dihkan", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, c. 9, s. 289.

ŞAFİÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. İdrîs (204/820), **el-Umm**, Thk., Rı'fat Fevzî Abdulmuttalib, Dâru'l-Vefâ, 2001, (I-XI).

_____ **el-Müsned**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1400.

ŞAKİR, Mahmud, **Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi**, Ferit Aydın (Çev.), Kahraman Yayınları, İstanbul, 2004, (I-VIII).

ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah (1250/1834), **Neylu'l-Evtâr**, Dâru'l-Hadîs, Mısır, 1993, (I-VIII).

ŞEYH, Abdussettar, **Ömer b. el-Hattab**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2012.

_____ **Alî b. Ebî Tâlib**, Dâru'l-Kalem, Dımeşk, 2015.

ŞİBLİ NUMANİ, **Bütün yönleriyle Hz. Ömer ve devlet idaresi**, Talip Yaşar Alp (Çev.), Mahya Yayınları, İstanbul, 2015.

ŞİRBÎNÎ, Hatîb, **Muğni'l-Muhtâc**, Soner Duman (Çev.), Mirac Yayınları, İstanbul, 2015.

ŞULUL, Kasım, **İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.

_____ "Hz. Peygamber'in Aile Reisi Olarak Geçim Vasıtaları", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Şanlıurfa, 2009, S. 22, (10-26).

TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk**, Thk., Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Dâru'l-Meârif, Kahire, Trs, (I-XI).

TEMİMÎ, Ebu'l-Kâsım İsmâîl b. Muhammed, **el-Hulefâu'l-Erbia**, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire, 1999.

TEMİMÎ, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Abdurrahman b. Salih b. Ahmed, **Tevdîhu'l-Ahkaâm min Bulûği'l-Merâm**, Mektebetu'l-Esedi, 2003, (I-VII).

TEMMÂVÎ, Muhammed, **Hz. Ömer ve Modern Sistemler**, Muhammed Vesim Taylan (Çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1993.

TANRIVERDİ, Hasan, "Hz. Ömer Dönemi Sosyal Devlet Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme", **İslamî Araştırmlar Dergisi**, 2003, (672-677)

TERZİ, Mustafa Zeki **Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi'nde Askeri Teşkilat**, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017.

TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (279/892) **el-Câmiu'l-Kebîr**, Dâru'l-Garbu'l-İslâm, Beyrut, 1996, (I-VI).

TOMAR, Cengiz, "Müsadere", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2006.

TUĞ, Salih, **İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, **Târîhu'l-Hulefai'r-Râşidîn el-Futûhât ve'l-İncâzâtu's-Siyâse** Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 2003.

TUNCEL, Metin, "Nusaybin", **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul, 2007.

VÂKİDÎ, Ebu Abdillah Muhammed b. Ömer b. Vakid (207/823), **Futuhu'ş-Şam**, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, (I-II).

_____ **Kitâbu'l-Meğâzi**, Dâru'l-A'lemî, Beyrut, 1989, (I-III).

_____ **Kitabu'r-Ridde**, Thk., Yahya el-Ceburi, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut, 1990.

YAHYA b. ÂDEM, el-Kureyş (203/811), **Kitâbü'l-Harâc**, Darü'l-Şuruk, Kahire, 1987.

YILMAZ, Metin, "İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 12-13, (539/581).

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb (292/904), **Târîhu'l-Ya'kûbî**, Şeriketu'l-İ'lamî, Beyrut, 2010. (I-II).

YÂKÛT, Ebu Abdullah b. Abdillah el-Hamevî (626/1229), **Mu'cemü'l-Buldân**, Dâru's-Sadr, Beyrut, 1977, (I-V).

YAVUZ, Ayşe, **Hz. Peygamber'in Zekât Memuru Olarak Görevlendirdiği Sahabe,** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2011.

YAZICI, Şehba, **Hz. Peygamber ve Hulefâyi Raşidîn Dönemlerinden Âmillik**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

YAZIR, Elmalı Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, (I-IX).

YENİÇERİ, Celal, **İslam'da Devlet Bütçesi,** Şamil Yayınevi, İstanbul, 1984.

_____ **İslam İktisadının Esasları**, Şamil Yayınları, İstanbul, 1980.

_____ **Peygamber, Devlet Başkanı ve Aile Reisi Hz. Muhammed Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

YILMAZ, Metin, Mustafa Zeki Terzi, "Klasik İslamî Dönemde Güvenlik Güçlerinin Maaş ve Ücretleri", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Samsun, 2008, (215-35).

ZEBİDİ Muhammed Muhammed b. Abdurrezzak Murteda (1205/1791), **Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, Dâru'l-Hifâye, (I-XXII).

ZEHEBÎ, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmanb. Kaymaz (748/1347), **Târîhu'l-İslam ve Vefiyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lam**, Thk., Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Dâru'l-Kutubî'l-Arabî, Beyrut, 1993, (I-LII).

ZEYYİN, Hasan, **el-İmamu Ali b. Ebi Talib ve Tecrubeti'l-Hikem**, Dâru'l-Fikril-Hadîs, Beyrut, 1994.

ZUHAYLÎ, Vehbe b. Mustafâ, **el-Fıkhu'l-İslamîyyu ve Edilletuhu**, Dâru'l-Fikr, Dımek, 1989, (I-X).

ZÜHRÎ, İbn Şihâb (124/742), **el-Meğâzî**, Mehmet Nur Akdoğan (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

WELLHAUSEN, Juliu, **Arap Devleti ve Sukutu**, Fikret Işıltan (Çev.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1963.

EKLER

EK 1

ORTAÇAĞDA KULLANILAN ÖLÇÜLER VE GÜNÜMÜZDEKİ KARŞILIKLARI[2100]

1. AĞIRLIK ÖLÇÜLERİ

Arak: 30,6-48,75 kg.

Cerib: 97.92-156 kg.

Dânık: 0,495-0,520 gr.

Dinar: 4,25 gr.

Dirhem: 2,975- 3,25 gr.

Farak: 6,12-6,5 kg.

Fels: 0,495-0,520 gr.

Ferk: 198,0-211,25 kg.

Habbe : 0,0425-0,0590 gr.

Irak Rıtlı: 382,50-406,25 gr.

İrdeb: 48, 96 -78 kg.

İstar: 19,3375-20,3125 gr.

[2100] Liste, Hatîb eş-Şirbînî'nın "Muğni'l-Muhtâc", Cengiz Kallek'in "Sosyal Servet İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi" ve Mehmet Erkal'ın "İslam'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları" adlı eserlerinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Kafiz: 24,48-97.92 kg.

Kıntâr: 142,8-150 kg.

Kırat: 0,1770-0,2125 gr.

Kırba: 38,25-40,625 kg.

Kıst: 1,02-1,625 kg.

Kilce: 1 ,450-1,523 gr.

Kulle: 95,625-101,5625 kg.

Kürr: 1468,8-2340 kg.

Menn: 773,5-812,5 gr.

Mısır: 449.28 gr.

Miskâl: 4,25 gr.

Müdd: 510-812,5 gr.

Nevât: 14,875-15,625 gr.

Sa': 2,04-3,25 kg.

Şam Rıtlı: 1,785-1,825 gr.

Ûkiyye (Okka): 119 -125 gr.

Vesk: 122,4-195 kg.

2. HACİM ÖLÇÜLERİ

Ark: 23,37-34,89-55,41

Cerib: 74,80- 111,65 -177,31 lt.

Farak: 6,23 - 9,30 - 14,77 lt.

Ferk: 202,58 - 302,40 - 480,22 lt.

İrdeb: 37,40 -55,82 -88,65 lt.

Kadeh: 2,0625 lt.

Kafiz: 111,65- 44,32 lt.

Kırba: 38,95 - 58, 15 -92,35 lt.

Kıst: 0,779-1,163-1 ,847 lt.

Kile: 16,5 lt.

Kulle: 97,39 - 145,38 - 230,877 lt.

Kürr: 1122,02 - 1674,86- 2659,70 lt.

Müd-Hafne: 0519-0779 lt.

Sa': 1,55- 2,32-3,69 lt.

Vesk: 93,50 -139,57 - 221 ,64 lt.

Vıbe: 33 lt.

3. UZUNLUK ÖLÇÜLERİ

Ba' (Kulaç): 1,85 - 2,12 - 2,47 m.

Berid: 22,26 - 44,52 km.

Cerîb: 1366,0416 m^2 'lik alan ölçüsü.

Fersah: 5,565 - 11,130 km.

İsba' (Parmak): 1,93 - 1,47 - 2,57 cm.

Kabza: 7,72 - 5,88 - 10,30 cm.

Merhale: 44,52- 89,04 km.

Mil: 1855 - 1855 - 3710 m.

Şibr (Karış): 11,59 - 8,83 - 15,45 cm.

Zira' (Arşın): 46,375 - 53- 61,834 cm.

EK 2

HZ. PEYGAMBER ve DÖRT HALİFE DÖNEMİ KRONOLOJİSİ[2101]

1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

610. Hz. Peygamber'in Hira Mağarası'nda ilk vahye muhatap olması.

613. Açık davetle emrolunması üzerine yakın akrabacını İslâm'a davet etmesi.

614. Müşriklerin Müslümanlara eziyet etmeye başlaması.

614. Habeşistan'a ilk hicret.

615. Habeşistan'a ikinci hicret

Hz. Hamza'nın Müslüman olması.

Hz. Ömer'in İslâm'a girmesi; Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Dârü'l-Erkam'dan çıkmaları.

Hâşimoğulları ve Muttaliboğulları'nın Hz. Peygamber'i korumak amacıyla Ebu Tâlib mahallesinde toplanması ve müşriklerin bunlara karşı sosyal ve ekonomik boykot uygulamaya başlaması.

[2101] Burada geçen bilgiler, Adem Apak'ın İslam Tarihi1, Kasım Şulul'un Hz. Peygamber Devri Kronoloisi ve Ahmet Önkal'ın (Ed.), İslam Tarihi1, adlı eserlerinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

619. Hâşimoğullarına uygulanan boykotun sona ermesi.

620. Ebû Tâlib'in ve Hz. Hatice'nin vefatı (hüzün yılı).

Hz. Peygamber'in Tâif'e gitmesi ve Mut'im b. Adî'nin himayesinde Mekke'ye dönmesi.

Hac mevsiminde Hazrecli bir grubun Akabe'de Hz. Peygamber'le ilk kez görüşmesi.

621. İsrâ ve Mi'rac hadisesinin gerçekleşmesi.

Birinci Akabe Biati ve ardından Hz. Peygamber'in İslâmiyet'i öğretmesi için Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye göndermesi.

622. İkinci Akabe Biatı.

1/622. Medine'ye hicretin başlaması.

Müşriklerin Dârünnedve'de toplanıp Hz. Peygamber'e suikast kararı alması.

Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'le birlikte Sevr Mağarası'na sığınması.

Kubâ Mescidi'nin inşası.

Hz. Peygamber'in Kubâ'dan ayrılması ve Rânûnâ vadisinde ilk cuma namazını kıldırması.

Medine'ye ulaşması ve Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evine yerleşmesi.

Mescid-i Nebevî'nin inşasına başlanması.

1/623. Muhacirlerle Ensâr arasında kardeşlik tesis edilmesi.

Medine Vesikası'nın tanzimi

Savaşa izin verilmesi.

Seriyyelerin başlaması.

Mescid-i Nebevi'nin inşasının tamamlanması.

Mescid-i Nebevi'de Suffe'nin teşekkülü.

2/624. Abdullah b. Cahş'ın kumandasındaki Batn-ı Nahle Seriyyesi.

Kıblenin Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'dan Mekke'deki Mescid-i Harâm'a (Kâbe) çevrilmesi.

Bedir Gazvesi.

Hz. Peygamber'in kızı Rukıyye'nin vefatı.

Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'in kızı Âişe ile evlenmesi.

Beni Kaynuka Gazvesi.

Hz. Ali ile Hz. Fâtıma'nın evlenmesi.

Sevîk Gazvesi.

3/624. Hz. Osman'ın Resûl i Ekrem'in kızı Ümmü Külsûm ile evlenmesi.

Yahudi şair Kâ'b b. Eşref'in öldürülmesi.

3/625. Hz. Peygamber'in Hz. Ömer'in kızı Hafsa ile evlenmesi.

Hz. Peygamber'in Zeyneb bt. Huzeyme ile evlenmesi.

Uhud Gazvesi.

4/625. Reci Vak'ası.

Bi'rimaûne Vak'ası.

Benî Nadîr Gazvesi.

Hz. Peygamber'in hanımı Zeyneb bint Huzeyme'nin vefatı.

4/626. Hz. Hüseyin'in doğumu.

Hz. Peygamber'in Ümmü Seleme ile evlenmesi.

Bedrü'l-mev'id Gazvesi.

5/626. Zâtürrika Gazvesi.

Dûmetülcendel Gazvesi.

Müslüman olan 400 kişilik Müzeyne heyetinin Medine'ye gelmesi.

5/627. Benî Mustalik (Müreysi') Gazvesi.

İfk hadisesi.

Hz. Peygamber'in Cüveyriye bt. Hâris ile evlenmesi.

Hendek (Ahzâb) Gazvesi.

Hz. Peygamber'in Zeyneb bint Cahş ile evlenmesi.

Benî Kureyza Gazvesi.

6/627. Benî Lihyân Gazvesi.

Muhammed b. Mesleme'nin I. Zülkassa Seriyyesi.

Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın II. Zülkassa Seriyyesi.

Zeyd b. Hârise'nin Tarîf Seriyyesi.

Zeyd b. Hârise'nin Vâdilkurâ Seriyyesi.

6/628. Hz. Peygamber'in Abdurrahman b. Avf'ı Dûmetülcendel'e göndermesi.

Hz. Ali'nin Fedek Seriyyesi.

Zeyd b. Hârise'nin II. Vâdilkurâ Seriyyesi.

Rıdvân Bey'atı yapılması.

Hudeybiye Antlaşmasının İmzalanması.

Feth suresinin nazil olması.

7/628. Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektupları göndermesi.

Habeş Necâşisi Ashame'nin Müslüman olması.

Mısır Mukavkısının çeşitli hediyelerle birlikte Mâriye'yi Hz. Peygamber'e göndermesi.

Hayber Seferi.

Hz. Peygamber'in Safiyye bt. Huyey ile evlenmesi.

Yemen Valisi Bâzân'ın Müslüman olması.

Vâdilkurâ Gazvesi.

Teymâ Yahudileriyle antlaşma yapılması.

Hz. Ömer'in Türebe Seriyyesi.

Hz. Ebû Bekir'in Necid Seriyyesi.

7/629. Umretü'l-kazâ.

Peygamber'in Ümmü Habîbe bt. Ebu Süfyân ile evlenmesi.

Hz. Peygamber'in Meymûne bt. Hâris ile evlenmesi.

8/629. Hâlid b. Velîd, Amr b. Âs ve Osman b. Talha'nın Müslüman olması.

Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb'in vefatı.

Mûte Savaşı.

Amr b. Âs'ın Zâtüsselâsil Seriyyesi.

8/630. Hz. Peygamber'in Mekke fethi için yola çıkması.

Mekke'nin fethi.

Huneyn Gazvesi.

Tâif Gazvesi.

Hz. Peygamber'in Ci'râne'de Huneyn ganimetlerini taksim etmesi.

Hz. Peygamber'in umre yapması

Alâ b. Hadramî'nin Ebû Hüreyre ile birlikte Bahreyn yöneticisi Münzir b. Sâvâ'ya elçi olarak gönderilmesi.

Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in doğumu.

9/630. Hz. Peygamber'in bazı şehir ve kabilelere zekât amilleri göndermesi.

Tebük Gazvesi.

Hz. Peygamber'in Mescid-i Dırâr'ı yıktırması.

9/631. Münafıkların reisi Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün ölümü.

Hz. Ebû Bekir'in hacc emiri tayin edilmesi.

Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerim'i Cebrâil'e iki defa arz etmesi.

Müseylime'nin peygamberlik iddiasında bulunması.

10/632. Hz. Peygamber'in oğlu İbrahim'in vefatı.

Veda haccı için Hz. Peygamber'in Medine'den ayrılışı.

Vedâ hutbesi.

Üsame b. Zeyd'in Suriye'ye gidecek orduya kumandan tayin edilmesi.

Hz. Peygamber'in vefatı

2. DÖRT HALİFE DÖNEMİ

11/632. Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi

Üsame ordusunun gönderilmesi

Ridde olaylarının başlaması

Hâlid B. Velîd'in peygamberlik iddiasında bulunan Tuleyha b. Huveylid, Secâh ve Müseylime üzerine gönderilmesi

Esved El-Ansî'nin öldürülmesi

12/633. Kur'ân-I Kerim'in toplanması

Hâlid B. Velîd'in Irak'ın fethi için gönderilmesi

Şam Bölgesi'nin fethi için ordular gönderilmesi

13/634. Hâlid B. Velîd'in Sûriye'ye gönderilişi.

Ecnâdeyn Savaşı

Hz. Ebû Bekir'in vefatı

Hz. Ömer'in halife seçilmesi

Köprü Savaşı

14/635. Dimaşk ve Humus'un fethi

Büveyb Savaşı

Teravih namazının cemaatle kılınmaya başlaması.

15/636. Yermûk Savaşı

Hâlid B. Velîd'in başkomutanlıktan azli

Kâdisiye Savaşı

16/637. Medâin'in Fethi

Hicrî Takvimin kabulü

Celûlâ Savaşı

Basra'nın kuruluşu

17/638. Kûfe'nin kuruluşu

Kudüs'ün fethi

Tüster'in fethi

Ehvâz'ın fethi

Alâ' b. Hadramî'nin Fars Bölgesi'ndeki fetihleri

18/639. Remâde (Kıtlık) yılı

Amvas Vebası

Cezire'nin fethi

19/640. Mısır'ın fethine başlanması.

20/641. Dîvân teşkilâtı'nın kuruluşu

21/642. Nihâvend Savaşı

İskenderiye'nin fethi

22/642-643. Horasan Bölgesi'nin fethi

22/643. Azerbaycan'ın fethi

Füstât şehrinin kuruluşu

23/644. Hz. Ömer'in şehit edilmesi

24/644. Hz. Osman'ın halife seçilmesi

25/646. Kur'an-I Kerim'in çoğaltılması

28/649. Birinci Kıbrıs seferi ve fethi

32/653. İkinci Kıbrıs seferi

33/653. Kûfe'deki âsilerin sürgün edilmesi

34/655. Valilerin Medine'de toplantıya çağrılması

34/655. İsyancıların Medine'ye gelişi

35/656. Hz. Osman'ın şehit edilmesi

36/656. Hz. Ali'nin halife seçilmesi

36/656. Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın valilerini değiştirmesi

36/656. Cemel Savaşı

37/657. Sıffîn Savaşı

37/658. Tahkîm Olayı

38/658. Hz. Ali'nin Hâricîlerle mücadelesi

38-40/658-660. Muâviye'nin Tahkîm sonrası siyasî faaliyetleri

40/661. Hz. Ali'nin şehit edilmesi

40/661. Hz. Hasan'ın halife seçilmesi

41/661. Hz. Hasan'ın halifeliği Muâviye'ye devretmesi

41/661. Âmü'l-Cemâa

49/669. Hz. Hasan'ın vefatı.

EK 3

HZ. PEYGAMBER ve DÖRT HALİFE DÖNEMİ FİYAT LİSTESİ[2102]

1. HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ

1 Altın gerdanlık = 1 köle.

1 Altın işlemeli kaftan 8000 dm.

1 Altın kakmalı gümüş kap = 1000 dm.

1 At = 400 dm., 4000 dm.

1 Çocuk köle = 100 dr.

1 Çul + 1 su kabı 2 dm.

1 Deve 4 = dr.; 10 koyun; 22-480 dm.; 1-2 vesk hurma.

1 Elbise 4-5 dm.

1 Gerdanlık (altın ve boncuk karışımı) = 7-12 dr.

1 Hırka 4 dm.; 10-30 dm.

1 Hülle 50 dr.

1 İpek hülle 20 deve; 27-30 dişi deve; 29 ukiyye gümüş.

1 İyi cins dişi deve = 300 dr.

1 Kadife deve palanı = 4 dm.

1 Kadûm (keser veya balta) 1 dm.

1 Kalkan = 3-5 dm.; 1 dr. veya 10 dm.

[2102] Buradaki bilgiler, Cengiz Kallek'i "Sosyal Servet İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi" adlı kitaptan istifade edilerek hazırlanmıştır.

1 Kırba su (Rûme kuyusunun) = 1 dm.; 1 müd hurma.

1 Kolye = 2 dm.

1 Koyun = 0,5-1 dr..; 4-6 dm.;1-2 dr..

1 Köle = 10 genç dişi deve, 200-800 dm.

1 Mızrak = 4 dm.

1 Miğfer = 21 dm.

1 Miktar ekmek = 0,5 dr.

1 Pişirimlik et = 2 kırat altın veya 1 dm.

1 Ridâ 1000-4000 dm.

1 Sâ buğday = 6 sâ hurma.

1 Sığır = 40-60 dr..

1 Sündüs elbise 200 dm.

1 Şalvar 3-4 dm.

1 Tay = 100 sâ hurma.

1 Zırh (enli) + 1 kılıç + 1 miğfer = 100 dr.

1 Zırh 4 dm.; Benû Seleme bölgesinde bir bahçe; 480 dm.

1 Zırhın rehin değeri = 20 sâ buğday, 30 sâ arpa.

2 Gümüş bilezik = 2,5 dm.

5 Vesk hububat = 200 dm.

Hacamat ücret = 1 dm., 1-2 sâ hurma, 1,5-2 müd hurma, 1 dr.

Koyun çobanlığı ücret =1 kırat/koyun.

Kuyudan su çekme ücret = 1 hurma/kova.

Medinene-Hayber arası rehberlik ücret = 20 sâ hurma.

Mekke valisi Attâb'ın aylığı = 30 dm.; 60 dm.; 133 dm.

Pazarda hamallık ücret = 1 müd hurma.

Su taşıma ücret = 2 sâ hurma.

Şuaybe (Cidde)-Habeşistan gemi bileti = 0,5 dr.

Yün eğirme ücret = 3 sâ arpa.

2. DÖRT HALİFE DÖNEMİ

2.1. Hz. Ebû Bekir Dönemi

1 Deve = 120-200 dm.

1 Deve = 2 İnek = 10 koyun.

1 Deve palanı = 13 dm.

1 İnce kadife örtü = 4-5 dm.

1 Kalkan = 3-5 dm.

1 Kisrevî Taylesan =30.000 dm.

2.2. Hz. Ömer Dönemi

1 At = 100 genç dişi deve, 20.000 dm.

1 Bürde = 60 dm.

1 Câriye = 4000 dm.

1 Çift basit mest = 1 vâfi

1 Deve = 400 dm.

1 Elbise = 8 dm.

1 Gölgeliğin maliyeti = 2 dm.

1 Kafiz hububat (Irak'ta) = 3 dm.

1 Koyun = 5 dm.

1 Köle = 700 dm.

1 Pamuklu adî gömlek = 2-12 dm.

1 Pişirimlik et = 1 dm.

1 Salkım üzüm (Sevâd'da) = 1 dm.

1 Yemen hülles = 5 dr., 1000-1200 dm., 1800 dm.

2 Çocuk köle = 1000 dm.

2.3. Hz. Osman Dönemi

1 Adî gömlek = 4-10 dm.

1 At = 40.000 dm., 50.000 dm., 100.000 dm.

1 Bürde = 100-200 dm., 100 dr.

1 Câriye = 20.000 dr.

1 Elbise = 4-5 dm.

1 İyi cins av köpeği = 800 dm.; 20 deve

1 Kaba izâr = 4-5 dm.

1 Köle = 700-1500 dm.

1 Mısrî ridâ = 8 dm.

1 Müdy tahıl = 1 sâ hurma.

1 Tulum yağ = 1 dm.

1 Yağ tulumu = 1 dm.

2.4. Hz. Ali Dönemi

1 Altın işlemeli ipekli elbise = 4000 dm.

1 Demir miğfer = 0,25 dr.

1 Deve (Yemen'de) = 200 dr.

1 Deve = 140-200 dm.; 500 dm.; 80 dr.; 1000 dm.

1 Gömlek + 1 izâr + 1 ridâ = 1 dr.

1 iyi cins deve = 20 deve.

1 Kaba izâr = 4-5 dm.

1 Kefen = 300 dm.

1 Kılıç = 1000 dm.; 3000 dm.

1 Pamuklu gömlek = 2-7 dm.

1 Pişirimlik et = 0,5 dm. veya 1 dm.

1 Tavşan = 0,25 dm.

1 Torba hurma = 1 dm.

1Zırh = 2000 dm.; 4000 dm.

Bir miktar keten ip = 1 dm.